

Digitized by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
www.UNILIB.es

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS



UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

purchased from
a gift by

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

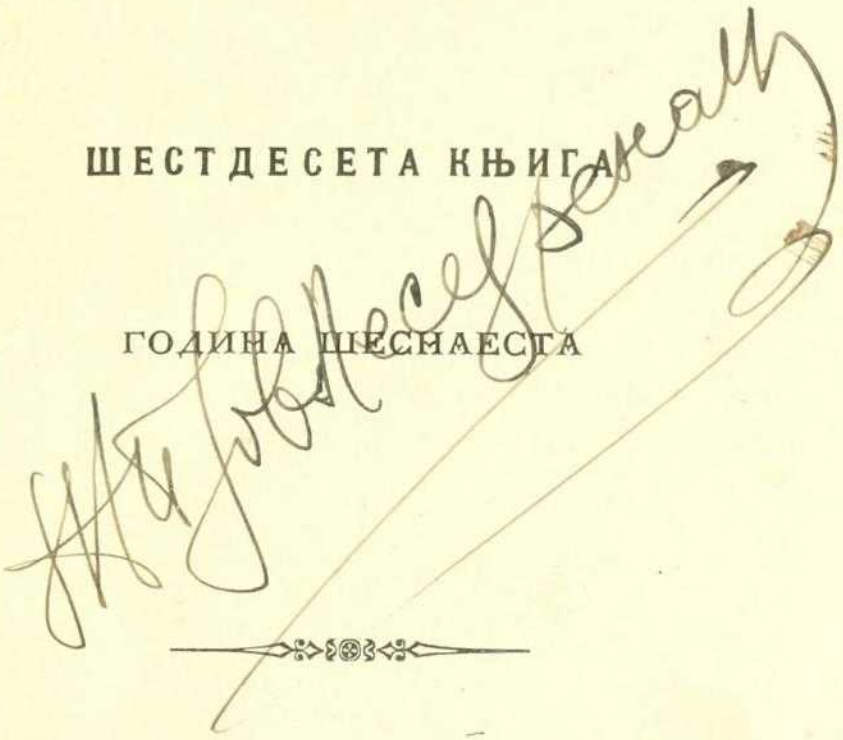

ШЕСТДЕСЕТА КЊИГА

ГОДИНА ШЕСНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Димитрија Гавриловића (преће А. М. Станојевића)

ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1911.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS



AP
56
D38
kny. 60

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЛО

КЊИГА 60. ЈУЛИ, 1911. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

ЗНАК

— На свету нема појава које долазе из ничега, нити има ствари које не представљају ништа; зато ни сновима не треба одрицати сваку вредност — бранио је тврдоглаво, на једном журу, млади доктор Борисављевић једну теорију о веровању у снове. — Они се рађају у нама, као последице нашега целокупног живота, спољњег и унутарњег. Кад човек спава, мозак не престаје радити. Он и даље прима утиске споља и изнутра, или, већ примљене, израђује у представе. Како су у томе стању дневна занимања отклоњена и воља ослабљена, односаји између физичког и душевног света човекова јачају, успомене се јављају много живље, осећања су интензивнија, закључци иду брже и инстинкат бива сигурнији. Ја не идем дотле да стварам нове сановнике, али хоћу да кажем да снове треба узимати у оцену као и све друго што се у нама или изван нас дешава. По њима један полицајац може негда сазнати за многе детаље једног догађаја који се одиграо само у присуству једног човека који је спавао и уснио тада нешто услед онога што се око њега збивало. По њима један неодлучан човек може често пута доћи до правилног закључка у једном питању, у којем би узалуд тражио праведно решење за време будноће, сметан многобројним обзирима и приликама изван домашаја тога питања. По њима некад лекар може оценити телесно и душевно стање свога болесника, па и врсту и степен болести. Да би ме лакше разумели, ја ћу вам испричати један интересантан сан, који ми је испричао један мој друг одмах сутрадан пошто га је уснио. Сиромах, није прошло ни три дана после тога сна, а већ смо га морали одвести у болницу.

„Те вечери — покушаћу да говорим његовим речима — ра-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

дио сам много на једном умном послу, за који нисам имао ни смисла ни воље, али који сам морао радити. Цигару нисам испуштао из зуба и дима је било толико, да је у соби изгледало као да је пала нека плава магла. Кад ми је почело да зује у ушима, а у глави да се не отискује ниједна мисао, оставио сам рад и бацио се, тако раскомоћен, на постељу.

Пријатна хладноћа и мекота чистих навлака, јастука и душека разблажавале су грозничаву ватру умора у жилама на мојој руци и челу, и чиниле да ми се свест понајлак враћа.

Споља је продирала хука буре. То се у средини марта водила битка између два годишња доба. Ветрови су урлали преко кровова. Дрвеће јаукало улицом. Прозори се тресли. У кући, напротив, био је мир: било је доцкан, а моји су иначе били раније легли, да ме не узнемиравају у раду. Само је кроз тишину заспалог дома избијао своје секунде, увек будан, собни часовник.

Било ми је и добро и рђаво: добро, што сам се осећао удобно у постељи, а рђаво, што ме је бунило злокобно куцање часовника и јаук дрвећа под дивљом шибом ветра. Ипак сам продужио лежати и не мислити ништа.

Не знам колико сам лежао, док поново не почех мислити. Прво, што сам тада приметио, било је: да су се једноставна, бело-обојена врата моје собе отворила и да је на њима стојао један човек.

Био је хладан и замишљен. Гледао је тупо. Ипак се могло приметити да се само прави хладан, јер му је једна усна дрхтала и на очи му избијала дубока потресеност.

Чинило ми се да га познајем и да ми је врло близак. Личио је на моју браћу и мене. Знам добро да је косу чешљао као ја, управо да је није чешљао, већ пуштао да му пада преко чела и очију. Али га нисам познао.

— Дошао сам да ти кажем збогом — рекао ми је он, пошто ме је неко време посматрао. — Ти идеш... одлазиш тамо где неће за тобом ни твој отац, ни мајка, ни браћа ти, ни сестра, тамо где нема душа и где неће ни она која ти се клела да те воли више него себе. Тамо нећу ни ја, и ако те више волим него ико који зна за тебе.

Глас му је био благ, уморан и дрхтао је на сваком слогу.

— И сад, дошао сам да се опростимо, нас двојица, који смо досад били увек заједно ...да се опростимо за сва времена.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Овде непознати гост стаде и предахну. Ја сам га гледао и чекао да настави. И он продужи доиста:

— Нама је остало још неколико тренутака, па да се растанемо. Време је тако брзо. Шта можемо учинити још за ту мрву времена? Да се забавимо? Забавити се, то је још једино што си сматрао да је сврха живота. Али чим? Сликама снова, шареним плановима за будућност? Твоји су се снови разбили, за тебе су планови глупи, а будућност?... Ха, та лепа збирка лажи, ти је немаш. Садашњошћу? Ни тим, јер је садашњост увек ружна. Остала је још једина прошлост! Ни она ти није лепа, али знам како ти је мила. Ја ћу ти је сад показати.

Ту уђута незнани гост и пружи руку прозорима.

Наједанпут затутње гром, прозора неста, у собу удари хладноћа споља, а на месечини се указа једно мало, округло гробље, зарасло у купину и дивљу ружу. Више њега је сијао месец, и гробовно камење је бљештало сјајем мртвачких покрова.

Гост настави:

— То мало гробље, то је прошлост твога живота. Све што си осетио и сазнао, све што си видео и чуо, преживео и познао, лежи ту сахрањено дубоко у сенци трња и руже. Несвесно и не знајући, ти си свакога дана ту сахрањивао по кога мртваца свога живота и својом коштуњавом руком резао им надгробне плоче и споменике. Гле, ено гроба твојих жеља:

„Болесне дошле на свет, умрле су не живећи ни колико лале“, пише на плочи која их покрива.

— До ње ено гроба твојих нада. Више њих пише:

„Наде, чеда туге, лагале су у часовима беде свога оца, Кад то више нису могле, оне су се упокојиле“.

— А онај пребијени крст? — Први пут узех ја реч у овој чудној посети.

— Ту почива твоја вера. На њеној плочи могу се прочитати ове речи:

„Изневерила у јаду и умрла у раној младости“.

— А тамо далеко, где има највише ружа, она капела?

— То је храм твоје љубави. На његовом фронталу написано је:

„Била је велика и снажна. Живела је дуго. Њен јој је отац жртвовао све и она је убила све. Умрла је од обмане... О, ти, који идеш незнаном стазом живота, застани овде, погледај овај мртви дом и чувај се љубави“.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Око ње су гробови и гробнице твојих песама, твоје нежности, твојих болова, среће и радости твоје, твоје снаге... и тако даље.

Ту гост заста. Погледа ме као да хтеде видети да ми није тешко.

Ја упитах полугласно:

— А онамо, онај отворен гроб?

— Ту ће сахранити твоје незадовољство. Па после...

— Па после? Шта ће бити после? — зајауках ја.

— Ништа. Једно ништа.

Ја се охладих и зној ми проби чело. У глави осетих осеку крви, а пред очима ми се појавише плави колути. У сред колута је стојао незнани гост и посматрао ме са видљивим болом и жаљењем.

Тек тада ми паде на ум да га запитам:

— Ко си ти? Кажи ми ко си ти!

Гост махну главом, и ја га чух:

— Сироти човече, ја сам твоје Ја. Зар не видиш да ти је дошло твоје Ја, да ти каже збогом на растанку за свагда.

Скочих. Хтео сам да му полетим и да га задржим. У ходу ме смете мој сто на сред собе који паде заједно са мном.

Кад сам устао и освестио се, видео сам пред собом огледало онде где сам мислио да су врата. У њему смо се гледали ја и Ја. Прозоре је био ветар отворио, али се већ утишао. На пољу су гране још дрхтале, а часовник у соби куцао је тајанствено и уморно, као одјек говора мога госта".

— Ту је завршио мој друг са причом о своме сну, и ја се нисам много изненадио кад смо га, дан два доцније, одвели у болницу за душевне болести.

Доктор Борисављевић прекиде свој говор, па кад виде да цело друштво ћути, он онда додаде скромно:

— Извините што сам вас ожалостио овом причом. Хтео сам да је наведем као пример. Наши стари су веровали у снове и у томе ишли до бесмислице. Ми идемо у другу крајност и на снове се не обазиремо.

М. М. Ускоковић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ПРЕЗРЕНЕ ДУШЕ

(ИЗ ЦИКЛУСА МРТВЕ СЕНКЕ)

I

На чесми су били робијаши. Дошли су да се уморни, изломљени напију свеже воде, и, окрепљени, однесу пуне судове својим друговима, који су се повијали под теретом дебелих стабала. У њиховим очима као да је био неки нарочити сјај, некако замишљен, тужан. Он је уједно био и бол и чежња и живот. А очи су израз свега бића.

Како се ко напио, удахнуо је пуним грудима свеж мартовски зрак, протеглио се, и добивши неки прилив у снази, жудњу за кретањем, скакањем, и нехотице зазирући погледао у сјајни бајонет десетарев.

Прићох једном. Младић изразитих, живих покрета, најобичнијих црта на лицу. Поглед му лутао по даљини, ка шумама преко железничке пруге. Локомотива писну. Он се трже.

— Шта ти учини, богати, те си овде? — упитах га, а остали ме — њих десеторица — погледаше чудновато мило, ненавикнути на блага питања.

— Убио сам! — одврати и потамне.

Преда мном пукло зеленило, које се истом будило. Црвени сунчев зрак на оголелом брду. Први, најслађи, пролећни цвркут. Бујање природе, нов живот, који се пренуо, васкрсао.

— Убио!

И он причаше.

Био је радник у врањској фабрици. Мала зарада, од које треба купити и хлеба и с хлебом, и гас и дрва. Отац болестан, мајка слепа. Прашина гуши, очи сузе од дима, руке боле, крста изломљена...

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

— И социјали се осилише — ја их још волим. — А право и имају: неће они да буду гладни а раде за другог да седи и једе. Дајте, брате, и нама нешто. — Аја, — веле они и климају главом... Последњи грош сам давао за социјале, на књижицу. И ако, алал им! Носио сам црвену машну у недељу, и читао Радничке Новине код Недељка. Социјали су људи! — рече и сав се засија.

И погледа на жуто брдо које се жутело пред нама. Отуда допираху удари секире, потмули, снажни. Сунце на заходу златило је истом напупеле гранчице у висинама. Ваздух миран, као застао. И од једном Кошутњак умуче; рад је престао. Њему као да би несносна ова изненадна тишина и повика.

— Äко сам убио!

Погледах га. Позеленео, закрвављених, изгубљених очију, гледао је на оне људе на брду, обучене у бело грубо сукно, са оном мрљом на леђима, гледао је у те људе од којих је сваки имао по једну историју, догађај тако природан, а тако необичан за данашње друштво. Он их је и сажаљевао и осуђивао. У том тренутку појмио сам његов велики бол, појмио сам да је он свестан тога да су „зликовце“ створиле прилике, ми. Разумео сам му поглед и нисам се изненадио његову силном гласу:

— Убице смо, али смо бољи од вас.

И указа руком на шетаче, доле између она два реда дрвета, које се у висини склапа, гради као какав природни тамник, и губи се у првом пролећњем тихом сутону. Осећао сам да је његова рука управљена на мене, да сам и ја кривац као што је он, тај крупни дечко упалих очију и потамнела лица, невин.

— Умукни! — подвикну му десетар, суровог, дивљег изгледа. — Хоћеш да ћутиш!

Стишао сам војника понудивши му цигарету, затим се окретох младићу.

— Кога си то убио? — упитах га.

— Био је штрајк. Хтели смо и ми да имамо бар хлеба. Затворили смо фабрику — ја сам је закључао — и решили да гинемо. Господар ми оте кључ, а ја сам га ножем.

И клону. Осетих да му је у овом тренутку теже него кад је убијао господара.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

Гледао је у поцепане опанке. Вунене, беле чарапе посувратиле се и виделе му се голе мршаве цеванице. Он је питао искрено.

— Ама је ли, господине, зар је то нешто убити из нужде. Ти си читао књиге, убијају се сви и то буд зашто, а ја сам бранио свој трбух, свој живот, живот своје мајке...

Ја сам занемео и гледао у земљу. Никад се нисам нелагодније осећао. И он се усправи. С дигнутом руком у вис повика:

— Ипак ћу пободем црвен барјак на фабрику.

Одушевљење је прилепљиво као смех. У утуљеним очима појави се притајени сјај, глава се подиже, груди испрсише, жиле набрекоше. И када младић запева крештаво, тупо, али гласно да се све ори, они га сви почеше пратити.

„Напред хајдемо ми,
Јер правда зове нас
На рад, на рад,
Који ће нам донети срећу, спас...“

И ја ти као читах у мислима фиктивну слику демонстрација, свих могућних револуција. Босонога деца, мајке с невином децом на прсима, људи озарених лица новим идејама, све је то срећно, блажено у уздању на бољи живот. Заставе натопљене крвљу вију се и позивају заспале, идеја једнакости као да влада васионом, као да је у свакој тварци као да...

И песма се наставља. Испрекиданих, изломљених тонова, одбијана од брега до брега, она се враћала и зујала ми у ушима новом, непознатом аријом: „Напред хајдемо ми...“ И одбијени тонови мешаху се са гласином:

— Немојте, молим вас, Илићу...

II

Још као деран остао сам без оца и без мајке, и као такво сироче узе ме баба к себи. Живели смо уврх мâле, тамо у крај друма, код Сењака. Кућа нам је била ониска, покривена ћерамидом, мало нахерена. Леп опао, па се зидови жуте, коров готово надвисио прозоре. Пред њом је била клупа бог те пита колико пута оправљана, сва иструлела. А на оној клупи, у сумрачак, кад се посао остави, најближе су сусетке расправљале сва знатнија питања: како је Перса тукла ону суклату Јоцу, мужа јој; како Тинка није вратила узајмљену шољу каве, кад јој дошао

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

онај, та већ знате... И све је то остављало неки утисак занимљивости, неко сапутништво и помоћ. Ту су биле обично жене „којима је судбина досудила да се пате“, „усуд заповедио да никад не предахну од посла и раде за друге“. И моја је баба била ту као неки председник, њен се глас понајвише чуо, некако тужан, плачан, па ипак јак. А ја сам обично у то време претао кромпире у пепео на огњишту у ком је свагда било лонче — право грнчарско — с кавом и котао у веригама; — и чекао да прође воз, па да ужинам као свако уредно дете.

Дани су пролазили споро, нарочито у прво доба, кад сам се нашао у сасвим новој средини. Али доцније сам се већ изучио и у друштву, а био сам међу првим мангупима. Лети, кад би припекло сунце и усијала се земља, моја баба, крупна, тешка жена, изборана лица, с наочарима привезаним масним црвеним концем за главу, — легала би у један од оних старинских кревета, чије је дрво већ почело трулити, а оне фијоке доле расклиматале се. И тада сам се полако, пазећи да не престане јако хркање бабино, увлачио у другу собу, и испод разбоја узимао канап за змај, вечито сањајући о каквом змају, који би ме могао носити далеко, тамо у васиону, где је тако бла́го, топло. Онај редак ваздух, устрептао, привлачио ме, узбуђивао. И кад сам задуван, с исцепаним змајем, покиданим канапом дошао кући, једва чекајући одмор — чекале су ме батине. Баба ми је била блага жена, али кад се наљути — прави рис. Тукла ме обично чим било, чега се најпре докопа, а у толико јаче, у колико сам ја, стидљив и образан, боље сносио, ћутао. „Псето једно, не осећа!“ Но после пола сата, она ме љубила и заклињала да будем човек.

А у зиму, кад се заледило оно брдо, што води до Миланове чесме, и са кога је онако леп изглед на вијугаву Језаву, узимао сам саонице и возао се поваздан, ако је било друштва, иначе седео код куће и бројао колико кола́ прођу за сат и да ли неко пада на поледици, или ћуљио уши да чујем избијање црквеног часовника, — ако би ми ба́ба сакрила „хиљаду и једну ноћ“. Волео сам да читам и уживао сам у оним прочитаним чудесима, којима је дечја фантазија давала још лепше, шареније боје... То је било све. Дремање поред пећи и гледање у часовник који је криво висио на окречену зиду и свагда или „ишао напред“ или „ишао натраг“, од како је деда умро. Његово монотоно тиктакање успављивало је, одмарало и опо-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

мињало да време пролази. И баба је дремала, оборене главе, опуштених руку.

И тако бисмо се дуго и дуго гледали, ја с мислима на топло лето и купање у Дунаву, кроз чију се милину једва као слаба сенка провлачило бледо сећање на умрлу мајку и напаћена оца. У ушима као да ми једнако беху последње очеве речи: „Ја одлазим, а теби остављам само — тебе...“ А она, баба ми, шта је могла мислити, и зар сам ја то могао знати? Поштовао сам је ћутке, доста и волео — и поред батина, — њу стару и вредну домаћицу старог кова, која је знала само за своју кујну и клупу пред кућом.

...Једнога дана изведрило се. Цича. Пуца и дрво и камен. Преседели смо цео дан, а увече не запалисмо светиљке, осећајући неко задовољство да гледамо у усијану пећку што се светлела у тами. Кроз прозор, окован гвожђем, трептаво светлуцање звезда. Мир. Са Убилаца лавеж. Баба метну у пећ парче угља — он је јевтинији него дрва — и уздахну.

— Е, да је о н жив, сад би ова мала рупа озго била отворена, да боље вуче, — и указа на пећку. Тако је о н волео.

И одједном тржe се и настави:

— Нисмо ваљали ни ја ни он. Ето, кад смо се узели, одмах смо се покајали... Говорила је некако задувано, успламтело. Такву је нисам никада видео. И њена се ниска силуета савијала преда мном полако, незграпно, при пуцкарању ватре.

Звиждук ветра. Шуштање оголелог грања.

— Била сам млада кад сам се удала. Он је био тих, благ, ћутљив. Првог дана смо се завадили око моје свекрве — Бог да је прости била је добра — јер нас је изгрдила што нисмо поранили. Он је оћутао, а је нисам хтела...

И баба је причала, као себи, отворено, искрено, не обзирући се на мене. — Мислила сам да никад нећу бољег човека наћи, али сам се љуто покајала. Није знао ни две унакрст што се није тицало негове трговине или трбуха. Мислио је само на себе. Надала сам се да ће доћи други, нови живот, који не знам, на који нисам навикла, и очекивала сам га за целог свог девовања. И дошао је, али без заноса, без мириса, сасма прост. Свадба је прошла најобичније. За дугачким софрама засели су н а ш и и њ е г о в и, јело се и пило, што сам толико пута гледала. Сећам се да су певали:

„Маријано, вечерај па лези...“

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Приче младих жена, испричане тихо крај каве, готово на уво, сад се поново појавиле. Ја сам са зебњом ишчекивала. „Сад ће о н о“. Шта је то било, нисам знала. Снови се изгубили.

Он је дошао у нашу кућу, „довела сам га“. Кућа нам мала, али таман за нас двоје. Имали смо и једно псето, Зељова. И прођоше године. Добисмо децу, посао се окрену на боље. Куписмо виноград и њиве. Он исти, млак, клонуо и незадовољан. Нешто га је јело. Нити децу милује, нити мене гледа. Ћути. Моја кујна, његова кавана.

Кад се руча, он се извали, најевши се, на кревет, на коме је седео, ту поред стола, и захрче мирно, јако. Било ми је криво што се тај човек мало више не брине о мени, о кући, што ме не запита нешто, нашали се. Поредила сам његове дане са својим. Не знам зашто, али сам волела тихе, свеже сутони кад бисмо заједно шетали. Али то никад није дошло. Да је да прођемо у сумрачак, после свршеног посла, у ћеретању о свачем а највише о деци, поља, ливаде. Ноћу сам сањала. Зеленило, лишће шушти, сунце високо. Ми по неким дубодолинама, провалијама. Ја се као оклизнем — доле понор, неповрат, горе заблештило сунце, а све некако тихо... А ујутру, после тих лепих снова, лаћала сам се варјаче или грубог вуненог плетива. Било ми је из дана у дан све теже. И у вече, када се он задржи у кавани, у пићу, питала сам под иконом Бога, види ли све ово, и зашто ме створио.

Стање је било добро, али смо били сиротиња. Носили смо се просто, никако, радили сами. Ја сам још у праскозорје носила на обрамици јело радницима, а он је спокојно пушио, и из доколице, разговарао са по којом снашом. И тада би ми ускипело, живог бих га појела, али ме један његов поглед смиривао. Гледао је некако хладно, тупо али страшно.

Прођоше многе године. Деца одрастоше. Он не промени нарав. Поче се и старати, и ја осетих да ће се живот измаћи као да није ни био, без трага. Он је све чешће остајао у кавани и пио, пио дуго, дуго, и није мислио ни на шта. Свађе учесташе, те је понекад одлазио у виноград и остајао недељама. На нас није мислио. С времена на време послао би коју качицу сира по некој сељанци.

— Снашо, шта ради, богати? — питала сам је.

— Лешкари, — вели она и смеје се, лешка и чисто жмури и кад говори.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Па шта вели?

— „Носи — вели — оној мојој, ако хоће нека узме, ако неће, продај по други пут.

И ја сам плакала. Преклињала сам судбу, што ме није везала за каквог отреситог човека, снажног, живахног, ваљда ме он не би презирао, већ заповедао.

Деца ми изумреше и ја остадох с њим, сама самцита. Били смо као два посечена пања. Једног дана, донеше га мртва из винограда.

А даље, и даље је све обично. Живот тих, учмалост, таворење, све... све је то једна обична историја...

И баба зајеца.

— Па бар да ме је свет сматрао за живу. Да ме је оговарао, грдио, псовао, сажаљевао, него ћу умрети без трага. Да сам само једном осетила како живим и како други знају да ја живим.

Фијук ветра престао. Звезде се утулиле. Почео снег. Пећка се угасила. У соби хладно. У тмулој ноћи као да одјекну усамљени глас стално презиране душе која није разумела свет нити он њу.

— Сине, ти ћеш бабу сматрати у живе, ти ћеш на њу викати, да осети како се о њој води рачуна, ти ћеш је... туђи

Београд 1910 год. **Новак Животић.**

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

СМРТ ИВАНА ГРОЗНОГ

трагедија у пет чинова, написао граф А. Толстој, с руског превео Р. Ј. Одавић

(НАСТАВАК)

ЧИН ТРЕЋИ

Соба Царице Марије Фјодоровне

Царица и дадиља Царевића Димитрија

Царица

Шта је било, дојо? Је л' у колевци?
Да ли ми већ спава Царевић-душко?

Дадиља

Царице-матушка, спава, већ спава.
Уживах свом душом гледајућ' њега;
Најмирније лежи; склопио очце,
А ручице стег'о 'вако у шаке.
Трчећ', срце моје, уморио се.
Живахан је. Неће ни по чем бити
На брата Фјодора Ивановића.
Фјодор је тих, смирен, к'о нецаревић,
Ни по чем није што Иван беше.
Он је, Господ нек' му опрости души,
Сав на оца био. О-о-ох, Боже!
Кад помислим само како нам умре!
Ах, ужасног греха!... Невероватно!

Царица

Не говор'мо више о томе, дојо, —
Да ли је Господар поруку слао,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Да ће амо доћи? Није л' ко био
Да пита о здрављу Царевићеву?

Дадиља

О није, матушка, још није.

Царица

Пређе
Сам је сваког дана свраћао лично.

Дадиља

Не, матушка, није још никог слао,
Ал' малочас нам је, у шетњи бесмо,
Бојарин Годунов пришао био,
Царевића нашег на руке диз'о,
Мазио, ужив'о...

Царица

Шта, зар си дала
Да нам Царевића мази? Јер нико
На тô нема права. Чујеш ли, дојо?

Дадиља

Тако је, матушка. И Годунов је
Говорио о том: „Дадиљо, пази,
Царевића чувај. Јер ти ћеш, вели,
„За сваки влас косе", — тако ми рече. —
„Пред Богом и земљом одговарати!"

Царица

Послушај ме, дôјо. Пристојно није
Ћаскати са сваким. Од сада немој
Да с дететом ико разговор води.

Дадиља

Како то, матушка? Никита, ето,
Романовић беше ономад с нама —
Дакле да ни с њиме не разговарам?

Царица

Не, са њиме можеш! Верујем њему.
Он је мени исто што отац прâви.

(Улази дворкиња)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Дворкиња

Царице, може ли к теби Никита
Романовић ући, Захарин Јурјев?

Царица

Је л' овде?.. Замоли, замоли одмах!

(Дворкиња изиђе. Улази Захарин)

Захарин

Марја Фјодоровна, Царице наша.
Здраво да си.

Царица

(Иде му у сусрет)

Здраво, чика-Никита!
Тебе као да је посл'о сâм Господ.
Треба ми да с тобом говорим. Дојо,
Царевићу иди а нâс напȕсти.

(Дадиља оде).

Говорити желим, Романовићу,
С тобом. Ал' седи... Овамо... Ближе!
Не знам шта је са мном, тако ми Бога.
Већ толико дана тешко ми срцу, —
К'о да слути неку — несрећу!.. Реци,
Јеси л' ишта чуо? Шта је то било?
Шта цар намерâва?

Захарин

Матушко наша,
Ево баш и дођох да те припрêмам.
Ја већ ни сам не знам шта ћемо с њиме.
Зло је — ништа друго. Као коњ дивљи,
Што ненадно жвале под зубе стави.
Или дивљи ован сверȕшног трка —
Тако ни он не зна да се уздржи.
Слична бујној реци, његова гордост
Из обала својих већ је изишла
И све око себе потâпа.

Царица

Реци,
Шта то намерава?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Захарин

Бог нек му суди!

Царица

О чему то страшно шапћу по двору?
Сам је с послаником енглеским дуго
Говорио нешто... Ја већ знам шта је,
Одгоненух и то: неком туђинком
Хоће да се жени, па се сад спрема
Да одрине мене са Димитријем.

Захарин

Буди, дете моје, на све приправна!

Царица

Није мене срце тиштало зàлуд!

Захарин

Царице, још данас он ће ти доћи
Да говори с тобом. Ал' се не одâј,
Да ти ја о томе шта споменух.
Ја ћу овде бити. Ти га покорно
Саслушај до краја. Ма шта ти рек'о —
Не одвраћај ничим, као да си нéма!
Звук један једини, уздах или покрет
Настȳпи ли само — ту ти је пропаст!
Нека бȳра прође! Још, може бити,
Пред покорством твојим стàжиће себе.
Не дође ли до тог — на своју главу
Примићу ударце и смело реци
Бесавестан да је.

Царица

О, бојарине!
Спаси ме! За себе ја страха немам
Јер, ти знаш, о себи ја бригâ немам.
Кад ме за се узе Василић Иван
Не обрадовах се високој части;
О, да је се са мном — пре три године —
Развенчао био: Богу бих за то
Још захвална била. Сад, бојарине.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Нисам више сама. Сада сам мати!
Ако сад за жену доведе другу
(И мислити страх ме) — моје ће дете,
Димитрије мали... о, бојарине!
Већ ни сама не знам шта све то зборим,
Чега се то бојим... Ал' неку мрачну
Димитрију своме слутим опасност!..
Ти саветуј Цара и наговори!
Још он тебе штује! — Нек прво с тобом
Размисли о свему.

Захарин

Царице чедо!
Ког он штује? Ма да пред њиме, збиља
Не огреших душе до сад још никад,
Ипак ни сам не знам како још трајем!
Он у целом свету једнога само
Послуша покадшто: Бог нек нам чува
Борис-Годунова!.. Једини он је
Који још уме да га задржи!

Царица

О, не веруј, чико, томе Годунову!
Јер он није такав! Његово увек
Господско држање, па скромни изглед,
Па тек онај поглед неузбуњиви,
А највише глас му увек једнолик —
Не плаше ме залуд!.. Није ми дато
Да гледати могу када он моје
Чедо мази.

Захарин

Како, Царице, како?
Годунов?.. Опрости, али...

(Утрчи дворкиња, задувана)

Дворкиња

Цар иде!
И одмах ће доћи!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Царица

Ах, чико, страх ме!
Не могу...

Захарин

Што брже прибери себе,
Да што не примети. А сад отàри
Са очију сузе...

Царица

Срце ми стаје!

Захарин

Склон' се за тренутак! Па се припреми,
А ја ћу га примит'.

(Царица оде. Улази Иван; Годунов га прати)

Иван

(Захарину)

Откуд ти овде?

Захарин

Ја, мој Господару, Царицу чекам.

Иван

Каква ти то посла с Царицом имаш?

Захарин

Питати за здравље.

Иван

А где је она?

Захарин

Чим ти је глас чула, одмах отиде
Да пред твоју милост опремна дође.

Иван

И без тог је могла. С опремом неће
Ништа лепша бити.

(Годунову, седајући)

Настави само.
С посланицима си, рече, већ био?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Годунов

Бејах, Господару; с обадва бејах.

Иван

Па дакле?

Годунов

Посланик енглески Бàус,
Уверава да ће Краљица радо
Кнегињу Хастинску, рођаку своју,
Удати за тебе; али о томе
Уговор потпи́сат' није овлашћен,
Док с Царицом јавно, пред целим светом,
Не будеш разведен. И још'те рече,
Да у земљи нашој сав трг забраниш
Туђинима разним држава́ свију,
Изузев од тога само Енглезе.
А за то нам, рече, Краљица одмах
Обећава савез и пријатељство,
Па и своју молбу немачком Цару
Да војску покрене против Пољака.

Иван

Захваљујем сестри Јелисавети
Што нам пријатељство и худо родство
Не прима с гнушањем. Али ми́ засад
Без милости њене можемо проћи;
Ни Немце за помоћ нећемо молит':
Брзо ћемо сами границу прећи
С пуковима својим. А шта од пољског
Посланика носиш? Које нам земље
За мир обећава наш сусед Стеван?

Годунов

Господару силни, пијући вино
Седели смо оба до сванућа.
Тај им Харабурда, прирођен Пољак,
Јунак је на пићу и врло брбљив.
Ал' ипак не могох дознати ништа
С чиме нам је дош'о. Једино теби
Поверити жели.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Иван

Још'те је рано
Хвалит' се ма чиме!

Годунов

Јутрос му трком
Краљев гласник дође. Залуд се старах
Да по Харабурди ма како дознам
Садржај тог писма. На лицу му се
Не беше помакла ни једна црта.
А уморни гласник, чим испи пехар,
Клону, земљи паде и заспа чврсто.

Иван

Па кад није спав'о целога пута! —
Нешто им је мучно, нешто нетрпно!

Годунов

Само да нам...

Иван

Како?

Годунов

Дâ, само да нам
Сада не донесе какав глас лоши.

Иван

Никад лоших вести ја нисам прим'о!
Оно што ја не знам — тога и нема.

Годунов

Господару, пажљив буди!

Иван

Борисе,
Да ли то сад опет не желиш можда
Савете ми дават'? Знај препун страха
То ми сусед Стеван уступке нове
По свом Харабурди шаље. — Марија!

(Лупа о под својим штапом)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Зар лицкања није већ доста било?

(Царица долази у великој опреми и, поклонивши се Ивану, застане ћутећи пред њим)

Иван

(Испитивачки је посматра)

Зашто су ти, очи, гле, уплакане?

(Царица ћути, оборивши поглед)

Чујеш ли што питам?.. Шта је то било?

Царица

Господару, ја сам... Опрости...

Иван

Дакле?

Царица

Сан сам врло ружан снила...

Иван

А какав?

Царица

Снила, Господару... снила сам да се
С тобом... развенчавам.

Иван

Сан ти је тачан.
Ниси ми по вољи... Зато и дођох
И јављам ти ево: од сад ми више
Жена ниси!

Царица

То је истина дакле!
Димитрија са мном гураш од себе?
С Димитријом мојим?.. Ти хоћеш...

Иван

Тише
Не волим ни сузе ни дреку женску!

Царица

О, не, Господару, не плачем... ево...
Не плачем... ти видиш... Али ми реци

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Како се то мислиш развести са мном?
Шта ћеш о том рећи архијерејству?
Какву ли кривицу пронаћи?

Иван

Како?

Ти мене, изглéда, на испит стављаш!
Ко си ти? Којег ли владара ћерка?
Зар ћу ком због тебе да одговарам?
Или си од других боља и лепша,
Па сад да те чувам к'о бесцен-благо?
Ил' ја у свом дому не господâрим?
Да л' Царица поста с о б о м?

Царица

Опрости!

О, мој Господару, опрости!.. Ћутим!..
Не молим за милост, јер ја сам, ево,
Већ на све приправна, ал' чему крив је
Дмитрије јадни?

Иван

Не брини о том.

У баштину њему даћу град Углич.
А кривица твоја — што ће ми? — Тебе
Послаћу у постриг и... готов развод!
А архијереје, Господу хвала,
Не навикох да се у моје ствари
Мешају и да ми рачуна траже!

Захарин

Царе Господару, реч ми допусти?

Иван

Ја већ видим, старче, шта мислиш рећи.
Ма шта да урадим — тй се не слажеш.
Познајем вас добро!

Захарин

О, Господару...

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Иван

Познајем вас добро! Ви бисте опет
Спутати ме хтели као Адашев
Ил' к'о поп-Силвестар! Друг си им био!
А кад их прогонством због тога казних,
Какве нам све јаде ниси прориц'о!
Да послушах тебе — оде ми царство!
Па шта?.. Отад већ је двајест годинâ.
Где је твој Адашев, где ли Силвестар?
А ми, и сам видиш, милошћу Божјом,
Не начесмо нигде државу своју!
Без савета ваших, ми полагано
Проводимо живот по својој вољи.
Не тражећи, старче, упутства твојих
Никада за себе.

Захарин

О, Господару!
Што смо мачем стекли на бојном пољу —
Једино на мачу изгубит' смемо.
Господару, све је у Божјој руци,
А Бог благосиља тек добра дела,
А ти, Господару, добра не смишљаш.
Царица је твоја пред тобом чиста,
К'о бели дан чиста! Царицу такву
Грешно је да новом женом замениш!
На шта ће ти савез с енглеском земљом?
Ти Русију гледај! Њену судбȉну!
Ти си, Господару, јавно ти велим,
Још за младих дана застрашен смутњом,
Бојао се увек тобожњих буна
И паћену земљу тлачио само,
Сатир'о си у њој све што је силно,
Газио си у њој све што је ȗмно,
Од људи си ствар'о безумна бића,
А сад и ти, ето, к'о храст у пољу,
Остајеш усамљен, јер свог ослȏнца
Ни у коме немаш... Ако л' те јоште,
Нека Бог сачува, остави срећа,
Пред несрећом бићеш и гȏ и бедан.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

А несрећа никад није далеко!..
Не радуј се што је Батур потучен!
У Русији има и других мука!
Татарска и Шведска — прете! У земљи
Нема правосуђа, свуд глад и неред.
Савезом енглеским нећеш их савладат'!
Силни Господару, ја сам већ старац
И близу сам гроба. С разлогом ја се
Са тобом не слажем. Па и ти, ето,
Силни Господару, млад ниси више.
У тим годинама мислит' о браку
Грешно је и ружно! Место да Богу,
За Царицу добру, захвалан будеш, —
Хтео би да другу узмеш!..

Иван

Никита!
Све ти до свршетка допустих речи.
Ти си ближе гроба него што мислиш!
Досâди ми да те штедим. Ја могу
Одговорит' друкче брбљању твоме,
Ал' ти одговарам: Ја тако хоћу!..
Доста и — ни речи!.. Сад посланика
Батурова треба примит. — За мном!

(Царици)

У манастир поћи приправна буди!

(Оде са Захарином)

ПРОМЕНА

Престона дворница

Цео двор, раскошно обучен, улази и размешта се поред зидова. Поред вратâ и око престола стаје телесна гарда са секирама преко рамена. Трубе и звона објављују Иванов долазак. Он долази из унутрашњих соба, заједно са Захарином.

Иван

(Захарину)

Нек уђе посланик!.. Али почâсти

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Не треба никаквих! Не намеравам
Да више ма чиме Батура мазим.

(Захарин оде. Иван седе на престо. Кроз свечани улазак долази Харабурда и, поклонивши се веома дубоко, застаде пред Иваном)

Иван

(Мерећи га погледом)

Ово није првом што те ја гледам,
Пане Харабурда, пред својим троном.
Одмах после смрти Жигмунда Краља
Ти си с порукама скупштине ваше
Долазио к мени.

Харабурда

Дâ, моћни Царе.

Иван

Колико се сећам, панови пољски
Нудише ми круну.

Харабурда

Тако је било.

Иван

Ал' примити круну само за себе,
Без права да прêђе наслеђу моме
Не нађох за добро. Па и ви сами
Не изволесте ми погодбе примит'.

Харабурда

О, велики Царе, ми не могасмо
Републици крњит' привилегијâ!
Јер у нас је закон, да се Краљ увек
Од скупштине бира.

Иван

Баш добар закон!
Достојног владара он вам је био
У Хајнриху дао.

Харабурда

Несрећу нашу!
Тâ то нам је био најгори владар.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Кад побеже од нас, — махнусмо руком
И избрасмо другог.

Иван

Батура, јесте,
Који је Султану плаћао данак
Докле беше кнезом у Седмоградској. —
Шта хоће од мене? Зашто те шаље?

Харабурда

Велики, пресветли, моћни Господин,
Краљ целе Пољске, кнез Седмоградски,
Кнез високославни Литавски...

Иван

(Прекине га)

Чѐкни!
Јеси л' православни? Дознадох да си
У нашем храму био на служби.

Харабурда

Јесам, Господару!

Иван

Зар „Господином"
Тог шизматичара зовеш латинског?

Харабурда

Јер, велики Царе, он све слободе
Украјини даде и обезбѐди;
Јер нам свету цркву штује и чува,
Јер допусти гонит' проклете „ксендзе"!

Иван

Чух да су све вере једнаке њему,
Чак и Басурмане поштује, кажу.
Али дај сад реци: с каквом то молбом
Послао те к нама? Шта ли то од нас
Моли сусед Стеван?

Харабурда

Моли, пан-Царе,
Да га од сад више не зовеш „сусед",

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Већ да му одаваш, писмом и речју,
Оно поштовање, титуле, име,
И почâсти редом што припадају
Његовој пресветој маестетности!

Иван

Гле шаљивца!.. Сада?.. Зар баш у часу
Када своме дому бежи од Пскова?..
Није лоше!.. Даље?

Харабурда

Даље, он тражи
Да из Ливоније, не оклевајући,
Све пукове своје одмах изведеш
И да круни пољској заувек предаш
Градове: Новгород, Смоленск, Псков, Полоцк.

(Жагор међу дворанима)

А кад све то буде, спреман је с тобом
И мир да закључи.

Иван

Много си вина,
Посланиче, пио! Како си смео
Да ми пијан дођеш?

(Столницима)

Ко се то дрзну
Да нетрезног мени у дворац пусти?

Харабурда

Ако ли, пан-Царе, милости твојој
Погодбе овакве нису по вољи,
Краљ ми Стеван рече да ти дојâвим:
„Зашто крв народâ узалуд лити?
„Појашимо коње, па један с другим
„Туцимо се на смрт сабљама својим
„Како витезима и личи правим!“
Рукавицу своју шаље ти, ево!

(Баци пред Ивана железну рукавицу)

Иван

Који ли је од вас двојице — луда?
Ти или Краљ? Чему та рукавица?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Да ли није за то да те ја њоме
Излу̑пам по лицу? Зар не знаш, псето,
Да пред собом немаш бираног Краља?!
Зар ти смеде Божјег помазаника
На тучу да зовеш?.. Биће ти туче!
У медвеђе крзно зашивен бићеш,
И у поље бачен пујданим псима!..

Харабурда

То не може бити, пан-Царе!

Иван

Како?!
Да л' се овај шали са мном? Бојари,
Да ли сам за подсмех већ згодан?..

Харабурда

Не, не!
Посланик се не сме у крзно шити!

Иван

С очију ми бежи!.. Бичем по њему!
Терајте га бичем његову Краљу!
Напоље из двора!.. Напоље, псето!...

(Докопа секиру од једног чувара и баци је на Харабурду)

Харабурда

(избегнувши ударац)

Прегониш, пан-Царе! Јамачно досад
Ти још'те ни чуо ниси, пан-Царе,
Из Варшаве да је са војском новом
Дошао Краљ Стеван? Да је на међи
Разбио ти војску у прах и млево?
Зар још ниси чуо да су ти Нарву
Швеђани отели и заједно с Краљем
Спремају се поћи већ на Новгород?
Војсковођи твоји ни за шта нису
Када ти о томе још ништа не знаш!

Иван

(Уставши с престола)

Ниткове, не лажи!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Харабурда

Не, истина је!
Зашто да те лажем? Лагати — зло је!
Ако ли, пан-Царе, изиħи нећеш
У поштену борбу с пресветлим Краљем —
Краљ ће ти у Москву и незван доħи!
А сада, пан-Царе, буди ми здраво!

(Оде. Општи метеж)

Годунов

(Утрчи)

Силни Господару! Шта учини ово?
Посланика ти си Краљева вређ'о!

Иван

Лаже као псето!

Годунов

Не, Господару!
Истину ти рече: весници ту су!
Швеђани су, веле, отели Нарву, —
Војску су нам тукли!

Иван

Весници лажу!
Вешајте их! И смрт сваком ко каже
Да сам тучен! Никад не може нико
Моју војску туħи!.. А сад молепства
За победу нек нам све цркве служе!

(Изнемогао клоне у престбно седиште.)

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

НА КИШИ

Ситна, хладна киша монотоно бије,
Удара по лишћу, засипа и веје,
Под чађавом маглом све се тужно крије,
И замрзло грање и жуте алеје.

А у мојој души све је тако тавно
И досадно, тешко, оловно кô време.
Твоје плачне очи ишчезле су давно,
И гаврана јата што у њима стреме.

И љубави плахе — о, коб беше брза,
Ноћи пуне страсти и сањивих лажи,
И студени дани, што их бура трза.
И све што значаше живот сна и дражи.

И те бледе усне. Све је прошло давно,
Одоше и јата гаврана што стреме,
А у мојој души све је тако тавно,
Покрила је туга и оловно време.

Божидар Пурић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

*
* *

(Н. А. Некрасов)

Умукни, музо освете и јада!
Сну туђем не бих да потреса дам.
Доста нам клетва на другога пâда,
Умирем самац, ал' и ћутат' знам.

Што жалит' прошло и бити у чами?
К'о да би тиме мањи био јад...
К'о шкрипа врâтâ у тамничкој тами,
Јаук ми срца одвратан је сад.

Свему крâј стиже. Непогодом, буром
Није ми залуд пут застир'о мрак;
Засијат неће на небу ми суром,
Душу ми топли не загреја зрак.

Мађијски зраче препородног рада,
Љубави братске — тебе бејах рâд;
У раду, борби, на ивици пада
Тебе сам звао, ал' нећу и сад.

Нећу да видим бездан што ме боли,
Где би се твоја светлост могла стећ'.
Не може срце свикнути да воли
Кад и за мржњу уморно је већ.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ГРОФ ЈУЛИЈЕ АНДРАШИ

У прошломе веку мађарски је народ имао три велика човека, који су га задужили својим великим заслугама. Кошут, Деак и Андраши — у колико личности у опште могу утицати на историјски развитак — творци су данашње мађарске хегемоније у Транслајтанији, другој половини хабзбуршке монархије. Револуционар и идеолог, Кошут је разбудио успавану моралну и физичку снагу свога племена и показао културном свету, шта може један народ кад се очајно бори за своју слободу и опстанак. Мудри и скромни Деак, који никад није мислио на себе но увек на отаџбину своју, паметном и реалном политиком својом, за коју је у миру требало исто толико храбрости колико и у најбурнијим данима крваве борбе, револуције, умео је, и после слома у 1848 г., да својој отаџбини стече уставне слободе и државну самосталност. Разборити, трезвени и енергични Андраши обезбедио је својој отаџбини стечене тековине погодбом између ње и Аустрије 1867 г., — учврстивши превласт мађарског племена у њој.

Дела ове тројице великана допуњују се и тесно су везана једно за друго. Да није било револуције 1848 г., не би било државне погодбе 1867., нити би, да није опет ове, могло мађарско племе учврстити своју превласт у овој половини хабзбуршке монархије. Фанатизам уверења и егзалтирани темпераменат Кошутов заталасали су мађарски народ у његовим најдубљим слојевима и повели га у херојску борбу у револуцији, која је туђинском помоћу скрхана код Вилагоша. Али је и поред овога слома, који је само за људе уских погледа значио то, револуција отворила очи и противницима: да се с тим народом мора рачунати, да се о њему а без њега не може ништа решавати. И

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

када је дошао такав један моменат, после катастрофе код Кенигреца 1866 г., Деак је умео с достојанством отмена човека и несумњивог патриоте од притешњених Хабзбурга примити и тражити оно, што је Круна и могла дати и што је могло задовољити његов народ. Добри геније мађарскога народа дао му је у овом моменту мудрога Деака. Његов сарадник на том послу и следбеник оживотворио је државну погодбу од 1867 г., и обезбедио своме племену искључиви положај у Транслајтанији. Тим положајем мађарско племе нема разлога да буде незадовољно.

А када се овакви догађаји вежу за имена људи, онда ти људи морају бити необични. И ван своје отаџбине позната су имена њихова, — па и код нас. За Кошута знају и старије и млађе генерације, а за Андрашија исто тако, ако ни због чега другог, оно због несрећног удеса српског народа — окупације Босне и Херцеговине, који је факат везан за његово име. О Деаку се најмање писало па и најмање зна код нас. Скромни и повучени Деак није истицао своју личност на видик, пуштајући друге да се истичу, да деле славу и власт. Ваљда је то разлог што су о њему и његови, иначе захвални му, земљаци мање писали но о Кошуту и Андрашију. Овим редовима циљ је упознати наше читаоце са животом једног од ове тројице мађарских великана, с личношћу Андрашијевом и његовим историјским значајем према последњој публикацији о њему.[1]

Ретко се који народ може похвалити таком вредношћом у истраживању своје даље и ближе прошлости, као што то могу Мађари. Раса, која је само у релативној већини и која има опет за то искључиву власт и хоће силом да апстрахује и туђа права и бројну надмоћност других, немађарских, народности, врло се радо обраћа прошлости — историји. У срећном географском положају, према другим мање бројним и државно неорганизованим племенима, мађарско је племе и у прошлости било политички надмоћније. Исто би, и још са далеко већим прохтевима, прохтевима мађаризације, хтело и сада мађарско племе, у доба најшире демократије, у доба владе принципа народнога суверенитета. И стога људи од политике траже у прошлости аргументе — позивајући се на историјска права. Отуда је и

[1] Види Graf Julius Andràssy, Sein Leben und seine Zeit nach ungedruckten Quellen, von Eduard von Wertheimer. I Band: Bis zur Ernennung zum Minister des Äussern. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1910.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

историјографија у наших суседа више но игде — тенденциозна, отуда је тамо чешће но игде историјографија у служби политике.

И најновије дело о Андрашију, познатог аустро-мађарског историка, Вертхајмера, с којим хоћемо да упознамо наше читаоце, има све врлине и све слабости мађарске историјографије. Анализујући ово опсежно дело, читаоци ће сами видети све то на примерима. Опет је зато вредно упознати се с њим. У најновијој биографији Андрашијевој употребљен је до сада необјављени материјал из архива бечких и берлинских, и приватног архива куће Андрашија. У њему је врло много нових ствари и интересантних детаља — да одиста слика и Андрашијева и времена његова постаје рељефнија, јаснија и занимљивија.

Гроф Јулије Андраши родио се 3 марта (п. н.) 1823 г. у Кашави. По фамилијарним традицијама Андраши води порекло од Андраша, једнога од вође једнога племена, које се из Скитије доселило. Историска је истина, да су они секлерска фамилија и отуд и њихов предикат — Csik-Szent-Kiraly. У XVI в. Петар Андраши, због устанка Бекешевог, побегао је из Ердеља у Мађарску. Ту је, због верности краљу, добио за кастелана града Krasňohorka — и то је други предикат фамилије Андрашијеве.

Од Марије Терезије један је Андраши добио титулу грофа. То је био Карло (I) Андраши. Унук његов, који се такође звао Карло (III) био је отац грофа Јулија Андрашија. Карло (III) Андраши, отац, био је један од најлепших људи мађарске аристократије, али трошаџија, човек лаке руке, ни сиромах ни богат. Он се ожени графицом Етелком Сапари, коју родитељи преко воље дадоше, јер је она пошто по то хтела да пође за њега. Карло Андраши је мађарски патриота; он пише брошире на мађарском и немачком језику и брани народ свој. 1844 год. члан је Сабора мађарског и припада опозицији, члан је и Кошутовог „Védegylet“ друштва за заштиту мађарске индустрије и привреде. Годину дана за тим — 1845 г. — умро је напрасно, у Бриселу.

Ваљана и енергична жена, графица Андраши, води бригу о свом одрасломе сину као и дотле, докле јој је муж био жив. Млади Андраши учио је гимназију у Satorlja-Ujhely, у земплин-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ском комитату, а правни факултет у Пешти. С каквим је успехом учио — његов биограф Вертхајмер вели — не зна се, али јамачно да није био међу одличним ђацима, јер је познат био као одличан јахач, играч, стрелац, пун шале и живота. Свршивши студије, кренуо се на пут по Европи.

Гроф Јулије Андраши млад је ушао у политику. Он је 1844 изабран за члана скупштине земплинског комитата. А то доба, када је Андраши отпочињао своју политичку каријеру, није ни мало повољно и згодно било. То је доба круте стеге полицијског система — када је Двор стојао у затегнутим односима с Мађарском, када су комитатима управљали из Беча постављени „администратори“, када се за најблаже опонирање ишло у затвор. Тада је Кошут, због штампарских кривица, осуђен био на пет година затвора! У то доба дебитирао је као политичар гроф Јулије Андраши — и то одмах као опозиционар режиму.

Он се у скоро затим јави и у штампи. 21 маја (п. н.) 1846 год. штампао је чланак у Pesti-Hirlap-у противу Емила Дешевија, вођа конзервативне странке. И не само што је он противу конзервативне политике већ и противу опортунизма Деаковог. Он излази, дакле, да се представи као присталица крајње опозиције. Дотле се веровало да ће остати у групи умерене опозиције, коју је водио гроф Сечењи, велики Сечењи, патриота и мецен. Гроф Сечењи страховао је за свој народ, гледајући како сваким даном бивају све гушћи редови Кошутових присталица, страховао је да ће Кошутов радикализам одвести земљу у револуцију, у којој ће нестати и самосталности и паладијума мађарске слободе, вековне уставности. А гроф Сечењи био је и интиман пријатељ породице Андрашија и веома је волео младога Јулија Андрашија. Он је њему предсказивао сјајну будућност: „Од тебе може све бити па и палатин Угарске“. Колико га је ценио и волео казује ова епизода. Када се млади Јулије Андраши разболео, Сечењи је лекару, који га је лечио, рекао: „Знајте да земљи не можете већег добра учинити него ако спасете овог младог човека“.

Гроф Андраши раскину са конзерватизмом и опортунизмом и кандидова се као радикални кандидат за Сабор 1847/48 године. У Сабору је одмах почео играти велику улогу, чешће говорити и ако није био добар говорник. Интересантно, да је крај свег свог радикализма и слободоумља, гроф Андраши био

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

противу предлога Мадарашевог о општем праву гласа. Андраши је, као и Кошут, хтео мађарску државу са превлашћу мађарског племена — а ту дакле нема места опште право гласа!

У скоро је букнула и револуција бечка. Мађарска доби засебно министарство, — постаде готово самостална држава, јер је нови положај личио више на персоналну унију. У новоме стању гроф Андраши би именован за великог жупана свога, земплинског, комитата.

Али су настајали тешки дани. Двор се кајао што је, у данима слабости, дао Мађарима онолико превласти, па је гледао да им је згодном приликом отме. После победа Радецкових над Талијанима и победа српских над Мађарима, Двор се реши да прекине с Мађарима, позивајући се на Прагматичку Санкцију, основни државни уговор између Мађарске и Аустрије, (1713 г.) као да јој нови закони о засебном министарству и т. д. не одговарају, противе јој се.

У новој ситуацији гроф Андраши остаде веран Кошуту. Када је требало оружјем одбити најезду аустријску, гроф Андраши се борио у редовима својих сународника као хонведски мајор. Кошутова влада све велике жупане постави за хонведске мајоре. И као такав Андраши је учествовао у битци код Isaszeg-a и при заузећу Будима од аустријског генерала Хенција.

Друге године револуције, 1849, Кошут је, као што је познато читаоцима, збацио династију хабзбуршку. Сада је новој, самосталној, Мађарској требало тражити на све стране симпатије и стварне помоћи. И Кошут је веома полагао на пријатељство Турске. Од ње се, шта више, он надао некој стварној помоћи. У априлу месецу 1849 г. Кошут посла као посланика мађарске владе барона Сплењија, да са енглеским послаником, Канингом, ради на споразуму с Турском. Одмах затим именова Андрашија за посланика у Цариграду. За што је Кошут сменио енергичног и живог Сплењија — не зна се. Нови посланик, Андраши, оде најпре у Дебрецин, седиште мађарске владе, да од губернатора, Кошута, прими инструкције и почетком јуна крену се на своју дужност. Преко Панчева дошао је у Београд, где је имао нарочиту мисију. Још у јулу месецу 1848 г. био је одређен пуковник гроф Федор Карачај да иде у Београд и ступи у везе са српском владом. Непознато је, да ли ја Карачај ишао у Београд. Тек када је Андраши дошао у Београд, затекао је многе Пољаке, који су се издавали, да су

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

у мађарској мисији. Андрашијев први посао био је — да их уклони, јер су они, својим неразмишљеним држањем јако сметали да се задобију српска влада и београдски паша.

Интересантна је ова Андрашијева екскурзија у Београд. Она нам сведочи како Мађари, ни у најкритичнијим моментима, не могу да увиде неостварљивост претераних тежња својих, да владају као мањина над већином. И онда, када је на прагу руска интервенција, када је до предаје код Вилагоша још само два месеца, Мађари се носе надама да ће се моћи одржати у неравној борби и неискрено траже пријатељство Србије не дајући јој за то ништа. Како је овај пасаж рађен по писмима Андрашијевим, то је и све аутентично што нам је Вертхајмер испричао о овој екскурзији и немамо разлога сумњати у објективност пишчеву. Хусејин-пашу, команданта београдског града, Андраши је лако задобио — буретом токаја! Паша се бојао колере и налазио је да је токајац лек од ње. Али крај свега тога Турчин је био резервисан. Он је одговорио Андрашију, да Турска још није спремна да се изјасни за Мађарску. А сардински посланик уверавваше Андрашија, да кроз Хусејин-пашу говори званична Порта, — да му треба веровати. Опет му је паша учинио једну услугу — даде му пасош као да је дански трговац и да слободно путује кроз Турску. Исто је тако свршио без одређених резултата и покушај да се српска влада задобије. Од личности од утицаја у Србији Гарашанин и Мариновић, по уверењу Андрашијевом, били су једини за споразум. Како су поменути Пољаци, који су се издавали за мађарске агенте, били издашни у обећањима, то је Андраши морао бити обазривији. Он се ограничи на томе.

У стану француског посланика састао се Андраши с Гарашанином. Он је уверавао Гарашанина да ће мађарска влада дати Србима све, што је за опстанак и развитак народни потребно, а да се тиме не оштети целина мађарске државе, али ништа неће дати, што би јој се оружјем хтело изнудити. За тим је позвао Гарашанина, да он каже услове, под којима би се могли Мађари и Срби измирити, на што овај одговори, да тај моменат још није настао, и да се сада Срби не боре као народност већ као аустријски војници под Мајерхофером и Јелачићем. Шта више, Гарашанин је предлагао да Мађари нападну Јелачића с бока, да би га одвукли тако из Мађарске, заузимао се даље за Србе у Војводини и обећавао, да ће се доцније Срби

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

и Мађари споразумевати и погађати. Гарашанин је, по забелешкама Андрашијевим, правдао прелазак Срба добровољаца тиме, што није хтео допустити да се Срби у Војводини обрате Русији за помоћ, како су се спремали. Али је, од како су Јелачић и Мајерхофер узели власт у своје руке, забранио да Срби прелазе у Војводину и у скоро ће, обећавао је и Книћанина вратити.

Биограф Андрашијев био је искрен те нам је испричао, како је Андраши предложио мађарској влади, да се обрати једном прокламацијом Хрватима и Србима, да им у општим фразама обећа много штошта, што после она, ако Мађари буду били победиоци, може увек тргнути и не испунити, или ако буду побеђени, онда остаје разуме се без обавеза. Свакако морал — достојан једино племена, које силом хоће да влада!

Не свршивши ништа позитивно у Београду, Андраши се крену 1 (12) јуна преко Оршаве Цариграду. С разним тешкоћама имао се борити на путу — а највише с опасношћу да не буде познат и проказан аустријским агентима. У Видину га у мало нису задржали агенти аустријског паробродског друштва, а срећно се извукао опет благодарећи заузимању пашином. До Рушчука ишао је Дунавом, затим сувим до Варне, па одатле паробродом у Цариград.

Положај грофа Андрашија у Цариграду био је веома тежак. Шта је он могао да уради у Цариграду? Апсолутно ништа. Склонити Порту, да бар неком оружаном неутралношћу помогне Мађарима било је немогућно. Сви знаци младости прате тај почетак Андрашијеве дипломатске каријере. Он је, као сваки млад човек, оптимиста из непознавања ствари, из оскудице искуства. Андраши држи да ће Порту увући у рат с Аустријом и Русијом ако је на овај начин компромитује. Порта је имала да дâ пристанак, да ће аустријску или руску војску, ако пређе на турску територију — разоружати. Како се ни Руси ни Аустријанци неће дати разоружати, доћи ће до оружаног сукоба, и фанатизирана маса у Цариграду тражиће од Порте — рат! А Русе и Аустријанце тераће на турску територију мађарски генерали: Бем, Дембински, Гергеј! Тим се планом носи човек, чији опстанак у Цариграду није сигуран, јер је Андраши првих дана свога доласка изјавио Порти, да ни по чијем налогу неће напуштати Цариград, ма ко то тражио. Андраши се бојао да ће аустријски посланик, гроф Штирмер, тражити од Порте, да га изда Аустрији.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Колико је наивно Андрашијево схватање ситуације Турске, казује и његов извештај о томе министру, грофу Бањањију — да је једини Риза-паша, бив. председник министарства, који би се могао задобити за ову идеју, али је он, на жалост, у Бруси, куда иду сви турски државници који падну у немилост. Све је било узалуд. За бунтовнике Мађаре нико није хтео мрднути главом. Ни Пулски у Лондону, ни гроф Телеки у Паризу, ни Андраши у Цариграду не могоше ништа испословати. Кошутов апел (1 јула 1849 г.) упућен „Народима Европе" био је наиван акт. Нико се на то није осврнуо. У скоро је дошла и катастрофа — предаја Гергејева код Вилагоша Русима. После тога судбоносног догађаја, разуме се, није могло бити ни речи о каквој дипломатској акцији, већ је, шта више, требало спасавати самог себе. Још почетком 1849 год. аустријска влада своме посланику у Цариграду, барону Штирмеру, послала је била потернице с личним описом бунтовника. Али Турска не хтеде да чује о захтеву аустријском да изда мађарске емигранте. Тек када је цар Никола послао нарочитог свог изасланика, кнеза Радзивила, с писмом султану, Турска је морала озбиљно мислити о томе питању. Цар Никола је претио објавом рата, ако би који од емиграната из Видина (где се Кошут налазио) прешао у Мађарску, а тражио је да изда емигранте Аустрији. Турска је била немоћна да покаже озбиљан отпор, те помогнута од Енглеске, она саветова емигрантима или да приме ислам, или да буду интернирани у М. Азији. Емигранти, разуме се, не пристадоше на то. Кад је Андраши увидео, да му је немогућан даљи опстанак у Цариграду, он се укрца у један француски брод и оде у Марсељ.

Интересантно је, да је Кошут био незадовољан овим одласком Андрашијевим и да је, и у тим моментима, када је за сваког јасно било да је мађарска ствар пропала, опет он упорно мислио, да се ипак нешто може учинити дипломатским путем, и беше науман да на место Андрашијево постави свога секретара, Бека. Смешно је, да је Кошут и после Вилагоша још непрестано био идеолог — разуме се мађарски.

Гроф Андраши не оде из Марсеља у Париз, већ у Лондон. Ту је кратко време провео, па онда оде на стално борављење у Париз. Ту је био скуп отмених мађарских емиграната — гроф Телеки, гроф Казимир Бањањи, Семере, гроф Павле Естерхази, Павле Алмаши и други. Гроф Андраши беше тада још само

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

емигрант, али не и осуђеник. Тек из Париза би позван од посланика аустријског да предстане војном суду на одговор за кривице своје. Он беше оптужен што се као хонведски мајор борио противу царске војске, што је био жупан земплинског комитата, што је радио, да Србију приволи на рат противу Аустрије, што је заступао бунтовничку владу у Цариграду. Како, разуме се, Андраши не хтеде отићи пред суд, то је он in contumaciam осуђен 15 (3) априла 1851 на смрт.

У Паризу се гроф Андраши није осећао толико несрећним. Његова нежна мати бринула се да увек има пара, те је он могао и другоме позајмљивати, а у париским салонима, у круговима отмених дама, које су га звале le beau pendu de 1848, он је заборављао на несрећу своје отаџбине. Шта више, емигранти су замерали грофу Андрашију, што више не узима никаква учешћа у агитацијама, које је Кошут из Лондона водио. Њега се шта више канда слабо тицале револуционарне агитације и радикална политика. И његов биограф, Вертхајмер, брани га тиме што је он био разуман човек, те је из последњих злокобних догађаја изашао као сасвим зрео и смишљен политичар. И још тада се већ гроф Андраши обележио као велики опортуниста, који је у стању да прави грдне скокове. У енглеском часопису „Eclectic Review“, у броју за новембар 1850, публиковао је чланак „Садашњи положај и политика Аустрије“, у коме је стао на сасвим супротно гледиште Кошуту. Није Андраши више за револуцију — већ за измирење са Аустријом. Револуционарство грофа Андрашија било је дакле сан младости, једна заблуда, које се он одмах отресао, чим се нашао пред опасношћу живота. Овај је гест у толико ружнији, јер је дошао пре осуде, сигурно надајући се, да ће му оваква исповест помоћи пред судом. Али његов биограф нема речи да коментарише овај корак Андрашијев.

У Паризу се Андраши спремао, да напусти сасвим своја некадашња убеђења и друштво. 1856 год. он се, у Паризу оженио лепом и богатом земљакињом својом, грофицом Катинком Кендефи. Од тада је фамилија његова живо радила у Двору, да се помилује Андраши. И 27 (14) јуна 1857 цар га је на молбу брата му, Аладара Андрашија, и помиловао. После пуних осам година изгнанства Андраши се вратио у отаџбину.

Његов биограф, Вертхајмер, правда сву ову промену у мишљењу и раду Андрашијеву са доста разлога. Зар није сува

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

штета да се један такав државнички геније упропасти у јаловим револуционим агитацијама — пита се Вертхајмер. Било је потребно престати с револуционарном пропагандом, која је све више штетна била по Мађаре. Под утицајем тих агитација кројач Либењи покушао је да убије ножем цара Франца 1853 године, а пензионисани капетан Сакмари да бомбом сруши двор. После тога дошле су још горе репресалије и гоњења у Мађарској. Снага мађарског народа трошила се узалуд под крутом стегом Бахове системе. Најбољи људи били су у изгнанству — и њима је дотужао живот у туђини. Горове, Павле Алмаши и чувени историк, владика Михаило Хорват молили су, да се врате. Није чудо што је то исто учинио и Андраши преко свога брата, грофа Аладара Андрашија.

Апсолутистички систем, који је после 1848 г., владао, одржао се пуних једанаест година (1849—1860). То је доба познато по имену злогласнога Баха, министра унутрашњих послова, човека који је 1848 г. био ватрен револуционар а после највећи гонилац слободоумних људи. Његов режим то је полицијски режим — стеге, туторисања помоћу жандарма и шпиона.

Тај режим срушили су финансијске кризе и — спољње недаће. Између Аустрије и Француске и Сардиније водио се због Италије 1859 г. рат. У битци код Мађенте (4 јуна п. н.) и Солферина (24 јуна п. н.) Аустријанци беху потучени. Рат се, дакле, несрећно свршио миром у Вилафранци. Како је апсолутизам разорио био финансије, несрећне су се последице рата још већма осећале — Аустријска Народна Банка обустави плаћања, а зајам, који је требало уписати у земљи, није се могао остварити. Цар је онда био решен да прекине с апсолутизмом и да се врати уставности. Министри Бах и Кемпен, који су се сматрали као носиоци апсолутизма беху отпуштени. Али и ако се цар решио, да напусти апсолутизам, он није хтео тако лако напустити централизацију. Стога је покушао да одржи овај систем. И 20 октора (п. н.) 1860 г. декретовао је цар неку врсту устава — такозвану о к т о б а р с к у диплому.

По тој октобарској дипломи постојао је један централни парламенат за сву хабзбуршку монархију (gesammter Reichsrath), који је имао да решава о финансијским и војничким стварима, а остали део законодавства остављен је био провинцијалним

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

скупштинама. Тиме се хтело нарочито да задовоље Мађари, Пољаци и Чеси. Главна личност у кабинету, која је била и носилац ове политике, био је гроф Агенор Голуховски (на место Баха, који је одступио 21 августа 1859). Али Мађари нису могли бити задовољни овим решењем уставнога питања. На против, све што је слободније мислило тражило је да се врате основни закони од 1848 г.

Ово незадовољство Мађара платио је својим положајем гроф Голуховски. На место његово би постављен за „државног министра“ (Staatsminister) Антон Шмерлинг (15 децембра 1860) Тако је пропао покушај Голуховскога, да хабзбуршкој монархији постави федералистичку основу — истина у најблажој форми. Нови министар, Шмерлинг, био је противник федерализма, он је, шта више, сањао о великом немачком царству од 70 милиона, а под круном хабзбуршком.

Да би се задобили Мађари за нову политику, беху позвани у Беч Деак и Етвеш. Они су покушали, али без успеха, да уверe цара, како се Мађарска може задовољити једино тиме, ако се поново врате суспендовани закони из 1848 и 49 г. Пада у очи да Андраши тада није позват у Беч, јер, како његов биограф тврди, он је био непрестано пањкан од полиције да је још љути револуционар!

Неуспевши с октобарском дипломом, цар се, по савету Рехберга, министра председника, и Шмерлинга решио на један нов корак — на нову уставну измену. 26 фебруара 1861 освануло је ново министарство и нека врста новог устава. У министарству су остали сви чланови, а за председника само дође ерцхерцег Рајнер место Рехберга. Нова уставна промена то је такозвани фебруарски патенат. Њиме се опет враћало централизацији. За хабзбуршку монархију био је један парламенат од 343 посланика изабраних по куријама, т. ј. од појединих сталежа а не од масе бирача. Тај парламенат имао је сву законодавну власт, не делећи је с провинцијалним скуштинама (ландтазима). С таквим решењем уставнога питања најмање су били задовољни Мађари. Шта више, они беху огорчени, јер су се свему другом само не томе надали. Међу њима беху сада две струје — једна, која је хтела измирење с круном, а друга, која није хтела да чује ни за какве преговоре с „некрунисаним“ краљем.

Тако је пропао покушај Шмерлингов, да изведе централизацију, да створи једноставну монархију. Двор је окренуо сада

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

другу политику — увидео је да му се треба мирити с Мађарима и напусти систем централизације. Јула 27 (п. н.) 1865 закључен је последњи рајхсрат Шмерлингов Престоном Беседом, у којој се отворено признавало, да државни интереси захтевају да се што пре сазову легални представници народа Угарске. Шмерлингу би (уједно и друговима његовим: Пленеру, Ласеру, Мечерију, Бургеру и Хајму) уважена оставка, а место њега дође гроф Белкреди као председник министарства, Менсдорф Пуљи, као министар спољњих послова, и гроф Лариш. То је тако звано „министарство три грофа“ („Drei-Grafen-Ministerium“).

Ово министарство је имало нарочити задатак — да прекине и с федерализмом и с централизацијом. Аустрија није могла бити федеративна држава — т. ј. савезна држава, у којој би важније народности имале своју државну аутономију, као што је мислио гроф Голуховски и покушао то октобарском дипломом. Исто тако није могла бити ни једноставна монархија т. ј. с једним парламентом за целу земљу, као да у њој не би било више народа, који не признају над собом власт само једног народа. То је био покушао Шмерлинг с фебруарским патентом. Ново министарство имало је да за неко време обустави сва ова државно-правна питања, докле се најпре не реши спор с Мађарима. То је дакле политика систирања. И септембра месеца 1865 г. изађе један царски декрет, којим се обуставља патенат (устав) фебруарски и одлаже његово поново ступање у живот, докле се не реши питање с Мађарима. Тако је Аустрија дочекала опет дане — неуставности, апсолутизма, само не апсолутизма, који је имао да стеже и да гони либералне струје, већ који није хтео ни један досадањи устав.

Свакако да ово доба — систирања устава, није било ни мало пријатно либералнијим духовима, који су се плашили да ово не постане систем а не само привремено одлагање решења уставних питања. Највише су од овога презали либерали у Аустрији. Потребно је било умирити их и — задобити их. Андраши је то увиђао и стога је 6 августа (п. н.) 1865 у пештанском листу „Pesti Napló“ публиковао чланак: „Либералима с оне стране Лајте (Литве) неколико речи без претензија“. У том је чланку Андраши први изнео ову здраву мисао: да се уставност у једној половини монархије (Мађарској или Аустрији) не може одржати, ако у другој влада апсолутизам, и да је стога безусловно потребно извојевати и чувати уставност у обема половинама.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Децембра месеца 1865 год. гроф Белкреди предложи цару да сазове мађарски сабор. Већина чланова мађарског сабора стојала је под свемоћним утицајем Деак-а, који је увек био помирљива духа и веровао да се споразумом а не револуцијом може опет вратити мађарска уставност. Његов је кандидат био за председника сабора Карло Сент-Ивањи а за потпредседика Андраши. Интересантно је, да је у помирљивости према Круни Андраши био испред Деака, — он је био за још већа попуштања. Деак је тражио да се што пре врати уставно стање у Мађарској наименовањем одговорнога министарства, али није хтео да чује о захтеву Круне, да се Мађари заложе свом силом за одржање престижа монархије. Тада је баш била криза у Немачкој, трвење између Пруске и Аустрије, и у Бечу се осећало да је сада у питању положај Аустрије у Немачкој, па су стога апеловали и на Мађаре, у Престоној Беседи! Деак није хтео о томе да чује, а Андраши је био мишљења, да се у Адресу, као одговору на Престону Беседу, унесе готовост и обећање Мађара да ће се свом снагом заложити за престиж монархије. Тек после овога, па ако би требало и на делу показати своју привржености династији, очекивао је Андраши потпуно измирење с круном и — уставност. Деак је био моћнији но Андраши.

Тако је примљена Адреса, коју је предложио Деак, и у којој се тражило од круне, да врати законе од 1848 г., разуме се ревидиране. Андраши је сада у пештанским листовима бранио ово становиште.

Међутим бура се приближавала. Догађаји су се низали, и рат је између Пруске и Аустрије био на прагу. Питање је било шта ће бити с измирењем Мађарске и Круне, ако настане рат? Сем тога, ако се сретно сврши рат, настајала је опасност — да после Круна не хтедне чути за измирење. И ту се Деак и Андраши размимоилазили. Андраши је хтео свечаним обећањима да веже Круну, а Мађари су се имали показати као патриоте. Он је шта више говорио грофу Белкредију: да саветује цару, да постави самостално мађарско министарство и врати основне законе од 1848 г., а Мађари ће с Аустријанцима одушевљено маршировати на Берлин. Колико се мало веровало Мађарима, сведочи одговор Белкредијев — да ће онда победоносна аустријска војска морати угушивати буну у Мађарској! Деак је — и ако изгледа радикалнији — био практичнији од

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Андрашија. Он је био за то — да се седнице Сабора за време ратних догађаја одложе. И тако је и било. Али је опет за то хтео да обележи једним актом, докле се до преговора на измирењу дошло. Нарочити саборски одбор израдио је о томе елаборат, који је доцније послужио као основица за споразум. Ако победи Аустрија, резоновао је Деак, војничка странка имаће пред собом нацрт измирења: како би се нова Аустрија могла формирати. Ако Аустрија буде побеђена, мађарски ће народ имати да бира између — измирења и револуције. Ни у једном ни у другом случају Деак и партија његова не би носили одговорност — већ круна или мађарски народ.

Тако је и рат настао, а од преговора о измирењу Круне и Мађара не би још ништа свршено. Шта више ратни догађаји одложише то питање, те је све зависило сада од тога како ће се рат свршити.

И ако су догађаји још 1865 г. јасно наговештавали да Пруска хоће ратом да реши оно вековно питање између ње и Аустрије о превласти у Немачкој, опет су аустријски министри били толико невешти и неувиђавни, да су као опчарани улазили у замке Бизмаркове, које је овај по смишљеном плану намештао. И после рата сви су — главнији — министри тврдили, како они нису хтели рат, и министар председник Белкреди (у својим успоменама под натписом „Фрагменти“) и министар. спољњих послова, Менсдорф Пуљи, и министар за Мађарску гроф Естерхази, а међутим, као што лепо примећује Вертхајмер, нису хтели изићи из кабинета дајући оставку, да спрече тиме рат или бар, ако то не могу, да оперу себе од кривице. Они нису хтели рат, али су за то опет остали у кабинету и сачекали рат. Сви су они бацали кривицу на дворску камарилу. Као што је за рат с Француском (1859 г.) био крив главни ађутант гроф Грине, тако је исто требало да буде крив за рат 1866 опет главни ађутант гроф Кренвиљ, један од чланова војничке странке.

Бизмарк је умео вешто целом свету да представи Аустрију као кривца што се дошло због Шлезвиг-Холштајна до рата. Он је сем тога умео да усами Аустрију, и да стекне себи савезника у Италији, да поплаши Беч својим везама с мађарским емигрантима, Кошутом, генералима Клапком, Тиром и др., да ће успети дићи буну у самој Мађарској. Највећа је вештина

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

била Бизмаркова задобити Француску, која је учинила тада велику погрешку, да допусти да се створи — Немачка под вођством Пруске. Русија је опет била кивна на Аустрију због кримског рата. (Тада је (1855) Аустрија извела своју војску на границу Русије и посела Влашку, и ако је Русија 1849 г. њу спасла од Мађара). Тако је Аустрија била усамљена. И да би несрећа била још већа, за главног команданта би наименован генерал Бенедек, човек честит али недорастао за тај велики задатак, човек, који се сам бранио и отимао од ове велике одговорности. И порази су били неизбежни. Докле је херцхерцог Албрехт разбио Талијане код Кустоце на суву, а адмирал Тегетоф на мору код Виса, дотле су Пруси разбили до ноге главну војску под Бенедеком код Кенигреца. Прусима је био отворен пут Бечу, у који су, без отпора, могли доћи за 3—4 дана марша.

Катастрофа код Кенигреца изменила је из основа ситуацију, разуме се, у корист Мађара. Опште је примљено мишљење — да је пораз код Кенигреца највише дошао стога, што су Мађари, као незадовољан народ, ишли преко воље у рат, и што су се тако борили, да се то може назвати неком врстом пасивне резистенције читавог једног народа. Да је мађарски народ био задовољен, исход битке код Кенигреца био би сигурно другчији! Ми не верујемо да су баш једино Мађари могли допринети победи, као што верује биограф Андрашијев. Нису били само Мађари но и остали народи незадовољни. Исцрпљени финансијски, оптерећени дажбинама, а под режимом полиције и шпијунаже, лишени политичких права и слободе, народи Аустрије нису могли ићи одушевљено у рат. Тек су Мађари међу народима Аустрије били једини народ, који је изгубио своју самосталност државну, свој давнашњи и скорашњи устав, једини народ политички организован, те је изгледало да је он највише изгубио, или он једино изгубио, и да је стога у праву да буде најнезадовољнији. Сем тога, Мађари су отворено и манифестовали то своје незадовољство. У Кечкемету су дочекали одушевљено заробљене Прусе, демонстрирајући на тај начин против Аустрије. Генерал Клапка, познати револуционар из 1848, беше образовао легију, да се бори противу Аустријанаца. Није дакле чудо, што се Круна најпре поплашила Мађара — и њима се обратила. Неколико дана после битке код Кенигреца царица Јелисавета оде у Пешту, да се увери о расположењу Мађара. Деак и Андраши изађоше на станицу да је дочекају. Доцније је то

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Деак бранио тиме: да би од њега било подло окренути леђа царици, кад је у несрећи, а умео је дочекивати кад је била срећна. Овај факат окуражио је цара да лично дође у контакт с мађарским опозиционарима. Деак би позват да дође у Беч цару. Под лажним именом „адвокат Ференчи“ Деак одседе најпре у Медлингу (близу Беча) и тек сутра дан у скромном фијакерчићу кришом се одвезе у двор. И сад је био Деак тактичан — он није тражио више но оно што су пре рата Мађари тражили, и ако је сада била измењена ситуација. Од Деака је било политички мудро не повећавати захтеве када је Круна у невољи — не изнудити их но споразумети се. А први услов за споразум и за сваки даљи рад било би наименовање мађарскога независнога министарства. И цар понуди Деаку, али овај, који никада није марио за власт, одби и предложи — Андрашија.

Од тога момента, када је Деак предложио цару Андрашија за мађарскога министра председника, почиње историјска улога Андрашијева. Он постаје најважнија и најистакнутија политичка личност. Преговоре је сада Круна почела непосредно с њиме водити, обилазећи и Деака. Међутим преговори су ишли веома тешко. Министар председник, Белкреди, одвраћао је цара — истичући му опасност, да се Мађари неће на томе зауставити, већ ће, временом, тражити персоналну унију, а то би значило што и пропаст Аустрије као велике силе. Андраши је опет уверавао цара, да је баш сада тај моменат згодан — јер ће Аустрија моћи добити много повољнији мир од Пруске измиривши се с Мађарима. Када је цар приметио да су народносна питања сада још акутнија и тежа но 1848 год. Андраши му одговори — да је прошло доба када су се народности, једне противу других, могле дражити и употребити и да је такво експериментисање горе и опасније по монархију од свију републиканских агитација. Шта више, у земљи с толиким разним народностима, потребно је створити баланс — а то ће бити ако се створи дуализам, две половине у монархији, да у свакој по једно племе, немачко и мађарско, има престиж над осталима. У интересу је Круне опет — имати два парламента, јер ако се с чиме не може проћи у једном, моћи ће се у другом. Парламенти ће се такође одржавати у равнотежи и омогућити јачу власт Круне.

Цар је за тим тражио од Андрашија да му гарантује, да тако мисли и Деак. И Андраши оде Деаку у Пуста-Сент-Иван

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Од њега се вратио у Беч 27. јула (п. н.) у петак — што је нарочито Андраши забележио у свој дневник, јер је веровао да му је тај дан увек срећан био. Сутра дан примио га је цар у аудијенцију у којој поднесе опширан писмен елаборат, који је заједно с Деаком израдио. Две су главне идеје биле у њему обрађене — ревизија закона од 1858 и истовремене уставне промене и у другој половини монархије, Аустрији.

За разумевање политичких односа и политичког развитка хабзбуршке монархије, ово је значајан и карактеристични факат. Андраши с Деаком предлаже, да се у исти мах на истој основи и у другој половини монархије реши уставно питање т. ј. у корист немачког племена. Дуализам имао је дакле, да утврди превласт немачког и мађарскога племена у двема половинама монархије над осталим народностима. Немци су тежили за централизацијом, Мађари за дуализмом а Словени за федерацијом. Централизација — једноставна монархија — била је немогућна више; федерацију — савез народносних покрајина Аустрије — нису желели Мађари, већ се шта више бојали ње. Стога су они и тражили решење уставног питања на истој основи да би се обезбедили, да се у другој половини монархије (Аустрији) не би увела федеративна система, јер би то исто, једнога дана, и племена и народи Мађарске затражили за себе и онда би превласт мађарскога племена била у питању.

Цар је пажљиво саслушао Андришија, али се није решио ни на шта, већ затражи времена да се размисли. Цар се жалио, да Андраши много тражи а ништа не обећава. И Андраши је већ држао да је прекинуто с преговорима, али се царица умеша. Она позва Андрашија к себи у Шенбрун 30 јуна (п, н.) исте године, саслуша га и изради му, да га цар још једном прими. Мађари су стога захвални царици Јелисавети, јер је она свим утицајем својим радила да се дође до споразума. Али је реакционарна струја и камарила била довољно јака, да одложи споразум.

Међутим сви свеснији елементи увиђали су, да Аустрија не може ићи старим путем. И када је тада образована независна Главна Команда војске под ерцхерцегом Албрехтом — жалили су чак и Тегетов (победилац код Виса) и генерал Габленц што су Аустријанци победили код Кустоце! И тако и Двору блиски људи презали су од Главне Команде као знак враћања у реакцију.

И кад се још једном покушало доћи до споразума — није

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

се успело. Узалуд су, по жељи царевој, преговарали од његове стране Белкреди, Хибнер, Мајлат, Сењеј, а од стране Мађара Андраши и Лоњај. Белкреди и Хибнер беху присталице федерализма. Не могући очувати централизацију они су желели сада пре Аустрију као савез аутономних провинција него ли дуализам.

Све до једног необичног корака царева, који је изненадио цео свет, споразум је био у питању. Тек именовањем раније министра савезничке Сасконске Краљевине, Бајста, за аустријског министра спољњих послова споразум није био више у питању.

Тако се десило нешто необично у политичком животу. За министра једне државе позајмљен је министар друге. Аустријски министар спољњих послова постаде дотадашњи министар Сасконске, која је заједно с Аустријом 1866 г. ратовала противу Пруске. И ако су сви виђенији политички људи били противни именовању Бајстовом, он опет, сигурно утицајем камариле, постаде аустријским министром спољњих послова. Рачунало се на реванш Пруској. А Бајст је био познат као непомирљив противник Бизмарков и лични пријатељ Наполеона III, те је требало да представља носиоца идеје реванша. 30 октобра (п. н.) постављен је за министра спољних послова и већ одмах је био за то, да се с Мађарима закључи споразум и радио је свим силама својим на томе. Претерано је, да је он творац дуализма, и ако он сам, у својим мемоарима, тврди, да му је Андраши рекао: „Да нисте ви дошли, од споразума не би ништа било“. Тачније је што је Деак о њему рекао: да је он много помогао, али да би се до споразума и без њега дошло.

Бајст је одмах почео да ради. Још 17 новембра (исте године, 1866) изађе царски рескрипт, којим се сазива мађарски сабор. Он је држао да најпре треба извесне измене учинити у Деаковом елаборату — који смо раније поменули — осигуравши заједничке финансије и војску, затим узевши од Мађара обавезу да ће у заједничком парламенту израдити дефинитиван споразум. Мађари, т. ј. Деакова већина, стојали су на другом гледишту — најпре мађарско министарство образовати па тек онда прићи осталом послу. Поред Деакове партије постојала је и друга — тако звана партија „тигрова“, названа по хотелу код „Тигра“, где је држала своје састанке, али је донекле име одговарало екстремним тежњама њеним. Вођ њен беше Коломан Тиса — доцнији дугогодишњи министар председник и вођ

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

либералне странке, која је највећма бранила дуализам. Тада је Коломан Тиса био непомирљив противник дуализма — и његова странка није хтела да чује ни о каквим преговорима, већ је тражила да се просто врате у живот закони од 1848 године. Како је Деакова странка била у већини, одговори она на царски рескрипт кратком Адресом, усвајајући да води даље преговоре за споразум.

И ако ова Адреса није ни мало задовољила Беч, Бајст не изгуби наде. Он је употребио све утицаје, да Мађаре задобије. Он је испирисао чланак један у „Тајмсу“ у коме је саветовано Мађарима да буду умерени; слао је грофицу Каролји у Париз и Лондон, да наговара мађарске емигранте, да пишу својим пријатељима у Мађарској, да се што пре споразумеју с владом. Одмах затим, како сам Бајст каже, по жељи царевој, он се крену у Пешту, да се лично споразуме с мађарским вођама. Али и тај пут није донео очекиване користи.

Опет за то Бајст настави рад. По овлашћењу цареву он позва на конференцију (9 јануара п. н. 1867) Андрашија, Лоњаіа, Мајлата, Белкредија, Сењеја и Етвеша. Мађари су тражили да се њихов елаборат узме као основ за преговоре. И ту се разиђоше не свршивши за тај мах ништа позитивно, али опет не без наде на потпун споразум. Бајст је у присуству Белкредија обећао Мађарима министарство ако се буду обвезали, да ће финансије, војску, порезе, монополе, спољњу политику признати као заједничке ствари, које се у заједничкој скупштини (делегацијама) решавају. И како је за све то требало одобрење — за споразум с Мађарима — требала и сагласност парламента у Аустрији, то је Бајст успео код цара, да одобри сазив „ванредног“ рајхсрата (скупштине) целе Аустрије (т. ј. друге половине монархије). Противу ове мере био је Белкреди, који никако није хтео централизацију у Аустрији, па ни један заједнички парламенат. Белкреди даде оставку. С тиме је пала и последња сметња споразуму. Министар председник постаде Бајст.

Нови министар председник настави сада, без сметња, рад на споразуму имајући као помагача највећу личност од утицаја на цара — царицу Јелисавету. Биограф Андрашијев с пуно пијетета прича о улози ове симпатичне и несрећне жене, која је била добри геније мађарскога народа. Волећи мађарски народ она је научила његов језик, не мешајући се никада у политику, она је узимала ипак реч, кад се тицало Мађара. Кад се Франц

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Јосиф осећао онако усамљеним и несрећним после пораза код Кенигреца, она се онда сва залагала за измирење с Мађарима. То јој није опростио прећашњи министар Белкреди, већ јој с пуно жучности пребацује у својим „успоменама". Она је после прекинуте конференције позвала себи Андрашија, да га саслуша о захтевима Мађара. Андраши, који није патио од лажне скромности, рече, тада, царици, да је, у овим приликама, једини човек о н, који може помоћи да се до споразума дође. „Толико сам пута то цару рекла" — био је одговор царичин. Одмах после тога био је Андраши позван од цара. Њему цар лично предаде измене, које је желео у закону од 1848 г. Најпре је тражио да се измени члан 12, по коме је цар имао само да потврди министарску листу, коју му подноси министар председник. Цар је тражио да има право наименовања, дакле бирања, министара, а не само потврђења. Око овога су се брзо споразумели. Али је највећа тешкоћа била око хонведског министарства. Сећајући се 1848 г., цар је тражио, да Мађари немају самосталну, своју, војску, па стога није требало да остане ни мађарско министарство домобранства (народне војске, хонведа). Око тога и права парламента да одобрава сваке године контигенат регрута, највише је тешкоћа било, те је изгледало да ће се све покварити. Али су све мађарске патриоте и странке било једнодушне — и Андраши и Деак и Тиса и њихови људи. Цар је у томе попустио — и тако је остало хонведско министарство. Питање о спољњој политици и трговинским односима била су много лакша и ту се одмах у принципу сложили, остављајући да се у детаљима доцније реши.

Када су овако главна питања у начелу решена, онда је 16 фебруара изашао знаменити царски рескрипт, којим се то утврђује и именује мађарско министарство под председништвом грофа Јулија Андрашија.

Мађари су могли дахнути душом, што су, после толиких година тешкога јарма апсолутизма, опет дошли до слободе и самосталности. Споразум, истина, још не беше потпуно свршен, јер се имало углавити детаљније одредбе о финансијама, трговини и спољњој политици, и — на све то још имао је да пристане и аустријски парламенат. Али главних сметњи није било, а Мађари су стекли своје министарство, које је било гаранција, поред царског потписа, да ће споразум добити и последњу, дефинитивну форму. И 30 маја (п. н.) мађарски парламенат примио је

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

са 257 противу 111 гласова поменути елаборат. Тим законом — XII од 1867 како се зове у мађарском законодавству — монархија хабзбуршка добила је карактер дуалистичке државе, Дуализам, двојство, две половине свака са својим парламентом, — таква је од сада била хабзбуршка монархија. Разуме се, да то није официјелан термин, већ га је први у штампи употребио Макс Фалк, дугогодишњи редактор „Пестер Лојда“, нама добро познати тип, који је увек у делегацијама, сваке године, постављао питање о односима Србије и Аустро-Угарске. Пикантно је поменути, да је исти Макс Фалк, борећи се противу централистичког система Шмерлинговог предлагао у једном бечком листу „дуализам“, и да је због „дуализма“ тада (1861 г.) био осуђен на три месеци затвора! Сада је дуализам био стварна озакоњена истина: Аустрија је сада постала Аустро-Угарска.

После овога није ништа сметало остварењу заједничке жеље и цареве и Мађара — да се Франц Јосиф крунише мађарском круном. Крунисање требало је да буде као доказ националног обележја владара, да је то мађарски владар. И 8 јуна извршено је крунисање у Будиму, у цркви св. Матије, мађарском гвозденом круном, коју су 1853 год. ископали близу Оршаве, где је револуциони мађарски министар председник Семере закопао био.

Драг. М. П.

— СВРШИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ИЗА КУЛИСА ДИПЛОМАЦИЈЕ

— В. С. Карцов —

— НАСТАВАК —

Стање у Београду и повод који је изазвао мисао о конвенцији А. Н. Карцов је у свом извештају представио искрено и без сваког утајивања. Пошту своју понео је сам у Беч. Дејство је било необично. Е. П. Новиков просто се пренеразио: „Шта, викао је он, зар се ми погодили с Аустријом да радимо заједнички и у духу помирљивом, међутим сами иза њених леђа постичемо Србе да се оружају. А тачка девета, која обавезује Србију и Црну Гору да помажу устанак... зар то није безобразлук?!“ Ни часа не часећи, Е. П. Новиков заседе да пише у Петроград и пројекат конвенције подврже најоштријој критици. И док су се преписивале депеше и конвенција, посланик је још једнако, као ван себе, корачао по соби. А. Н. Карцов седео је у наслоњачи, оборене главе. „Шта вам је?“ — питао га је Новиков заставши пред њега. А. Карцов му сетно одговори: „Je suis comme Charles Quint: j'assiste à mon propre enterrement“. (Ја сам као Карло V: присуствујем свом сопственом погребу).

Са конвенцијом је био незадовољан и Н. П. Игњатијев; али, оно што је њега руководило да не буде задовољан, било је сасвим друго. Он се највише бојао (и не без основа) да тајну конвенцију, са несмотрености нашег посланства у Бечу, не докучи гроф Андраши. Ту бојазан је Н. П. Игњатијев без околишења саопштио А. Н. Карцову, у писму од 2 (14) априла 1876 године: „Писање и саопштавање конвенције, послате по Алимпићу, било је врло несмотрено. Довољно је било постарати се за прост одбранбени уговор, који би утврдио крвну заједницу, не ком-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

промитујући никога. Не знам како и од куда, али садржину конвенције сазнали су Мађари. На вашем месту ја бих по прочитању пројекта, који вам је показао Павловић (и, може бити, гледајући да га хитно препишем) исти вратио назад, захваљујући на поверењу, и посаветовао бих да чине како год знају, тек да нас не доведу у лажан положај. Тако сам бар ја поступио 1868 године. На тај начин ми бисмо избегли комуникацију са бечким посланством и петроградским литографијама. А овако, сада се преписи пропалих конвенција, (horibile dictu) ваљају по свима канцеларијама и, свакако, пале су у руке и Бизмарку и Андрашију. Лако је било предвидети утисак Е. П. Новикова у оваком случају.

„Знам из најпоузданијег извора да је Е. П. Новиков уверио (преко Сабурова) Комундроса да не прими српског изасланика. Грчка влада, преплашена са српске несмотрености која је тобож проказала бечкој влади тај пројект, решила је одбити преговарање пре времена, да се не би компромитовала пред Европом и Портом без сваке користи за саму ствар. Из Атине ми јављају, да се Грци диве лакомислености Срба који нису морали, ако су мислили ма шта озбиљно, уплетати европске владе, знајући да ни пријатељска влада не може ништа друго да им саветује, већ да буду мирни".

Пред тим, у писму од 5/17 марта 1876 године Н. П. Игњатијев писао је А. Н. Карцову.

„Србија и Црна Гора требало је, с обзиром на могуће догађаје, да закључе међу собом уговор за одбрану. На жалост, у састав тог нацрта унесене су тачке, које испољавају лакомисленост, несмотреност и неопрезност. Није само тачка девета, већ су и неке друге некорисне па чак и штетне, јер компромитују посредно и нас (њихове заштитнике). Осим тога, војна конвенција улази пре времена у такве појединости, које могу да упропасте целу ствар. Бојим се да ће се разгласити. Ако Андраши дозна, онда ће и Турци за њу знати. У искреност Мађара према нама ја не верујем; а да они Србе мрзе, о томе сам уверен. Знам да сада највише желе да заваде кнеза Милана са кнезом Николом, да распире узајамно неповерење, да охладне Петроград спрам Србије, да ослабе Србију унутрашњим смутњама, и најзад да потисну кнежевину за неколико година уназад, како би се унутрашњи и спољашњи Срби смирили те не би смели писнути пред Мађарима. Смер је бечки

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

врло провидан: хоће да подрију (под маском пријатељства) наш утицај а затим и значај (морални и политички) двају српских средишта — Београда и Цетиња — па онда да заснују утицај аустријски. И то не виде ни у Петрограду ни у Бечу“....

А ко је издао тајну Аустријанцима? Н. П. Игњатјев тражи кривца на све стране. Он мисли (писма од 5/17 марта 1876 и 2/14 априла 1876 г.), „да је кнез Милан кад што искрен и лакомислен у разговору са неким личностима, и да се све то доставља Мађарима“.... Тако је, на прилику, казато и што није требало рећи Доску, а грчки агенат саопштио Вреде-у, или известио Ипсилантија, који је, да би се користио, (или по глупости својој), све то саопштио Андрашију.

Са свога гледишта Н. П. Игњатијев имао је потпуно право, када је тврдио, да је А. Н. Карцов требао да води преговоре „sous la main“ (испод руке), и особито ништа да не саопштава Е. П. Новикову. Факт, да између Србије и Црне Горе имају тајни односшаји, па још са допуштењем Русије, ставио је нашег посланика према графу Андрашију у веома лажан положај. После свечаног обећања да ћемо једнодушно радити, сада смо се већ понизили до погађања са маленом Србијом, која је у самој ствари, са слабости свог владаоца кнеза Милана, била само оруђе револуционарне „Омладине“. Представимо себи да граф Андраши дође Е. П. Новикову и да му онако, од једном, постави питање: „Шта значи изашиљање Ранка Алимпића на Цетиње“? Е. П. Новикову не би остало ништа друго већ да покуша свалити кривицу на српску владу. У незгодном положају и падајући све више у ватру, да би оправдао своје bonne foi, он би могао изрећи неке појединости, које графу Андрашију дотле нису ни биле познате. Али ако би Е. П. Новиков и успео избегнути непосредни одговор, ту је био С. С. Татишчев, који је са графом проводио вечери у Carl Theater-у, а ноћи, заједно са Ипсилантијем, при картама у Jockey Club-у. Разуме се, то су саме претпоставке, али у тадашњим приликама, оне су се саме човеку наметале. После неколико година, Н. П. Игњатијев причао је писцу ових цртица да је на столу код аустро-угарског посланика у Цариграду, графа Зичија, случајно видео једну руску дешешу, врло важну, чини ми се, кнеза Горчакова. Други чланови нашега посланства у Бечу (саветник Василчиков, секретар Алексије Татишчев) бунили су се што је Е. П. Новиков дубио пред Андрашијем. На такав се начин

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

склопила легенда, чудновата легенда, да је тобож. С С. Татишчев продао Аустрији дипломатске тајне.

Да је аустријска влада била добро обавештена, то је избило на видик врло брзо и у неочекиваној и грозној форми. Десио се инцидент, који, у својој преписци, кнез Милан назива la bombe Wréde. Ево како тај инцидент описује сам кнез Милан у промеморији.

„Кнез Вреде био је овог јутра код кнеза Милана и тоном доста неприличним изјавио је: да су Аустрија и Русија тврдо решене да сачувају мир; да су изјаве кнеза Николе врло задовољавајуће; а положај Србије да је изазивачки. Обадве велике државе захтевају, да се Србија категорично изјави у корист мира; да прекине своју припрему, иначе ће јој Државе послати свој ултиматум, а ако се Србија не приклони — Аустрији ће се поверити да предузме мере, како би нагнала Србију да се држи према Порти у пристојном положају. Кнез је одговорио да он не признаје кнезу Вреду право да говори у име Русије; да се према њему не понашају онако, као што се понашају према кнезу Николи; да Србија не изазива Турке, док кнез Никола помаже устанак; да у часу када 40 хиљада турских војника стоји на граници, српски војници још срећују поље; најзад, да ће он кнезу Вреде-у одговорити после неколико дана. Кнез Милан наложио ми је замолити вас за савет, да ли аустро-угарске претње бивају са одобрењем Русије? и, најзад, да вам кажем — да је војно спремање Србије настало по савету Русије“.

Кнез Вреде је своју изјаву исказао у најсвечанијој форми, на званичној аудијенцији и у име цара Франц Јосифа. Кнез Милан се није тако лако уплашио. У очи дана аудијенције он је позвао к себи А. Н. Карцова. Овај је био већ у постељи и није отишао. Поред меморије, коју је предао Министар Иностраних Дела, кнез Милан је позвао и писмено А. Н. Карцова, да му дође на разговор о bombe Wrède. Али шта је могао рећи А. Н. Карцов? Смер аустријској декларацији није био толико да уплаши Србију, колико да пред њом истера руску политику на чистину. Па, када је кнез Вреде смео говорити у име руске владе, онда је јасно, да је граф Андраши рачунао, да из Петрограда неће бити побијања. У нади, да ће бар код Н. П. Игњатијева наћи помоћи, А. Н. Карцов обрати се њему са питањем: сматрамо ли ми себе солидарнима у претњама, које је

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

кнез Вреде изјавио у Београду и шта да се одговори кнезу Милану? Тај телеграм је саопштио Н. П. Игњатијев кнезу Горчакову, а А. Н Карцова известио, да ће одговор добити из Петрограда. У даљој преписци Н. П. Игњатијев избегава дотицати се тугаљивог инцидента и само једном, као узгред, пише (2/14 априла 1876 год.): „Ја вас својски браним. С мојим пријатељем графом Зичијем посвађао сам се због Вреде-а и писао сам Николи Карловичу Гирсу (с којим сам одавно у најбољим пријатељским односима), да је срамота издавати своје агенте туђинима, нарочито Мађару". На брзо А. Н. Карцов доби писмо од Е. П. Новикова од 21 марта (2 априла). Е. П. Новиков му је саопштио налог кнеза А. М. Горчакова, да се о стварима, које се тичу садашње политичке кризе на Истоку, обраћа Министарству непосредно, а не преко посланства у Цариграду, као што је пре тога поступио у инциденту Вреде, због чега је кнез Горчаков поручио Е. П. Новикову да му „пријатељски примети". Et, c' est tout. Ухваћена са corpus delicti наша дипломација нашла је за најприличније заташкати непријатну ствар и не предузимати ништа ње ради.

И тако, док је наш посланик у Цариграду гледао у Аустро-Угарској корен свега зла, његов бечки колега гледао је у њој, и само у њој, котву спасења. Нашавши се између две ватре, наш дипломатски агент у Београду осећао се сасвим утучен. А како је наше Министарство Иностраних Дела, са своје стране, гледало на положај? Н. К. Гирс пише А. Н. Карцову 5/17 фебруара 1876 године.

„Када је Порта примила Андрашијеву ноту и изјавила своју готовост да уведе захтеване реформе, она је навалъивала на нас да утичемо и на устанике, као и на Србију и на Црну Гору, да се смире. Ево, шта је канцлер писао по тој ствари Игњатијеву пре неколико дана: „Je ne me dissimule d'aucune façon les difficultés que nous avons encore à surmonter. Si la Porte ne se borne pas à accepter nos propositions, mais se met immédiatement et consiencieusement à l'oeuvre pour les realiser sur place, elle nous offrirait les moyens et j'oserais dire nous imposerait le devoir de contenir les éspérences éxagérées qu'on aura pu faire naître en Bošnie et en Herzégovine".

„С озбиром на значај садашњег момента, чинило ми се да ће бити корисно, па и потребно да вам саопштим тај опис, у коме је садржан читав програм, нарочито после писма, у коме

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.CA

сам вам јавио о Височајшем одобрењу саопштених вам назора од моје стране. У суштини, по мом мишљењу, нема узрока мењати их, али је потребније но икад бити смотрен при њихову извођењу...

Као што знате, овде су узнемирни због изасланства Ранка Алимпића. То показује, колико ми желимо избећи све што би могло омести умирење".

Као из огледала, одбија се из писма Н. К. Гирса кобна противуречност наше политике. Прво из депеше Горчаковљеве навод у духу и слогу Dreikaiserbund-a, који тобож садржи у себи цео програм. Тај програм у толико је значајнији, што је постао после Височајшег одобрења за српско оружање. Али цео постигнути ефект Н. К. Гирс сам поништава дометањем, да — па његову мишљењу — нема повода да се мењају пређашњи назори, само их треба изводити што смотреније. Чувену мисију Ранка Алимпића он не одобрава, али је и не осуђује, већ само вели — да је она у Петрограду узнемирила неког, што још боље показује мирољубивост цара Александра II.

У Београду би се одгонетком руског дипломатског сфинкса још за дуго мучили и колебали — кога да слушају: претеће опомене Аустрије, или пуне болећивости, али у исти мах и плашљиве савете Русије. Али одједном покрет доби силан подстицај: из Петрограда стиже јунак од Ташкента, кавалер Ђорђева ордена, генерал Черњајев, и понуди своје услуге српској влади.

ГЛАВА IV

М. Г. Черњајев. — Пут Карцова у Емс. — Цар намеран да одузме Черњајеву знаке војничког реда. — Опет двојака политика. — Декларација Карцова грађу Андрашију. — Писмо Н. К. Гирса. — Н. П. Игњатијев предочава султану опасност која му грози. — Положај у Цариграду после превrата. — Погледи Н. П. Игњатијева на српско ратовање. — Његов оптимизам. Његово заузимање да се организује помоћ Србији: новцем, војничким потребама, добровољцима, болничким потребама. — Састанак у Рајхштату. — Secret du roi — Одзиви Н. П. Игњатијева и Е. П. Новикова. — Непојамно повлађивање Аустро-Угарске добровољачком покрету.

Долазак М. Г. Черњајева у Србију, са гледишта и правног и формалног, био је врло природан и законит. Пошто је био у оставци, М. Г. Черњајев је имао право да собом распо-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

лаже. Савет да се спрема за рат дала је Србији сама Русија. Ако је српска влада налазила за потребно да као инструктора позове руског заслужног генерала, онда је овакав избор петроградски круговима, могао бити само пријатан у сваком погледу. Сасвим други изглед добива ствар, када се имају на уму све тадашње околности, расположење руског друштва и сама личност М. Г. Черњајева. Одлазак М. Г. Черњајева из Петрограда, или боље рећи његово нестајање, имало је дејство електричне струје. И пре Черњајева у Херцеговини су учествовали руски добровољци, али то су били очајни људи и већином голобради момчићи. Сада је изишао на арену велики друштвени и војнички усталац. Са проницљивошћу, којом се одликују источњаци, српски министри одмах увидеше колики им адут даје у руке популарно име М. Г. Черњајева. Верујемо да је М. Г. Черњајев од њих једва могао сакрити важну ствар — да с њим стоји у преписци В. В. Зиновјев, дворски маршал наследника руског престола.

А. Н. Карцов држао се према М. Г. Черњајеву, када се овај појавио у Београду, доста индиферентно. Из Петрограда се није ништа ни јављало ни у опште писало. Како је готово од свог изласка из школе А. Н. Карцов био са службом у туђини, то је појамно, што је био врло мало познат са развићем унутрашњег руског живота. Не помињући Србима да је потребно да се наоружају, за случај да до рата дође, он се само могао радовати, што српска војска добива искусног вођа. У М. Г. Черњајеву он је испрва видео војника специјалисту, а политички значај његов објаснио му се тек доцније. Осим тога, Карцов није познавао Србе по казивању, већ их је знао онакве какви су. Мисао му се чинила и сувише непаметна, да би Русија њих ради заратила. Опште одушевљење које је брзо после тога обухватило целу Русију, он није предвиђао.

При крају маја 1876 г., А. Н. Карцов би позван у Емс, где је тада цар Александар био на лечењу. Он је тамо стигао баш оног часа, када је из Цариграда дошао извештај о цариградском превратy и доласку на престо султана Мурата. Са царем су били: канцлер кнез Горчаков, старији саветници: барон А. Г. Жомини, А. С. Енгелхарт, барон Фридерикс и други. У бујној природи Емса, господа су уживала живот сасвим слободно, нимало се не снебивајући што је монарх био у близини. Цар је био љутит на Черњајева, што је смео стати на

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

чело српске војске, без допуштења за то, и био је намислио да одузме Черњајеву сва војна одличја. „Постарајте се одвратити цара од тога корака“, говорио јо кнез Горчаков Андрији Николајевичу Карцову. „Ми, његова околина, изгубили смо сваки утицај. Nous sommes usés, complétement usés“. А. Н. Карцов је казао цару, да се Черњајеву не може одузети оно што је он заслужио и што чини његово достојанство, и да се строгим поступцима према њему може само појачати његова популарност. „Добро, рече Господар, али ја ти забрањујем да примаш Черњајева“. После тога, А. Н. Карцову је дато категорично упутство — да не допусти Србији да угази у рат. Праштајући се, кнез Горчаков је ослабио значење тог упутства, додајући: „При свем томе не смећите с ума ово: ако је цар против рата, његов син, наследник престола, вођ је покрета“. А. Н. Карцов оде из Емса, страшно смућен подвојеношћу у влади, која тако осетно избија на површину. У Бечу га је са нестрпљењем очекивао Е. П. Новиков.

— Можете ли јамчити, да рата неће бити? — питао је он Карцова. Овај му одговори: „У колико се човек може ослањати на своје предвиђање, ја могу рећи: мир неће бити поремећен“. „Пристајете ли ви да то поновите графу Андрашију?“ — „Пристајем“. И оба дипломата одоше државном канцелару Андрашију. У присуству Новикова, Карцов је аустријског министра најодлучније уверавао о мирољубивим намерама руске владе. Изгледало би, после тога, да је њему остајало још само, кад се врати у Београд, да изјави одлучно жељу руског цара и да захте да се с места из Србије удаљи Черњајев. Али испало је сасвим друкчије. Од привременог управљача министарством иностраних дела Н. К. Гирса стиже писмо са упуствима у духу Аничковског двора (престолонаследника). Човек до крајности обазрив, Никола Карлович је био homme d'avenir, на чије се политичко осећање могао човек ослонити: та и кнез Горчаков се колебао између цара и наследника престола. У резултату је следовао рат.[1]

За време док се Карцов бавио у Емсу, цар Александар II понашао се према њему сувише милостиво. Двапут је био удостојен части да буде позван за царски сто. После обеда, један

[1] Карцовъ: Семъ лѣтъ на ближнемъ Востокѣ. С.-Петербургъ, 1906 г. стр. 49—50.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

страни принц приђе А. Н. Карцову и рече му: „Est se que les oreilles ne vous ont tinté des éloges que l'Empereur faisait de vous pendant le diner?“

Цариградски превратбио је за Н. П. Игњатијева, као и за остале, изненађење, али да ће се ствар неминовно завршити катастрофом, — то је он одавно јасно предвиђао. Обично је између њега и султана посредник био представник кедифа Исмаил-паше, Аврам-ефендија, доцније Аврам-паша. Преко Аврам-ефендије Н. П. Игњатијев је опомињао султана и саветовао му да две најопасније паше прогони. Са поуздањем у себе одговарао је Абдул-Азис: „Генерал Игњатијев се узнемирује стога, што не зна обичаје наше вере. Ја треба само да покажем своје бројанице, па ће бунтовницима намах овладати такав страх, да ће одмах доћи к себи и издаће вође завереничке“. Од онога часа, кад је руска влада одобрила да се непосредно споразумева са Турском и претпоставила томе споразуму entente á deux са Аустријом, наш утицај у Цариграду почео је опадати. Убијство Абдул-Азиса и уздизање на престо Мурата, нанесоше му последњи удар. Ево како у писму А. Н. Карцову од 17 јуна 1876 г. Н. П. Игњатијев описује положај:

„Ви сте се интересовали нарочито да сазнате: да ли је уздрман наш утицај на Босфору или није? Тројни савез (као што сам предвидео) претрпео је потпун фијаско. Због бечких измишљотина нама су биле везане и руке и ноге а енглеска флота се међутим појавила на Безији. Енглеска јавно помаже мусломанску револуцију. Појаву њене флоте није с наше стране ништа контрабалансирало. Овде је потпуна анархија, у унутрашњости пирује фанатизам. Дипломатске радње не може бити никакве, догод се не састави озбиљна влада и док султан не постане господар. Сада је он заточеник олигархијских пашâ. Енглези су покушали с уставом и сада виде да су се опрљили. Они су уобразили да господаре, у ствари они све одобравају турским револуционарима и пливају по мусломанској матици, предавајући хришћане у руке џелатима. Ја сам рекао пре неки дан Елиоту пред целим дипломатским телом: qu' un steeple chase entre nous sous ce rapport est impossible et qui je lui abandonne volontairement le prix“.

Пре тога саветник султанов и страшило турских министара, Н. П. Игњатијев, заједно са својих пет секретара, одмах сутра дан по превратуосети да је насео на спруду. Измирити се са

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

безизлазним положајем није било у његову карактеру. Он је знао: да је то што се догодило било без његове кривице, као нешто неизбежно, што је он предвиђао и прорицао, као последица погрешнога правца. Енглески посланик лорд Елиот прорекао је: Србија ће бити најзад прегажена, а са Миланом пашће и руски утицај. „Узео му се језик, да Бог да!“ викнуо је генерал Игњатијев на то. Српско-Црногорска авантура још је једини преостали изглед да се Турска пригњечи уза зид, и да се присили на покорност“.

У другом писму од 29. јула 1867 године Н. П. Игњатијев пише Карцову:

...„Рећи ћу вам, да сам свом душом и срцем у стану црногорском. Јунаци су Срби. Никако се нисам надао да ће се одмах тако дивно држати у сударима. Пораз Мехмед Алије и освојење Новога Пазара врло су значајни...“

Али брзо се испољи, да су извештаји о српским победима били новинарске лажи. Што човек жели, то тврдо верује. Онда Н. П. Игњатијев продужује:

„Ја сам био противан ратовању, јер оно није довољно припремљено. Грци се још не мичу, а Турци су, ето, могли за време од девет месеци да приберу сву своју војску противу кнежевине и да распламте фанатизам и одушевљење до крајности. Мудрост је захтевала очекнути још месец или два месеца и прихватити се неких претходних мера. Али, кад је већ ратовање отпочето, потребно је (ми смо солидарни морално у том погледу, па ма се какве дипломатске мере предузимале) да се Срби, Црногорци, Бугари могадну одржати противу турске војске, па да имају и успеха, макар кроз два, три месеца, т. ј. док се Европа увери о потреби једне конференције, те да се прекрати некорисно проливање крви.

.... Ми морамо желети из све душе своје да Срби имадну успеха, јер, иначе, они ће и нас увући у рат. У сваком случају, ако би Турци напредовали, ми бисмо се морали уплести, што би било врло мучна ствар у садашњим околностима.

.... Ако се Срби одрже два месеца у положају у коме се данас налазе — ствар је добивена и кнез Милан биће господар на дому своме“.

И тако, генерал Н. П. Игњатијев нада се, да би успех српског оружја, ма и привремен, нагонио Европу да се дипломатски уплете и на тај начин да отклони за Русију потребу да

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

сама непосредно ради. Што се тиче речи — да је ратовање почето пре времена. да је требало очекнути још два месеца и т. д., то је обичан façon de parler у таквим случајевима јер и Турска не би чекала скрштених руку, а помоћу енглескога злата, она би искористила та два месеца много боље од малене Србије. После се сам Н. П. Игњатијев тужио на дуго остајање наше армије у Кишењеву и упоређивао турско оружање са пожаром, коме дају времена и маха да се распламти. Користећи се неактивношћу Турском, Срби су се држали дуже од три месеца, а, опет зато, Европа ни прстом не мрдну, да стане на пут „некорисном проливању крви", и најзад није она зауставила победничку турску војску, већ послати ултиматум Русије. У то време, када је генерал Игњатијев, да би Русију спасао од ратовања, рачунао на успехе српске, — вођи покрета, напротив дивно појмише, да својом снагом не могу ништа учинити, и зато су се њихове тежње сводиле на то, да Русију, на сваки начин, уплету и увуку у рат.

Стављајући све остало у зависност од успеха српскога оружја, генерал Игњатијев тражи начина да се Србији пружи помоћ. У истом писму он пише:

„.... Србију треба свачим помоћи, ако желимо да сами не будемо „увучени" у размирицу". За новац се треба обратити — преко словенског комитета или преко графице Блудове — у Москву. Ја сам већ писао кнегињи Трубецкој. Али би требало да тамо Срби пошљу кога било вештог човека. Ако би требало ма шта постићи из Петрограда (дипломатски), могли би послати Мариновића, али то тако да подесе, да Новиков не омете, као што се чешће дешавало....

.... Где је Бекер?[1] Ако се осећа потреба за ваљане официре, треба глас пустити по Русији — и многи ће се јавити и тамо доћи. Да ли прелазе у Србију граничари и аустријски официри Словени?...

.... Ваља се обратити Московском Комитету (Словенском) да набави и пошље олова и т. д. Ја ћу гледати да порадим на томе у Петрограду"....

У тим кратким реченицама Н. П. Игњатјев оцртава про-

[1] Руски официр генералног штаба. Напустивши службу, дао је оставку и због неког неспоразума, био отишао у Египат, а отуда дошао у Београд и ступио у српску службу.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

грам оног „комитетског“ друштвеног рата са Турском, који се у осталом и поред њега, водио у велико. Да је он озбиљно веровао у могућност српскога успеха, доказује ово место из истога писма:

„.... Одавде се испраћа сва војска. Од кедива су захтевали да испрати обавезни contigent. Он је, преплашен енглеско-турском флотом, послао два деморалисина пука, који су се тек вратили из Абисиније, где су се бунили против њега. Мислим да ће се на том и свршити његова помоћ. Кедифови пукови ће остати у Цариграду. Када би Новопазарски Корпус био уништен, а Нишки и Софијски један за другим разбијени, Србија би била на коњу“.

Руска влада међутим није делила оптимизам Н. П. Игњатијева и није ништа полагала на победу српскога оружја. Предвиђајући међународне заплете, она је, у духу преговора од 1875 г. о што већем зближењу са Аустро-Угарском, учинила нови корак. 26 јуна 1876 год., у Рајхштату састали су се цареви: руски Александар II и аустријски франц Јосиф. Ту су решили да се не мешају у сукоб Турске са Србијом и Црном Гором; да Турској не допусте, ако би поумила да ма који део просторије поменутих држава одузме или освоји. Затим је Аустрија изјавила, да неће допустити да се преко Дунава образује икаква велика држава словенска; иначе, ако се status quo на Балкану поремети, она ће тражити себи компензације. У одговору на то, Русија је изјавила да полаже право на део Бесарабије, који јој је 1856 године одузет.

Оно што се доконало на састанку у Рајхштату, чини два дела, потпуно одвојена. Први је — неуплетање у рат, што је одмах објављено и постало предмет дипломатске преписке. Други — односно територијалних преиначења, кабинети су решили, да то остане тајна. Генерал Н. П. Игњатијев, разуме се, згрануо би се, када би дознао, да је руска влада, тајно од њега, већ свршила погодбу са Аустро-Угарском. Ево шта је он поводом тога, писао Карцову (29 јула 1876 г.):

„На скорашњем састанку нашега Господара са царем аустријским уговорено је потпуно неуплетање (о коме су нас једнако молили Ристић и Мариновић), с тим, да доцније, када се околности развију, кабинети заједнички реше шта им ваља предузети. Ако победе Срби, онда ће се fait accompli решити у њихову корист. Non intervention — то је мач оштар с обе

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

стране. Зичи је о том резултату саопштио Порти. Андраши бесни, када му само помену да Босну треба присајединити Србији"...

Ако Н. П. Игњатијеву рајхштатски споразум није по вољи, он је велики догађај за Е. П. Новикова, који овако свечано и задовољно о томе пише, 28 јуна 1876 г. Карцову:

„У Рајхштату је решено прогласити политику неуплетања ни код једних ни код других, али с тим, да царски савезници остављају себи право даљег споразумевања са осталим великим хришћанским државама, у случају, ако прилике буду то захтевале.

„Био сам срећан да присуствујем овом историјски — значајном састанку и уверити се о потпуном и искреном споразуму нашег премилостивог Господара са Императором аустријским.

„... А шта би са „одбранбеном" припремом Србије? Ви се сећате, драги колега, да сам ја српско спремање ваздa сматрао „за нападајно" и, на несрећу, нисам се преварио".

Са тајанственошћу, којом су замотавани преговори са Аустро-Угарском, није чудо што зближавање међу владама остаде без утицаја на односе међу народима, и што ни мало не промени старо расположење рускога народа против Аустрије. Цела руска штампа, војници, дипломате који нису били посвећени у secret du roi, и даље су као и пре тога гледали у Аустрији заклетог непријатеља делу светог ослобођења хришћана у Турској, које је Русија сада предузела. А зашто тај непријатељ не само не смета ни Србији ни Црној Гори да ратују са Турском, већ пропушта и товаре оружја што се из Русије испошиље ратницима, и превози читава одељења руских добровољаца на својим бродовима? — Та питања није нико себи стављао. У осталом, шовинисти су имали готове разлоге и за то: услужност Аустрије тумачила се њеним страхом од Русије и Словенства.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ГЛАВА V

Русија званично саветује Србији да не ратује. — Лично мишљење Карцова. — Одушевљење у Русији и мучно расположење у Србији. — Успомене кнеза В. Н. Мешчерскога. — Словенски добротворни комитети. — Званична Русија и комитетска Русија — Револуционарне појаве: хапшење и инцидент Милетића. — Значајне речи наследника Царевића гардистима добровољцима. — Две врсте добровољаца. — Стан Чернајевљев на Делиграду. — Карактеристика М. Г. Черњајева. — Одречан однос Карцова спрам Србије, словенским комитетима и добровољцима. — Генерал Н. П. Игњатијев не одобрава му. — Теорија, по којој је Русија дужна да чини добра Словенима.

Нико у Србији није желео рата: ни кнез Милан, ни његови министри, ни сами политички агитатори, а још по најмање народ српски. Рат је дошао као резултат заоштреног унутрашњег стања, које је створила агитација и финансијска криза, која је настала због издатка на оружање. Прилике су се стекле тако, да се није имало куд.

Поводом објављивања рата, кнез Милан је писао нашем дипломатском агенту:

„Г. Ристић вам је долазио, и тако ви већ знате да ја сутра зором идем својој војсци. Молим вас телеграфирајте у Ливадију да молим Њ. В. Цара да ми опрости, ако у овај мах не поступам по његовом савету. Али прилике ме приморавају да одем Черњајеву, јер је опасност сасвим другог карактера".

После, у премоморији, казује се врло одређено да је Србија отпочела рат од своје воље и противно саветима рускога цара: „Кнез Милан сажаљева тако исто, што није послушао очинске савете Њ. Величанства, али нагнале су га прилике да тако чини".

Овде излази факт који је ван сваке сумње: да је званично Русија саветовала Србији да не ратује. Ако је Карцов себи дозволио да има своје назоре, он је то учинио с напоменом, да је то само његово лично мишљење. Са спољашне стране, Карцовљев поступак значио је неизвршење упуства, које је добио од самога цара. Али на жалост, упуства се нису вазда међу собом слагала. Када је допустио Србији да се оружа, цар Александар је први погрешио. А када је Черњајев дошао у Београд, руска је влада добила прилику захтевати од српске владе да Черњајева удаљи из Србије и да на тај начин прекине са странком која је покрет стварала. Али је цар Александар волео избећи судар са јавним мишљењем. Но осећајући под ногама тврдо земљиште, дипломати опет нису желели да запале бродове. Писмо које је Карцову писао помоћник министров Гирс

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

о потреби имати на уму манифестације народнога расположења беше последња кап која је препуњавала чашу. Покрет је све захватао и све односио, док на свом путу није наишао на материјалне препреке — турску војску.

У Русији је глас о рату изазвао опште одушевљење. Све разлике општега мишљења стопише се у симпатисању према делу словенског ослобођења. У конзервативном логору овлада словенофилска струја. Либерали, западњаци, рачунали су да ће прегнуће друштвених снага благотворно утицати и на унутрашње стање царевине и потиснути реакцију која се од 1866 била зацарила. Противу покрета једва се чули ретки гласови графа Л. Н. Толстоја и неких крупних чиновника минулога царствовања.

Настаде права крсташка тишма. У Готином двору и по улицама појављивале су се женскиње отменога света са кутијама за добровољне прилоге. По црквама су свештеници држали беседе, држали молебствија, а кад отпочеше стизати извешћа о !погинулим војницима — и парастосе. Около добровољаца окићених зеленим гранчицама, гурала се светина. На железничким станицама, при поласку возова, певало се: „Спаси Господи“ и „Боже царја храни“.

Док је у Русији патриотско одушевљење бујало, — у Србији је владало врло мучно расположење. Руска помоћ није стизала на време; добровољци су пресретани хладно, готово непријатељски. Узрок је таком понашању био врло прост: Срби су мислили приморати Русију да ратује, а испало је да они у рат угазе. План генерала Игњатијева, који је мислио да Русија мора свакад обилно помагати Србију, ако не жели сама ратовати, Србима се није нимало допадао. Они су се надали, да ће се Русија за њих наступити, али место тога она је у Рајхштату смислила non intervention, шиљала добровољце и новац. Тако је из политичке демонстрације за рат испао прави рат. У том часу Србија је била налик на дуеланта, који је о свом двобоју известио полицију, али, приближујући се месту одређеном за двобој, са ужасом види да полиције нигде нема.

У својим успоменама (део II стр. 292) кнез В. П. Мешчарски врло тачно карактерише више београдске сфере: „У Београду, после познанства са главним личностима, одмах сам добио хладан туш, јер сам се уверио, по утисцима што су их на мене учинили, да и кнез Милан, и митрополит Михајло, и чувени први министар Ристић, — да су све то били мање или

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

више вешти глумци, који су заједно престављали комедију устанка и, нарочито комедију експлоатисања добродушне, у свом одушевљењу, Русије. Доминантна нота све тројице било је незадовољство са Русијом, јер мало чини за Србију; не одлучујући се да објави рат, ограничава се само на то, да упућује пробисвете добровољце који праве скандале и да шиље новац, који им се, како нарочито наглашаваху, врло мало шиље, па сам видео чак и неку срдитост, што се Черњајеву шаљу веће суме, но Милану и Михајлу".

Превео с руског **В. Љ.**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЈСТВА ЦАРИНСКОГ РАТА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И А.-УГАРСКЕ (1906—1910) С ПОГЛЕДОМ НА НАШУ СПОЉАШЊУ ТРГОВИНУ

(НАСТАВАК)

В. Трговина са сточним производима.

Говорећи о трговини са стоком ми смо имали прилике да констатујемо, да 1906 година, т. ј. наступање царинског рата између Србије и А.-Угарске, преставља почетак једне нове епохе у нашој спољашњој трговини с тим артиклом, једне епохе која се од свога претходника разликује, и количином извоза, и правцем који тај извоз узима. Исту појаву, као што ћемо доцније видети, можемо констатовати и код извоза оних артикала, који долазе у групу сточних производа (тар. бр. 56—90) с напоменом, да су померања код појединих артикала из ове групе по интензитету различна како међусобом, тако и с погледом на одговарајућа померања код извоза живе стоке.

I Померања у погледу на количину извоза.

Према јачини померања у овоме правцу дају се артикли из ове групе поделити у четири категорије.

1. — Прва категорија обухвата свега два извозна артикла: прерађено месо (шумке, кобасице, саламе и т. д.) и екстракте од меса с једне, и сланину с друге стране.

За прерађено месо и естракте од меса може се казати, да 1906 година преставља почетак наше спољашње извозне трговине са овим артиклима, јер је раније извоз био толико незнатан, да се збиља могао сасвим занемарити. За последњих 12 година уговорнога стања, на име од 1893 до 1905 год. закључно, извезла је Србија свега 6.400 кграма прерађеног меса у вредности од 10.000 динара. Са наступањем царинског рата Србија почиње извозити и прерађено месо, у почетку у малим, а после

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

у све већим количинама. Тако на пр. извезла је Србија у току пет последњих година прерађеног меса.

1906	год.	394	кгр.	у	вредности	од	550 дин.
1907	„	78.490	„	„	„	„	146.110 „
1908	„	246.767	„	„	„	„	482.029 „
1909	„	341.139	„	„	„	„	613.002 „
1910	„	370.720	„	„	„	„	705.384 „

Изгледа да ће исти случај бити и код извоза сланине, мада се за њу ово не може и цифрама уврдити, а из разлога, што статистика наше спољашње трговине све до 1905 год. закључно, не нотира извоз сланине засебно, већ заједно са свежим и сувим месом. Па ипак се сме са доста вероватноће закључивати, да је извоз сланине у ранијим годинама био врло незнатан. За овакав закључак говоре више разлога: а) што су главни потрошачи за нашу сланину Италија, Енглеска и Турска, у које се земље раније није извозило; b) што се извоз сланине, све до 1905 год. закључно, није засебно нотирао, а ово значи, да је извоз био незнатан; и најзад c) што 1906 год., дакле прва година са засебним нотирањем извоза сланине, даје цифру извоза од непуних 400 кграма.

После 1905 године показује се из године у годину стално појачавање код извоза сланине и то од 399 кграма у 1906 на 381.220 кгр. у 1907, 734.122 кгр. у 1908 526.058 кгр. у 1909 и 553.041 у 1910 години.

2. — У другу категорију долазе следећи артикли: непрерађено месо, маст и лој, кокони, јаја, сир и кајмак.

Код свих ових артикала, који су чинили и раније предмет наше извозне трговине, осећа се доста јако појачање извоза, наравно негде јаче негде слабије. Тако на пр. дуплирао се извоз свежег меса, а триплирао, квадруплирао, а у појединим годинама и у још већем проценту мултиплицирао извоз осталих артикала из ове категорије. Следећа табела, у којој су изнете цифре из 1894/903 и 1905 год. с једне, а цифре из пет година царинског рата с друге стране. — казује нам повећање извоза сваког појединог артикла.

У годинама	извежено је кграма				
	свежег меса,	масти и лоја,	кокона,	јаја,	сира и кајмака
1894/903	3,263.900	256.000	19.900	454.200	161.200
905	3,615.202	11.620	97.256	437.869	239.988

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

У годинама	извежено је кграма				
	свежег меса,	масти и лоја,	кокона,	јаја,	сира и кајмака
1906	2,097.089	828.513	89.941	1.357.463	307.452
1907	4,407.209	1,861.587	106.895	2,274.791	381.931
1908	7,691.329	1,209.871	91.334	1,265 493	693.000
1909	3,551.047	1,736.492	130.004	1,188.368	354.367
1910	2,492.750	2,010.859	121.465	3,023.158	671.563

3. — У трећу категорију дошли би артикли, чији је извоз, услед наступања царинског рата, остао по готову непромењен. Ово је био случај код извоза кожа говеђих и овчих, перја, црева и желудаца, меда и воска, вуне и козине, рибе и т. д. Потребно је пак одмах напоменути, да се и код извоза ових артикала осећају из године у годину мала померања на више или на ниже, али су та померања веома незнатна, т. ј. то су она обична померања у спољашњој трговини сваке државе, која наступају и при иначе сасвим нормалним приликама, и за која се не може казати да су изазвана наступањем царинског рата. Примера ради навешћемо извоз за последњих шест година најјачег артикла из ове категорије, на име извоз кожа. У 1905 год., дакле години уговорног стања извежено је 1,859.759 кгр. говеђих и овчих кожа, у следећим пак годинама извезено је

у 1906	1,683.601
у 1907	1,192.985
у 1908	1,946.906
у 1909	1,604.869
у 1910 год.	1,402.854

4. — Најзад имамо два артикла из ове групе, а то су жива и клана живина, код чијег је извоза са наступањем царинског рата наступило знатно опадање. Ово је опадање било веома јако у првим годинама царинског рата, када је извоз од 1,804.809 кгр. живе и 206.955 кгр. заклане живине, колико је износио извоз у 1905 години, пао на 166.700 resp. 79.200 кгр. у 1907 години. Доцније се цифра извоза нешто поправила. Тако на пр. показује 1909 год. цифру извоза од 436.235 и 90.700, али ова цифра још увек заостаје иза цифре ранијих година, и не показује тенденцију да је понова достигне.

II Померања у погледу на правац извоза.

С обзиром на правац извоза, и на померања у том погледу извршена, артикли из ове групе могу се поделити такође у 4 категорије.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1. У прву категорију долази прерађено месо и сланина. Раније смо напоменули, да су се ова два артикла почела извозити тек са наступањем царинског рата, и према томе о неком померању у правцу извоза пре и после наступања царинског рата не може ни бити говора. Прерађено месо према подацима наше статистике извози се поглавито за Турску ($^1/_2$—$^3/_4$ целокупног извоза), а сем тога у малим количинама и за Италију, Француску, Швајцарску и Немачку. Овде би се имала извршити коректура дестинације, и онда би удео Турске знатно опао на рачун осталих држава. Исто важи и за сланину, т. ј. и ње се извози највише за Турску, али доста велики део сољене сланине иде и за Француску и Енглеску.

2. — У другу категорију долази: непрерађено месо, маст и лој, жива и клана живина и јаја.

У погледу на правац извоза померања код ове категорије једначе се са померањем код извоза стоке, т. ј. аустро-угарска пијаца замењује се, негде више а негде мање, другим европским пијацама. Тако имамо:

а) да су поред а.-угарске пијаце, која је у уговорном периоду била једини потрошач за наше свеже месо, дошле за време царинског рата као јаке потрошачке пијаце Француска, Италија и Енглеска, а у слабијој мери Турска и Белгија;

в) маст и лој били су раније извожени, готово у подједнаким количинама, на а.-угарску, немачку и бугарску пијацу; после 1905 године нагло расте удео извоза за Немачку, на коју сада долази више од $^3/_4$ целокупног извоза, док се удео А.-Угарске, нарочито у последњим годинама, потпуно изгубио;

с) нај-јаче померање извршено је код извоза јаја: до 1905 год. закључно јаја су извожена искључиво у А.-Угарску, сада се извозе готово искључиво у Немачку

d) најслабије пак померање међу артиклима ове категорије показује извоз живе живине, за коју је и пре и за време царинског рата А.-Угарска била и остала нај-јачи потрошач; напротив замењена је а.-угарска пијаца немачком, у погледу на извоз клане живине.

3. — У трећу категорију дошли би фабрикати из ове групе извозних артикала, на име, сир и кајмак. Извоз ових артикала не показује никаква померања у погледу на правац при прелазу из једног у други период, т. ј. Турска и Бугарска биле се

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

и пре наше најјаче и готово једине потрошачке области, па то су и сада остале.

4. — Исти имунитет према дејствима царинског рата показује и извоз артикала из четврте категорије, у коју долазе: коже свих врста, перје, црева и желудац, и вуна и козина. И овде се у правцу извоза није осетило никакво померање: највећи део извоза ових артикала ишао је и пре и сада за А.-Угарску.

У погледу квалитета царински рат, с обзиром на саму природу ових артикала, није могао изазвати никаквих осетних померања. Свега су две ствари које би овде заслуживале нарочитог спомена: а) почетак прераде меса, и b) извоз меса усољеног, у место дотадашњег извоза у потпуно свежем стању.

* * *

Интересантно, а у исто време и веома важно питање је: на који је начин и из каквих узрока постојање царинског рата могло изазвати горе анонсирана померања у нашој спољашњој трговини? Ово је питање у толико важније, што се, под I и II обележена померања јако раликују од одговарајућих померања код извоза стоке, јер:

1) док је код стоке (говеда и свиња) почетак царинског рата представљао и годину минималног извоза, који се тек доцније постепено опорављао, али ни данас још није достигао цифре ранијих година, дотле је извоз већине артикала из ове групе још у првој години царинског рата показао вишак извоза према ранијим годинама, а доцније је све више и више растао, знатно надмашујући извоз из година уговорнога стања;

2) док је код извоза стоке померање у погледу на правац наступило свуда где је раније био у питању извоз у А.-Угарску, — код извоза ових артикала ово померање важи само за неке од тих артикала, док су други, и поред царинског рата, продужили да у А.-Угарској налазе своје главне потрошаче.

Да би се могао дати потпуно правилан одговор на горе постављено питање, било би потребно испитивати узроке код сваког артикла посебице; ми се у то детаљно испитивање нећемо упуштати и задовољићемо се да наведемо оне опште узроке, који су дејствовале на све, или бар на већину артикала из ове групе.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

1. У првом реду овде се појављује дејство онога закона у међународној трговини, по коме се увезена роба плаћа извозом робе. Саобразно томе закону мора се мањак, који се појави у позицији једног извозног артикла, накнадити вишком извоза кога другог артикла, сем ако се неће у одговарајућој мери да смањи увоз са стране.[1] Кад је, дакле наступањем царинског рата смањена за неколико милиона цифра извоза стоке, онда се морало ударити једним од ова три пута:

а) да се у одговарајућој мери смањи увоз са стране;

b) да се мањак код извозне позиције „стока" надокнади вишком које друге извозне позиције;

c) да се изврши једна комбинација прва два начина, т. ј. да се мањак надокнади делимично умањеним увозом са стране, а делимично опет појачаним извозом других извозних артикала.

Код нас се учинило оно, што се у таквим приликама редовно и чини, на име: у првој години царинског рата смањен је јако увоз са стране (од 55,000.000 на 44,000.000), док је у осталим годинама онај мањак надокнађен јачим извозом других извозних артикала. Умањен дакле извоз стоке изазвао је са своје стране појачан извоз код појединих артикала из групе сточних производа.

2. — Наступање царинског рата затекло је Србију са великим контингентом стоке спремљене за извоз. И пошто се ова стока није могла сва извести у живом стању, то је један знатан део морао отићи на кланицу, с тим да се у закланом стању, прерађена или непрерађена, извезе у иностранство. Према извештајима који нам стоје на расположењу, клало се на нашим кланицама у току последњих пет година много више стоке, но што је то био случај у годинама уговорнога стања. Тако на пр, заклано је свиња

у 1905	год.	35.338	брава
1906	„	37.480	„
1907	„	57.208	„
1908	„	63.268	„
1909	„	50.097	„

[1] Онај изузетак, по коме се мањак у извозу надокнађује или накнадом за преносне услуге, или интересом на у иностранству пласиран капитал, не спомињем, јер је он за нас без практичне примене.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Потребно је напоменути, да производња стоке не само да се није смањила, него се нешто мало и појачала, једно због тога, што је произвођач и ван А.-Угарске налазио купца, који је плаћао врло добре цене, а друго и због тога, што се смело са позитивношћу рачунати, да ће а.-угарска граница, а пре а после, бити отворена.

3. — До 1905 године ми смо излазили са својом робом готово искључиво на а.-угарске пијаце, што је имало за последицу тотално непознавање понуде и тражње на другим европским пијацама. После 1905 године, натерани да се обазремо и на друге стране, ми смо морали, да би се одржали на новим пијацама, одговорити захтевима тих пијаца, водећи разуме се у исто време рачуна и о томе, да је долазак на исте скопчан са више трошкова и ризика. Овој околности имамо да захвалимо за следећа два померања у извозу ових артикала: а) што је извоз потпуно свежег меса делимично замењен извозом улађеног, сољеног меса и сланине (саламуре), и b) што је почео извоз прерађевина и екстракта од меса. Свеже месо било је на име неспособно да издржи дуга путовања, док је сољено, а нарочито прерађено месо могло да издржи дуг пут и да се очува дуже време.

4. — Да је царински рат остао без икаква дејства, на извоз кожа, перја, вуне и козине (I_4 II_4) даје се објаснити правцем царинске и трговинске политике у суседној нам монархији. Царинска политика у А.-Угарској, која стоји под врло јаким утицајем моћне аграрне струје, увела је високе царине за све аграрне производе, као и за оне сточне производе, који се непосредно употребљују за потрошњу, као што је на пр. месо свеже или прерађено, сланина, и т. д; за оне артикле пак, који се пре директне употребе морају прерадити, који дакле служе као ро-материјал у индустрији, а ту долазе ова четири побројана артикла, а.-угарски аграрци нису тражили забрану увоза, тим пре, што им наша конкуренција у том погледу није била нимало опасна.

5. — Као што смо видели извоз живе и клане живине са наступањем царинског рата знатно је опао, па се ни сада није попео на стару висину, нити пак показује тендецију за то. Ово, по нас најнепријатније померање, даје се објаснити нарочитом природом првога, а забраном провоза кроз А.-Угарску другога артикла. Жива живина долази у ред оних извозних артикала, који не могу да издрже сувише дуга путовања: једно с тога,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

што се на путу лако побољевају, а друго и с тога, што је транспорт, у односу према вредности дотичног артикла, релативно врло скуп. Из ових разлога жива живина може ићи само на оближња тржишта, — и како нам је а.-угарско тржиште било затворено, а тржиште суседних нам држава Бугарске, Турске и Румуније снабдевено у довољној мери домаћом живином, то је извоз живе живине, за све време царинског рата, морао остати мањи од извоза из ранијих година.

Што се пак тиче заклане живине, она може да издржи дуга путовања; и да је провоз кроз А.-Угарску за Немачку, која је најбољи купац за овај артикал, био слободан, извоз би се несумњиво одржао на старој висини, чак би се, у сразмери умањеног извоза живе живине, и повећао. Како је пак провоз кроз А.-Угарску био забрањен, морао се извоз и овог артикла умањити. Еманципациони покушаји: да се жива и клана живина извози морем у Италију и Александрију, дали су скромне резултате; и о извозу на те тргове може бити речи само тако, ако се уреди питање о превозу.

* * *

Познат је факат, да је нов уговор са А.-Угарском прављен не толико да се понова задобије а.-угарско тржиште, колико да се добије слободан провоз кроз А.-Угарску за друга тржишта Западне Европе, у првом реду за Немачку, Швајцарску, Француску и Белгију. И с обзиром на то могло би на први поглед изгледати несумњиво, да ће нов трговински уговор веома повољно утицати на извоз ових артикала, за које је сада отворена, бар делимично, и а.-угарска пијаца, и за које је слободан долазак на друге европске пијаце via А.-Угарска. Па ипак се, и поред свег овога, појавила сумња у побољшање извоза код најважнијег артикла ове групе, код свежег меса и прерађевина од меса. Питање је и сувише важно, да би се смело ћутке оставити, с тога ћемо се мало опширније на њему задржати.

Према члану IV ноте о саобраћају са стоком и сточним производима Србија може извести за А.-Угарску 50.000 свиња и 15.000 говеди у закланом стању, дакле као свеже месо. Царина за овај контигенат износи 9.40—10 дин. од 100 кграма. Према тач. 9, протокола овај се контигенат има извозити са пограничних кланица, моментано само са кланице у Београду. Преко контигента месо плаћа 30 дин, од 100 кграма свеже, а 45 дин. прерађено.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Благодарећи овим уговорним одредбама стављена је београдска кланица, према кланицама у унутрашњости, у један повлашћен положај за извоз целога, у уговору предвиђеног контингента; и њено изједначење са другим кланицама наступа тек од момента, кад се контигент исцрпе. Од цена пак на осталим пијацама зависиће, да ли ће и у колико ове уговорне одредбе утицати на извоз ових артикала на остале европске пијаце.

Тако на пр. утицај ових одредаба веома је велики баш сада, јер цене месу на а.-угарској пијаци стоје изнад светског паритета. Према најновијим подацима цене месу на светским пијацама, трошкови до тих пијаца, и увозна царина стоје од прилике овако.

	Цена на пијаци,	царина,	трошкови,	loco Београд
А.-Угарска	150	10	6	134
Немачка	130	40	16	74
Италија	125	12	18	95
Француска	128	25	17	86
Швајцарска	112	14	10	88
Енглеска	125	—	25	100

Из горњих цифара излази, да кланица у Београду може плаћати свиње до 134 дин. од 100 кгр., док кланице у унутрашњости могу платити максимум 100 дин. Имајући у виду ту околност, да је шток свиња које Србија годишње извози много већи од уговорног контингента од 50.000, веровало се у почетку, да се цена свињама у Србији неће управљати према ценама на а.-угарској, већ према ценама на другим светским пијацама; ова се нада није испунила, и цене свињама до сада стално су се управљале према ценама у Пешти и Бечу — из посве оправданог разлога: јер се сваки сопственик надао да ће а пре а после и његове свиње доћи на ред — а ово је имало за последицу нерад кланица у унутрашњости.

Пошто је обустава рада кланица у унутрашњости за читавих 4—5 месеци и сувише штетна не само по сопственике кланица, већ и по нашу привреду у опште, то неће бити бескористан покушај, да се да једно решење, које би им омогућило рад.

Најприродније, а у исто време и најправедније решење било би: да се уговором предвиђени контигенат ре-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

партира, по извесној сразмери, на све кланице. Са трговинско-политичког гледишта не може се ништа навести против овога решења, и једино питање које би се овде имало поставити, јесте: да ли би А.-Угарска без икакве контраконцесије, дозволила ово репартирање?

Под претпоставком пак, да се прва солуција, из ма кога разлога, покаже као незгодна, кланицама у унутрашњости могао би се омогућити рад на тај начин, што би се клање на београдској кланици условило одговарајућим клањем на кланицама у унутрашњости.

Према доста тачном прорачуну Србија ће у 1911 години, имати за извоз од прилике 100.000 свиња. Ако се одузме од овога броја уговорни контигенат од 50.000, и 25.000 колики ће вероватно бити извоз живих свиња, онда остаје још 25.000, које у прерађаном стању треба извести на ван аустро-угарске пијаце. Између кланице у Београду и кланица у унутрашњости дала би се извести подела рада на тај начин, што ће се оних 25.000 заклати на кланицама у унутрашњости, дакле дозвола за клање на београдској кланици имала би се дати само онима, који у размери 25 : 50 кољу на кланицама у унутрашњости.

Поред овога неповољнога дејства на рад кланица у унутрашњости, ново закључени трговински уговор са А.-Угарском, може изазвати још једно, такође неповољно дејство. Споменуто је да је извоз за А.-Угарску дозвољен само са пограничних кланица, и доста је велика вероватноћа, да ће та уговорна одредба изазвати подизање нових пограничних кланица. Целисходност пак овога поступка јако је под питањем.

Обим рада наших кланичних предузећа условљен је количином оних сировина која се има прерадити, дакле количином стоке одређене за клање; а место где ће се та предузећа подићи одређује се условима за добијање сировина с једне, и условима за продају прерађеног меса с друге стране.

У Србији се сада налази 5 великих кланичних предузећа, и према постројењу истих она су потпуно довољна да прераде цео шток стоке одређен за клање. С обзиром на то ми немамо ни најмање разлога, да путем концесија потпомажемо оснивање нових кланичних предузећа.

У погледу на штандорт продукције кланична предузећа у редовним приликама; — а с обзиром на транспорт сировина с једне и готових фабриката с друге стране, — воде вазда више рачуна

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

о условима за добијање сировина (живе стоке), а мање о условима за продају израђених продуката; и с тога су од 5 таквих предузећа 4 подигнута у унутрашњости земље, ближе произвођачима стоке. Одредба новога уговора о повлашћењу пограничих кланица уноси један нов моменат у калкулацију предузимача, који, при нарочитој конјуктури цена месу на појединим европским пијацама, може учинити, да се штандорт продукције са једног бољег места премести на једно горе. Овде се згодно огледа она ненормалност у привредној радиности, кад држава стави два произвођача једне и исте бранше у неједнаку конкуренцију.

Сем овога премештај кланичних предузећа из унутрашњости земље у погранична места има још једну незгодну страну, која стоји у вези са самом природом предузећа ове врсте. Главни артикал с којим тргује један кланичар, кад му је потрошачко место у непосредној близини предузећа, јесте свеже и сољено месо: — кобасице, шунке, саламе и остале прерађевине чине за њега предмет трговине, да се тако изразим, само по нужди, т. ј. ове фабрикате он прави од одпадака при сољењу меса. Са опште привредног гледишта има се пак трговина са артиклима овога другога реда сматрати као као здравија, јер је у много мањој зависности од појединих пијаца.

С обзиром на све ово желети је да се нове пограничне кланице не подижу.

Из свега изложеног јасно је: да новозакључени трговински уговор са А.-Угарском, којим се обезбеђује слободан провоз кроз А.-Угарску, може имати повољних последица по извоз артикала из групе „сточни производи“; али у исто време он може имати и неповољних последица по трговину најважнијег артикла из ове групе, по трговину са месом и његовим прерађевинама, ако би се пропустила довољна опрезност у том погледу.

Завршујући нашу извозну трговину са стоком и сточним производима држимо да неће бити излишно да упоредимо, у једном табеларном прегледу, извозну трговине ове групе у 1905 год., дакле последњој години уговорнога стања, са извозном трговином исте групе у последњој години неуговорног стања.

Извозна трговина у тим двема годинама кретала се (види таблице на стр. 81, 82 и 83).

WWW.UNILIB.RS
Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

	1905		1910		А.-Угарска		Белгија		Бугарска	
					1905	1910	1905	1910	1905	1910
	количина	вредност	количина	вредност	количина	количина	количина	количина	количина	количина
коњи, магарци	2.043	175.555	4.554	476.432	125	33			178	255
говеда	72.068	10,505.735	36.436	7,499.578	71.927				52	164
јунад	14	2.230	92	9.045	—				14	15
телад	33	2.310	18	847	10				23	6
овце, козе	70.891	678.217	83.818	803.498	8.185					14
јагњад, јарад	8.572	31.321	7.640	36.978	3.895					13
свиње, дебеле	121.927	14,630.300	12.020	1,046.350	121.927					3.296
свиње, мршаве	275	5.048	1.434	72.988	3				132	2
живина	1,804.809	1,443.511	76.644	82.038	1,802.984					47.988
месо непрерађено	3,615.202	2,892.186	2,492.750	2.691.125	3,615.202			321,158		1.189
месо прерађено	—	—	370.720	705.384						11.590
сланина	—	—	553.041	721.227		12				
маст, лој	11.620	16.685	2.010.859	2,648.781	135				11.485	260
клана живина	206.955	165.455	—	—	206.955					
коже овче	1,796.350	3,429.137	1,371 152	3,389.164	1,572.979	879.635			223.236	8.280
коже говеђе	63.409	104.202	31.702	72.161	63.405	8.649				7.700
коже остале	37.051	181.378	8.686	111.098	17.829	1.473				
кокони	97.256	96.200	121.465	880.682						
перје	73.007	146.014	77.084	171.130	73.007	40.701				
јаја	437.869	284.614	3,023.158	2.216.642	437.825	10.922				
црева, желудац	66.745	87.247	85.911	102.440	66.745	77.405				451
сир, кајмак	239.988	218.205	671.563	843.157	2.678	3.698			35.518	311.150
мед, восак	72	88	103	105	48	3				
вуна, козина	34.540	29.504	37.206	40.894	34.375	191			151	14.004
риба	56.222	62.259	11.085	9.142	52.495	9.890				
остало	42.753	5.267	158.863	27.626		80.437		5		3.355

WWW.UNILIB.RS
Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

	Немачка		Италија		Француска		Турска		Румунија	
	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910
	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина
коњи, магарци							1.733	4.263	7	3
говеда							89	36 256		16
јунад								77		
телад								9		3
овце, козе							62.706	83.785		19
јагњад, јарад							4.617	7.627		
свиње, дебеле				275				3.708		4.734
свиње, мршаве							140	920		512
живина	1.825							21.698		6.958
месо непрерађено				21.977		40.915		802.387		16.974
месо прерађено				24.761		7.768		315.435		11.166
сланина								553.009		20
маст, лој		1,904.310						8.921		35.269
клана живина										
коже овче		439.411			135	17.664		26.162		
коже говеђе		5.353					4			10.000
коже остале	19.222	7.181						32		
кокони			69.086	105.607	28.170	15.858				
перје		35.630						753		
јаја		3,000.174		11.200				772		90
црева, желудац		2.151				5.183		124		
сир, кајмак							201.584	367.015		100
мед, восак							24			100
вуна, козина		8.500					14	14.331		
риба								97	3.727	1.098
остало		1.281		60.210				4.475		

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

	Швајцарска		Русија		Црна Гора		Енглеска	
	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910
	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина	количина
коњи, магарци								
говеда								
јунад								
телад								
овце, козе								
јарад, јагњад								
свиње, дебеле				7				
свиње, мршаве								
живина								
месо непрерађено		24.562						1,263.598
месо прерађено								
сланина								
маст, лој		16.962				260		1.129
клана живина								
коже овче								
коже говеђе								
коже остале								
кокони								
перје								
јаја								597
црева, желудац								
сир, кајмак								10
мед, восак								
вуна, козина								
риба								100
остало								

Ако дестинацију извоза коригујемо према раније изложеним подацима, онда се из ове табеле дају извући два веома важна закључка.

1. Група стока и сточни производи играла је у нашој извозној трговини много већу улогу у уговорном но у неуговор-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

ном периоду. У уговорном периоду долази на ту групу скоро 50% (34·8 од 71. —) целокупног извоза, у неуговорном једва 25% (24·6 од 98. —)

2. — Извоз ове групе у уговорном периоду показује велику једностраност како у погледу на удео појединих артикала, тако исто и у погледу на удео појединих земаља: на позиције „говеда“ и „дебеле свиње“ долази скоро половина, а на А.-Угарску пијацу 95% целокупног извоза из ове групе. У неуговорном периоду губи се овај предоминантан положај појединих артикала и тргова: цифри извоза говеди као најважнијој у овом периоду, приближују се јако цифре извоза меса, масти, кожа, јаја и т. д., чак је у појединим годинама цифра вредности извоза појединих од 4 побројана артикла надмашила цифру вредности извоза говеди (на пр. извоз свежег меса у 1908 год.). Исто тако изгубио се и предоминантан положај појединих пијаца.

Резултат пак ова два померања казује нам: да је Србија, у погледу на извоз стоке и сточних производа, у неуговорном стању постала у много јачој мери независнија према иностранству, јер има већи број извозних артикала и већи број пијаца

Др. М. Тодоровић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

О СРПСКОМ ИМЕНУ

ПО ЗАПАДНИЈЕМ КРАЈЕВИМА НАШЕГА НАРОДА

— НАСТАВАК —

III. ГЛАВА

Дубровник.

Премда не би било потребито, да говорим у новој глави о Дубровнику послије онога, што сам рекао у II. глави, опет ћу казати неколико ријечи. Та шта би могло постати од *романскога* градића, коме су од првога почетка са свијех страна били Срби сусједи?

1364. год. потписује се међу свједоцима Нико Бијелић, српски писар дубровачке општине, овако: „и Нико Бѣликь дїакъ *срьпски*“.[1] Послије 4 године пишући талијански каже он „a mi Nico de Biele, scriuan scauonesco.[2]

1409. год. пишу дубровачки кнез и властела у Србију и кажу, да су неком Стјепану Ризничару, који је послан из Србије у Дубровник, нешто „рекли и приповидѣли прѣдь добрѣми людьми грагїани *латїни Срблѥ* и много инѣхъ“.[3] Овдје треба истаћи, да дубровачки кнез и властела дијеле дубровачке грађане у *Латине* (романскога племена) и *Србље*.

1447. год. помиње се „*српски*“ писар дубровачке општине: кнез и судије дубровачке „рекоше Никше Звѣздикю дїаку *срьпскому*, да упише све по реду“.[4]

Професор М. Решетар доказао је, да су „српски“ писари дубровачке општине били прави Дубровчани.[5]

[1] К. Јиречак, Споменици српски, стр. 33. (= Споменик срп. кр. акад. књ. 11). — Slovinac IV (1881) стр. 351.

[2] К. Јиречак, у истој књизи стр. 34.

[3] М. Пуцић, Споменици сръбски, I (1858) стр. 99.

[4] К. Јиречак, у истој књизи стр. 86.

[5] Archiv für slav. Philol. XVI (1894) стр. (332), 336—7 итд.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1550. год. пише дубровачки писар на „*српском језику*“ као што се види из ријечи: „Subscriptio(nem) *lingue serviane** feci (d. h. der ragusanische Kanzler) hic scriptam per Nic. Pasq. de Primo, cancellarium dicte lingue, de mandato d(ominorum) c(onsulum)“.[1]

1564. год. постави дубровачки „сенат“ писара за писма на „*српском*“ језику овијем ријечима: Prima pars est de dando onus *linguae servianae* Hieronymo Francisci de Primo (ugledne gragjanske obitelji), et quod pro tali officio habere debeat pro sua provisione ipperperos centum annuatim de illis ipperperis ducentis, quos a Communi nostro habet Nicolaus ejus patruus quotannis, cum declaratione etiam, quod dictus Hieronymus possit in defectu dicti Nicolai supplere in Vicaria modo et forma prout ipse Nicolaus potest“.[2] „(Rogatorum, g. 1564. p. 151 u starome arkivu).“

1591. год.: види у IV. глави 1591. год.

1605. год. наштампа Дубровчанин Јаков Лукаревић књигу: Copioso ristretto degli annali di Ragusa di Giacomo di Pietro Luccari Gentiluomo Raguseo libri quatro dedicati all' eccelso senato di Ragusa. — Ragusa 1790. [Ово је друго издање, које се на овом мјесту разликује од првога (1605) само у правопису].

На 144. стр. (1605 = 240. стр. 1790) говори Ј. Лукаревић о догађајима у Угарској послије боја код Мухача (1526), помиње како је турски заповједник у Столном Биограду отворио краљевску гробницу и оплијенио је а пепео и кости краљевске побацао у блато. У том су крају случајно тада били Дубровчани, који су тамо дошли по трговачком послу: „Imperocchè ricordandosi costoro dell' amicizia Unghera nella quale la Republica di Ragusa riposò 167 anni, comprarono a denari contanti i corpi, e le reliquie di quei poveri Re da un Turco che aveva particular cura che quei corpi così gettati non fossero d'alcuno raccolti e portati via; e ferrandoli nelle casse nascostamente li sotterrarono in una cappella. *I poeti Serviani con li versi attaccati piansero la loro malvagia sorte*“. [Српски гласи ова реченица: *Српски* се *пјесници* у дирљивијем(?) стиховима изјадиковаше над њиховом злом судбином].

* „So zum ersten Mal, sonst immer lingua sclaua“.

[1] У К. Јиречка, Archiv für slav. Philol. XXI (1899) стр. 500.

[2] Rad jugosl. akad. књ. 115 (1893) стр. 204. Некакав назови академик каже ту, да је то „тумач *србијанског језика!*“

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Да су овдје *„српски пјесници“ = дубровачки пјесници*, потврђује ово:

1) Прије 1605. год. није у другом крају ни било српскијех пјесника.

2) То потврђује и ријеч *„piansero“*, исп. напријед „amicizia Unghera nella quale la Republica riposò 167 anni“.

3) То потврђује и пјесма М. Ветранића „Tužba Budima grada“ (Stari pisci III, 53).

1605. год. каже Ј. Лукаревић, да је српски цар Стефан Душан умро „18. децембра, који *Срби* називају просјенац (просинац)“ („il dì 18. di Decembre, ch'i Seruiani domandano Prosienaz“).[1] Ријеч *просинац* (= децембар, декембар) спомиње Вук Ст. Караџић у свом Рјечнику као особину дубровачкога говора. Не може се потврдити, да је ова ријеч по источнијем крајевима нашега народа била позната. Код Љуб. Стојановића[2] „просинець“ значи *јануар*, и неће бити српска народна ријеч с тијем значењем. Према томе Ј. Лукаревић овдје Србима назива по свој прилици Дубровчане.

1638. год. стајаше у једном дубровачком огласу, да се тај оглас оглашује „на *српском* језику, да га *свако* може боље разумјети:“[3]

„A dì p[ri]mo N[ovem]bre 1638.

De c[o]n[sul]to de' Sig[no]r Off[icia]li si grida e proclama l'infr[ascrit]to tenore in lingua *Serviana* p[e]r maggior intelligenza d'ognuno alla Loggia del Col. p. Ivan Kiviero plagente me florio Stay quanto segue: Po zapovjedi gospode Off. la od Pramatike, dava se na znanje svakomu....“

1648. год. пише руски кнез Ј. Тимотеј Владимирски из Рима „Въ сербъскꙋю землю в дубровницкой оуѣздъ обще всѣмъ посєлѧномъ особноѫ[е] избранномꙋ кн[є]зꙋ милютинꙋ“. Шаље му „препоручну књигу“ кнеза Томе из Старога Влаха и каже, да је био у Котору и у Млецима али да му није било суђено, да га кнез Тома препоручи, јер није долазио у Дубровник.[4]

[1] Copioso ristretto (1605) стр. 61.

[2] Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка срп. краљ. ак. (1901) стр. 5.

[3] Српски лист 1886. бр. 52. (Ја сам додао она слова што стоје у загради [ ]). Srđ—Srd. I (1902) стр. 581.

[4] Српско-далмат. магаз. XVI (1851) стр. 170—2.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

1711. год. наштампа дубровачки филолог и археолог *Анселмо Бандурије* у Паризу: *Imperium Orientale* (I—II), гдје је наштампао с поправцима и књигу Константина Порфирогенита „De administrando imperio“ с коментаром „Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti ll. de thematibus et de administrando imperio“.

Ево шта он каже о нашем народу у Далмацији: На стр. 350: „hic describit Porphyrogenitus regionem Croatorum, qui in Dalmatiae *occidentali* parte, tam maritima quam mediterranea, sedem fixere et regioni illi Croatiae sive Hruatiae cognomen dederunt, quod etiamnum in parte retinent, hos autem veros terminos Croatiae fuisse ostendit Lucius I. 2“. Одавде се види, да је и Бандурије као и Порфирогенит (и многи други) држао доњу Цетину за јужну границу хрватском насељу.

„Уз Порфирогенитове ријечи: *οἱ δὲ νῦν ἐκεῖσε οἰκοῦντες Ζαχλοῦμοι Σέρβοι τυγχάνουσιν* (а садашњи су тамошњи становници, Захумљани, управо Срби) додаје он ову биљешку (p. 355): quomodo *Serbli* Zachlumorum terram occupaverint, pluribus capite praecedenti narrat scriptor noster (како су Србљи населили[1] Захумље, о том више приповиједа наш писац у прећашњој глави). Уз Константинове ријечи: *τὸ δὲ Καναλὴ ἑρμηνεύεται τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἁμαξία* [а Конавли значе у *словенском језику* коловоз (колни пут)] додаје он ову биљешку: Canale seu Canalis sub dominio rei publicae Ragusinae, olim ager Epidaurius neque Canale seu Canalis regio illa dicta est, ut putat hic Porphyrogenitus, quod Canale *Serblorum idiomate* viam plaustri significet: nam, inquit ille, propter loci planitiem servitutes omnes plaustris praestant и т. д. Константин каже, да Конавли значе у *„словенском језику“* *(τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ)* коловоз, а Бандурије каже: није онај крај добио име Конавли како овдје мисли Порфирогенит, што Конавли значе „у *српском* језику“ (*Serblorum* idiomate) коловоз (колни пут). Бандурију је овдје »*τῶν Σκλάβων*« исто што и „Serblorum“ те он прву ријеч или преводи овом другом или је њоме поправља“.[2]

У рукопису франц. библијотеке у Дубровнику негда бр. 312, стр. 185—6 а сад бр. 300 (Срђ—Srđ III, 1904, стр. 665) стоји

[1] Погрешка би била, кад би се рекло *освојили*, јер Константин у прећашњој глави говори о насељавању.

[2] В. Ћерић, Стражилово, VI, стр. 414.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ово: „In un libro *Serviano* dove vi sono l'Epistole e li Vangeli che si leggono per tutto l'anno in *Serviano*, dopo poi pur in *Serviano* si legge cosi: „Neka se zna kada se počeo Dubrovnik graditi od Zaptata na 626 godišta Isukrsta na X K S"".[1]

Ријеч „Исукрст" доказује, да је то католичка *„српска"* књига, у којој су апостолске посланице и еванђеља, што се читају цијеле године на *„српском"* језику. Исп. у истога В. Макушева на стр. 6: Славянскій языкъ, по словамъ извѣснаго дубровницкаго ученаго Маттеи (Zibaldone № 267) былъ въ употребленіи при богослуженіи еще въ его время по деревнямъ, а въ страстную недѣлю даже въ самомъ Дубровникѣ", за тијем помиње његове ријечи на латинском језику, које то потврђују, а ја овдје исписујем само ово мјесто: *„In pagis porro per totius anni cursum omnibus diebus Dominicis et aliis Festis praeceptis in Missa Epistolae et Evangelia Latine primum, Slavice deinde a Curionibus elata voce leguntur"*. — Ријечи „која се читају *цијеле године* на српском језику" доказују, да се та књига није употребљавала у самом Дубровнику него у околнијем *католичкијем* селима.

1767. год. (15. јун.) пише Сава Петровић, владика црногорски, дубровачкој републици и каже: „и драго намь є владанє ваше, кои се ви иоще од *нашега србскога језика* находите, кои заповиедате".[2]

1775. год. пише Сава Петровић, владика црногорски, дубровачкоме кнезу и сенату: „Мои премили і прегрлени пріатели: жудим ви од господина бога милости здравля: і на свакога вашега непријателя и противника славне викторие и побѣде". А у писму каже он: „Ваша славна република зна, да є све господство і слава *сербска* пала: и *нищо ніе остало до вась како єдань цвіеть на вась свиеть:* що ище, може се *сербска земля* с вама похвалити".[3]

1818. год.: испореди у II. глави 1818. год. и у V. глави 1818. год.

Биљешка 1. Сумњиво ми је, како треба разумјети примјер

[1] *В. Макушев:* Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника (1867) стр. 1—2. По П. М. Колендићу (Срђ-Srd III, 1904, стр. 780) написао је ове талијанске ријечи пјесник Игњат Борђић.

[2] Arkiv, III (1854) стр. 133.

[3] Arkiv, III (1854) стр. 136.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

од 1345. год., кад српски краљ Стефан Душан одређује, да Да бижив у Требињу не узима царине ни Влаху ни Србину.[1]

Биљешка 2. Хрватско име нијесу нигда употребљавали Дубровчани ни за свој народ ни за свој језик. *Једини*[2] је до сад познати изузетак Д. Златарић, а и тај изузетак треба онако тумачити како мисли професор Т. Маретић[3] и П. Будмани.[4]

В. Ђерић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Fr. Miklosich, Monumenta Serbica (1858) стр. 117.

[2] Што И. Кукуљевић каже у својој Hrv. bibliograf. бр. 1426. 1427, да је и Бернардин Павловић (у 18. вијеку) био из Дубровника, то није једина ствар, коју је он измислио. Ст. Златовић (Franovci, стр. 473) каже (без потврде), да је био из Стона, али ни то се не може вјеровати, јер се у Стону и у његовој околини употребљава *јужни* говор (Rad CIII, стр. 68), а Б. Павловић пише *западнијем*. Ја не вјерујем, да је И. Кукуљевић био тако *неук*, да је онако разумио Конст. Порфирогенита као што стоји у његовијем дјелима Jura I (1861) стр. 11, и Cod. diplom. I (1874) стр. 86, него је хотимице хтио да изврне смисао туђијех ријечи.

[3] Rad, 89 (1888) стр. 239.

[4] Stari pisci, XXI (1899): Djela Dominka Zlatarića, у чланку „Život i djela D. Z.“ стр. XXX.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

НЕОВИТАЛИЗАМ У САДАШЊОЈ БИОЛОГИЈИ

I

У свакој науци мења се периода синтезе с периодом анализе и ако, кад се једна развије, обично упоредо с њом иде и друга, само слабије. Испрва се скупља груб емпиријски материјал, сређује се, класификује се, затим се траже везе између појава, стварају се узрочне везе, правила, закони и у даљем развоју иду, обично само поједини духови, тако далеко, да хоће, с једног јединог гледишта, да обухвате све појаве, цео материјал, да протумаче све појаве, да схвате битност, суштину ствари; то је периода синтетична, еминентно философска, конструктивна, и у суштини неемпирична и непозитивна.

У њој се обично наглашава потреба приближавања философији, удара се на сувишну расцепканост и претерано специјализирање, на ситничарство, обарају се примитивна схватања специјалиста или се бар доказује њихова недовољност и непотпуност и стварају се основни појмови, који обухватају што већи број појава и њихову везу најбоље тумаче.

Такав се синтетичан правац у биологији у последња два три деценија прошлога века па све до данас развија и може се рећи да је већ дошао до врхунца. Он има два облика; с једне стране у морфологији осећа се потреба, да се животни појави, као што су дељења ћелија, растење, асимилација, протумаче преко границе ћелија. Ти се појави тиме тумаче што се стварају мањи носиоци свих тих функција него што су ћелице, и њима се приписују све особине које треба објаснити. С друге стране иде се према физиолошким појавама, објашњавају се основни физиолошки проблеми, у садашњој биологији, нарочити проблеми физиологије форме, затим психофизиолошких и пси-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

хичних појава. Оно је прво становиште статично и иде у метаморфологију; ово је друго динамично и иде у метафизиологију, јер оба прелазе границе емпирије.

Осврнимо се, укратко, на метаморфологију; она је оличена у различним теоријама о хипотетичним животним јединицама које прелазе границе ћелице, као што су плазоме од Визнера, пангене од de Vries-a, биобласте, грануле, мицеле од Негели-ја, и т. д. Послужимо се кратким приказом и разлагањем Оскара Хертвига о овим теоријама.[1] И ако ћелица садржава многе делиће, а протоплазма и јездро показују многоструку структуру, ипак морамо рећи, да смо ми далеко од сврхе, да можемо закониту грађу животних бића тако исто схватити као што то чине хемичари са својим формулама о структури хемијских тела. Кад замислимо колико безброј комплицираних особина очевих микроскопско једва видљиво семе пренесе на јаје, и ако нам се оно чини хомогеним да готово подједнако изгледа код свију животиња; кад даље промислимо колико различних деловања у току развоја та привидно хомогена супстанца има, и колико латентних диспозиција после буду видљиве, тада морамо доћи до закључка, да у тој хомогеној маси има организација које се не могу нашим помоћним срествима, па и најбољим микроскопима докучити. Као што хемичар на основу атомске теорије ствара структурну хемију, тако и биолози хоће да о невидљивим, елеметарним организацијама имају преставе и они их стварају хипотезама. Жива се бића разликују од неживих и мртвих асимилацијом, дељењем и растењем. Већ сами делићи у ћелији показују те исте процесе, и они асимилују, расту и деле се. У први ред треба указати на језро и на став, „Omnis nucleus e nucleo“. У језру постоји хроматска супстанца: за коју је тако исто доказано да од дељења до најближег дељења двоструко нарасте и тада ствара матерње хромозоме, које се цепају у двоје. Дељивост хромозома оснива се вероватно на томе, што су оне састављене из хроматинских зрнаца, која се тако исто деле, кад достигну извесну величину. Дељива су телешца у ћелици даље и центрозоме, затим различна телешца у биљној ћелици као што су хлорефилна и скробна зрнца, хромопласта, која се сва могу назвати трофопластилин. Под трофопластом треба разумети индивидуализирање, продукте дифе-

[1] Oskar Hertwig, Allgemeine Biologie. Jena 1906 p. 49—55.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

ренцирања у протоплазми, који, као и једро имају велику функционалну самосталност и могу асимилирати, расти и дељењем се множити. Из таких је чињеница закључио Визнер, да протоплазма мора имати у себи још других, дељивих и организованих индивидуалности, и да се ћелица састоји управо из таких јединица. Али ипак у обиму организма мора се поставити граница дељивости, и така телешца, која још могу да се деле, која дакле потом још живе, зове Визнер правим елементарним органима живих створова или плазомама.

Сличне су мисли и Дарвинове, Спенсерове, De Vries-ове Вајсманове и Ру-ове (Roux). Дарвин зове та последња телешца гемулама у својој хипотези о пангенези, Вајсман биофорама, De Vries пангенама, Спенсер физиолошким јединицама. Сви претпостављају за своја телешца растење и дељивост. Хертвиг зове така телешца биобластима и овако их карактерише. И ако су једро, хромозоме, центрозоме, трофопласти идивидуализирана телешца у ћелици, ипак се мисли да она још нису животне јединице последње врсте. Она су агрегати од више или мање многобројних биобласта. Биобласт је последње, најмање живо телешње у ћелици као и у организму; он се не може делити а да не изгуби, карактеристична својства, као што су асимилација, растење и дељење у кћери, биобласте.

Биобласт је животна јединица која лежи испод границе микроскопски видљивога, али разликује се ипак строго од хемијских и физичких атома и молекила својим животним појавама (асимилацијом, растењем, и дељењем). Атоми су недељиви, молекили се даду разделити али само у делове, који немају особина целине. Извесни беланчевинасти молекил не може расти а да не промени своју природу; јер кад придођу нове групе атома, стварају се нова једињења и тиме престаје молекил бити што је био. Биобласти морају дакле бити састављени бар из молекуларних група. Величина биобласта мора бити веома мала, јер у таком маленом семену преносе се све особине или диспозиције очеве на потомке. Као што се животиња и биљка даду раставити у милијарде и милијарде ћелица, тако је и сама ћелица сграђена из врло многих, елементарних животних јединица, које се не могу видети под микроскопом, а хемијски се разликују једна од друге и састављају протоплазму са свима њезиним продуктима диференцирања и једро, хромозоме, линијске кончиће, нуклеоле и т. д. и које у органским везама

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

стоје као интегрирани делови једног организма. „Као што физика и хемија своде појаве на атоме и молекиле, тако и биолошке науке треба да продру до јединица и из њихових комбинација да протумаче животни свет". Тај последњи став од De Vries a карактерише најбоље ове назоре.

Други је правац оличен у неовитализму;[1] његови су главни предмети: сходност или сврховитост животних појава, постанак и динамика сврховитих облика, веза између психичких и односних телесних појава, идентификирање све сврховитости на душевну сврховитост или свођење на неки нарочити фактор, као што је ентелехија, доминанте, витална енергија, психична, психофизична или неурафизична енергија. Под неовитализмом треба дакле обухватити све оне назоре који животне појаве своде на нарочите факторе или константе у природи, које се не налазе у анорганском свету и које према томе прелазе преко границе анорганских закона и таких схватања која хоће да све биолошке и животне појаве сведу на законе и факторе, који се налазе у анорганским појавама. Тај последњи правац значи механизам и механичко схватање; он није тачно прецизиран и не употребљава се у истоме значењу. Бичли каже да појам механизма стоји само у врло далекој вези са механиком, науком о кретању и равнотежи тела. За механистичко схватање је карактеристично што хоће да схвати и протумачи организме на основу закона који смо у анорганском свету искусили и што у принципу тврди, да се све биолошке појаве могу свести на таку анорганску законитост. Чисто механично схватање пак није ни у анорганском свету могуће провести. Механистичко схватање не треба по Бичли-ју заменити материјалистичким, које хоће да душевне појаве протумачи као последице физичних док по механизму психичне појаве могу се само помоћу психичних схватити, и ако стоје у вези с физичним, ипак су раздељене од њих. Дакле постоји однос координације а не каузалности.

[1] O Bitschli, Mechanismus und Vitalismus. Leipzig 1903 — G. Wolff, Mechanismus und Vitalismus. II. Auflage 1905. - E. v. Hartmann, Mechanismus und Vitalismus in der modernen Biologie, Archiv für syst. Philosophie hrgbn von W. Dilthey, B. Erdmann, P. Natorp, Ch. Signort, L. Hein und D. Zeller B. 9. 1903. — W. Bieganski, Neovitalismus in der modernen Biologie, — Annalen f. Natur philosophie hergn W. Ostwald. B. 4. 1904. — Prof Max Kassowitz, Vitalismus und Teleologie, — Biol. Centralblatt XXV. 1805. — H. Driesch, Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre. (Natur-und Kulturphil. Bibliothek B. III). Leipzig 1905.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Неовитализам развио се услед борбе против механизма, материјализма и дарвинизма. У тој борби главне лозинке су биле сврховитост (Zweckmässigkeit) као примарна првобитна појава органска и психичне појаве. Тим лозинкама уосталом није било тешко продирати. Механизам је достигао врхунац око 1870, а од тог се доба јавља реакција у облику неовитализма; међутим већ 1861[1] говори E. du Boi-Reymond о границама сазнања природе. 1880 говори тај исти научник о седам светских тајна. У те тајне убраја: 1. суштину материје и силе, 2. порекло кретања, 3. постанак живота, 4. сходност (сврховитост) природе, 5. постанак простих чулних осећања и постанак свести, 6. порекло разумног мишљења у свези с тим постанак говора, 7. питање о слободи воље. Први, други и пети проблем су трансцедентни и нерешиви; трећи, четврти и шести решиви, а о седмом не може да се одлучи да ли је решив или не. Треба се сетити, да је тај исти аутор у својим испитивањима о животињском електрицитету критиковао одлучно назоре о животној сили, па да се схвати психолошки оно време. 4., 5., 6., проблеми су биолошке природе и сви они играју главну улогу у неовитализму, нарочито сходност органских појава и питање о развићу психичних особина са свешћу. За постанак свести коже Ди-Боа-Ремон, да се не само према садашњем стању не може протумачити из материјалних услова него да се и по природи ствари не могу схватити помоћу тих услова, што значи потпуни фијаско и материјализма и механизма. Није ли онда природно што се јавила реакција у облику неовитализма, која хоће да реши проблеме у сасвим супротном правцу?[2] Кад даље замислимо и сетимо се да после првих отрежњења од Дарвинове науке и кад се почело критички анализовати вредност и биолошка моћ теорије селекције помоћу борбе за живот, увидело се да је позитивна вредност и стваралачка моћ, односно стварање нових особина, нула и да селекција утиче само на одабирање неприлагођених, слабих неспособних индивидуа, које угину под њезиним утицајем, али

[1] E. d. Boi-Reymond, Über die Grenzen des Naturkennens. Die sieben Welträtsel. Leipzig 1884.

[2] Сам официјелни заступник науке O. Herwitg изражава се у Mechanik und Biologie. Zeit-und Steitfragen der Biologie Heft. 2 Jena 1897 да је и механистично и виталистично становиште једнострано, и да снаге, које ову има ону појаву у ћелији изазову, измичу при садашњем стању развоја природних наука физикалном или хемијском тумачењу.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

та смрт неспособних још никако не може да створи нове особине у старих, преосталих индивидуа. Кад се још томе дода, да варирање и стабилност за варирање управо значи фактор у промени врста и развоју органског света, а варијације Дарвин претпоставља као дате, односно оперише као датима, онда увиђамо како се првобитни Дарвинизам све више губио, узимао нове облике (Weisman), допуњавао се неоламаркизмом, механистички и психобиолошки, затим ортогенезом од Eimer-a; али све то допринело је да се прилагођеност организама и прилагођивање претпоставља као првобитно својство, а то води до схватања сходноси (сврховитости), што значи већ неовиталистичко схватање.

Нарочито је на развитак садашњег неовитализма била од утицаја идеалистична теорија сазнања. Од 1880—1890 влада или бар уопште је припозната идеалистичка теорија сазнања. Она за собом повлачи дедуктивност и рационализам, што се види у неовитализму. Врло су карактеристичне речи садашњег најистакнутијег неовиталисте, Ханса Дриша: „У психичној сфери постоји за идеалистичног философа само моје „Ја“. „Ја“ имам осећаје, чуства, судове и жеље; а природа као објекат мога опажања, суђења и жељења има само агенсе или факторе“.[1]

Шнајдер каже ово, како се чини чудновато за једног хистолога и емпиричног научника: „Философија стоји над искуством и не може из њега ништа научити, што не би из себе саме, из идеје светске целине, могла извести самостално“.[2] И даље: „Философија није ниуколико слушкиња емпиријских наука, него влада сама собом и искуство има да се подвргава њој, као што је то Хегел већ уочио“.

Становиште идеалистичне теорије избило је одмах код првог енергичнијег неовиталисте, Бунгеа (1890): „Најдубљи и непосредни утисак, који добивамо у нашем унутрашњем бићу, показује нам нешто сасма друго, показује нам квалитете различне врсте, показује нам ствари, које нису у простору, показује нам појаве, које немају ничег заједничког са механизмом“.[3] Што детаљније, боље и дубље проучавамо, животне појаве тиме све

[1] Hans Driesch, Philosophie des Organischen. Leipzig 1910 II B. Стр. 138.

[2] K. L. Schneider, Ursprung und Wesenes Menschen. Стр. 199.

[3] G. v. Bunge, Lehrbuch der Physiologie des Ménscheu. II. B. Leiphig, 1901. Стр. 2. изречене већ 1887.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

више долазимо до схватања, да су појаве, за које смо мислили да смо их физикално и хемијски схватили, много сложеније природе и претходно ругају се сваком механичном тумачењу.“ У активности лежи загонетка живота, по Бунге-у. Појам активности нисмо створили из чулних опажања него из самопосматрања. Појам активности и живот су можда две речи, које означују исти појам. Бунге тврди да су сви појави у нашем организму, који се дају механистички објаснити, тако исто животни, као и кретање лишћа или грана на дрвећу, које потреса ветар и непогода или кретање цветног праха (полена), који ветар носи од женске биљке до мушке. Овде имамо појав кретања који је безусловно потребан за животни ток. Али ипак неће нико тврдити да је то животна појава, јер се прах просто, при том кретању, пасивно влада.

Суштина је витализма, — управо идеализма, — како се Бунге изражава, у томе, што он иде једино правим путем сазнања и што полази од познатог, од унутрашњег света, и хоће њиме да протумачи непознато, спољашњи свет. А механизам иде противним путем и странпутицом, јер хоће непознатим спољашњим светом, и хипотетичним објектима чулног света да протумачи познати, унутрашњи свет (стр. 11.).

То тумачење унутрашњим, познатим светом, дакле психолошким факторима провлачи се несвесно или свесно готово кроз све неовиталистичке погледе. Рајке каже директно за доминанте да су интелигентне, ентелихија има знања и вољу и суди, витална енергија по Шнајдеру има чуства и осећаје, и сама неурофизична енергија по Бехтереву има унутрашњи, субјективни корелат, а тај може бити само психолошке природе, а да се не осврћемо на неоламаркистична схватања психобиолога, који директно претпостављају код постанка и најједноставније сходне функције или особине органске, моћ суђења, синтезу и асоцијацију двају искустава. Бородинове[1] су речи врло карактеристичне у том погледу. По њему виталист долази до уверења, да су организми свакако подложни моћи и сили закона о одржавању материје и енергије, али у организмима мора бити осим тога нарочита стваралачка снага, која свесно или несвесно али зацело разумно употребљава материју и силе мртве природе у колико их води извесној сврси, стварању и

[1] Borodni, Beilage zur Allgemeinen Zeitung 1898 № 166—167.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

одржању организама. У осталом то није ниуколико чудновато, кад помислимо да један од најистакнутијих механиста и дарвиниста,[1] који се тужи због неовитализма на деправирано стање, и сам замишља ћелије са душама, шта више атоме с душама. Тај хилозоизам није далек од неовитализма. Проблем постанка психичних појава решавају и виталисте тиме што га интројицију.

Разлике између старог и новог витализма нема; и стари и нови витализам претпоставља неке нарочите животне факторе каквих нема у анорганској природи. И стари и нови витализам има готово исте проблеме, проблеме целина, форме и психичне, и решава их на исти начин или помоћу нарочитог анимистичног, психистичног принципа или помоћу силе. Једино би се могла ставити та разлика, што у садашњем неовитализму замењује животну силу животна енергија и врло је вероватно да ће тако схватање с променама и у будућности наћи присталица. Anima inscia Г. Штала, животна сила Haller-a, формативни нагон од Блуменбаха, две снаге од Bichat-a и цела школа у Монпелијеу имају исте ентитете, суштине што и садашњи виталисти у ентелехији, доминантама, виталној енергији, психичној, неурафизичној енергији.

Врло су карактеристичне и опомињу на Бунгеа ове Шталове речи, да се не може довољно поновити, да основу живота чине активности а не материје и то активности не у материјама него с обзиром на материје; тако да се материје само пасивно и индиферентно према активитетима односе и подвргавају се поделн и срећивању у било какву форму или структуру.[2] Свак конструира нарочиту силу и снабдева свима својствима и способностима, које су за извршење задатка потребне. Тако је и K. F. Wolff чинио са својим „vis essentialis“; интересантно је код њега, што и његови одговори и решења неких проблема физиологије форме опомињу на Дриша. На питање како прелази храна из јајета у ембрио, одговара да то

[1] E. Haeckel, Die Welträtsel — Alfred Kroner Verlag in Leipzig.

[2] „Propterea vero haec toties repetenda sunt, ut memori utique mente haereant, quod primae undique postes perpetuo sint actionum, minime vero materium: at actionum quidem minime in materiis, sed ni materias: adeo ut haec ad illas simpliciter passive et generaliter indefferenter sese habeant, et omnino activae dispositioni atque coaptationi in qnam libet structuram adque figuram pure obsequantur“. H. Driesch, Der Vitlbismus als Geschichte und als Lehre. Leipzig 1905 стр. 32.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

не бива контракцијом крвних судова или срца, нити контраховањем срца због спољашње компресије, а не ни преформираним каналима него има нарочита сила, „vis essentialis“ и она делује, она води и управља епигенезом, као што и код одраслих то чини. Дакле од прилике исте функције, које има да врши и ентелехија.

Ми ћемо садашњи витализам поделити у три врсте: 1. анимистични или психични (Reinke, Driesch, Pauly с неоламаркистама); 2. енергетични (Шнајдер, Бехтерев, Крајински, Оствалд Grot, Lassroitz); 3. супстанцијални (Montgomery, Даниљевски, и у неколико Шнајдер). За прву врсту витализма карактеристично је да је фактор који има више или мање особине психичке, он је иматеријалан, он је интелигентан, суди и производи све своје радње у више или мање антропоморфној форми За другу је врсту карактеристично што се тај витални, нарочити и специјални фактор замишља у облику енергије, виталне као у Шнајдера, психичне као Grota, Lassroitz-a, нервне као у Оствалда, неурофизичке као у Бехтерова. За трећу је врсту карактеристично схватање, да постоји нека нарочита материја, супстанца, на основу које се догађају животни феномени и којој се управо имају приписати животни ефекти и њихова специјалност. Та је супстанца „жива супстанца“ у Шнајдера, „материја вишега реда“ у Даниљевског, и супстанца Монтгомерија. Ипак треба додати да особине првог витализма могу имати и два питања, на име: енергија као и матереја могу имати психичне особине али обратно анимистички витализам не мора бити ни енергетичан ни супстанцијалан. Из тога се види да је управо анимистичко схватање првобитно и старије и значајније.

II

Пре него што пређемо на излагање појединих система и погледа виталистичких, осврнућемо се мало опширније на телеологију, телеолошко схватање, на сходност или сврховитост организама и то нарочито узећемо у претрес мисли Г. Волфа,[1] Дриша[2] и Паули-ји.[3]

[1] G. Wolff, Mechanismus und Vitalismus. Стр. 8—27.

[2] H. Driesch, Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre. Стр. 174—181 у Philosophie des Organischen II св. Стр. 129—135.

[3] August Pauly, Darvimismus und Lamarckismus. Entwurf einer psychophysischen Teleologie. München. 1905. Глава I—III, IX—X.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Волф зове, наслањајући се на Канта, онај орган или справу сходним или сврховитим, кад нас нагон за каузалитетом приморава, да постајање те справе доведемо у каузалну везу с њеним ефектом. Кад посматрамо функцију срца, то нас приморава, наш нагон за каузалитетом, да претпоставимо везу између егзистенције тог органа и његове функције и да гледамо у функцији разлог (основе) његове егзистенције. Оно телеологично схватање је исто тако потребно као и каузално, просто зато што је каузално. Психичног елемента (т. ј. антропоморфизма) нема у овом схватању и ако су они случајеви, у којима је пошло за руком, да се константованом телеолошком каузалном односу даде бар, до неког извесног степена, довољно објашњење, т. ј. где је зависност ексистенције неког органа од ефекта у појединостима образложена, јесу такве природе, да смо приморани, а и оправдано је, да претпоставимо психично посредовање. Али то значи само, да нам досад није пошло за руком, да дамо друго објашњење овом каузалном телеолошком односу, али из тог не излази, да је психично објашњење једино применљиво и да телеолошко стватање није исто, што и супституисање психичног узрока.

Ако посматрамо тело животиње, коју смо мало час убили, ми знамо, да ће оно после извесног времена почети трухнути и распадати се. Погледајмо сад живо тело животиње те исте врсте и питајмо се, — по Волфу, зашто се оно не распада! Одговор ће бити: зато што има црева, која ресорбирају храну, јер има срце које тера сокове по целом телу, оно, што је вредно доводи се, не вредно одводи и што има даље плућа, која из ваздуха потребан кисеоник узимају а угљени двооксид издају и што има бубреге, који екскрете излучују и т. д. Заједничко деловање свих тих органа одржава организам, а одржање је резултат свих функција тих органа. Тај резултат није случајно постао, нити су органи случајно постали, и случајем одржавају организам, него резултат и одржање организма мора да се крије у заједничком деловању свих тих органа, као да је резултат сврха била. Недостатак механистичног тумачења није у томе, што оно не искључује случај и случајност него у томе, што приписује случају главну улогу при постанку сходности. Ми смо приморани да тако телеолошки просуђујемо, јер свака друга претпоставка противречи нашем логичном мишљењу.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Ако каква птица за грађење гнезда узме ову или ону врсту сламе, та случајност није никакав биолошки проблем, него проблем лежи у томе, како птица долази да употреби те случајности; то не може према нашем каузалном мишљењу постати случајем, така се претпоставка противи нашем каузалном мишљењу. Механизам и витализам разликују се у томе, што витализам захтева за сходност и сходне појаве каузално схватање, док се механизам опире том захтеву нашег разума и хоће да се завара. Сходност и сврховитост није безгранична, што доказује регенерација. Да ли је какав појав сходан у биолошком смислу, не одлучује то, да ли се дошло до сврхе или смера, него је главно да се сврси тежи. Успех не одлучује у процењивању сходности, и степен савршенства какве функције је за биолошко проматрање споредно. Дарвиново тумачење постанка сходности није успело. Телеолошко и виталистичко схватање су, према Волфу, истоветни појмови, док Дриш схвата телеологију, као схватање, које сходност или сврховитост само дескриптивно констатује а оставља нерешено: да ли је организам сграђен на основу какве машине или је детерминисан каквим виталистичким фактором. За Дриша су витални појави само оне реакције, које Волф зове првашњом сходношћу. Под тим појмом треба разумети све оне сходне реакције на какве спољашње узроке, за које се не може претпоставити какво организаторско припремање. Највећи је број сходних реакција фиксиран наслеђем, но ми морамо претпоставити, да су те фиксиране реакције, кад су постале или се први пут појавиле, постале из таквих реакција, које носе карактер првашњих сходних реакција.

Таква првобитна сходност види се из регенерације сочива у тритона. Способност првашњих сходних реакција дата је чињеница и она доказује виталистичне појаве.

Као што се из свега види, по Волфу је телеологија допуна каузалности, теолошко схватање је допуна каузалним односима а способност реакција првашње сходности су доказ витализма.

По Дришу питање витализма не чини проблем да ли животне појаве заслужују ознаку „сходност“ (сврховитости), него да ли се могу сходност и сходни појави протумачити из констелација оних фактора, који су у анорганским наукама познати, или су сходни појави израз самозаконитости, автономне биологије. Да многог сходног у животним појавама има, јесте чи

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

њеница која се даје извести из дефиниције тог појма. У обичном животу обележавају се таке радње као сходне, за које мислимо, да смо их према неким извесним сврхама учинили, да су их дакле сврхе произвеле у живот. Свако просуђује сходност радња према себи и по себи. Ја знам најбоље кад ћу назвати своје радње сходним, јер знам своје намере, своје сврхе. Радње других људи зовем тада сходним, ако разумем њихове смерове, т. ј. ако замислим да то исто може бити и моја сврха и ако с гледишта те сврхе просуђујем. Реч сходност проширује се у два правца у својој примени. Из њезине примене на биолошке феномене проистиче основни биолошки проблем.

Дриш, као и други, многе покрете и кретања зове сходним и то не само таква, која су човечјим радњама слична него и таква, која се због постојаности и сталности не могу радњом означити, као што су инстинкти, рефлекси и т. д. Од кретања такве врсте па до кретања биљака је само један корак, и ако један корак даље идемо, можемо и растење и кретања растења назвати сходним. Тако се дакле могу све оне појаве у животу означити сходним, које иду према једној тачки, мети, која као да је сврха и смер тог појава. То је дескриптиван појам сходности.

Као што се види, аналогијом се може пренети појам сходности на биолошке феномене, али не само на њих него и на људске уметничке творевине, као што су различне справе или машине. И та примена појава сходности на справе и машине доноси основни биолошки проблем и питање, да ли су организми машине или се органски појави догађају на базама машина, или су организми детермирани нарочитим, виталним фактором. То значи: да ли су органски појави сходни ради дате структуре или тектонике, дакле какве машинерије, или је сходност у организама нарочите врсте?

Ознаке сходности у организмима носе у себи особине хармоничне и регулаторне, дакле регулација и хармонија су сходни појави органски.

Хармонија се показује у тројакој форми, као каузална, композициона и функцијонална. Има у историји развоја животиња и биљака познатих случајева, у којима један део у организму, у развоју, изазове, утицајем на други део, постанак трећег. Да тако што буде могуће, јасно је да онај део (А) који изазива, и онај који буде изазван, морају бити тако створени, да В може

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

одговорити на драж (А). В мора бити пријемчив за А, као узрок. Тај однос треба да се назове каузалном хармонијом. Он се појављује код регенерације очног сочива у кичмењака; растење очног мехура изазове на спољашњој кожи стварање очног сочива; очни мехур и кожа односе се једно према другом каузално-хармонијски.

Експериментална ембриологија показала је у множини случајева, да између делова неког организма у развију постоји нека зависност, али кад већ поједини органи или делови постану, развијају се даље без обзира на остале делове. Ру (Roux) је назвао тај појам само диференцирањем. Многи комплицирани органи постају из сједињења више њих, који се свак за се самостално развијао, те у том случају мора владати хармоничан карактер између ембриоиалних делова, помоћу којег се самостални делови спајају уједно. Тај је однос композициона хармонија; композиција ембриоиалних делова је хармонична.

Функцијоиална хармонија је трећа врста хармоније. Делови и ако се развијају независно, ипак, кад се споје и створе јединство, они функционишу хармонично. Типичан су пример зато разни одељци црева и жљезда; различни одељци постају и развију се сасвим независно једно од другог, једни из ектодерма, други из ентодерма и ипак функционишу хармонично.

Те три врсте хармоније обележавају само једну страну органске сврховитости; друга су страна појави регулације. Под регулацијом треба разумети способности организма, да одржи његово нормално стање, норму с обзиром на облик и функције, на супрот абнормалним приликама, које на њега делују. Та је способност код неких животиња у чудновато великом степену развијена; тако делићи каквог организма могу да даду цео организам, т. је сваки део створи првобитну норму, облик и функције. Ако се нешто у организму поремети, и организам то поремећење регулише, зове се регулација корелативном, а адаптивном, ако је регулација постала услед промена спољашњег света.

Сваки органски процес сходан је зато, по Дришу, што ако има специфичну констелацију и помаже да је одржи и ако се јавља у безброј много екземплара, а особеност тих екземплара има свој разлог и основ у особености прећашњих истог типа; само из тог разлога је органски процес телеолошки. То се схватање (у философији органског) приближава све више Канту.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Само тела, која се у безброј јединица јављају и имају специфичан сложен карактер, а имају порекло од истоврсних, заслужују са својим органским процесима, који их стварају и одржавају, назив телеолошких појава.

Ако посматрамо телеолошке појаве, које се збивају при грађењу машине, са стране човека, тада нам постаје јасно: како може какав појав у природи бити телеолошки или сврховит а у исто време и чисто механичне или физикално-хемијске природе. Сви процеси на човечјим машинама су оваке врсте, па била ма каква справа; сваки је процес само зато сходан јер стоји у некој извесној вези, на извесном месту и у извесном положају према целини и према осталим процесима. То је статична телеологија или телеологија констелације. Сад настаје питање, да ли сви природни појави припадају статичном типу телеологије или не? И даље, да ли сви организми припадају овом статичном типу? Све оне врсте појава у природи, које су сходне, али не на основу какве машине, т. ј. сходност није последица градње машине, зове Дриш динамично телеолошким и по њему организми припадају у ову врсту, што ће се то из разлагања његовог витализма најбоље видети.

Д-р **Славко Шећеров**

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

О КАТАСТРУ

— СВРШЕТАК —

XI

Квалификација т. зв. Босанско-Херцеговачког Катастра.

У намери да овом расправом што боље послужим интересима своје отачбине, ја морам да проговорим и о т. зв. босанско-херцеговачком Катастру. Кад сам једном приликом био код г. д-р Лазе Пачуа, бив. министра финансија, он ми рече: „Ја желим да држава изврши катастарски премер, јер без Катастра не може се паметно ни финансирати у држави“, али одмах додаде изречно и ово: „Ја нећу онај ваш (Андоновићев) велики Катастар, већ финанцијски Катастар, као што је онај у Босни и Херцеговини, који се брзо може да сврши, и јевтинији је“.

Ја сам, устао против те министрове жеље, и молио, да не тражи Катастар као што га има Босна и Херцеговина, јер оно је једно техничко ругло, једна катастарска мизерија, какву су у стању били, да ликерују за скупе новце само окупатори, на штету угледа државе, па и на сигурну штету самога становништва у Босни и Херцеговини.

То што сам рекао, налази се потврђено у штампаном делу: „Katastral Landes-Vermessungen“ од St. Cučkowič-а, — у коме се нашироко говори баш о техничкој вредности тако званог босанско-херцеговачког Катастра, које сам дело и послао министру ради увере и ради поређења, са мојим наводима.

На страни 53. поменутога дела, налазе се ове речи (од речи до речи преведене):

„На жалост мора се одмах констатовати, да војна снимања у Босни и Херцеговини не могу у опште ни да се ставе у ред

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

катастарских премеравања јер им, или боље целом елаборату, недостају све оне техничке особине, које такав елаборат данас имати мора, па да одговори многоме циљу коме је и намењен".

Када је тако, онда је јасно као дан, да ја, као 36-о годишњи професор Геодезије и стручњак, који сам се само својом струком и бавио, и који сам за Катастар Србије и своје име везао, нити могу, нити смем препоручити, да се и наша Краљевина премерава по тој мустри.

Даље на страни 58-ој поменутога дела стоји: (опет у верноме преводу) ово: „Нетачност и неподесност босанско-херцеговачког катастарског премера увидела се нарочито тада, када се покушало да се заведу правно вредеће баштинске књиге, јер органи, који су били одређени да тај посао изврше, не могоше ни корака напред, докле нису неопходне исправке или боље рећи сасвим нова премеравања предузели и извршили, али која су често много скупља испадала него ли и сами оригинални снимак", — тако, да је сасвим оправдано, што се на стр. 59, баш тим поводом врло драстично, али верно преставља и каже, а на име:

„Исто тако су судови и остала надлештва, у многобројним случајевима увидели, да се катастарски елаборати, — при расправама заузећа, при решавању спорних граница etc. — апсолутно не могу ни употребити, и то само због њихове техничке нетачности".

„Босанско је државно премеравање дакле постало једна права државна мизерија, која ће се моћи тек после деценија отклонити, — јер за сада нема за такво предузеће потребних милиуна, — пошто су први, — за овај циљ издати, као што се јасно види, као у воду бачени".

„Босански ће Катастар дакле умрети, као и да није никада ни био". И ово досада уопште речено о босанско-херцеговачком Катастру, било би довољно па да свака држава од њега бежи, али, да бих својој дужности до краја одговорио, те обавестио свакога, да у опште и при помену тога ругла у земљомерству, — при помену тога босанско-херцеговачког елабората више и не употребљава назив Катастар, — јер тај елаборат то никако и није, — ја ћу цитирати још само и ово што следује и што стоји у истоме делу на стр. 62, а на име: „Снимања општинских атара, потеса etc. извршена су у размери 1 : 12500. Тек затим увећавала се ова размера у двапут већу, дакле у раз-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

меру 1 : 6250, — и са тако погрешним основним скелетом, прелазило се још на погрешније крокирање детаља. Већ и сама манипулација при преношењу геометриски одређених тачака помоћу стакленога планиметра (Glasplanimeter) за детаљисање, — даје целокупном послу карактер простога крокирања (à la vue), т.ј. даје карактер посла без икакве техничке поузданости". Ово што следује пак карактерише веома јасно вредност тога целога босанскога Катастра, да ја немам ни потррбе, да га даље црним, пошто се он следећим подацима преставља и сувише јасно у најцрњој боји, јер на страни 62-ој стоји изречно и ово, од речи до речи преведено:

„У размери 1 : 6250, која је за детаљно снимање усвојена, могу се још само 10 корака изразити, — све дакле, што је испод 10 корака! — све дужине мање од 10 корака или мање од 7,584 метара, — при томе босанском Катастру и не долазе у обзир!!!"

„Но још је неповољнија техничка тачност при снимању геодетским столом, којим су одређиване границе општинских атара и потеса, јер, пошто је то, тако звано оригинално снимање вршено у размери 1 : 12500, то је сасвим природно, да се при таквоме снимању нису могле узимати у обзир ни дужине испод 15 метара."

Ето стога, што су границе атара и потеса при босанском Катастру снимане до на 15 метара нетачно, а детаљно снимање до на 7,584 метара нетачно, — зато ја нити могу, нити смем тај начин рада препоручивати. Ја никако не могу саветовати, да се баци до 10 милиуна динара, па да се опет нема ништа. Ја сам се за ово 36 година мога јавног рада борио против таквога начина рада, и морам и опет да молим, да на такав рад као што је овај босанско-херцеговачки назови Катастар, нико и не помишља.

Када се пак узме у обзир још и оно, што на страни 62 стоји о мерењу углова, а то је (опет преведено од речи до речи): „Угловна оступања оцењивана су (дакле од ока узимана — шацована) што је могућно тачније (!), — па и оно даље (види стр. 69): да су махом сви детаљи, парцеле итд. одкорачавани, јер се на тој страни изречно тврди:

„Grundsätzslich wurde bei der Catastral-Vermessung in B. und d. H. der Umfang, so wie bas Innere einer jeden Bauparcelle bei kleinen Ortschaften im Masse 1 : 6250 (дакле са нетачношћу од 7,584 метара) blos nach Schritten gemessen" — онда је сасвим

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

јасно, да овде и није вршен катастарски премер, већ да је прављена само тек једна окупациона скица и ништа више!!

Најпосле, да се дотакнем сада још и онога, што је при сваком катастарском премеру главно, а то је одређење садржаја површине појединих парцела, па и површине појединих парцела па и површине целог премереног предела. Све што се пре рачуна ове површине као главнога циља предузима, — то је то, да се изврше претходни радови за одређење и мерење оних димензија, које су нам потребне и дају површину, по којој се цени принос, одређује порез итд.

На страни 70-ој поменутога дела стоји опет о овоме послу од речи до речи преведено ово:

„Увиђавно је врло лако, да се добри и тачни подаци површински могу добити само тада, када су сви претходни послови извршени са оном тачношћу, која се по строгим техничким правилима тражи".

„Ако је пак обим (конфигурација) једне (или више) парцела само приближно одређен, тј., ако је он одкорачавањем и оценом од ока (пацовањем) добивен, (а то је све при тако званом босанском Катастру, као што смо видели било) онда је сасвим природно, да ће на таквој основи израчунати садржај површина имати исте непоуздане особине, као и подаци из којих је овај садржај добивен".

Из свега до сада наведеног види се јасно, да нити су подаци тачни, нити могу површине бити тачне, па је онда и сасвим разумљиво зашто, нису могли бити употребљени, при заснивању баштинске књиге, па најпосле и зашто Аустрија још није решила аграрно питање у Босни и Херцеговини.

Овакав рђав елаборат, свршен је за $4^1/_2$ године, и на њ је утрошено: 6,974.160 круна, дакле је за толику суму у злату, добивена та босанска катастарска државна мизерија, са којом се не зна шта да отпочне.

Ето тако стоји са босанско херцеговачким ткзв. Катастром, који су вршили аустро-угарски официри у окупираним провинцијама. Ето, то је рад Министарства војног, па да не би и код нас тако Катастар прошао, ја устајем најодсудније против таквог рада, и то само у интересу наше државе, наводећи при крају овога и сувише јасног резултата и речи: quidquid delirant reges, plectuntur achivi, или кратко преведено:

Господски греси, тежачко испаштање!

Професор **М. Ј. Андоновић.**

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ИСТОРИЈА СРПСКИХ ШТАМПАРИЈА

(НАСТАВАК)

Штампарије у области данашње Србије.

1. Штампарије пре ослобођења.

Прва штампарија, у области данашње Србије, била је штампарија у Рујанском манастиру (рушевине овог манастира и данас постоје под планином Пониквама, на реци Биосци у селу Врутцима у округу ужичком). Штампарију су основали 1537 године несумњиво монаси, и то више њих, јер су слова од више врста и свакако да их није радио један. Слова су толико различита по величини и облику да, ко би видео одвојено две стране јеванђеља, које је ту штампао монах Теодосије, не би рекао да су обе из једне исте књиге. Слова су поред тога и груба. Стога је врло вероватан закључак Шафариков: да рујански монаси нису знали резати матрице и у њима лити слова, већ су слова резали и то не од метала него од дрвета. Несумњиво је да је онда јеванђеље, једина књига која је рађена у овој штампарији, један од најгори продуката наших старих штампарија.

Налазимо затим, да је у Београду 8. Августа 1552 године завршено штампање једног јеванђеља, око кога се трудио јеромонах Мардарије. Ово је у исто време и прва штампарија у Београду. Њу је основао кнез „у Христу раб, Радиша Дмитровић..... не поштедев богатог имања“. Али му, пре него што је рад у њој и почео, „приде ужасни час смрти, те остави форме у дому својему“. Штампарију пренесе у свој дом Тројан Гундулић „од великог града Дубровника“, где је јеванђеље и одштампано. Слова су ове штампарије крупнија а и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.

боља од слова штампарије рујанске, управо, крупнија су од свију слова старих наших штампарија. Она, као ни рујанска, немају никакву везу са млетачким. И једно испреплетани иницијали као у рукописима, а друго крупноћа слова, која одговара крупноћи писаних јеванђеља, утврђује нас у мишљењу, да су слова резана у Београду по угледу на неко писано јеванђеље, и ако Шафарик вели да је за оригинал служило јеванђеље штампано у Трговишту 1512.

Десет година доцније налазимо опет у данашњем округу ужичком у срезу црногорском, у селу Косјерићу, где јеромонах Мардарије „од манастира званог Мркшина Црква у поткрију Црне Горе;“ који је радио на штампању београдског јеванђеља, довршава 26. јуна јеванђеље у своме храму Мркшиној цркви. У поговору јеванђеља вели се: „рукаделисах сија слова од желези и меди, благоваченьем у Тројици славимог Бога ја у Христу раб јеромонах Мардарије“.

Један део иницијала, вели г. Љуба Стојановић у својој студији „Старе српске штампарије“ „једнак“ је са онима из београдске штампарије, докле је други „сличан“ са београдским; једна су слова готово “истоветна“ са београдским а друга „слична“.

У овој је штампарији штампан 1 септембра 1566 године и „Цветни триод“, који износи 24 табака fol. са четири слике. Око њега су се трудили још и поп Живко и ђак Радул.

Кад се све ово зна, можемо слободно рећи, да је слово за београдску штампарију радио овај исти Мардарије, као и за ову, она што су „готово иста“, док је она друга радио који помагач, можда баш поп Живко или ђак Радул под надзором и упуством Мардаријевим. Да је сва слова радио Мардарије, као што се из поговора да закључити и што је г. Љ. Стојановић готов да верује, онда би сва слова била једнака, „готово иста“ са београдским. Нека је баш, као што закључује г. Стојановић, Мардарије понео само неколико слова из Београда, имао је свакако један егземплар београдског јеванђеља и могао је по њему израдити остала слова као што су, како вели г. Стојановић, и за београдску штампарију слова рађена по неком рукопису.[1]

Веома је карактеристично што се ове штампарије јављају

[1] Ваља имати на уму да су старе наше књиге штампане рукописним словима и само вешто око једног палеографа може их разликовати од рукописа.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

у време највеће силе турске. Али то није ни најмање чудновато, кад се зна да у то време пада и обнова Пећке Пантријаршије. Њу добивамо потпомогнути тадањим великим везиром Мехмедом Соколовићем, братом патријарха Макарија. Несумњиво је пак, да је слобода вероисповести изазвала отварање цркава а потреба црквених књига изазвала подизање штампарија. Ми видимо да све три штампарије штампају најпотребнију књигу — јеванђеље.

Рад аустријских агената изазвао је ратовање и сеобу, која је ишла преко данашње Србије. Са овом се епохом цео културни живот, у колико га је тада могло бити кад нас, преноси у земље под аустријском влашћу. За све то време, а и у времену после сеобе, када настаде влада још већег турског безвлашћа и освете, код Срба на овој страни Дунава и Саве нема ни једног покушаја оснивања штампарије. Тек подпадањем београдског пашалука под аустријску власт (1717—1739), јавља се покушај, да се у Београду оснује српска штампарија.

Године 1730 на народном-црквеном сабору у Београду покреће митрополит Мојсије Петровић и питање о штампарији. Представници свештеничког реда одговорили су му 29 маја на то: „Као што се ни једна вештина не може показати без потребног за њу оруђа, тако ни наука без штампарије не може бити, те због тога и трпимо велику оскудицу у науци и просвети. А ако Царско Величанство усхте допустити нашем народу да се подигне једна штампарија, ми смо сви спремни потпомоћи то дело сваки по својој могућности“. Ова одлука би усвојена и представници свију осталих сталежа додаше јој, да се потребна средства за штампарију прибаве истим путем, као и за остале народне потребе. Истога дана патријарх Мојсије изнесе ту одлуку пред сабор, коме је присуствовао и царски комесар. Свакако утицајем царског комесара и да би се сачекао одговор Двор Ратн. Савета по ранијој молби о овој ствари, доноси сабор решење: „Да би истина ваљало штампарију завести, али да за сада о тој ствари не могу ништа решити“.[1]

Аустријска влада, која је увек тежила да се покаже као разносач културе, уводи нов живот у Србију. За њене владе ми видимо где се у Београду оснива и у Бечу утврђује први еснаф. У исто доба чујемо где народ виче: „Окрени Боже“.

[1] Срп. Књ. Гласник књ. 25. стр. 668.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Па и ако је штампарија једна од највећих културних тековина, и ако се и данас по ступњу на коме је штампарска вештина и распрострањеност њена у једноме народу, може да оцени и цени на којој је висини његов целокупан развитак и култура, ипак је Аустрија, да би остала конзенвентна себи и да не би и свој план унијаћења ометала, одговорила негативно: „Непотребно је и сувишно, вели се у акту који је ускоро стигао као очекивани одговор по ранијој молби, отварати посебну ћириловску штампарију у Београду, кад већ једна такова постоји у угарском граду Трнову, па се тамо могу штампати и све нужне књиге за Србе пошто прећу обичну цензуру.[1]

Долази поново турска власт (год. 1739). Због помагања Аустрији у ратовању а нарочито због сталнога исељавања, Турци се све суровије понашаху према Србима и 1766 год. чак укидају и Пећску Патријаршију. Затим настаје буђење Срба (Кочина Крајина); Поновно освајање Београда од Аустријске војске, свиштовски мир (1791). После тога поновна турска управа, коју убрзо узимају у своје руке јаничари — спахије. Најзад настаје под Карађорђем борба за ослобођење.

2. Државна штампарија.

а) Рад на оснивању. Културно стање народа у Србији почетком прошлога века познато нам је. Робујући неколико векова под једном нижом расом као што је турска, народ у Србији није имао од кога да прими никакву вишу културу, јер је био остављен самоме себи. Уз то заплетен у честе ратове, као што су: Кочина Крајина, Устанак први и други, народ у Србији није ни могао обраћати већу пажњу на народно просвећивање и образовање. Колика је била потреба за образованијим људима и колико се радило на томе да се што пре створи један део образованих људи, који ће просвећивати и упућивати ондашњи непросвећени наш народ, види се по оснивању Доситејеве Велике Школе 1808 год. Тако рећи у сред најљућег ратовања, одмах после првих успеха у борби са Турцима, поред оснивања Велике Школе, која би давала Србији образоване људе, помишљало се и на отварање штампарије, која би штампала за школу потребне књиге. На отварању једне такве штам-

[1] Срп. Књ. Гласник књ. 25 стр. 669.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

паријe највише је радио наш највећи човек онога доба — Доситије Обрадовић. Тај вечити путник и просветитељ наш, који је оставио миран и угодан живот у иностранству, да би дошао у Србију да у њој ради на просвети — био је готов да се лиши свега свога блага, да остави „бјеле дворе и пуне подруме“ само да има штампарију у којој би штампао своја дела.

Како се у недостатку штампарије у оно доба помагало, показује нам овај случај. За спомен плочу на гробу Чардаклијином написао је стихове Доситеј Обрадовић. На то Југовић, који је био противник Чардаклијин, напише пародију на те стихове, умножи је у више примерака и излепи по угловима београдских улица. Доситеј на то напише одговор, који се почињао са „у лажи су кратке ноге“ и који је износио читав писан табак. Како онда није било штампарије, која би тај одговор штампала, тај је одговор кружио из руке у руку те тако био читан и преписиван.[1]

Како се потреба за штампаријом све више осећала и како је на њеном оснивању живо радило неколико ондашњих најистакнутијих Срба, вероватно би се штампарија и основала да се није догодила позната катастрофа од 1813 године. После 1813 године све тековине Карађорђеве, и политичке и културне, пропале су. За непуне две године турске владавине и иначе непросвећено и задивљало становништво садашње Србије, пало је у још већу дивљину и мрак. Другим устанком постигли су се само неки политички успеси, иначе је народ остао и даље у ранијој непросвећености. Тек 1830 године, на петнаест година после другог устанка, одобрио је султан да Срби у ослобођеној Србији могу отварати јавне школе. До тада у целој Србији, рачунајући ту све различите школе, број њихов није износио више од десет.

С временом тај је број брже растао, тако да је на измаку 1834 године број општинских школа износио 34, а број приватних 29.

Узрок тако рђавим просветним приликама у ондашњој Србији лежи великим делом и у самој политици кнеза Милоша. Дошавши до власти путем крвавих борби са Турцима и морајући посведневно да се бори против незадовољника, који су врло често дизали буне, кнез Милош је целокупну своју поли

[1] Вук Стеф. Караџић, Правитељ. Совјет Српски стр. 86.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

тику усредсредио на то: да уклони своје противнике и да задобије за себе наследно кнежевско достојанство. Ради бољег успех код Турака, за што му је требало много новаца, кнез Милош је готово целокупну трговину Србије узео у своје руке; закупио харач и царину а најлепше њиве, ливаде и винограде присвојио. „Све је твоје, Господару", говорио је народ. И у другим гранама државне управе, кнез Милош се мање обзирао на народне потребе него на своје. Он је уз то хтео целокупан живот да потчини својој вољи.[1]

Угледајући се на њега нахијске старешине су настојавале да сваки у својој нахији буде онако исто неограничен господар као и кнез Милош. Од такве владавине народ је имао штете. У место што је радио земљу за себе и Турчину давао десетак, као што је то било раније, сада је имао да кулучи и аргатује и кнезу Милошу и нахијским старешинама. Кулуци су били врло чести тако да су једном врстом кулука кулучиле чак и жене.[2]

Такво рђаво стање изазивало је народ на буну и он се бунио. Од 1819 године, када је почела прва буна противу кнеза Милоша па до 1839, када је била последња, народ се бунио шест пута. Те је буне кнез Милош угушивао на врло суров начин не презајући ни од каквих средстава.

У тадашњим приликама, а према својим погледима на власт и народне потребе, кнез Милош није увиђао потребу народног просвећивања, нити је желео да народ просвећује. Уз то окружен људима који су из дубине душе мрзели просвету и просвећене људе и који су, да би у „отечеству" био мир и срећа, ишли тако далеко да су предлагали да се побију сви они који знају читати и писати, „јер учени људи подижу буне против свог правитељства".[3]

Такво је стање било у Србији у оно време, када су сви учени људи из Аустрије тврдо веровали да ће Србија почети препорођај целокупног народа српског. Такво је стање било када је Д. Давидовић (3 августа 1821) упутио „Високославном Совјету народа србског" молбу, а писма: једно свом старом пријатељу и познанику проти Матеји Ненадовићу а друго кнезу

[1] Вукова преписка, књ. II, стр. 644.

[2] Вукова преписка, књ. II, стр. 644.

[1] Вукова преписка, књ. II, коментар, стр. 654.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Милошу нудећи им своје услуге са штампаријом у Србији, „где ће“, како вели, „исти напори и жртве које сам имао у Бечу донети више користи народу... Јер сем слободе, која значи много, али не све, треба прибавити и све науке и вештине којима се поносе други просвећени народи“.[1]

Непосредни повод за молбе, које је Давидовић послао у Србију, као и да се одлучи за прелазак у њу (14 нов. 1821) несумњиво је био рад Вуков у Србији. Вук је, разуме се, из личних побуда, утицао на Милоша још почетком 1821, да се у Србији подигне штампарија. То је морало интересовати и Копитара коме Вук одговори у једном писму: „Што се тамо говори за нашу типографију, то је све основано на *може бити*“.[2] Међутим, Давидовић не познавајући стање у Србији и с погледима које излаже и у својој молби, дознавши да се тамо ради на подизању штампарије упути одмах три молбе.

Нарочито у молби Совјету детаљно је изложио побуде због чега жели да пређе у Србију. Ту је уједно изнео и читав план свога рада. Ми ћемо навести сва места из ње која се тичу штампарије и начина да се она установи.

„Правитељи Народа Сербског“, вели се у почетку, „знајући колика је разлика између ученог и неученог народа, ради су да заведу прва средства просвешченија народног *школе* и *типографију*“.

Зато он, који познаје род, и свак у роду, кога вуче ревност к роду и свим што се клони добру и напретку рода, и кипи му срце жељом да услужи род, дознавши да „Правитељи Народа Сербског у Србији желе да им се заведу школе и типографија у отечеству, а да се снебивају зато само што не имају толико способних људи к томе, запламтео је жељом да им поднесе сам услужност своју и да их моли преко Високославног Совјета Народног, понизњејше, да приме њега да пређе у Србију и да заводи школе и типографију у њој. Свршио је све науке, зна шта ће рећи школе. Има своју типографију, зна како је треба водити“.

Препоручивши се тако он излаже свој план о раду. И Пошто је прво изнео свој план о организацији школа, прелази на саму штампарију, о којој вели:

[1] Држ. Архива. Писмо Д. Давидовића кнезу Милошу 3/15 авг. 1821.

[2] Вукова преписка, књ. I, стр. 191.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

„Упоредо са школама приноси највећу чест к просвештавању народа једног типографија, простирући по народу књиге, које би се морале преписивати, множином, а кром тога чинећи те не мора народ изгледати књиге нужне му из туђи руку, кад их може имати у половину цене у рођеној својој земљи".

„Установити типографију много је лакше него школе. Не изискује се томе ни толико људи ни времена ни трошка као установљењу школа. С 10—12 и најпростији људи Србаља или не Србаља установиће се типографија, која ће нам моћи закрпити све наше потребе. За 2 или за 3 месеца моћи ће се у неколико радити у њој. А с 40.000 гроша установиће се на вјеки, и то типографија, у којој би било 50 центи различних слова, 4 тиснице и довољно други потреба, нужни по числу слова и тисница".

Најлакши пут да се она установи био би да он своју из Беча пренесе. Но на жалост његова „типографија" није устројена толико за српске колико за туђе језике. Стога би је могао продати па купити српску. А да је прода нема рачуна јер би за њу, која га је коштала 12.000 форинти, добио једва 2.000 форинти. Сем тога и кад би штампарија била само српска не би је могао пренети, јер аустриска влада би допустила да се у област турске царевине пренесу слова и друге типографске потребе, јер се тиме укида посао тамошњим штампаријама, које су дотле штампале највећи део српских и грчких дела. Стога би се штампарија морала донети или из Петрограда или из Лајпцига. Но како је Петроград далеко а штампарија скупа, онда остаје да се набави из Лајпцига. Сем тога транзит кроз Аустрију неће им се забранити.

„Рад будући да се устроји типографија народна у земљи, у којој би сви наши списатељи и јефтиније и безбрижније живели и слободније писали, а тако дух свој и корисније и више развијали; — пламтећи жељом, да се приведе и жеља Правитељства Народа Србског у дјеиство; — и не бранећи све на свјету и сам живот свој за отеческу ползу и корист његову; — не видим да има икакве препоне, која би била толика, да се не би могле завести и школе и типографија сад још у Србији".

Материјалне ће се сметње отклонити:

„Ја ћу поднети све што би ми дошло из продаје ове типографије у Бечу. А народ нек принесе остало, чим би накнадили суму од 12.000 форинти сребра, или 40.000 гроша, која се изи-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

скује к прекуповању слова, тисница и други типографски потреба у Лаипсику и пренашењу њином од Лајпсика до мјеста у Србији, гди ће Високославни Совјет Народни да му поставим типографију. Но сву суму коју принесе народ на типографију примам ја на себе тако, да сам је ја дужан Народу исплатити за 10 година, и то тако, да враћам сваке године по 4000 гроша, ако не узмогнем више, и плаћајући интерес на суму, коју остајем још дужан. Толико сам љубитељ Отечества, да ћу не само принети на олтар његов све, гди што имам, и да ћу се још задужити на типографију, но да ћу опет за то учинити ту типографију народном, то јест, да ја нисам господар од ње, већ само управитељ, и да не вучем сав добит сам но да имам неки процент, а о осталом приходу да дајем рачун народу сваке године. Тим начином не би стало установљење типографије у Србији народ ни крајцаре; сва жртва била би само моја".

„Најпосле рећи ће ми, може бити, ко од читатеља овога, ће се к свему томе и боља и мирнија времена. Истина, да је тешко у немирно доба овако што и почињати. Но ја сам толики љубитељ отечества и толко храбар, да ме никакво положеније земље ни најмање не страши. Срблји смо, народ смо, људи смо, којима куца храбро срце и неустрашимо у прсима, зашто би се поводили по времену, коме ми треба да заповедамо а не оно нама? Зашто да одлажемо што је добро, нужно и полезно отечеству и браћи нашој, због мале неке страшљивости? Историја старији и новији времена, историје Грка, Римљана, Немаца и саме браће наше словенске Руса сведоче нам, да су народи ови гледали науке и художества усред бјесни ратова своји; онда су заваћали школе и друга потребна заведенија, онда су ји још и распространавали и величали. Зашто би ми Срби то одлагали, та нисмо ни мало мањи од њи ни у храбрости, ни у даровима ума нашега. Јевреји су народ, свуда угњетани: не да им нико ни данути, нити има гди државе, у којој могу дићи главе, и опет нема ни једног обштества у њи, гди немају школа. Зашто не би ми Срби могли имати, кад смо хвала богу слободни, и не само слободни, но и толико успјели, да нам се нико не мјеша у дела правитељства земље наше? Усред рата, а камо ли гди га још нема, дижимо школе и друга полезна заведенија, којима ће процветати отечество наше, па ће нас славити и други народи. Славиће нас и преузносити што смо почели онда управ старати

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

се о наукама, гди нам се капа пуши. Колики ће нам дух приписати сусједи наши? За какве мужеве ће нас држати, који усред колебања политически имају још времена мислити о школама и типографији? А слава имена народна треба да нам буде мила и премила, и дужност притицати к њој, исто тако света, као и дужност љубити народ свој и отечество. О! кад би имао прилику излити сва чуствованија, која ме обуревавају у онај ма, кад помислим: совјест ми каже, да смо ми народ, да смо храбри и неустрашими, а тежимо к просвешченију; па увјерен сам да би ми дао сваки за право у свему што би у том говорио! Не одложимо што је добро, нужно и полезно, на даље: браћа наша с ове стране чинили су то, а чине и дан данашњи, јесу л' пропјевали? и јесу ли процвјетали?

„Мене је вукла к предложенију горњи моји мисли о заведенију школа и топографије у Сербији чистосрдачна жеђ за благом отечества и неугасима жеља, да се спореди земља наша с другим европејским и просвјештеним држављама. Руководио ме у томе само чисти и некористољубиви пламен који оживљава сваког правог родољуба. Не иштем чести, не жудим за достојанством, нити тражим да се мјешам у државна дјела отечества нашег. Поставите ме једним од најмањи, држите ме у реду с најпростијим учитељем — задовољан сам, само ми дајте круг у коме ћу радити."

Отечества ради он не искључује себе ни од ратовања за отечество, а умеће пушку носити и мачем махати као и перо водити, јер му живот, када се тиче отечества, није ништа. И, пошто се на завршетку, позвао на проту М. Ненадовића, коме се 1816 нашао у Бечу, када је овај поради народних послова тамо долазимо и на Милоша који му је у знак народне благодарности за ту услугу послао 100 дуката; пошто је за тим напоменуо да је издавао тамо новине девет година не са коришћу својом већ са штетом, — завршава са мишљу, да је већ време да се прими тамо ко други да то ради, а он да дође и почне овамо где ће исти напори донети више користи целокулном српском народу.[1]

Цео његов план може нам сада изгледати и смешан и срачунат, што он, који има 30.000 форинти дуга, хоће још да се задужи и да отвори штампарију. Али то, што је Давидовић онда

[1] Држ. Архива, Д. Давидовић 3/15, 1821.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

писао, нису била празна патриотска пренемагања. То нису били ни рачунски смишљени планови у његову корист, То су биле искрене речи једнога човека који је силно осећао љубав према отечеству, који је љубио цео српски род, који је, једном речи био сав Србин. Њему је „грозна и помисао што има људи који га држе за подозрителна и за способна издати отечество и господара и корист отечествену и господареву". А кад се десило и њему, оно исто, што се догађало доцније, као и раније, свима ученим Србима" који су из Аустрије овамо прелазили; кад је, док још није ни прешао, умешан и преко своје воље у политику,[1] морао је да се удаљи од кнеза. Том приликом пише, да му је врло тешко да схвати свој неутешан положај и да је целим путем од Крагујевца до Шапца, где је био прогнат, плакао, јер је, вели, удаљен од лица онога кога обожава.

Ни ово држање и писање не треба да нас изненађује, јер ми му можемо потпуно веровати. То је жалост не због личне користи, већ због пропадања његових планова и идеја, због штете народа, на чији ће напредак он мислити „до последњег даха у прсима". Као разборит човек, он је одмах по свом доласку схватио положај у коме се Србија налазила. Он је одмах увидео да у Србији, каква је онда била, није недостојало само школа и штампарија већ да је у много којечему била далеко од тога да се прилике у њој називу добрим и да се рече да у њој влада благостање. Он је увидео, да има много што шта да се преобрази и установи пре тога. На првом месту потребно је било прво кнеза преобразити, јер је од њега све зависило.

Но ипак то, што је он схватио ситуацију, не значи да, када се ускоро вратио уз кнеза као његов секретар, није покушавао и стално радио да оствари план, са којим је дошао. И ако је Димитрије Тирол још 1823 године писао Вуку како је он чуо да је Давидовић отворио у Србији „типографију", ипак је било далеко од њеног отварања. Али то што се чешће о штампарији говорило значи да се на њеном отварању подавно радило.

Свагда, кад год је могао, Давидовић је истицао потребу

[1] Кад се чуло да ће Давидовић прећи у Србију, у Русију буде јављено да њега шаље Аустрија да са Вуком и туркофилима раде противу интереса руских. Из Русије стигне савет да таквога човека не примају у државну службу. Но како је он био прешао и већ био уз књаза као његов секретар, само га удаље из Крагујевца у Шабац.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

стварања типографије. Несумњиво да је његовим утицајем дошло, те су изасланици истакли као захтев те је ушло и у одвојени акт Акерманске конвенције (1827) одобрење за подизање штампарије. Хатишерифом од 1830 године, којим је завршено стварање Србије, којим је она призната као вазална држава и којим је признато и Милошу наследно кнежевско достојанство, он је ово добио не заузимањем Русије већ само умешношћу свог изасланика Д. Давидовића и благодарећи свом новцу. Давидовић ни тада не заборавља штампарију. У том акту уноси се, као засебна тачка, одобрење за подизање штампарије.

Па ипак, и ако смо ми хатишерифом од 1830 добили право отварања штампарије, Милош је и смео и могао да отвори штампарију и раније, јер је велики новац имао увек сигурног дејства код подмитљивих турских чиновника. Кнез Милош је помоћу њега могао успети у свему што је хтео. Чиновници турски, које је кнез Милош готово стално плаћао, трошили су, по старом, без рачуна. Зато су примали мито. Милош им је давао новац а узимао власт и права. Уз то је дошла и погрешка Марашлије: што није на време обезоружао Србе, те су се Турци увек бојали да се Срби не побуне, којом би приликом на основу букурешког уговора Русија интервенисала. Због тога су увек попуштали Србима. Такво стање у Србији објашњава то што видимо неколико озбиљних покушаја и пре добивања дозволе, да се штампарија оснује.

Тако је Мих. Герману кад је ишао у Петроград (1825 године) наређено да тамо потражи и распита се за цену једне добре штампарије за Србију. И одмах по свом доласку у Русију Герман (1/13 августа 1825 год.) извештава неког Михајла Теодоровића да је „према његовој поруци нашао једну врло добру штампарију умерене цене.“ Затим извештава шта она садржи и додаје да је, поред тога што је толика и што јој је цена 25,000 рубаља, потребно је још 6000 рубаља па да има све што за Србију треба. На завршетку, вели, да се нада да ће штампарија моћи користити и кнезу Милошу.[1] Герману је (14. маја 1826 године) издато из државне благајне 24.000 гроша за набавку штампарије и за пренос њен и његов путни трошак 12.000 гроша,[2] али се до штампарије није дошло, нити је она донесена у Србију.

1 Држ. Архива. Штампарија 1/13 авг. 1825.

2 М. Петровић. Фин. и Уст. књ. I, стр. 771.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Два месеца после свога доласка у Србију успе Вук Караџић, излажући своје гледиште о штампарији и њеној потреби, да кнез Милош нареди да му се из народне благајне изда „хиљаду форинти у цванцицима“, да оде у Беч и Лајпциг „и онђе да распита и уговори, пошто би се могли купити калупи од наших слова и остале потребе за типографију и шта би стало да се слова за једну повелику типографију онђе салију, и на какве би се уговоре људи могли наћи за све ове послове; а уз то да гледа или у Аустрији или у Сакеонији не би ли нашао каква човека, који би нам у Србији начинио фабрику од хартије и довео људе за њу“.[1] И Вук Караџић, на годину дана после давања новца Герману да набави штампарију 28 маја 1827 године пише из Беча Копену: „Въ Сербіи ея, пробыль только два мѣсяца потомъ К. М. О. возвратилъ меня опятъ въ Вѣну съ препорученіемъ, купить типографію для Сербіи. По окончаніи дѣла сего я намѣраваю (въ началѣ 1828 года) опеять отправить ея въ Сербію“.[2] Из Беча је то исто јавио и Аделунгу[3] и Шишкову.[4]

Вук је заиста радио да набави за Србију добру штампарију. Он поради тога пише Давидовићу: „Сад сам се опет наканио, да вам пишем и да чрез вас представим господару ново мјеније о типографији. Кад опстојатељства још задржавају да подигнемо тамо у један пут и цијелу типографију и словоливницу и фабрику од артије; како би било, да купимо за сад само од четири руке слова (Mitel, Cicero, Corpus и Petit свега око 25 ц.) и макар само једну пресу? С тим би смо могли штампати различне српске књиге, а то све (с осталим нужним ситницама) до Бијограда не би стало више од *иљаде дуката* а за артију можемо за сад са Штраусом или с каквим другим фабрикантом у Мађарској начинити контракт или онако куповати. Ја мислим, макар како стање српско унапредак било, да је такова типографија тамо потребна и нужна; а ако Бог да те се једанпут послови народни сврше и утврде, онда ћемо ласно наручити калупе од црквени слова и подигнути словоливницу и фабрику од артије. Колико би такова типографија била на ползу народну, толико би и још више, била на чест и на славу господареву,

1 Вукова преписка, књ. II стр. 730.

2 Ibid. књ. III стр. 565.

3 Ibid. књ. III стр. 448.

4 Ibid. књ. III стр. 514.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

о којој ја једнако мислим. Ја сам, вративши се овђе из Србије, писао и у Петербург Шишкову и у Лондон Баурингу, да ме је Г-дар послао да купим типографију за Србију. Бауринг у једноме писму од 8 јунија зато подиже Г-дара до неба, говорећи: „Милош је човек по мојој вољи, он ми сад све у глави стоји; да му Бог благослови намјеренија његова“[1] и т. д. (Даље је било па избрисано: Сад је вријеме, да Г-дар учини што гођ славно и за данас и за свагда; а кад се судбина народа нашега сасвим ријеши и утврди, онда може бити, да ће бити и другије, који ће с њим славу дијелити и говориће се, да он сам није био кадар ништа учинити. „Ко има уши да чује, нека чује“). Ако Г-дар одобри ово моје препокорно представленије, а ви гледајте, што прије да ми се пошље до двије иљаде форинти сребра, да идем ове јесени у Липиску, да наручим одма слова, да се лију: а остале новце послаћете кад слова буду готова (а прије прољећа неће моћи бити готова). Ако ли Г-дар, из мени непознати узрока, на ово представленије моје не пристане; а ви га молите мјесто мене, да ми пошаље благослов моме преводу Н. З. — — —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Босну, Арнаутску, Маћедонију у Бугарску него и у Каравлашку и Карабогданску.“

„Ето сад ми један пријатељ из града донесе врло неповољан глас, да је данас умръо Штраус, с којим сам био уговорио да нам начини фабрику од артије, и за кога сам мало прије казао да би смо с њим могли начинити контракт за артију. Ето што је човек! Јако трава дніе јего јако цвјет селный. Навалите да би смо што славно учинили, док и нас није смрт једног по једног покосила. Јер она, кад јој час дође, не чека никога“.[1]

Но и ако је Вук хвалио кнеза Милоша и указивао му на славу коју ће стећи отварањем једне штампарије, као и на рентабилност, која је у изгледу подизањем фабрике хартије, ипак није могао ништа успети. Како у Цариграду „народни послови“, који су били много пречи и значајнији, нису добро ишли, на све његове молбе одговорено му је да се за тај мах свега тога мане и да, као и раније, гледа своје приватне послове.[2]

Али чим су послови у Цариграду пошли у корист Србије, опет се почело да ради да се добије штампарија. У то време (на Божић 1829 године) Константин Пеичић пише Вуку: „Чујем да ћемо Типографију у милој Сербији добити. Да Бог да, да и ја тамо дођем, неће ни моје перо ленствовати“.[3] Димитрије Исаиловић пише (16 априла 1830 године) Вуку и моли га да се постара да му нађе какву бољу службу но што је има у Аустрији У том писму Исаиловић вели: „Особито би ми се правленије новозаводими школа кое најбоље разумевам, поверило, или при Типографији служба каква н. пр. цензорат, коректура и т. д. или издавање новина Србски или што ви за најбоље и својствима моима најсоразмерние нађете“.[4]

Власт. Будимовић.

(Наставиће се)

[1] Вукова преписка књ. III стр. 115.
[2] Ibid. књ. II стр. 731.
[3] Вукова преписка књ. V стр. 644.
[4] Ibid. књ. V стр. 675.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ПОСЛЕ ОПРОШТАЈА

РОМАН

МАТИЛДЕ СЕРАО

— НАСТАВАК —

Седећи на наслоњачи од најчистијег анпир стила, дивној столици од угасито-црвеног махагонија с порупчићима и украсима од позлаћене бронзе, са седиштем које беше постављено брокатом зеленим као мирта, седећи усправно, ненаслоњена, према својој баби, Виторија Фиоре је ћутала, у знак дубоког поштовања. На овој трећој и последњој походи војвоткињи од Алтомонте, којој беше дошла да се опрости и захвали јој, млâда је имала на себи богату хаљину од сиво-сребрнастог, дивно извезеног крепа; о малим јој ушима висиле су огромне брилијантске наушнице; на плавој коси беше велики шешир покривен сиво-сребрнастим перјем; између чипака њеног струка провиривала је огрлица од брилијаната и смарагда. Била је тако раскошно обучена стога, што је поносна, званична, велика бурбонска госпођа, када су је први пут походили, напоменула свом унуку, Марку Фиоре, да му је млâда одевена и сувише скромно, да јој одећа није у складу с положајем супруге и даме, да није у складу с походом у коју је дошла.

— Виторија је у погледу тоалете веома скромна — одговорио је философски Марко.

— То је једна од многих заблуда нашега модерног друштва, та извештачена скромност — додала је одмах војвоткиња од Алтомонте.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Тако је Виторија Фиоре на свечаном обеду, што га је војвоткиња давала младенцима и на који беху позвати сви стари племићи и све старе племићке, који су остали верни законитом крању обеју Сицилија и за њим пошли у изгнанство у Париз, тако је Виторија Фиоре, на том обеду, имала на себи не само своје најраскошније вечерње одело, него на дивној коси и дијадему, коју јој је поклонила њена свекрва Ардуина Фиоре, а на врату брилијантску огрлицу, што јој је дао Марко Фиоре; и под бременом тога блиставог накита, у том уваженом, али некако сетном друштву, умиљата млâда није прозборила ни речи. Сада, на један дан пред полазак, беше она дошла са својим мужем, да баби ода пошту, и постиђена у тој околини, а нарочито пред војвоткињом од Алтомонте, Виторија Фиоре седела је на својој старинској римској столици затворених уста и оборених очију, очекујући да је њена званична нова рођака удостоји које речи или каквог питања.

Војвоткиња од Алтомонте, дона Ђулија де Маси, рођена ди Кастропиљано, беше навршила осамдесет година. Дивна јој бела и сјајна коса, коју је очувала до тих година, беше веома брижљиво очешљана, по старинском начину, и окружавала јој је лице на коме се, у младости и у зрелијим годинама, морала блистати величанствена лепота, царска лепота; али од те прошлости остао је само неизгладиви израз властољубља у крупним, још непрестано живахним очима и поносан осмејак, који беше за чудо крепак према тим годинама; све друго било је старачко, али не трошно. Додуше плећа беху мало погнута, а корак помало лаган; али у то старачко опадање, у те знаке оронулости војвоткиња од Алтомонте умела је да унесе нешто што улива поштовање; велика анпир наслоњача, на којој је радо седела по читаве сахате, наслањајући ноге с црним чарапама на један велики узглавник извезен према сувременом укусу, та наслоњача личила је на престо, а црна абоносова палица, с искривљеном сребрном дршком, којом се у ходу поштапала, личила је на скиптар. И све на њој говорило је о огромном поштовању, немој оданости, часној прошлости и верном одржању свих обећања и заклетава, о прошлости пуној жртава, које је подносила ћутећи и не очекујући награда; о читавом једном поносном, озбиљном животу, коме је, може бити, недостајао смисао за доброту и трпељивост, али у коме су тријумфовале све друге врлине. Војвоткиња од Алтомонте гледала је

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

како јој поступно ишчезавају сви њени, како једне односи смрт, друге њихова судбина; како неки одлазе у даљину и кад и кад се враћају, а други на вечно нестају. Њен законити краљ умро је и сахрањен у некој усамљеној цркви, у једном усамљеном пределу у Аустрији. Сваке године одлазила је она својој краљици туге и бола, које је она сносила с највећом и необичном јачином душе. Њихов разговор био би уједно и кратак, и тужан, и озбиљан. И тако је свака ствар из прошлости и свака ствар из садашњости узвишавала Ђулију де Маси, војвоткињу од Алтомонте.

— Марко? — рече она својим звучним гласом, који је још звонио заповеднички.

— Изволите, баба? — одговори он одмах.

— Имаш ли шта да спремаш за пут? Иди, свршавај своје послове. Остави своју женицу код мене. Доцније можеш доћи по њу.

Не прозборивши ни речи, он се поклони, у знак послушности, пољуби руку војвоткињи од Алтомонте, пуну прстења с аметистима и топасима, спусти лак пољубац на ручицу своје Виторије, која га узалудно гледаше погледом пуним молбе, и изиђе из собе.

— Кћери моја — рече хладно војвоткиња од Алтомонте, играјући се са златним ланцем, који јој беше двоструко обавијен око струка од угасито љубичастог тафта и између тешких чипака од црног гипира — хтела сам нешто да разговарам с тобом на само, те сам рекла Марку да изиђе.

Не одговоривши ништа, Виторија Фиоре управи своје очи на ту величанствену жену и очекиваше, с неким потајним узбуђењем, њене речи.

— Веома ми је драго што си се ти удала за мога унука, Марка Фиоре. Још онда када је објављено, пре три или четири године, ваше верење, ја сам га одобрила, јер сам слушала много што шта лепо о теби и твојим врлинама. Фиореов дом је већи него твој, истина је; твој мираз, како ми се чини, није бог зна колики; али све то не мари ништа. Узимајући тебе, Марко је окренуо леђа једној махнитој прошлости и почео је нов живот.

Израз најдубљег бола оцрта се на белом лицу младе жене; али она је ћутала.

— Али немој ти у том погледу ништа много уображавати — настави хладно та озбиљна жена. — Ниси ти учинила то

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.ulib.rs

чудо; он се наситио оне друге. Видећеш касније, Виторија, како се мушкима брзо досади њихова најстрасниja љубав. Марија... Гваско, да, Гваско, тако је, рекоше ми да је била дивна, веома заносна жена, и да је Марко лудовао за њом. А сада се излечио.

И њене испитивачке очи, које су читале на тисућама лица, у тисућама срдаца, у тисућама душа и којима је живот поверавао своје највише и своје најдубље тајне, прочиташе на Виторијином лицу дубоку, мученичку и неизлечиву сумњу. Отмена старица намршти мало лице, када спази ту прикривену и болну истину. Она омахну главом.

— Ти не верујеш у то исцељење? Тебе мучи страх од прошлости, кћери моја? Твоје прве брачне радости отроване су?

Видећи да је погодила, да јој је та стара жена завирила у најскривенији кутак срца, лице Виторије Фиоре се снужди и она затвори очи, као да је изгубила свест.

— Шта је, шта је? — рече јој јачим и оштријим гласом војвоткиња од Алтомонте. — Зашто се стидиш признати ми своје патње? Да ниси, случајно, бојажљивог карактера? Да немаш, може бити, љубоморно и затворено срце?

— Да, да... — промрмља слабачким гласом Виторија.

— Онда ти себи припремаш жалостан живот. Бојажљивим карактерима, љубоморним и затвореним срцима суђено је да увену од туге, да пресвисну од бола, а да то нико не види. Буди одважна! Савладај себе и своје мисли, ако су оне достојне да их људи чују и разумеју, искали своја осећања, ако су истинита!

И стара жена постаде још свечанија. Чинила се израз суште врлине и племенитог живота.

— Ах, не могу, не могу! — узвикну Виторија и метну рубац на уста, као да је рада да себи спречи говор.

— Зашто не можеш?

— Зато што га волим! — рече Виторија дрхтавим гласом.

— И он тебе воли, мислим — одговори војвоткиња, чије лице беше опет постало хладно.

Ох, како ли је болно, збуњено, преплашено погледала у очи војвоткињу од Алтомонте!

— Ти не верујеш да те он воли? — наваљивала је дама.

Раширивши руке, млада жена одговори понизно и тихо:

— Не знам; не знам.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Ти вараш саму себе — рече полако велика дама. — Ти си Марку драга.

На лицу плаве жене оцрта се велико разочарање, разочарање помешано са зебњом и тугом.

— Зар ти то није довољно, кћери моја, што си му драга? Шта хоћеш више? Шта захтеваш, шта желиш, шта тражиш?

— Ах, баба, баба, — усуди се она да изусти у болу те породичне речи, — ја хоћу да ме он воли, да ме воли љубављу, жарко, страсно, као што ја волим њега!

— Укратко: као и ону другу?

— Као и ону другу! — усуди се јадница да призна.

— То није могућно — рече војвоткиња од Алтомонте.

— Није могућно, није могућно? — и мале стиснуте ручице обузеше грчеви.

— Тако је! Марко према теби не може осећати праву и снажну љубавну страст, и ти то не можеш од њега изискивати.

— Али зашто? Али зашто? Нисам ли млада? Нисам ли лепа? Нисам ли његова? Не обожавим ли га?

— Све то не помаже. Знај, кћери моја, да човек никада не може осећати две љубави једну за другом; да има створења, која једва дотерају до једне; да има много, врло много створења, која нису никада осећала ни једну, па чак ни утвору од љубави, чак ни сенку од љубави. Љубав је, као што видиш, један изузетан случај; она је изван живота.

Скрушена, бледа као крпа, слушала је несрећна млада тај глас који јој се чињаше глас њене судбине, озбиљан, пун истине глас, глас који се чинио свиреп и био свиреп, али чија је свирепост имала у себи један виши и добар разлог.

— Уосталом, ти не би требало да се тужиш. Касније, када будеш паметнија и мирнија, видећеш како је то велика реткост да човек букти љубављу у срцу и чулима према жени, коју узима. Људи се жене, готово увек, да би се смирили, да би се обезбедили од свих љубавних бура. Није ли то исто учинио и Марко? Додаћу ти још, да бих те утешила, да се у оним ређим случајима, у којима се ступа у брак да би се задовољила страст, брак увек свршава несрећно.

— Виторија је све то слушала као утучена, не мислећи ништа и не одговарајући ни речи.

— Тако је божја воља — говорила је дубоким и озбиљним гласом велика дама. — Хришћански брак, брак, који вера и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

црква освештавају за живот и смрт, не може и не сме да нам служи на то да њиме задовољавамо бурни пламен наших пожуда и наших чула. И кади наступи то стање, онда је оно грех. Ми се не венчавамо ради оног кратковечног заноса, Виторија; Господ нас на то не позива и не спаја у брак, који он благосиља. А када ту свету тајну понизимо до ниске проводње, онда газимо један божји закон.

— Ах, то је ужасно! то је ужасно! — узвикну Виторија, која је осећала да се гуши.

— Није тако ужасно. Буди у браку више Хришћанка него жена; а више жена него драгана. Не падај у гнусни грех и опаку заблуду, да будеш драгана свом мужу! Виторија, Виторија, не спуштај се никада дотле да зажелиш бити оно што је она друга! Увени од туге, пресвисни од бола, али не тежи никада да будеш као она друга! За кратко време издала би се и била презрена. Тисуће жена су покушале да буду драгане својих мужева, и пале су у замку; друге тисуће ће после тебе то покушати, и све оне, кћери моја, све оне доживеће исту судбину: издаће се и бити презрене.

— Али, да ли је свет увек био такав? Хоће ли увек бити такав? А зар вас, вас, баба моја — усуди се да упита Виторија Фиоре — зар вас није ваш муж ватрено волео, вас која бејасте онако лепа и урешена сваком врлином, богата, из велике куће? Зар нисте ви ватрено волели свога мужа, војводу од Алтомонте? То је оно што зна свак; реците ми, је ли то истина.

Дона Ђулија де Маси, војвоткиња од Алтомонте, рођена принцеза ди Кастропиљано, омахну лако руком и, први пут, слаб осмејак залебде на њеним уснама.

— То је било тако давно, тако давно! — и њен заповеднички глас мало задрхта од узбуђења. — Од оног дана, када ме је први пут видео, па до смрти, војвода од Алтомонте био је према мени увек подједнако нежан, задахнут јаком моралном симпатијом, осећао наспрам мене неку тиху и поуздану наклоност.

— Зар ништа више? Ништа више?

— Ништа више.

— И зар вам је то било довољно, баба моја?

— Било ми је довољно; бејах тиме задовољна; захваљивала сам на томе Богу сваки дан; па још и дан данас је то најмилија и најслађа успомена мога већ доста дугог живота.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— А ви? а ви? како сте га волели?

— Као Хришћанка, Виторија, волела сам га нежно, поштујући га, понизно, верно.

— Зар никако друкчије? Никако друкчије?

— Никако друкчије.

— И је ли то било доста вашем мужу?

— Ништа друго није од мене ни изискивао; увек сам га гледала весела; умро је весео, држећи своју руку у мојој.

Млада плава жена, лепа, белог лица, ћутала је неколико тренутака; затим, одлучно, очајнички, диже главу:

— Ја нећу никада, никада имати снаге да се тако жртвујем.

— Моли се Богу, па ћеш је имати.

— Ко ми је, ко може дати?

— Моли се Богу, па ћеш је имати.

— Благословите ме, баба — промрмља јадница, паде на колена пред уважену жену и обори чело.

И лице војвоткиње од Алтомонте као да у истини беше озарено неком светитељском светлошћу. Она полако додирну Виторијино чело руком и управи очи у небо.

— Благослови, Господе, ову моју кћер; подај јој снаге, па ће се умирити.

Затим се њене модре усне спустише на млâдино чело. Виторија Фиоре устаде; али ни молитва ни благослов не беху је утишали нити јој утолили бол.

— Модан, Модан! — узвикивано је са свију страна када је раскошни воз париски с потмулом тутњавом улазио у станицу.

— Ах! једва једном стигосмо у отаџбину — рече Марко Фиоре и уздахну, као да му се неки терет свалио с груди.

И не сачекавши да му шта одговори Виторија, узе своју суру путничку капу, метну је на главу и изиђе из купеа.

— Хоћу ли да изиђем и ја? — упита полугласно његова жена, која га беше стигла у ходнику.

— Можеш, ако желиш да мало прошеташ; а ако нећеш, није потребно. Ова станица је тако суморна, тако тужна!

— Тако тужна, — понови жена тихим гласом.

— Али наша отаџбина је тако дивна! Је ли ти мило што се враћаш кући?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Мило ми је — проговори само то она.

Он је погледа, као што је чешће чинио, испитивачким погледом; али њено чисто лице беше тако тајанствено и хладно, да је узалудно било свако испитивање.

И он ишчезе у дну ходника; мало после спази га Виторорија Фиоре како хода тамо амо по суморној станици, коју чак ни јутарње мајско сунце није могло да осветли. Онда она устаде, приђе прозору с друге стране купеа и стаде посматрати један заустављени воз, који је путовао у Француску. Њене очи беху чврсто упрте на тај воз. Трудила се да види лица путника, да, ако је могућно, проучи њихове црте и да прочита њихове мисли. Дубоко је уздахнула, као да се гуши, и, у исти мах, изражавајући тако свој скривени бол, стала је завидети онима који одлазе из Италије, може бити за увек, који иду у Француску, у Енглеску, још даље, да се, може бити, не врате никада више; била је рада да буде неки од тих непознатих путника, да се врати, да за увек окрене леђа својој отаџбини, да одведе човека кога обожава некуда далеко, врло далеко, у непознате земље, те да чак заборави своју земљу и своју породицу.

— Ох, тај повратак у завичај! Тај повратак у завичај! — мислила је у себи тако очајнички, да је те речи готово гласно изговорила.

Изнова се завали на седиште у купеу, узе грчевито претурати цвеће и књиге на сточићу пред собом, тражећи штогод што би је могло разонодити: неку књигу, какве огласне новине, какав распоред вожње; узе две или три од тих ствари и одмах их баци; завали главу на наслон, зажмури и потруди се да не мисли, да одагна тешке мисли, које јој се као оно црв под кору беху у мозак увртиле.

— Једва једном, једва једном крећемо се — рече Марко, који уђе у купе.

Хуктећи крену се воз, изиђе из таме те суморне станице и поче да јури између зелених, цветних ливада, што се простиру по брежуљцима око Мон Сенија.

— Враћамо се кући, мала Виторија! Враћамо се кући, у своју постељу, у којој протекле ноћи нису спавали други, у којој туђин неће спавати довече. Кући, Виторијета, кући, а не више у гостионицу, не више у ресторан, где је кухиња непознатог порекла и од непознате мешавине. Знај, мила моја, да је у Фиоревој кући одличан кувар, чија кухиња нема никаквих

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

мистерија. Какво уживање, спавати и јести у дому Фиоревих, у улици Бока ди Леоне!

Виторија је пажљиво саслушала цео тај одушевљени Марков говор, који је додуше био весео, али у коме беше неке потмуле раздражености.

— Овај пут те је заморио, Марко? — рече она, као да говори нешто сасвим обично.

— Физички, може бити — одговори он одмах, више учтиво но нежно. — Нисам више тако млад.

— Тридесет две ти је године.

— Али сам живео много више но што имам година — одговори он искрено.

— То је истина — додаде она мирно. — Место што смо путовали, могли смо отићи у Спело.

— Ах, у Спелу није баш најзанимљивије, мила моја! Видећеш летос. А затим, зар није био ред, да идеш на леп свадбени пут?

— Ја? Ја? — узвикну она задрхтавши.

— Ти, дабогме, Виторија. Моја је дужност била, лепојко моја, да те водим на занимљив, дивни свадбени пут; ти си то, радости моја, заслужила. Мислим да сам се добро владао?

— Ох, изврсно! — одговори она двозначајно.

— Био сам ти добар, паметан, ревносан, љубазан друг на путу?

— Да, све си то био, Марко — одговори она хладно.

— Јесам ли, дакле, извршио тај део свога задатка, Виторија? Јесам ли га извршио како треба?

— Ти имаш зар неки задатак, Марко? Какав? — упита она нешто оштрије.

— Онај што ми га је препоручио свештеник у цркви Санта Марија дел Пополо, онај што ми га је поновио начелник у Кампидољу, онај на који сам се сам заветовао...

— А то је? — упита она и опет хладно.

— Да тебе учиним срећном, драгана моја — заврши он љупко јој тепајући, да би ослабио свечаност речи.

— Ах! — изусти само она.

— Дакле? Издајеш ли ми то прво сведочанство, госпођо моја супруго? Јеси ли била срећна на путу или ниси? Јесам ли чинио све, да те усрећим?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Чинио си све што год си могао — одговори она брзо, не подвлачећи речи.

— То, дакле, значи све, — додаде он, гледајући је.

— Све оно што си могао.

Он набра веђе и уђута. Уђутала је и она, пошто је окренула главу. А после неколико тренутака додаде он мрзовољно:

— Сада сам мало уморан, те ми је мило што се враћам кући.

Воз је јурио и јурио кроз поља што се спуштају ка Сузи, а од Сузе пењу ка Турину.

— Јеси ли писала својој мајци и својој сестри да се враћамо? — упита он расејано.

— ...Нисам — одговори она.

— Аха! А кад мислиш то да учиниш?

— ...Не знам. Нисам била поуздана, да ћемо се вратити... наш пут се могао наставити, одложити... не знам — рече она збуњено.

— Онда ћемо телеграфовати из Турина; ту се воз задржава неколико часова — додао је он мало јетко.

— Наравно! Наравно! Стићи ћемо у Рим сутра изјутра у десет.

— Ах!

И покрај све своје необичне снаге у обуздавању себе саме, није била кадра да прикрије израз ужасавања.

— Чини ми се, Виторија — рече Марко, који се беше озловољио — да ти не волиш што се враћамо у Рим.

Његов глас био је тако неочекивано оштар, да се она збуни.

— ...Вараш се... вараш се.

— Може бити да се не варам. Све друге жене, напротив, осећају живу потребу за кућом, за својом кућом; а ти, чини ми се, не осећаш ту потребу.

— Није истина... није истина... — промрмља она.

— Немој ме, молим те, сматрати да сам будала — плану он наједанпут. — Мислиш ли ти, зар, да Фиореов дом није достојан тебе?

— Ох, Марко! — протестовала је она плачним гласом.

— Да ти се Рим не чини сувише мали? Не чини ли ти се, може бити, да је град, у коме живи твоја мајка, у коме живи моја мајка, осредњи, пуст?

— Марко! Марко! — преклињала је она.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Али њен муж је био већ изван себе. Прва жешћа, гневна брачна препирка беше избила и узалудно се она сада, узбуђена и ужаснута, трудила да га умири. Дрхтавица јој није дала да прозбори ни једну реч; грло јој се беше стегло, гушила се.

— Можеш ли да порекнеш, можда? — настави он гласом из кога шишташе гнев и иронија. — Хоћеш ли да порекнеш, да се ни у колико не радујеш као ја што се враћамо у Рим?

Не говорећи, склопи она руке, као да тако ћутећи преклиње, да је не кињи више.

— Жао ми је што ти то морам рећи, драга Виторија — настави он немилосрдно — али ти лажеш катkада.

— Ох! ох! — узвикну она и згрозивши се покри лице. рукама.

— Или се претвараш, и онда је то исто.

Видео је како је пребледела, како је стегла зубе, као да је добила грчеве; али његов гнев се више није могао обуздати.

— Виторија! — узвикну он гласно, као да је буди из сна. — Хоћеш ли да ми одговориш?

Запрепашћена, погледа га она збуњено разрогачених очију.

— Ја сам био навикнут на женска створења пуна истине и поноса. Хоћеш ли да ми кажеш истину?

— Добро! — изусти она, као да ју је то подсећање смртно увредило и вратило јој сву снагу.

— Зашто ниси весела што се враћамо кући? Зашто се не радујеш што ћеш и опет загрлити своје? Зашто ниси срећна, што ћеш сутра бити у Риму, где ћеш почети свој нови живот? Одговори; немој крити ништа, немој се претварати; говори ми истину, као што ми је увек говорено.

— Ја мрзим Рим — рече она, подстрекнута увредом, али учинивши највећи напор да открије своју тајну.

— Ти мрзиш Рим? А зашто?

— Ти знаш узрок. Не гони ме да ти га кажем, — додаде она достојанственим гласом пуним болне молбе.

Наједанпут се у човеку угаси, расплину сав гнев. Изнова га обузе човечно, братско милосрђе, изнова га испуни болећивост.

— Ти си болесна, Виторија — рече он. — Ти ћеш оздравити.

Она махну главом у знак одрицања, у знак немогућности; потом обори главу и ништа не прозбори. Ни он не покуша више да прекине то горко ћутање.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

IV

Емилију Гваску је четрдесет пет година. То је висок, сух, коштуњав, кршан човек. Црномањаст је: црни и сјајни су му бркови, црна и сјајна му је коса, али, на слепоочницама, та коса је већ бела, што расветљава и помало ублажује његово гаравo лице. Очи су му црне као угаљ, понекада непрозрачне, када је поглед уморан или када се хладно одмара; али понеки пут нека потајна ватра их оживи и даде неки ватрен и мрачан карактер лицу тога човека. Чело је високо, правилно, нос орловски, дуга брада одаје човека упорне воље, а цео профил има нешта оштра, сурова, што једва нешто ублажавају још свеже, још младалачке усне испод бркова, на којима оштро око може чешће опазити једну црту стрпљења и доброте. Али уопште израз лица Емилија Гваска је оштар, понекад мрачан, ма да је свака црта тога лица правилна, па чак и складна. Може бити због те доста угасите боје лица; може бити због озбиљности што се огледа на цртама тога тек сазрелог човека, на које је пре времена пао снег година, може бити због оне поносне хладноће погледа; може бити с тога што се те усне никада не смеше; може бити због свих тих ствари укупно појава Емилија Гваска пада у очи и допада нам се као и сви људи, чија спољашност показује озбиљан дух, крепку вољу, строгу савест. Један део људи, с којима се он сусреће, али мањи, прилази му с оним поузданим осећањем што га људска симпатија гаји према душама, које скривају у себи истиниту и праву личну тајну живота. Други, већи део, гледа га с извесним поштовањем помешаним са ненаклоношћу, јер се боји да он није драмска личност у каквој смешној комедији; а последњи део, највећи и најфриволнији, клони га се као каквог досадног, веома досадног човека, који другима смета да се проводе и да живот схватају као поезију.

Емилио Гваско је из реда високог финансиског света и оне велике римске буржоазије, која је од пре стотину и више година у сродству с римским патрицијатом и која се доцније сродила с оним великим талијанским друштвом, које се преселило у Рим да ту живи у близини Квиринала. Његови дедови, стричеви, његов отац припадали су од вајкада тим високим друштвеним круговимла, а сродством и пословним везама мешали су се и с другим отменим друштвеним класама престоничким. Доста пута били су они спасиоци великих племићских добара која су лебдела у опасности, били су тајни помагачи талијанске

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

политике, којој у оно време стално беше потребна новчана помоћ. Емилио Гваско је јединац, отац му је умро, те је он са својим стричевима и браћом од стричева члан банке Гваско и Другови. Али, и покрај свега тога што се још као дете, као дечак и младић непрестано бавио о банкарским пословима и премда је радња, за последњих десет година, после једне велике економске кризе, добила силног полета, он је веома осредњи трговац, веома осредњи банкар. Никада није волео тај умни рад, који покаткад није без грознице и извесне поезије. Он је у Банци Гваско радио и ради одмерено, методички, сухопарно, не показујући ни трунка генијалности нити и искре љубави. Тако је наставио очево дело, које је било пуно живота, ревности, успеха, среће; али га је наставио као дужност, која му је сиђи терет, наставио га је с најпотребнијим и најужим механичким напором, и већ неколико пута свет је помишљао, да би он врло радо иступио из банке, оставивши наравно у њој своје капитале, али не хотећи да њима управља и да их још више умножава. Више пута је и сам неодређено наглашавао да неће више ни за шта да чује. Тада би га његов брат од стрица, Роберто Гваско, нагнао да остане, како се не би чинило да је он хтео ослабити банчин кредит. Срећом његов брат Роберто Гваско је веома образован, способан и вредан банкар; његов разум, његова снага, његова огромна вредноћа богато накнађују ледену укоченост Емилија Гваска.

— Шта ће ти човек који је за тај посао глуп и нема воље? Пусти ме да идем! — рекне чешће Емилио Гваско, бледа лица свом брату Роберту Гваску.

— Остани, остани — одговара му Роберто, не водећи рачуна о његовом противљењу.

И Емилио Гваско остаје на свом послу. Понеки пут и он се сам пита, шта би чинио када би једнога дана одиста иступио из чланства банке Гваско и Другови, те морао сам да троши своје огромне дохотке. На шта би употребио своје бескрајно, досадно време? Он је још од ране младости осећао кобну страну своје нарави; покушао је да се против ње бори, да се отресе сете, одајући се спортовима који су од више година уведени у Риму и спортовима што су их од скоро донели странци. Емилио Гваско је вешт и смео јахач, седи у седлу као ретко ко и сваке године иде редовно у лов на лисице. Па ипак, њему је милији но тај сјајни, потпуно световни спорт, на који се иде у црвеном

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

фраку и најелегантнијој и најсмелијој јахачици предаје лисичји реп, милији му је но тај парадни лов онај други лов, онај усамљени и сетни лов по пространим пределима између Палидора, Макарезе и Понтегалере, у који се иде у простом, обичном оделу и ретко када прозбори која реч са снажним, ћутљивим бутерима, кампањским пастирима, што их човек сусреће на коњу у њиховим сурим огртачима с поставом од црвеног шајка. Понекада остане он по три до четири дана у том лову, који се тако слаже с његовом замишљеном и сетном нарави, ноћивајући по говедарским колебама као у каквом афричком пределу. Пријатељи му наводе за пример Проспера Лудовиси, неког страсног ловца, који је у Макарезу добио грозницу и за тридесет шест сахата умро као да га је гром убио. Маларија је, доста пута, смртоносна у тим пространим и пустим крајевима. Емилио Гваско се на то само насмеши. А међу модерним спортовима, међу свима енглеским пешачким и коњичким, морским и сувоземним играма, најдражи му је golf, који обожавају сви они који воле слободан ваздух, самоћу и тишину, јер golf је прави символ усамљена човека, човека који на некој усамљеној ливади, погнут над неку рупу, држећи палицу у руци, потпуно сам прати фантастични ход лопте. У свом клубу никада се он не придружује хучном и узбудљивом poker-у, него остаје ћутећи и неуморно при игри bridge-а.

Емилио Гваско је у својим првим младим годинама проводио љубав као и, више или мање, сваки богат и млад човек у Италији. Али никада није чинио сладострасничке лудорије, те га је због тога јавно мишљење уврстило у ред више хладних људи, који маре мало или нимало за женски свет. Понеки пакоснији људи оптуживали су га да је тврдица, пошто љубав, уопште и у извесним приликама, изискује велику издашност у духу и новцу. Он није компромитовао ни једну удату жену, није завео ни једну девојку, нити је имао страсног каприса ни према којој галантној дами. Његове авантуре су биле умерене, може бити осредње. Срце, што га је он донео дивној и заносној Марији Симонети, када ју је узео, било је здраво, непокварено, искрено, поштено срце, срце, које, ма да није било испуњено љубавном страшћу, беше пуно озбиљности и вере. Ако није био страсно заљубљен, био је заљубљен, када се верио с Маријом Симонети, и може се рећи да ју је узео из љубави, пошто му је дражесна девојка донела у брак само лепо име,

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

а ни паре мираза. Такође његова љубав, докле беше вереник, није била притуљени жар који је, доцније, избио у пламен страсти: он је Марију волео умереном, искреном љубављу, која се после венчања није ни умањила нити јаче развила. Веома је поштовао своју вереницу а затим своју жену, због њеног смелог, поноситог, истинитог карактера; она га је помало и очаравала својом лепотом, коју он ипак није умео довољно да цени. Пошто беше по нарави сетан, он није осећао, нарочито у првој години свога брака, ону вољу на живот, од које младенцима срце подрхтава и душа букти, и која им доцније незаборавном лепотом првих успомена олакшава тегобе живота. Тек доцније, много доцније, опазио је Емилио Гваско огромно разочарање, које је био он, као муж, страсном срцу Марије Симонети; то је опазио доцкан када је све већ било изгубљено. Дуго, веома дуго мислио је, да је својој жени чинио све што му је била дужност, пошто ју је волео, поштовао, уважавао, био јој веран, и ништа више. Он није појимао, да су живот и срећа Марије Симонети били у његовим рукама и да је само он могао од тога створити нешто величанствено или нешто бедно; и пошто то није разумео, допустио је да Маријин живот зачма у сентименталној беди, у моралној беди, да она на другој страни тражи и нађе пут и начин да развија и усавршава све своје способности и сва своја осећања. Када је све то схватио, било је сувише доцкан, то јест, пошто је Марија Гваско Симонети, која није трпела лаж нити хтела варати, напустила брачни дом и побегла с Марком Фиореом.

Тек тада видео је Емилио сву погрешку свога живота, погрешку која је потекла из његове хладноће, његове равнодушности, из недовољне преданости и недовољног одушевљења према свему и свачему. Сам, остављен, у кући која је наједанпут опустила, опазио је у себи праочински грех, немарност срца, тежак грех, који човека одваја од свега онога што је лепо, од сваког милог створења и који, на жалост, удаљује од нас све оне које не умемо волети, који мисле да их не волимо и у том имају право, који мисле да их мало волимо и које у истини мало волимо. И несрећа, која га је једнога дана задесила бегством његове жене са љубавником, све је већма слабила душу Емилија Гваска; неспособан да плане гневом, неспособан за дужу страст, способан само можда за бол и лагано и узалудно туговање, он није ништа чинио, није појурио за

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Маријом и Марком, остао је код куће, да ћутећи пати, и напослетку је дотле дотерао да своју несрећу достојанствено сноси. Један део друштва, у коме он живи, назвао је то незаслуженом несрећом, пошто је он за њ био потпун муж. Међутим мањина тога друштва, образованија, оригиналнија, тврдила је да он није боље ни заслужио, пошто није умео ни волети, како треба, Марију Симонети, и да ју је дражио и стварао јој досаду. Испитујући подуже савест, као што чини сваки човек у часовима моралне кризе, Емилио Гваско је напослетку признао да су у праву они који су га кривили као виновника тога кобног корака његове жене. У многим несаним ноћима видео је он очима своје душе шта је све требало да он буде а шта није био; многе дубоке истине душе и срца, које му беху непознате, искрсавале су му сад пред очи у живој светлости. И као год што велике револуције разривају и измене цео унутрашњи живот неког створења, тако су и у њему, за те три године самоће и јада, многе чињенице добиле потпуно нов облик. Чудне чињенице, дубоке, различите, противречне чињенице! Докле му је Маријино бегство с Марком задавало силан бол, последњега дана као и првога, морална слика његове жене, у свом подвигу за слободом, чинила му се поноснија и смелија; и докле је као муж у својој души носио и још носи сву тежину увреде, тако да и сада, након три године, осећа како га бриди та крвава краста, као човек се дивио оном Маријином презирању сваког добра, да би постигла једино добро, најузвишеније добро. Докле је Марија физички далеко од њега, као да је залутала у пространом свету, Емилио Гваско је гледа, пред собом, још лепшу, још пунију живота, и почне да је воли у самоћи, у тишини, узалудном, некорисном љубави; тада одједанпут види да за њом жуди, да је хоће, као никада дотле; и у тој таштој љубави, у тој таштој жудњи, позна он онај силни и страховити љубавни нагон, бурну и дивљу љубомору. Он се увек чудио, када је у других видео тај мучилачки унутрашњи бич љубоморе и њене свирепе спољашне изражаје. Сада је сам он жртва те потмуле и неодољиве силе, која долази из најнижих елемената човечјег склопа, али која целим човеком влада и господари. У извесним часовима дао би цео свој живот, да истргне своју жену из наручја Марка Фиоре; у другима пак страховао је да би га огорчење могло довести до злочина, и тада би морао оставити Рим, отићи у крајеве, у које га не би могла пра-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

тити чак ни успомена и из којих се увек враћао, захваљујући својој снажној равнотежи, миран, трпељив и снужден.

И, напослетку, у последњој од те три дуге године, тако дуге за срце које није умело волети, које, можда, још није научило боље волети, за те три године, тако болне за непотпуно срце, срце неспособно за љубав, али способно за патње, у последњој од те три године Емилио Гваско је са прикривеном радозналошћу, са прикривеном зебњом, опазио да Маријин и Марков љубавни занос беше малаксао, да се претворио у сенку раније страсти, спустио на бледу и ташту навику. После тога опажања, које му је долазило из поузданог извора, из потајних истраживања, што их је вршио с највећом опрезношћу, знајући да је та сенка оне силне љубави сваки дан све више ишчезавала, једно једино осећање, које је поникло из супротних осећања, која беху у међусобној борби, уздиже његово срце до јунаштва: осећање човечне и хришћанске болећивости према другом бедном људском створењу, према једној несрећној жени, која је дала, која је хтела дати сав свој живот за свој сан и која је — још живећи и буктећи — гледала како јој цео тај њен сан нестаје мушевитом брзином. Дуги и уздржавани гнев, скривани и одавно ношени бол, увреда што задаје ране које никада не зарашћују, љубав која се све више разбуктава, силна и страсна љубомора, све се то у Емилија Гваска растапа у ту нежну болећивост према Марији, и он осећа у себи сву ону библијску врлину милосрђа, које је, може бити, јаче но ма какво друго осећање. Он је милостиви Самарјанин који на путу наилази на рањеника, те му вида крваве ране и залива их лековитим уљем.

Тако је Емилио Гваско понудио опроштај својој жени, која га је изневерила и оставила. Када јој је јавио да ће јој опростити, он није мислио на прошлост нити на будућност, мислио је само да залечи ране те јаднице, која је на путу издисала, рањена суровим и неумитним оружјем љубави. Он је осећао у себи нову, већу, племенитију душу, која се високо уздизала изнад софизама и начела данашњег друштва; осећао је у срцу као неко јунаштво, које га је веселило и усхићавало. Она силна нежност према њој пренела се и на њега, те је сам себе жалио и себи се дивио, као јунаку каквог романа, чији је живот прочитао у тренутку тронутости. И што год се више приближавао дан, у који је требало да се она врати кући, он је бивао све

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

узбуђенији и све више му се чинило да опроштај, та племенита и узвишена врлина, тај закон који је донео Христос, има у њему великог и искреног тумача. И он је једног априлског вечера, пред једном бледом и уздрхталом женом, како је никада није видео и како је неће никада више видети, изговорио ону хришћанску реч, реч која све брише, која ослобађа, која спасава:

— Праштам ти, Марија.

Али одмах затим осетио је како му се у души руши, нестаје то једино и узвишено осећање, та хришћанска болећивост, која му је, како се чинило, могла дати само један једини минут јунаштва; осетио је како му се у души зачињу стара осећања, што се међу собом боре, гнев, бол, љубав, љубомора и видео је да је, пошто немаћаше ни воље ни вођа, био играчка тих осећања.

Марија Гваско Симонети довршавала је, врло брижљиво, своју т о а л е т у. То јутро обукла је суру вунену хаљину енглеског кроја, испод чијег се жакета видела бела блуза од ирских чипака и испод чије су сукње са широким наборима провиривале мале ноге, на којима беху ципеле од црне јареће коже. Велики сури сламни шешир с венцем од румених ружа, обвијен лаким црним велом, беше на кестењавој коси намештен тако, да су се лепо видели широки праменови власи на челу, на слепоочницама, на потиљку. Испод црног, готово непровидног вела, овално лице чинило се ружичасто, а дугуљасте и тужне очи, које понекада беху у пола затворене, регби од умора, равнодушности, као да су се јаче отварале, да приме све појаве живота. И у тој простој и суроj одећи, у тој одећи без украса, али која се тако љупко приљубљивала уз витко тело, чинила се тако млада да је просто заносила човека. Она рече Кјари, која јој је додавала рукавице, штит, торбицу:

— Јавите господару, да сам готова и да га чекам овде.

Марија намршти лице, те за трен ока ишчезе румен с њених образа. Потом, као да је и опет надвладала њена воља окрену се и упути мирним кораком ка књижници свога мужа; на њеном умиреном лицу не беше више ни најмањег трага од узбуђења. Седећи за својим великим столом за писање од изрезаног дрвета, Емилио Гваско је писао неко писмо, пушећи цигарету. Он не подиже главу.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Шта, Емилио — упита жена благим гласом, заставши на сред собе — ти се ниси обукао за лов?

— Нисам — рече он, дигнувши главу, расејано, као да су му мисли отишле бог зна куд. — Нисам се обукао.

— Јесмо ли рекли у ово доба? — настави жена пријатно. — У десет, чини ми се!

— Да, у десет, — одговори, спусти главу и настави писати.

Маријина рука, која беше у рукавици, стеже помало нервозно у злато уоквирену јабучицу од оника на свом штиту.

— Па? Шта ћемо сад? — упита она опет с извесном ужурбаношћу.

Емилио баци перо на сто, гурну у страну писмо, завали се на наслон своје столице и погледа жену. Гледао ју је дуго, упорно, не говорећи. И напослетку рече полако:

— Одлучио сам да не идем на тај последњи лов.

— Ах! — изусти само Марија.

И као да јој се досадило да и даље стоји покрај стола свога мужа, потражи очима какву столицу, нађе, мало даље, неку велику наслоњачу од црвене коже и седе на њу, држећи у руци свој штит и своју торбицу, понашајући се као да је дошла у походе.

Обоје су ћутали. Али, као и увек, откако се она вратила у Гваскову кућу, Емилио је дуго гледао лице своје жене и целу њу, пола замишљеним а пола посматрачким погледом, погледом оштрог посматрача који је Марију покаткад збуњивао.

— Али ипак, Емилио — рече она тихим гласом, да би прекинула то ћутање — ти радо идеш у лов на лисице.

— Идем радо, то је истина — одговори он замишљено.

— И мораш чекати пуну годину дана, докле опет почне.

— Тако је.

— Зар ниси синоћ био одлучио да идеш?

— Да, бејах одлучио. Али отада је прошла једна ноћ.

— Ти не спаваш ноћу и мислиш на митинг код Ћећилије Метеле, је ли? — рече она, покушавајући да збија шалу.

— Тхе! Не може човек увек ни спавати — одговори он гневно и зловољно.

Сада заћута она. Затим одлучно диже главу.

— Дакле, пошто нећу ићи с тобом, онда могу слободно располагати својим временом? — упита она мало нестрпљиво.

— Да се ниси спремила да идеш некуд? — рече јој он и поново је премери погледом.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Нисам, — одговори она одмах, — јер смо се договорили да идемо заједно.

— Молим те да ми опростиш... — прогунђа он — молим те да ми опростиш, што си се због мене облачила... Изгубила са једну тоалету...

— Не мари ништа — рече она слегнувши раменима.

И стаде штитом шарати по арабескама угасито-црвеног сага. Протекоше два минута гробног ћутања.

— Емилио? — рече она наједанпут.

— Марија?

— Зашто не одеш сам Ћећилији Метели? Иди, обуци свој црвени фрак; викторија је готова и одвешће те до капије, где те чека Франћеско с коњем. Иди, иди.

Њен глас био је миран, хладан и убедљив; био је ведар, као и речи, као и лице жене која је говорила.

— Не, — викну он гневно — не, нећу.

И његов глас беше узбуђен, лице намрштено.

— Емилио — настави она још убедљивијим гласом, у коме беше неке пријатне звучности — ја знам, да ти због мене не идеш Ћећилији Метели. Молим те, да не лишаваш себе тога уживања.

— Хвала ти; нећу да идем — одговори он сухопарно.

Она одмах устаде, као да нема шта више да каже.

— Куда ћеш? — викну он, уставши са своје столице и крочивши неколико корака за њом.

— У своју собу — одговори она мало зачуђена. — После ћу отићи...

— Куда? — упита он сурово.

— Не знам... прошетаћу... отићи ћу некуда... — рече она још непрестано чудећи се.

— Куда? — упита је он опет гневно.

— Емилио! — рече му она благим и прекорним гласом. — Емилио!

Он се умири.

— Опрости ми, Марија, опрости ми...

И седе на велики диван, не узевши руку коју му је она пружила. Жена је стојала а гледала га.

— Хоћеш ли да заједно изиђемо, Емилио? — упита га она стрпљиво.

— Нећу.

— Хајдемо у поље, изан града... где нема света.

— Нећу, нећу.

— У колима, у вилу Пафили? Јутро је тако дивно, ваздух тако благ, хајде... дакле... — говорила му је она стрпљиво, убедљивим, умиљатим гласом:

— Не, не, не — рече и и не гледајући је.

— Па онда, шта да чиним ја? — упита она.

— Ништа.

— Шта ћеш чинити т?

— Ништа.

— Хоћеш ли да остане овде? Хоћеш ли да идем одавде? — и глас јој беше пун највећег стрпљења.

Он то осети, те поскоч.

— Марија, ти се понаиаш према мени као према неком детету? Мислиш ли ти да сам ја болестан? Коса ми је оседела и нисам болестан.

Она виде све знаке гнва и бола, те га тужно погледа.

— Понеки пут смо, Емлио, болесни, а не знамо да смо болесни. Не треба никада обијати нежну руку.

— Колико милосрђа! - узвикну он подругљиво.

— Зашто се једиш, Емлио? Јеси ли нешто љут или те ја једим? — упита га она ирним гласом.

— И једно и друго —одговори он сурово.

— Ах! — изусти она, а рука јој, која је мало уздрхтала стеже јаче дршку од штита

Она опет крочи неколко корачаји, хотећи да изиђе из собе, не опростивши се с њм и не окренувши се.

— Јесам ли те увреди? — викну он за њом. — Ти ћеш ме напослетку почети да мрзиш!

И сва његова ускипел осећања, сви ускипели нагони, што су га мучили, избишегако јасно, да га је жена морала разумети и прозрети.

— Ниси ме увредио —одговори она, заставши, оборене главе и говорећи лагано. —Ја сам обуздала свој понос, Емилио, у додиру са животом, з не осећам увреде. И не могу никога мрзети.

Необичним, упорним, рачним погледом гледао ју је он, као оно човек, који је рад а у очима, на лицу прочита неку страховиту тајну. Али она еше оборила главу, те то није видела. Питање, које је лебдел на уснама Емилија Гваска, ишчезе. Он опет утону у узрујаност збуњеност, тугу, ћутање.

WWW.UNILIB.RS

— Ти ћеш да одеш до своје баке, је ли? — упита она, тек да би нешто рекла.

— Хоћу, часком — одговори он расејано и замишљено.

— Хоћеш ли доћи на доручак?

— Хоћу, у обично доба.

— Па после, шта ћеш да радиш?

— Не знам; не знам — промрмља он.

— Ја ћу остати код куће; сада је већ доцкан — настави она с оном монотонијом с каквом се обично воде празни и излишни разговори.

— А данас? — упита он, пренувши се.

— Имам састанак.

— Аха! — одговори он, погледавши је.

— Са Фламинијом Колоном. Због оних добротворних ствари — објасни му она хладно.

— Фламинија Колона те зар још непрестано воли?

— Још непрестано ме воли — одговори она угризавши усне и мало пребледивши. — Као и руге пријатељице.

— И састајете се? Заједно и шетате, је ли?

— Дакако — одговори она, а лице јој још више пребледе. — Зар се ти томе чудиш?

То питање било је мало оштрије

— Не — рече он, једва изговарајући речи, толико беше узрујан — Фламинија Колона је жена, пријатељица... а ја...

— А ти? — упита она потмулим гласом.

— Ја сам човек: муж.

Наступи мучно ћутање пуно бура.

— Због тога, дакле — рече она — због тога, дакле, нисси ти ишао са мном ка Ћећилији Метел?

— Због тога — призна он, раширивши руке.

— Чега си се бојао? — упита га загушеним гласом.

— Исмејавања. Сви би ми се смејали, када би ме видели с тобом.

Она стукну један корак. Очи јој је наводниле сузама; али имала је снаге да не отвори уста, да коракне, да отиде, не окренувши се, оставивши човека, који је казао своју тајну, лежећи на дивану као какав немоћни, једни замотуљак.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Хајдемо у поље, изван града... где нема света.

— Неħу, неħу.

— У колима, у вилу Памфили? Јутро је тако дивно, ваздух тако благ, хајде... дакле... — говорила му је она стрпљиво, убедљивим, умиљатим гласом:

— Не, не, не — рече он и не гледајући је.

— Па онда, шта да чиним ја? — упита она.

— Ништа.

— Шта ħеш чинити ти?

— Ништа.

— Хоħеш ли да останем овде? Хоħеш ли да идем одавде? — и глас јој беше пун највећег стрпљења.

Он то осети, те поскочи.

— Марија, ти се понашаш према мени као према неком детету? Мислиш ли ти да сам ја болестан? Коса ми је оседела и нисам болестан.

Она виде све знаке гнева и бола, те га тужно погледа.

— Понеки пут смо, Емилио, болесни, а не знамо да смо болесни. Не треба никада одбијати нежну руку.

— Колико милосрђа! — узвикну он подругљиво.

— Зашто се једиш, Емилио? Јеси ли нешто љут или те ја једим? — упита га она мирним гласом.

— И једно и друго — одговори он сурово.

— Ах! — изусти она, а рука јој, која је мало уздрхтала стеже јаче дршку од штита.

Она опет крочи неколико корачаји, хотећи да изиђе из собе, не опростивши се с њим и не окренувши се.

— Јесам ли те увредио? — викну он за њом. — Ти ħеш ме напослетку почети да мрзиш!

И сва његова ускипела осећања, сви ускипели нагони, што су га мучили, избише тако јасно, да га је жена морала разумети и прозрети.

— Ниси ме увредио — одговори она, заставши, оборене главе и говорећи лагано. — Ја сам обуздала свој понос, Емилио, у додиру са животом, те не осећам увреде. И не могу никога мрзети.

Необичним, упорним, мрачним погледом гледао ју је он, као оно човек, који је рад да у очима, на лицу прочита неку страховиту тајну. Али она беше оборила главу, те то није видела. Питање, које је лебдело на уснама Емилија Гваска, ишчезе. Он опет утону у узрујаност, збуњеност, тугу, ħутање.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Ти ћеш да одеш до своје банке, је ли? — упита она, тек да би нешто рекла.

— Хоћу, часком — одговори он расејано и замишљено.

— Хоћеш ли доћи на доручак?

— Хоћу, у обично доба.

— Па после, шта ћеш да радиш?

— Не знам; не знам — промрмља он.

— Ја ћу остати код куће; сада је већ доцкан — настави она с оном монотонијом с каквом се обично воде празни и излишни разговори.

— А данас? — упита он, пренувши се.

— Имам састанак.

— Аха! — одговори он, погледавши је.

— Са Фламинијом Колоном. Због неких добротворних ствари — објасни му она хладно.

— Фламинија Колона те зар још непрестано воли?

— Још непрестано ме воли — одговори она угризавши усне и мало пребледивши. — Као и друге пријатељице.

— И састајете се? Заједно и шетате, је ли?

— Дакако — одговори она, а лице јој још више пребледе. — Зар се ти томе чудиш?

То питање било је мало оштрије.

— Не — рече он, једва изговарајући речи, толико беше узрујан — Фламинија Колона је жена, пријатељица... а ја...

— А ти? — упита она потмулим гласом.

— Ја сам човек: муж.

Наступи мучно ћутање пуно буре.

— Због тога, дакле — рече она — због тога, дакле, ниси ти ишао са мном ка Ћећилији Метели?

— Због тога — призна де он, раширивши руке.

— Чега си се бојао? — упита она загушеним гласом.

— Исмејавања. Сви би ми се смејали, када би ме видели с тобом.

Она стукну један корак. Очи јој се наводнише сузама; али имала је снаге да не отвори уста, да коракне, да отиде, не окренувши се, оставивши човека, који је казао своју тајну, лежећи на дивану као какав немоћни, бедни замотуљак.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Послуживан је сладолед: ручак се приближавао крају. И, наједанпут, услед мало живље фриволности, која је наступила после званичне утегнутости, Франћеско Серлупи, млади витез, који се већ унеколико беше прославио својим несмотреностима, које су понекада биле покрупне или и драматичне, учини једну несмотреност:

— Знате, ваљда, да су се младенци Фиоре вратили са свадбеног пута? Рекао бих да ствари не стоје најбоље!

Ледено ћутање. Марија Гваско, иза велике ките белих јоргована и румених ружа, која ју је готово заклањала, ни оком не беше тренула. Емилио Гваско, који је био ћутљивији него иначе, беше оборио очи, а гости: Фламинија Колона, Марио Колона, Ђани Прована, сенатор Фабио Гваско чинили су се расејани.

— Кажу да ће се позориште Костанца затворити за недељу дана... — покуша Ђани Прована да скрене разговор на другу ствар.

Али Франћеско Серлупи, који је и даље остао неотесан, рећи ће и опет:

— Одиста, као што рекох, Марко Фиоре је одмах, чим се вратио, отишао у клуб, а јуче је био на тркама без Виторије.

Опет наступи мучно ћутање. Срдачним погледом, пуним молбе, који одмах заклонише капци, обрати се Марија Фламинији Колони, и она јој одмах прискочи у помоћ, рекавши својим звучним гласом, који је допуњавао љупку и поносну лепоту те жене:

— Ја се томе ни мало не чудим. Марко Фиоре је увек волео клупски живот. Дона Ардуина, његова мајка, жалила ми се више пута због тога. Затим, Виторија је некако повучена, стидљива!

И тај свој мудри говор изговорила је полако, наглашујући речи и гледајући оштро својим смеђим и милим очима у лице Франћеска Серлупија, као хотећи му рећи, да о том предмету више не говори. Он виде, додуше доцкан као и увек, шта је учинио, те заћута оборивши поглед на тањир, и више се не усуђиваше да упути ма и једну реч домаћинима, Марији и Емилију, једва чекајући да се ручак сврши, те да побегне, као што је увек чинио, кад год би осетио да је учинио какву крупнију глупост.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Јесу ли ове рâне бресквe из Ламе, Емилио? — упита Марио Колона, да би још већма скренуо разговор на други предмет, мислећи на велико Гвасково добро код Терниja.

— Дакако — одговори одмах домаћин, радујући се што може да отвори уста, да говори о нечем; — моји воћари тамо чине права чуда, а и моји вртари. Сваки нам сада дан стиже цвеће и воће.

— Ти, мора бити, уживаш у томе, Марија — рећи ће Фламинија доброћудно се смешећи.

— Те још како! — промрмља она.

— Ви свакако волите Ламу, дона Марија — рече Франческо Серлупи, хотећи да поправи своју погрешку. — Откад нисте били тамо?

Превео с талијанског
Михаило Добрић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ХРОНИКА

ИЗ НАЈНОВИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ[1]

Кад странац дође у Београд или у други који град простране српске земље, мора се, ако не потпуно разочарати, бар зачудити, што тако мало, а каткад и никаквих трагова материјалне културе не види. Нема „великих“ градова, нема храмова и грађевина које броје много година и које би сведочиле о знаменитој прошлости народној. Свуда, готово на сваком кораку, путник види само нове ствари: мале и незнатне, кад се упореде са сличним стварима у другим земљама, које је пре тога обилазио. Међутим тако је много слушао и још непрестано слуша с Србији, о бурном политичком животу у њој; слушао је, а можда и читао, да постоји велика књижевност српска, интересантна усмена књижевност народна, знамените „јуначке“ песме народне, које су преводили Французи, Немци, Пољаци...

Српски је народ проживео у добро организованој држави и у миру само другу половину XII, XIII и XIV век, време, кад је и европска култура тек била почела да се развија. Само споменици тога периода српске историје и одржали су доцније народну традицију, која није допуштала да народ клоне духом и која је будила наде на бољу будућност и на обнову државе.

У току XV, XVI и XVII, XVIII века и првих двеју десетина прошлог века српски је народ водио борбе с Турцима,

[1] Овај је чланак изишао у фељтону дневника „Gazeta Warszawska“ од 1 јануара ове године. За основу чланка писац је узео расправу г. J. Скерлића „Млада српска поезија и приповетка“, која је изишла у „Hrvatskom Kolu“ књ. I, 1905 г.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

с народом, који није имао културе и није могао дати ништа у замену за дезорганизацију и уништење српске независности; с народом који је, повлачећи се на југ, остављао за собом трагове само у језику српском. Водећи непрестано борбе, Срби нису могли ништа стварати у материјалној култури. Али су зато располагали бујном маштом, имали су за оне прилике развијен и богат језик и природни инстикат за причање о свему, што се догађало; имали су творачку способност књижевну и били су духовно развијени. Кад је сишла с позорнице Србија Немањића (1459 г.) и био прекинут рад на старој књижевности, на црквено-словенском језику, почела се неговати усмена књижевност, а у Дубровнику је поникла нова књижевност, као одјек италијанске књижевности, на народном језику. А кад је пала и Дубровачка Република, наставили су рад на књижевности они Срби, који су се преселили у Аустрију, тако, да у српском народу прекида у књижевном раду није никад било. „Словенски славуј“ — како Србе Бугари називају — није никад престајао да пева.

*

У претпоследњој деценији прошлога века појавио се на књижевном пољу симпатични и образовани песник Војислав Ј. Илић, син песника Јована Илића. То је једини српски песник, који је био под утицајем Пушкина и Љермонтова, први је прекинуо с традиционалним угледањем на народну поезију и увео класичне облике у српску књижевност, држећи се принципа l'art pour l'art. Окренувши поглед класичној поезији Грка и Римљана, он је црпао материјал за своје песме из њиховог живота и митологије. Спољашњим обликом својих стихова Војислав је скренуо на се пажњу целе интелигенције српске и стекао читав ред младих имитатора. Био је то песник ширих погледа, који је сем српске књижевности познавао добро и књижевности других Словена и других народа. Међу његовим песмама налазимо и песму Finis Poloniae, у којој тужи за изгубљеном Пољском.

Један од знатнијих подражавача Војислављевих био је песник Милорад Митровић († 1907), чија се „Књига о љубави“ појавила 1899 године. Читајући његове песме, читалац се непрестано сећа дела старе трубадурске школе; то је, да се тако изразим, псеудотрубадур, песник, који је јако волео живот

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

средњег века и о њему само сањао. Доцније, за време реакцијских влада краља Александра, припадајући малој групи младих прогресиста, Митровић је променио правац своје поезије, почео је да пише сатире и басне, које су имале антирежимску тенденцију.

Из групе истакнутих песника, који су пошли за Илићем, заслужују пажњу и два жива песника: Милета Јакшић и Алекса Шантић, које додуше критика није одушевљено примила у почетку, али су убрзо Јакшићеви описи природе и Шантићеве родољубиве песме освојиле омладину српску. Дивна је песма Шантићева „Остајте овде!..“, испевана у тренутку, када су саплеменици његови из стеновите Херцеговине почели да се селе у Америку у великом броју. То је данас најпопуларнија патриотска песма у српској књижевности.

Представници модернизма у српској поезији су два млада српска дипломата: Јован Дучић и Милан Ракић, први из Херцеговине, а други из Београда. Дучић се у почетку, као и остали, угледао на Војислава Илића, али кад се упознао с модерном француском поезијом, подлегао је њеном утицају. Прве његове „Песме“ изишле су из штампе 1901 године. У познијим делима својим, изданим после дужег бављења у Женеви и Паризу, почиње он имитовати француске песнике, али само у спољној форми. Он описује исте предмете које и француски песници, али без инспирације и без осећања.

Међутим Милан Ракић, непознати „Z“ из полумесечника „Српски Књижевни Гласник“, већ првим својим песмама из 1903 године обратио је на се пажњу српске критике. То је песник који мисли, песник необичних способности и великог дара. Будући под утицајем Сили Придом-а, Алфреда де Вињи-а и других француских песника првога реда, Ракић је започео своју делатност скромно и без икакве помпе. Поезија је његова искрена и права лирика, проткана дубоким песимизмом. Не интересује њега само његова личност; он мисли о целом човечанству и о општој беди. Његове су песме најлепше ствари савремене српске књижевности.

У истом се правцу развијају и млади наставници: Сима Пандуровић и Велимир Рајић, Госпођа Даница Марковић, сеоска учитељица, као и читав ред млађих песника, чија дела чине главну садржину српских часописа. Делатност ових младих песника најновије српске књижевности доказује, да Српски Народ,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

и ако мали и непознат, и на том пољу људског рада иде лагано за културним народима европским, трудећи се да у општој уметничкој књижевности заузме оно место, до којега је доспео прост Народ Српски својим усменим песмама.

*

Прозних писаца има савремена књижевност српска много више но песника. Има једна интересантна појава за историка опште књижевности: у српској књижевности нема романа, ни историског ни из савременог живота друштвеног, бар не у оној форми, у каквој га има у других народа. Књижевни историци мисле, да је то последица недовољно развијеног друштвеног живота у Срби, који су тек од неколико десетина година на овамо спојени у једну независну државу; у тој држави тек се почео стварати грађански сталеж, који је, као и српско племство, за време Турака био ишчезао. Али је зато српска новела доведена до савршенства, нарочито новела из сеоског живота, која већ има, истина кратку, историју свога развитка.

Западно-европски романтизам донесен је у Србију доста касно, тек у половини XIX века. Најистакнутији представници романтизма у српској књижевности били су Јаша (Јаков) Игњатовић († 1887) и Ђура Јакшић († 1878), који су живот простог народа и сувише идеализоволи. Тек осамдесетих година прошлога века д-р Лаза Лазаревић, лекар и, мало доцније, Јанко Веселиновић, учитељ основне школе, будући под утицајем представника либералног покрета у Русији, Чернишевског и Писарева, почињу у новеле из живота српског сељака уносити реализам. „Први пут с оцем на јутрење“, „На бунару“ и „Вертер“ то су мала ремек дела српске књижевности. Подражаваоци њихови, Милован Глишић и Павле Марковић Адамов с великим су успехом продужили рад на развоју српске новелистике.

Потпуно је усамљен Симо Матавуљ, Србин из Далмације, који је у својим новелама уметнички описивао живот далматинских Срба. Његово је најбоље дело „Бакоња фра Брне“.

С Матавуљем настаје извесна промена у новелама: почињу се јављати у књижевности провинцијализми. Стеван Сремац и Јелена Димитријевић почињу цртати живот и обичаје становништва из околине Ниша на дијалекту те околине. Дошавши из Баната непосредно у Ниш, овај је млади професор одмах опазио све интересантне и оригиналне појединости живота ове про-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

винциске вароши, и располажући великим даром за хумористику, он је дао читав низ новела, пуних комичних епизода, од којих му је најбоља „Ивкова слава“, прерађена касније у позоришни комад. (Она спада у најпопуларнија оригинална позоришна дела у Срба).

У ову групу писаца долазе и Борисав Станковић и Иво Ћипико. Први црта патријархалан живот своје варошице Врања на српско-турској граници, а други, угледајући се на Симу Матавуља, пише лепе новеле с колоритом северне Далмације и далматинских острва.

Име Борисава Станковића с поносом изговара данас сваки Србин, јер он је један од нардаровитијих српских писаца. Прва збирка његових новела изишла је 1890 год. под насловом „Из старога Београда“ и оригиналношћу својом изненадила је књижевне критичаре српске. Убрзо за тим појавиле су се и друге новеле његове под насловом „Божји људи“, у којима, као Горки, силази у најнижи друштвени слој, међу јаднике и богаље, и с ванредним артизмом црта њихов живот. Али што је утврдило његову славу, што га је учинило најпопуларнијим и најомиљенијим писцем, то је генијални драмат његов „Коштана“. Циганка Коштана је лепотица варошице Врања, певачица омиљених народних песама с лепим источњачким мелодијама, која као вила прелеће с једног краја варошице на другу, сејући за собом очајање, јер у свих буди страсну љубав, па затим — ишчезава. Отуда и није чудо, што се у њу заљубио и најмлађи син једнога од најбогатијих варошана, из старе, конзервативне и патријархалне генерације. Старији његов син, који је ожењен — senex comicus — иде да спасава брата, који луди од љубави, али чим чује (у крчми) Коштану и он се заљуби. Баца новце, лупа чаше и флаше и моли Коштану да пева. А он слуша. Обузима га неко сентиментално расположење и он јадикује, што младост пролази, што се више неће вратити. Најзад долази и отац, да изгрди синове што су полудели, али... и њему је пријатна близина лепе певачице; скида капу, седа и тражи вино. Напослетку цигани, кад виде да Коштана воли најмлађег сина, узму је и одвуку.

„Коштана“ је персонификација љубави и младости, које увек потресају душе гледалаца и читалаца. Проткана дивним народним песмама и болним лиризмом Калче, то је најбоље драмско дело у српској књижевности.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Као Станковић, и млади босански радник Петар Кочић, чим су се појавиле његове новеле „С планине и испод планине“, постао је чувен и цењен писац. Најлепше је његово дело „Јазавац пред судом“, у коме, цртајући босанског сељака, исмева врло духовито тамошње власти.

Занимљиве противности у животу српског варошког становништва најбоље су досад описали рано преминули Радоје Домановић и Бранислав Нушић. „Краљевић Марко по други пут међу Србима“ то је дело Домановића, које је одушевљено примила читалачка публика. Сама идеја евокације народног јунака из јуначких песама народних врло је срећно изабрана: Краљевић Марко се враћа с оног света у Србију, чуди се садашњем њеном уређењу и исмева своје ситне земљаке. Друге његове сатире као „Данга“, „Вођа“, „Страдија“ (земља у којој сви страдају — Србија) имају црте јувеналске сатире, у којима се без милости исмевају друштвени односи из времена краља Александра и краљице Драге.

Нушић је, поред мањег броја хумористичних новела, написао и неколико комедија и драма из савременог живота, од којих су му најбоље: „Тако је морало бити“ и „Јесења киша“. Написао је и два комада историске садржине: „Кнез Иво од Семберије“ и „Данак у крви“.

Тако у најкраћим потезима изгледа савремена српска књижевност. Наравно, ја сам се у овоме чланку задржао само на најзнатнијим именима. Из овога се види, да књижевни рад у Срба није незнатан. На књижевном пољу нема политичких граница, које би делиле српске покрајине, које иначе припадају туђим државама. На овом се пољу сви Срби спајају у једну духовну целину, коју материјално потпомажу како појединци тако и слободна држава српска.

М. Јанковић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

БЕЛЕШКЕ

Друштва.

Матица Српска у Новом Саду. — На седници Књижевног одбора Матице Српске од 5 маја ове године, поред других административних послова, свршени су и ови књижевни: 1. На питање Матице Српске у Дубровнику одговорено је да нема потребе преводити и издавати „Историју војничке крајине“ од Фр. Ваничека. — 2. Секретаријат је поднео извештај о издањима за 1911 годину, које је Матица досад издала. — 3. За „Летопис“ су примљени ови списи: а) „Чувар своје жене“, приповетка Боже Ловрића; — б) „Својој мети“ и „Још један дан“, песме Душана Бојића. — 4. С неким изменама примљен је за „Књиге за народ“ спис Србољуба Љубибратића „Свети Сава у народним причама и песмама“. — 5. На оцену су издата ова дела: а) „Мала психологија укуса“, од Марка Цара; — б) „Бадњи дан“, „Српска књига“, „Зора“, „Њој“, „Питаш ме“ и „При месечини“, песме Душана Ј. Бајића; — в) „Дунав“, од непознатог писца; — г) „Олгин удес“, новела д-ра Милана Савића; — д) „Унутрашњи дијалог“, од Душана Срезојевића; — ђ) „Дугови“, драма у 3 чина од Боже Ловрића. — 6. Нису примљени ови списи: а) „Свака сила за времена“, приповетка из каменога доба (превод с немачког); — б) Jordanis De origine actibusque Getarum.

На седници истог одбора од 18 јуна: 1. Председник је известио одбор да је умро Филип Обркнежевић, професор и један од најстаријих чланова Матичиних. — 2. Примљени су за „Летопис“ ови списи: а) Песме Душана Бајића из циклуса „Српска књига“: „Још један дан“ и „Бадњи дан“; — б) „Дунав“, од непознатог писца; — в) „Мала психологија укуса“, од Марка Цара; — г) „Из историје Срба у Угарској, X“, од д-ра Алексе Ивића; — д) „Виктор Иго и Срби“, расправа д-ра Миленка Р. Веснића; — ђ) „Литература и народност“, расправа од Марка Цара. — 3. Издата су на оцену дела непознатих писаца, која су стигла на расписане конкурсе: а) „У младости“, приповетка; — б) „Јарани“, приповетка; — в) „Илоња Боратијева“ и „Нађењедске две врбе“, приповетке; — г) „Једрилица без једрила“, драма; — д) „Драгомир, жупан Требињски“, драма. — 4. Издати су на оцену ови списи: а) „Римски мудрац Епиктет“, од М. П. Бирјакова, у преводу Нике Николајевића (за „Књиге за народ“); — б) „Српкиња дјевојка у пјесми и приповиједци“, од Симе Кончара (за „Књиге за народ“); — в) „Шкртац“, приповетка Боже Ловрића; — г) „У лову“, приповетка Стеве

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Јанетовића; — д) „Очева смрт“, приповетка Боже Ловрића; — ђ) „Краљевић Марко и Арапин“, еп у двадесет песама од д-ра Николе Продановића; — е) „Пожар страсти“, драма од Јосипа Косора; — ж) „Јоакима Вујића учитељевање и страдање у Земуну“, од Димитрија Руварца; — з) „Храбри витез“, песме Момчила Милошевића. — 5. Нису примљени ови списи: а) „Хроника свију главнијих догађаја херцеговачке буне“, од Вука Врчевића; — б) „Олгин удес“, приповетка д-ра Милана Савића; — в) „Списи о педагогији“, од Емануела Канта (превод); — г) Збирка песама под натписом „Путни дух“; — д) „Дугови“, драма у 3 чина; — 6. Саслушан је извештај, који је Јован Живановић, Матичин изасланик на овогодишњој скупштини Српске Књижевне Задруге, поднео Матици о раду Задругине скупштине, и одлучено је да се тај извештај штампа у „Летопису“ с допунама од д-ра Тихомира Остојића.

На седници Књижевног Одбора, која је држана 4 јула, поред још неких послова, свршени су ови: 1. За Матичина издања примљени су рукописи: а) „Шкртац“ и „Очева смрт“, приповетке Боже Ловрића; — б) „Римски мудрац Епиктет“, од М. П. Бирјакова у преводу Нике Николајевића; — в) „Јоакима Вујића учитељевање и страдање у Земуну“, од Димитрија Руварца; — г) Две песме из спева „Краљевић Марко и Арапин“, од д-ра Николе Продановића. — 2. Нису примљени ови списи: а) „Храбри витез“, „Пожар страсти“, „Српкиња дјевојка у пјесми и приповиједци“. — 3. Издати су на оцену ови рукописи: а) XI чланак „Из историје Срба у Угарској“ под натписом „Од смрти последњег Јакшића до смрти Петра Бакића“, од д-ра Алексе Ивића; — б) „Љубав и појезија Лазе Костића“, од д-ра Бошка Петровића; — в) „Са словенске равни“, од Р. Ф. Мајера; — г) „Притисак светлости“, од М. М. Матића; — д) „Низ живот“, (приповетка), „Последњи дани Босне“ (драма), „Гуја“ (драма), „Хајка“ (драма), сва четири списа од непознатих писаца.

Наука.

Dr. Havass Rezsö. — **A magyar birodalom közjogi tézképe** (државно-правна карта угарске краљевине). Mérték 1 : 1,000.000. Ara 2 korona. A magyar földrajzi társaság megbisásából kiadja. A magyar földrajzi intéret részvenytárzaság. Budapest, V., Rudolf-Rakpart. 8, 1909. — У тексту, којим се ова карта пропраћа и који је написан на мађарском, хрватском, немачком и француском језику, изнесене су побуде које су аутора побудиле да изради саму карту.

После анексије поникла је мисао о образовању нове југословенске државе као саставног дела Аусто-Угарске (тријализам). Саставни делови те југословенске краљевине били би: Босна и Херцеговина, Далмација, Ријека, Хрватска са Славонијом, Крањска, они делови Корушке и Штајерске што су јужно од Драве, Истра, Трст, Горица и Градишка. Како би се тиме Угарској одузела Хрватска са Славонијом и Ријека, она би, као накнаду, добила пољски део Шлезије, Галицију и Буковину.

Аутор ове карте одсудно је противан таквом политичком груписању: с једне стране, Босна и Херцеговина, на основу историјске прошлости и заклетве краљеве од 1867 год., и Далмација на основу закона од 1868 године, могу бити само саставни делови Угарске; с друге стране, Мађари, тражећи ослобођење Пољске, одричу се својих права на Галицију. Ова је карта израз таквог схватања; на њој је пред-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

стављена угарска краљевина, која би се састојала из Угарске, Хрватске, Славоније, Далмације, Ријеке и Босне са Херцеговином.

Као што се види, Мађари теже да у састав своје државе увуку Босну са Херцеговином и Далмацију, поглавито на основу тога, што су угарски владаоци успевали, у средњем веку, да задобију, за извесно време, пресудан утицај на ток јавних послова у овим земљама. Тиме се превиђа да се данас политичке целине образују као резултат тежњи, које у садашњости делују као живе силе у једном народу; а тежње народа поменутих трију земаља никако не потпомажу остварење изложеног мађарског плана.

Мора се признати да мађарско јавно мишљење заслужује похвалу, када захтева поновно образовање народне пољске државе; али оно несумњиво поступа сасвим недоследно, када се свом жестином бори против истоветних тежњи код свога јужног суседа.

Б. Милојевић.

Турско-словенски споменици дубровачког архива. — Познати испитивач прошлости Босне и Херцеговине д-р Ћиро Трухелка објавио је у овогодишњој 1 и 2 свесци „Гласника земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ (стр. 1—162) 180 писама из дубровачког архива, а која се тичу веза дубровачких са Турцима. Скоро сва су та писма писана српским језиком и српским писмом, а свега је њих око десет писано арапским језиком и писмом. Највећи број тих писама писана су од стране султана или турских власти Дубровчанима и у њима се поглавито говори о трговачким везама дубровачким са Турцима. Највише их је која су просто потврде пријема данка, који су Дубровчани давали турским султанима за слободу и трговања по турским земљама. Стога су ова писма драгоцена грађа за историју трговачких веза између Дубровника и Турске. Сем тих података за економску историју Дубровника, може се међу овим писмима наћи, истина врло ретко, и по који податак за политичку и културну историју у ширем смислу. Тако је, на пр., занимљиво у том погледу баш прво писмо у овој збирци. Њега је издао султан Мурат II 10 јула 1430 године, који приговара Дубровчанима што му не пошљу посланика који ће га као суседа и пријатеља поздравити. Султан каже: „Да буде ведому (овде исписујем речи данашњим правописом) вашему племенству, јере ви по всех мојах земљах ходите тер тргујете, и што ви је потребно од моју земљу все имате, а од вас нигдар чловек не је дошел, да поздрави господство ми и да ме види, да учинимо познаније међу себе и да имамо добро пријатељство...“

Има неколико писама у којима се може наћи понеки нов податак о последњим српским деспотима, о херцегу Степану Вукчићу Косачи а нарочито о синовима његовим Владиславу и Влатку. Тако, у овој се збирци налази једно писмо деспота Лазара, сина деспота Ђурђа, писано 22 децембра 1457 године. Тим писмом он, у име своје и свога брата Стевана, потврђује да је примио сав остатак оставе, која му је по својој прилици остала у Дубровнику од оца. Занимљиво је и то што у овом писму деспот Лазар јавља Дубровчанима о смрти угарскога краља Владислава, по вестима из Угарске, и да ће се угарски сабор састати 1 јануара ради избора новога краља. Из ових писама дознајемо још и то да је кћи деспота Лазара, Мара, жена последњега босанскога краља Стевана Томашевића, ишла 1485 године у Цариград султану и жалила му се на Дубровчане што јој неће да исплате оставу

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

њенога деде деспота Ђурђа, а то се тицало баш ове оставе коју је деспот Лазар примио. Дубровчани су се бранили од те тужбе напред споменутим писмом деспота Лазара, али је краљица Мара оспорила аутентичност писма. Стога је султан изнео писмо пред вештаке, који су утврдили оно што је краљица Мара наводила, те султан наређује Дубровчанима да јој одмах исплате остатак оставе деспота Ђурђа (види писма под бр. 90 и 99). —

Довољно је познато да је дубровачки архив пребогата ризница историске грађе не само за историју Дубровника већ и суседних српских и других балканских земаља и народа. Тако исто позната је ствар да би нам многи моменти из српске историје, политичке и културне, били данас потпуно непознати да им помен није сачуван у Дубровнику. Захваљујући труду Миклошића, Пуцића Јосифа Ђелчића, Талоција, Рачкога, Јиречка, Ант. Вучетића, и сада д-ра Ћире Трухелке, нама данас стоји на расположењу прилично обилата грађа за историју српске државе средњега века: До данас је из дубровачкога архива доста издано, али је несравњено већи део грађе још необјављен, и српски историк мора с нестрпљењем очекивати да когод из њега што испише и објави. Он радосно и оберучке прихвата све што отуда добије, због тога и д-р Ћиро Трухелка заслужује особиту нашу захвалност што нам је пружио ову лепу збирку драгоцених података за нашу прошлост. Ми ћемо му стога радо опростити што он не каже да су ова писма писана *српским* језиком и *српском* азбуком, већ „словјенским“ језиком и босаницом. Нека их он и даље исписује и издаје, па макар какво им име народно давао. Неће он моћи од нашег ока и срца сакрити оно што је наше.

Дужни смо још напоменути да је д-р Трухелка уложио доста труда и вештине око издавања ових споменика. Стога је издање врло добро и поуздано те се с те стране с правом може уврстити у ред добрих издања, као што су Миклошићево и Јиречково. Трухелка је додао још 19 врло добрих снимака. Истина снимци су смањени, те се на њима понегде врло тешко распознаје текст, али то не иде на штету издавача.

Де Фориел де ла Лоранси: **Логика.** — А. Ст. Јотић, професор у Битољу, превео је књигу Фориел де ла Лоранси „Логика општа и примењена, са примерима за вежбање у општој логици“ (Битољ, 1911, 4°, стр. 187. Цена 2,80 дин. или круне). Дело је добро преведено и може послужити врло добро и као помоћна књига онима који овај предмет предају у средњим и стручним школама.

Књижевност.

Богдан Поповић: **О књижевности.** — Као трећа књига збирке „Одабраних дела за школу“, коју уређује г. Тихомир Остојић, прештампано је из „Дела“ за 1894 год. уводно предавање „О књижевности“, г. Богдана Поповића, професора упоредне књижевности на Универзитету. Ово је предавање овде прештампано са неким ситнијим изменама (изостављени су само подаци о историји катедре историје књижевности). Уз ово предавање штампан је одломак из опширног писма, које је г. Поповић упутио уреднику, поводом његове молбе за одобрење да ово предавање прештампа. У овом је писму г. Поповић изложио, управо допунио, своје погледе о књижевности и њеном значају по опште образовање.

Г. Поповић се код нас данас сма-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ста као ауторитет првог реда у питањима о књижевности. Стога његове мисли имају особит значај, и оне се често примају без даљег размишљања и проверавања. Али то још не значи да г. Поповић не може понеки пут рећи по нешто погрешно, или бар нешто претерано, или тврдити нешто што се тешко може доказати. И доиста ми налазимо у овом његову писму, штампаном уз предавање у овој књижици, понеку мисао, коју г. Поповић или није ни доказивао или која се чак не може ни доказати. Он по неки пут рекне нешто и то тако да је на врло чудноват начин помешано тачно са нетачним, да се читаоцу, који размишља о ономе што чита, врло тешко наћи. Узмимо само почетак пропратнога писма. Г. Поповић ту каже ово: „Књижевност треба данас у толико више неговати у колико живимо у једно демократско доба. Књижевно образовање, у пуном и највишем смислу те речи, представља можда највиши степен људског образовања. За такво образовање демократска доба, сама по себи, нису погодна. Њихова је култура претежно култура материјална, која је спољашња, и до које се може много брже доћи. Да се дође до унутрашње „хуманитетске" културе, потребно је времена. Само старији друштвени слојеви, ако тако могу да са изразим, могу је постићи. Доба друштвене демократије обележена су сталним придоласком нових, културно нижих слојева, који тек имају да се васпитају; док се не васпитају, они остају сирови и скоро у опреци с том финијом и вишом културом",

Ми смо навалице навели цео овај пасус, јер је он веома занимљив. Кажемо занимљив само стога што је он од г. Богдана Поповића, иначе — право да кажемо — рекли бисмо: „Жив ми Тодор, да се чини говор". У њему је речено веома много; у њему је тако помешано тачно са нетачним, нејасно са неодређеним, да сумњамо да ће у Србији и Србству бити икога ко ће овај пасус разумети како треба. Пре свега: да ли ко може јаким и непобитним доказима утврдити да демократско доба није погодно за књижевно образовање? Даље: ко тако исто може доказати да само „стари друштвени слојеви" могу постићи унутрашњу „хуманитетску" културу? Затим какве то слојеве разуме г. Поповић под „старим друштвеним слојевима?" Најзад: је ли свеколика карактеристика демократије то што је њена култура претежно материјална, и што је она обележена „сталним придоласком нових, културно нижих слојева, који тек имају да се васпитају?"

Читаоца, који како тако пређе преко наведеног пасуса, чека особито изненађење кад дође на 12. страну ове књижице, на којој г. Поповић каже, од речи до речи, ово: „Књижевно образовање заиста није д у х о м антидемократско. Добра књижевност је увек полазила из народа, и увек се враћала у народ. Аристократске и учене књижевности, и књижевности појединих сталежа, нису никада ваљале. Кад књижевност тако стоји са својим кореном у народу, није могуће да је она неком битном особином у опреци са демократијом". — Овај пасус садржи апсолутно тачне мисли, али он чини да се онај напред наведени пасус још теже може разумети.

Сем тога на овој истој страни има и ово: „Демократији је судбина и циљ да се претвори у аристократију." Доиста мора се човек наљутити кад прочита оваку реченицу, а нарочито кад је она од г. Поповића, који уме, кад хоће, да буде јасан. Што нам не каже: на који се те начин демократија претвара у аристократију и у какву аристократију?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Овако неодређених, нејасних и сумњиве тачности места има још неколико у овом писму, али их ми овде немамо места наводити. Читалац ће их и сам лако наћи и уочити. Но, поред тога, ово писмо има и врло лепих места и тачних констатација, које надокнађују наведене нејасности.

О самом предавању нећемо говорити, јер је оно одавно написано. Оно је говорено пред зрелијим слушаоцима и за њих је и подешавано, али ће свакојако моћи послужити и за лектиру старијим ученицима средњих школа. Потребно ће бити само да наставници књижевности понеку мисао г. Поповићеву развију и објасне ученицима. **М.**

Marin Bego: **S mora.** — Друштво хрватских књижевника започело је треће коло својих издања збирком приповедака једнога од млађих, можда и најмлађих, хрватских приповедача, Марина Бега. Ова збирка носи наслов прве приповетке у њој „С мора“, и има у њој свега пет прича: „С мора“, „Удовица“, „Circulus vitiosus“, „Quadrille“, „Напокон“.

Марин Бего је, као што рекосмо један од најмлађих хрватских приповедача. У кратком животпису, на крају ове књиге, каже се да се родио 16 новембра (п. н.) 1881 год. Први му је значајнији рад из 1905 године и то не књижеван у ужем смислу ове речи већ поучан. Та прва његова књига носи наслов „Узори праве радиности и човјештва“. Сем тога он није књижевник по занимању, већ као доктор права ради у адвокатској канцеларији д-ра Мајстровића. Књижевношћу се, дакле, бави у доколици као и многи и српски и хрватски књижевници, пошто се још ни код нас ни код Хрвата не може живети само од књижевности. У оваким приликама тешко је, особито почетнику, да сву своју умну снагу употреби на стицање погодаба које мора имати добар књижевник — уметник. Истина једну од понајглавнијих погодаба Бего већ има у довољној мери: он врло лепо и течно прича. Са другом погодбом, која је најзначајнија за приповедача - уметника, са студијом и инвенцијом као да не стоји тако добро. Он у овим, и то у свима, својим приповеткама хоће да реши социјалну страну проблема сексуалнога живота. Од прилике он хоће исто оно што и наш Ускоковић у већини својих приповедака јако наглашује, и чега унеколико има у „Нечистој крви“ Боре Станковића, и у још понекога нашег бољег приповедача. Али се Бего много разликује и од Ускоковића и од Боре Станковића. Он не показује ни близу ону снагу коју налазимо у Ускоковићевим причама нити ону психолошку дубину коју има Б. Станковић. Сем тога се Бего и у погледу на тај живот разликује од Ускоковића и Б. Станковића и других наших. Док ова двојица сматрају да су погрешке против морала довољан разлог за трагедију, дотле Бего на то гледа веома оптимистички. Он сматра да су погрешке против морала исто тако природне, као што су природни и сами морални закони. То се најлепше види из приче „Quadrille“, као што се то добро може уочити и у причи „С мора“. Тиме он, дакле, устаје против досадашњих погледа, који владају у свету. Ако он успе да своје погледе довољно образложи и да тиме увери свет у тачност тих погледа, онда ће и његове приче имати неки успех. Иначе не. Овим нас причама, које су пред нама, није ни близу уверио о тачности свога гледишта.

А штета што се бацио на то поље, кад ту нема шта ново да се исприча, бар нема шта да нам ново исприча приповедач као што је Марин Бего.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Све оно што је он испричао, читали смо ми већ којегде у веома разноликим варијацијама. Једино би га још могло оправдати, и спасти, да су личност у причама боље обрађене. Али ту баш Бего стоји понајгоре. Све су његове личности скоро безличне — општи типови. У овом случају причу спасава оригинална фабула. Рекосмо већ да Бего препричава већ често пута препричане фабуле. Дакле нема ни оригиналних личности нити оригиналне фабуле, и онда је јасно што у овим причама, сем течног причања и оног оригиналног гледишта, нема ништа ново и оригинално. А кад још узмемо да су му погледи сумњиве тачности, — онда је јасно колико мало вреде ове његове приче. Укратко: Марин Бего је више него добар приповедач, али веома, веома слаб уметник. Једина прича у којој има понеки уметнички потез, јесте последња прича „Напокон". Али је Бего ипак и ту причу покварио завршетком у коме се налазе нека размишљања, која је готово немогуће разумети према оном што је раније испричао. И сам наслов приче неразумљив је с обзиром на њену садржину.

М.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Чика Љубина улица бр. 8)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЛО

КЊИГА 60. АВГУСТ, 1911. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

МАНЧИНА СУЗА

I

Море... мењаше се и владике, и начелници, и кметови, па не би толико ларме као кад изменише Манчу гробара! Најпре га ожалише жене:

— Бог да суди на Ване кмета што направи сос Манчу Испудија га из гробље! — викале су оне враћајући се једне суботе са гробља, полако, по три четири у гомилицама, у црнини, са корпицама и зембилима у рукама, с празним стакленима и судовима.

Тог јутра Манча није био ни у гробљу ни иза гробљанске порте, међу убожјацима из Сиротног Дома, који, у палвим блузама и расходованим цокулама, услоњени уза зид, погнутих глава, немо пропраћају пролазнике и примају ако им ко шта понуди; нити тамо даље, поред пута, где, под кестеновима вревају и богораде просјаци, слепи, кљасти и узети, — одакле га не би могао отерати нико, па ни опаки кмет Ване. Није био стога, што га је било срам од тога што му се јуче изненадно деси, и чинило му се да цела варош говори о њему: како је, сад под старост, постао неваљао, и што би се жене четиле око њега и питале: „Забога, Манчо, шта то би?“ — те не би им могао напричати шта је то било ономад уочи Петке.

А њима необично без њега, без тог малог човечуљка зденасте главе и малих очица као у свињчета, што је ту, у гробљу, од Бог те пита кад.

Стар али крепак тај Манча, мало нарамује и лево му сто-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

пало затурено у страну; у оделу разне боје, кроја и матерје: нешто ново, нешто половно или исцепано, како му ко шта дâ од пустолина ових покојника, што им табана и услужује гробове: пали свеће и кандила. Иде, гељa, носи кадионице, зејтин, жижак.

— Манча! Дај кандилку! Мало огањ!

— С'г, невесто! Имаш ли тамјан, јало измирну?

И док она тражи по корпи или зембиљу, он се пипа по џеповима, пуним прашине и зрна од тамњана и измирне, парчића свећа, палидрваца и труда за фитиље, и услужно нуди шта коме треба. Сагне се, пали свеће, долева кандила, дува у кадионицу да распали жар, стење и шиче на нос — и одмах се маша празне кадионице с другог гроба и трчи да узме ватре са свога огњишта. Не требају му машице ни кукач, већ џарне угарком по огњишту, и тапавим прстима са огорелог и задебљалом кожом узима жеравицу, спушта је у кадионицу, крши и ломи да боље стане, и, по обичају, дуне у њу, да растера пухор, па је носи. Иде од гроба до гроба, прескаче крстаче, удара о камење, цепа се о трње и боцу, а оне попадале по гробовима, не виде се од траве и жбуња, и чују се као кукавице:

Отвори прозор, јали врата, сине...
Мајка несретна по туђу работу,
Нема кад да дојде да те обиђе...
Ти си ми, мајки, у довлет бија;
Како ти тамо у тмину, чедо?
Са голем памет бејаше сине,
Голем бејаше, мераклија беше.
Таско, Таско, беспрекоран Таско,
Мајкино име големо, сине.
Нигде твој бој не могу да видим,
Паметан много и бистар Таско:
За мало време мајстор ми беше...
Да ли мајка да ми те чека
Од ники варош да дојдеш, сине?
Леле, Бошке, ал' је жално много!
Да си мен', Бошке, ту донеја,
При татка и мајку. и слатко чедо...

Вревају на све стране и иза сваког џбуна чују се разни гласови, запевке, нарицања, зацењивања, јецања. Оне кукају, а он врши посао, не теши никога нити га то што дира, као да

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

му је ова врева омиљена песма, и као да би му необично било кад би ћутке палиле свеће и преливале гробове.

А, Бог зна, да ли је ко у стању и да га ражали; окорело му, срце као опута и ни сам не зна кад је сузу пустио. После што би их тешио и што би се жалостио, кад зна да се свак утеши сâм. Знао он то боље но ико. Млада удовица, сутрадан по сахрани, чим изађе из вароши, кука и лелече, и кад се помоли на гробљанске вратнице трчи и простре се по гробу, буса се у груди, само пазиш одакле ће севнути нож да се распори, зацењује се, пада у несвест, преврће очима.

— Манчо! Воде, воде! Поскоро! — вичу жене и трче.

— С'г, невесто, с'г! — виче он. Геља, а шапће: „Де, кротко, ништо гу неће будне. Хм!“

Сутрадан та иста опет кука и нариче, ама не трчи и не пада у несвест. Трећи, четврти, пети, десети дан запали свећу, мало поплаче па иде. И прође још неки дан, а она уздахне и вели:

— Гледај си, Манчо. Ево тамјан је туј и фењер, и зејтин у стакло. Лепо смо живували. Ћу се наминем...

И онда: „'ајд са здрављем“, и кад гу видиш.

Зна то Манча, зато их пусти те се искукају до миле воље, бусају се, чупају, бацакају, и кад се утишају приђе и рече полако:

— Ви да сте живи... Чини ли адет? — то јест је ли звала попа да учини помен па ако није, он га тражи и призове, и тада зна да је учинио све што се од њега очекује.

Тада и оне деле, једна другој, шта су донеле па призову и њега:

— Манчо! Ела за покој душе!

И он, онако с ногу, услоњен на камен, приноси чашу устима, рекне: „Ви да сте живи“, па је накрене те мало отпије, намршти се и стресе, узме залогај симита, ђеврека или мекике, и прелази. А оне поседају, једу, пију, прелазе једна другој те се нуткају шта која има; причају како је покојник боловао, шта му је најпре било, шта је кад рекао; изјадикују се наште жале: на доктора, на неког из фамилије, или на неки зао удес: ређају шта је волео да једе, и то шта је волео донеле су ту да поделе и да му од тога и на гробу оставе.

Кад полазе кући, понека сврати у капелу те се сети и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

њега, Манче, и даје му што је преостало од јела: кашику паприкаша, јаниje, сарму, парче меса, и он то трпа, све заједно, у једну велику шерпењу са окрњеном ногом, бушну и затиснуту кочањком. А парчиће хлеба, симита, погаче, пењерлије, трпа у ћошак на полицу, те су ту измешани као у циганској торби. О Задушници добије читав џак комада, да грћеш лопатом. А не забораве потражити му и бардаче што га крије доле под креветом, и сипају у њега шта која има: шљивовицу, комовицу, клековачу, а госпоће рум и препеченицу.

Све то јело и пиће за дан два, па нестане. За дуго се није знало куд га то Манча дева, кад га сам не може потрошити.

— Ете, на сиротињу га давам. Мене Бог, а ја на сиротињу... Дете, ела овам! — викне он и погледа на тарабу, кроз коју увек вири као куче по неко босо и чупаво дете, и кад чује његов глес оно не иде на капију већ се провлачи на одваљен пармак, кроз тарабу, и још отуда шири прљаву мараму да му мете по неколике гуке кувана жита и оних комада с полице и из шерпење, па да, зверајући као из ќраће, стругне, провуче се кроз тарабу, и, као да га ко јури, побегне.

Понеко вече, наравно крijући, и у неко доба ноћи, одгеља и он, на час два, тамо у Расаднички Крај, у једну тесну и кањаву улицу, у малу мемљиву кућу, одакле ова чупава деца излазе. Тамо код Бркате Магде, једне крупне старије удове, што има длакаву наусницу и говори крупно као мушко, — праље „што иде по госпоће“, па пере и њега сиромашка, Манчу гробара — и носи јој и шаље што му преко дан остане, а о Побусаном Понедеонику и по читаву зобницу јаја. То му је сав излазак у варош, међу свет, у коме није имао никога свога.

Иначе је увек ту, у гробљанској зградици, некадањој капели, старој чатмари са чађавим и оронулим зидовима, што удара на прокиселину, ужегнут зејтин, буђ и чађ, са подом од изложкане, увек мокре, земље. У крају, за вратима, стоји му кревет на два ногара, на њему сламњача претрпана поцепаним крпарама, прљав и масан јорган из ког провирује и виси улепљен и потамнео памук; а место узглавља пустолине: панталоне, прслуци, капути, које облачи како му кад затреба. У истој зградици, која служи и за давање подушја и за склањање од рђавог времена, стоји дугачак астал, дунђерски склепан од треница, масан и умрљан, нагорео од догорелих свећа, а у другом крају прљави рафови и у њима мноштво стаклиња са апотекарским ети-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

кетима, у којима су били лекови, и сад се виде трагови вина и зејтина, и безброј земљаних кадионица, нових и старих, са одбијеним рукуницама. Он зна шта је чије, и ту чува да не разнесе свет.

Зими, и на сувомразицама, и кад наведе снег и најури кроз размакнуте даске на вратима и ноћу избразда по капелином поду и његовој постељи, грчи се он ту за вратима, остављен сам себи, сам ложи и тарка ватру да се греје и да се огреју други и да је увек има за свакога. Општина, с времена на време, или му да по једна кола дрва ил' не да, а он се довија сам, крије под кревет олупине од извађених полуиструлелих, мртвачких сандука и крадом их цепа и ложи, креше грање од багрења и суши га под стрејом за кућом, копа пањиће из земље, и мољака којекога да му пошље по једну цепаницу „за огањ".

Лети, пак, безбрижнији је и не би мењао живот ни са газдашким. У ведре летње ноћи, кад се небом шеће месец и трепере звезде, а по гробљу жмиркају кандилца и по жбуновима певају славуји, далеко од варошке вреве и необузданог света, он не спава у капели, већ бира место по овом мирном насељу, где му се кад допадне: под разгранатим багрењем, по широким мермерним плочама, или по удољицама међу неограђеним гробовима, по густој и мекој трави. Извали се на леђа, разбаца ноге и руке, а око њега једини сажитељи гробљански и нераздвојни пратиоци, — његове мачке. Он спава а оне се скотуре код главе, код ногу, на прсима, и час преду, час начуље уши и скачу у траву да гоне мишеве. Спава тако по сат два па се дигне, седи, зева, пали цигару и разговара или сам, или са мачкама, па се протегне и помакне неки корак даље.

— Потамо се, Коле, оћу мало да поспијем и код теб'... Шта напраји ти Коле, злокобниче? — вели он, као да се разговара с Колом опанчаром што лежи ту до јаловог дуда, и баци капут у удољицу до његова гроба...

II

Тако и ту ноћ, уочи Петке, преспавао је ту до Коловог гроба у уској удољици са густом и крупном травом. Око поноћи разби му се сан те седе и запали цигару. Ноћ тиха и мрачна, звезда тек понека провирује кроз облак. Горе на брду, више робијашких гробова, чу се испрекидан глас совољуге, а

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

у ситном багрењу међу госпоским парцелама — славуј. Кандила догоревају и понеко још светлуца и трне кроз дугачку траву и шибље, као свитац.

— Шта је оно у мртвачкој капели?

Растрља очи, извири се и погледа боље у капелу у којој се светљаше прљави прозор. Откуд то? Синоћ је рано легао и биће да је неко донет а он није опазио. Ко ли ће то бити? Некакав самоубица, утопљеник, или путник, коме је суђено да остави кости у овој „багрен-бањи“..? Ко ће то знати!

И као авет, полако се подиже са земље, пребаци капут преко рамена, и онако раздрљен и бос, нечујно прође дугачку стазу и успе се уз капелине степенице. Накашља се и рече:

— Ту ли сте? — не би ли се ко одазвао.

Па брзо дода:

— Нема никога, само си спије мртвак.

И дрмну за кваку, окрену кључ и уђе унутра.

На мртвачком столу лежаше човек дугачак, средовечан, пун и необријан, у чистој кошуљи, фусеклама и папучама. Без сумње некакав сиромашак, пошто од одела имађаше само полован и тесан прсник, закопчан на горње дугме и нову плаву шајкачу на глави. У чираку, више главе, до пола догорела свећа жмиркаше и бацаше помало нејасне светлости по овој пространој соби чије су дуварове замрачили многобројни венци и нови и стари, већ извештали, са избледелим и искрзаним тракама.

Он приђе ближе, загледа га, мрдну раменима и рече:

— Који си па ти?

Свећа жмирка, час слабије час јасније и помиче сенку преко мртваковог лица, а он се извирује, загледа га и не може да га позна. Напослетку заустави му се поглед на новој шајкачи.

— Право ли је да се овај капа потика у земљу? — рече па смаче своју шајкачу.

Гледа у своју, а гледа у његову, трепће и врти главом.

— Бре, како наликују овеј шајкаче, сал што је мртвакова поубава. Бива ли па тај да он носи поубаву шајкачу?

Рече и опипа своју шајкачу, да види има ли још што дувана у њој. Извади нешто прашине и две згужване цигаре што их је нашао на једном гробу, затим журно смаче мртвакову шајкачу, мету у њу дуван и наби је себи на главу, а своју

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

намести њему, па прилупи вратима, окрену кључ и оде да настави сан...

III

Сутрадан кад је зашао по гробљу и носио кадионице, пред капелом је већ кукала, и као да је била прикривена међу венцима о дувару, нарицала и помињала Манчин грех, жена Тонче тестераша што је синоћ напрасно умро у баштованској механи и заноћио у капели са новом капом а освануо са старом и улепљеном. Кука, пишти, нариче и само чујеш: „Другаре... зла судба моја, погле шајкача твоја“ и гледа на Манчину главу.

— Ти ли се нађе, келеш, да још и с мртваци дижеш! — чу се на то пиштећи глас Вана кмета, младог болешљивог и мрзовољног човека, који је једва чекао какву прилику да још на коме злоћу искали.

И унесе му се у очи:

— Мало ти беше што похара гробље сас ону халу бркату из Расаднички Крај, но и тој да правиш, мртваци да свлачиш!. Купи си твоје прње па хајд да чистиш из гробље сад! Ама сад!'

Манча ушепртљи, осети се кривцем, те му јурну крв у лице и тамна препланула кожа дође му црвена као бакар.

— Неје то такој било, кмет Ване... — поче он па се задија и пробише га знојеви. Затим досети се брзо и стаде причати као из књиге: како је доиста ноћас био у мртвачкој капели да обиђе Тончу тестераша, да не би пала свећа и запалила га, па није пала свећа но Тончина капа, и он се сагао да је подигне и у том спала и његова, те их дигао обе, и тако погрешио те Тончину капу метнуо на своју главу, а своју на мртвака Тончу.

Он прича а кмет и не слуша већ маше руком и показује вратнице:

— Ајд! Ама сад!

На то није умео ништа више рећи, но:

— Арно, кмете... ћу идем. Ама викам: несам ја пандурин па да ме испудиш без ич. Хај, хај, бија сам ја у овај гробје кад се неси ти ни родија...

IV

Три недеље за тим, једног мршавог суботног дана, свет се разиђе рано, па се разиђоше и свештеници и они што су

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

давали подушја, и њихова послуга, с корпама пуним занеопраћених судова и празних флаша. Па нестаде и гробљанских надничара који свакога јутра по час, два, очекују хоће ли се приновити који гроб, те да и они штогод зараде.

Нови гробар, крупан и подадуо сељак, са великом главом и отпуштеним брковима, луташе од гроба до гроба, и пошто већ беше добро оквасио гушу и уцаклио очима изгуби се и он. Склони се негде у неку ладовину од несносне врућине и јаре која од загрејаних плоча и толиког камења, удараше право у мозак да обезвија и најприсебнији човек.

Док пред подне појавише се кмет Ване и гробљански надзорник. Иду главном стазом полако а за њима једна старија жена у црнини, погнуте главе, тамна и бригом испијена лица, са једним млађим човеком који је помало придржаваше. Дођоше на половину гробља и тада жена окрену у лево, зађе у траву, писну и ухвати се за један незграпан крстат камен, бео и шупљикав, вајкадашњи споменик, на коме се виђаху и једва распознаваху неколико славенских слова, и лепо изрезане терзијске маказе.

— Антоније! О Антоније! — викну надзорник и потражи гробара.

Али нити се ко види, нити одазива.

Он се окрену гробљанској згради и викну још јаче:

— О, Антоније! Хајд да копаш гроб!

На то провири на врата једно дете и одазва се преко залогаја:

— Татко си пијан спије у корову. Не може ич!

Кмет позелене и погледа у надзорника. Погледаше и споразумеше се, те надзорник оде вратницама, а кмет оста псујући: „Од опуту да видиш ајир!.. У сицимку да се поуздаш!.. Каква сиротиња? Где је тај сиротиња!.“ Све док надзорник доведе, отуд од кестенова — старог гробара.

Кмет подиже будак, и важно, као да му предаје знаке неког високог достојанства, даде га Манчи и рече:

— А сад пази шта радиш!

Манча се ослони на држалицу, укоси главу, добро отвори очи, погледа га и заусти да рекне: шта је то чинио с њим, што га је брукао па га сад тражи — али жена писну:

Не ли је грубо, сестро млађеја,
Гроб да ти бира сестра стареја...

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Ох Бошке, Бошке, заш' мене неси
Прибраја, јадну, у црну земљу...

Њему се диже коса у вис, најежи се сав од усхићења, па пљуну у дланове, опкорачи гроб и изману. Будак звекну потмуло и тупо и извали велики бусен суве ледине. Жена јекну и крупне сузе откидоше јој се са самог срца и попрскаше земљу.

Манча изману још јаче, заиграше му трепавице, и као да пљуну, падоше му две сузе на окорео бусен.

То беху сузе радоснице за повраћену му службу.

Тадија П. Костић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ГРОФ ЈУЛИЈЕ АНДРАШИ

— СВРШЕТАК —

Остало је било, као што рекосмо, да се споразум — погодба — између Мађарске и Аустрије доврши, јер су оно била главна питања тек решена. За Мађаре је било такође од значаја — какве ће бити норме које ће регулисати опште односе и обавезе и колики ће бити финансијски терет од тога. Прво се овом другом пришло да се реши. Најпре дакле питање о квоти, т. ј. колико ће од заједничких државних издатака пасти на терет буџета Мађарске. Како је Мађарска сиромашнија земља — то се, а према њеном буџету, после већих тешкоћа и узајамног попуштања 12 септембра (п. н.) 1867 углавило, да квота аустријска буде 70 процената, а мађарска 30. Толики исти део и државних дугова (т. ј. 30%) имао је да падне на терет буџета мађарског — а они су тада износили 3046 милиона номиналних, чији је курс (права вредност) тада била не више од 1641 милион. Мађари су дакле корисно решили и ово питање по себе.

Али све то имало је да прође и кроз аустријски парламенат. Међутим најјача, немачка либерална странка била је незадовољна оваквим решењем споразума. Разуме се да су њиме били незадовољни и сви Словени сем Пољака. И Бајст је узалуд покушавао, да састави парламентарно министарство — највиђенији немачки политичари, Гискра, Хербст, нису хтели да чују о томе. Тако је Бајст био принуђен да састави ванпарламентарно министарство. Немци су зазирали од Мађара и толиких повластица, датих њима, знајући да у овој својој половини не могу имати то. Али, да би углед Бајсту, главном творцу дуализма, порастао и после овог неуспеха, цар му даде положај „канцелара царства“ (Reichskanzler).

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Неколико момената помогло је да се и Немци у Аустрији задобију за дуализам. Прво је било писмо Кошутово Деаку, објављено у већим европским листовима 26 маја 1867. „Гувернер" Мађарске кривио је Деака што је Мађарску предао на милост и немилост Аустрије. То писмо, које је казивало како су претирани захтеви мађарске левице, могло је поплашити Немце и уверити их с каквим се тешкоћама има да бори Андраши. Затим попуштања царева у питањима проширења политичких слобода у Аустрији, а које су осигуравале надмоћност немачког племена, одобровољиле су Немце. Тако је на послетку и у бечком парламенту изабран одбор, који је имао да проучи владине предлоге о измени устава од 1861, о делегацијама, грађанским правима, судској и извршној власти. Тек у зиму, 21 децембра (п. н.) исте године примљени су ови предлози. То је такозвани децембарски устав аустријски. И одмах затим дошло је на управу земље и ново парламентарно министарство из немачке либералне странке, која је тим уставом осигурала себи власт. Ново министарство — или тако звано грађанско министарство — било је под председништвом кнеза Карла Ауерсперга, а у њему беху највиђенији Немци: граф Тафе, барон Хазнер, Гискра, Хербст, Берстл, Бергер, — све сама чувена имена у парламентарној историји Аустрије. Од Пољака у њему беше једини кнез Адам Потоцки.

Тако се извршила метаморфоза хабзбуршке монархије. Дуализам је представљао две половине монархије: царевину Аустрију (Цислајтанију) и краљевину Угарску (Транслајтанију). Званично име од сада је Аустро-Угарска. У једној половини је загосподарило немачко а другој мађарско племе.

Велике су тешкоће очекивале Андрашија као министра председника. Он је имао да се најпре бори противу незадовољних револуционара, присталица Кошутових, противу Хрвата, и да изведе нови закон о војсци. Све то није лако било. Култус Кошутов био је непрестано јак. За Кошута се сумњало, да он сада ради као руски агент. Говорило се да је примио 50.000 динара од руске владе и да се у Дијепу састао са руским послаником на бечком двору, графом Стакелбергом. Шта више барон Кемењи кривио је Кошута у пештанском листу „Pesti Napló" (од 27 септембра п. н.) да је он кнезу Паскијевићу четири пута нудио, да Мађарска постане руска секундогенитура. Сем тога барон Кемењи, који је био министар правде у

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.NNUB.RS

Андрашијевом кабинету, тврдио је да има копију писма Кошутова, којим је известио Семера и Бањањија, министре из 1849 г., да је у преговорима с руским царем да му изда мађарску круну!

И опет и поред оваквих изношења, култус Кошутов није ослабио. Кошут је кривио Деака да је издао Мађарску. А када је комитет изабрао за свога посланика Кошута, онда се овај и том приликом користи, да изјави како се не може примити мандата, јер је слобода Мађарске немогућна под хабзбуршком династијом. Неколико комитата послали су адресе поштовања Кошуту. То је натерало Андрашија, да буде енергичнији према овим агитацијама. Он забрани комитатима вотирање адреса.

Али је Кошут имао нарочито велики број присталица међу ратницима, војницима и официрима из 1848 г. Стога је немогућно било у свему усвојити жељу цареву о једноставној војсци. Мађарска је легалним путем добила била 1848 г. своју војску и она је стога и могла тада водити борбу с династијом. Тешко је било сада сасвим збрисати мађарску народну војску, сада када је дуализмом требало да буде и тај захтев остварен. И у томе су се слагали и Деак и Андраши. То тешко питање упутио је правилном решењу канда шеф војне канцеларије цареве, пуковник Бек (доцнији шеф генерал-штаба) — својим мемоаром цару: да се у Мађарској задржи установа домобранства (хонведа) и да се исто тако, као паралелно домобранство (Landwehr) заведе и у Аустрији. То је питање оборило министра војног Јона, и тек под новим министром бароном Куном, решено је на тој основи. Андрашија су у овом тешком питању помагали некадашњи другови Кошутови и револуционарни генерали: Клатка, Тир, Перчел и Фетер. Својим ауторитетом они су успели задобити старе ратнике и одборе хонведске, каквих беше у сваком крају земље. Па опет се то питање протезало скоро годину и по дана, сваки час будући у опасности да буде одложено или скинуто с дневнога реда. Официрски кор био је противу свега, ма и најмањег захтева, који би јединство војске пореметио. И представник тога духа, а помоћник министра војног, даровити генерал Ђорђе Гривичић, у делегацијама у мало није целу ствар довео у питање својим говором, којим је у име официрског кора одбијао сваки уступак Мађарима. Министар војни морао се оградити од Гривичићевих изјава.

Тек августа месеца 1868 г. изнет је дефинитиван предлог

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

парламенту мађарском, а децембра месеца, пошто су и Деак и Андраши уложили сав свој ауторитет — примљен је тај закон о војсци. Аустро-Угарска монархија имала је од сада заједничке сталне војске и резерве 800.000, затим 200.000 дефанзивне резерве, са званичним немачким језиком. Мађарско домобранство (хонведи) имало је 82 батаљона пешадије и 32 ескадрона коњице, артиљерије и инжињерије није могла имати, а команда и званичан језик у њему били су мађарски. 5 децембра (п. н.) 1868 цар је потврдио тај закон — о засебном војном министарстарству домобранства.

У исти мах када је Андраши решавао ово тешко војничко питање, била су на дневном реду и ова три, тако исто тешка и важна питања: питање о односу Хрватске према Мађарској, питање о територији Фијуме и о укидању војничке границе. Хрвати су се узалуд надали да им двор неће бити незахвалан за њихово држање 1848. Они су веровали, да ће сада, када је земља изашла из апсолутизма и постала уставном, и државни положај Хрватске постати одређенији и самосталнији. Међутим Мађари су дуализам сматрали као restitutio in integrum — потпуно враћање старога стања, какво је 1848 г. било, када о Хрватској није ни речи било, већ су је сматрали као провинцију.

Хрватски сабор не хтеде да пошље депутацију да присуствује крунисању, нити је хтео пристати на предлоге Андрашијеве о регулисању односа двеју земаља. И сада се Андраши реши да деспотски поступи према овој земљи. Она је морала примити онакав државни споразум, какав је Андраши диктовао. С бруталном искреношћу прича биограф Андрашијев, како је овај без скрупула натерао Хрвате да приме његове законске предлоге, не тражећи да преговора с њима. Чиновницима, члановима сабора, одређено је да гласају за предлоге, иначе ће изгубити службу ма колико је година имали! Чувени хрватски патриота, владика Штросмајер би позван у Беч, и ту му би наређено: да слуша или да се одрече свога владичанства. И Штросмајер се повуче из сабора. Опет за то хрватски сабор не хтеде примити предлоге Андрашијеве. У Пешти су веровали, да целу опозицију хрватску помажу из Београда и да су руски агитатори поплавили земљу.

Андраши распусти хрватски сабор, смени бана хрватског генерала Шокчевића, и постави му заступника барона Левина Рауха. Овај је с лакејском послушношћу и беспримерном суро-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

вошћу извршио изборе, изабравши, разуме се, већину посланика послушних и вољних за споразум. Све се савијало пред охолошћу овог суровог човека, и владика Штросмајер, како злурадо бележи Вертхајмер, био је међу првима, који се приклонио пред владином вољом. Мањина саборска — њих свега 14 — напустише седнице саборске испраћени речима сервилнога Јосиповића, данашњега министра за Хрватску, — „идите Горчакову!“ И 24 септембра (п. н.) 1868 сабор је примио Андрашијев законски предлог о државном положају Хрватске en bloc, без специјалне дебате уз бурне узвике одобравања!

Није без тешкоћа свршено ни питање о Фијуми. Мађари су хтели по што по то да имају излаза на Јадранско море и стога је Фијума морала бити њихова. Позивајући на историјско право — да Фијума није никада, од како је Хрватска сједињена с Угарском, припадала Хрватској већ само Мађарској, Андраши је без устезања одмах пришао и законском решењу тога питања. То није лако ишло, јер је на отпор наишао и код једнога дела становништва Фијуме и Хрватског Сабора. Тек је 20 јула (п. н.) 1870 г. Хрватски Сабор са 55 противу 10 гласова решио да се изабере једна такозвана регниколарна комисија, која ће решити потање о својини Фијуме. Разуме се, да је та комисија, имала бити састављена онако, како је влада хтела, те је и питање о Фијуми тиме решено било.

А са још више тешкоћа имао је Андраши да се бори за укидање Војничке Границе. Одмах после мађарске погибије код Мохача — у 1527 г. — основана је В. Граница, као бедем противу најезде Турака. И Срби и Хрвати граничари сјајно су одговорили полаганим надама, задуживши и хазбуршку монархију и европску културу — чувајући им мир од навале турске. Сада пак, када је уставно питање решено, Мађарима је изгледала крива аномалија и даљи опстанак В. Границе на њиховој и хрватској територији, јер је она могла бити држава у држави, независна од мађарских власти. Сем тога они су се бојали, због познате лојалности и верности према цару, да ће В. Граница остати увек под утицајем Беча и увек им моћи бити огромна сметња. А опет војничка странка у Бечу, на челу које стајаше ерцхерцег Албрехт, победилац код Кустоце, није хтела тако лако испустити из руку 70.000 храбрих бораца, граничара. Шта више, ерцхерцег Албрехт носио се планом, да од Војничке Границе, Хрватске, Далмације и Босне и Херцеговине створи као

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

једну засебну целину, југословенску земљу, која ће моћи увек држати у шаху Мађаре. У својој солдатској искрености ерцхерцег није се устезао да то Андрашију и у очи каже, на што му је овај — како тврди биограф му Вертхајмер — одговорио: да је боље оставити Мађарима да чувају динанстију, но југословенској конфедерацији! Стога је цар тек 29 августа (п. н.) 1869 својом одлуком (Handbilet) решио, да се Војничка Граница поступно укине и присаједини Мађарској. Тако је у В. Граници имао да изведе тај декрет царев генерал Молинари. Али овај у души не беше за то. Ерцхерцег Албрехт подстицао је и даље официре граничаре у отпору њихову. Уз то је дошла као најгора и најопаснија српска агитација — коју је водио Светозар Милетић. Он је, вели Вертхајмер, сањао о неком југословенском царству и није се могао помирити с тим, да се В. Граница присаједини Мађарској! Он, генерал Стратимировић и „неки" Јанковић (Милован) удружише се с Чесима: Скрејшовским и Грегором, те су запалили штампу чешку противу Мађара.

Напослетку се досадило и Андрашију. 15 фебруара (п. н.) 1870 оде лично цару, да га подсети на декрет од 19 августа прошле године и на царску реч. Цар је одржао реч и решио се да одиста ликвидира ово питање о Војничкој Граници. Аустријски парламенат је примио и 8 јуна 1871 одобрио укидање Војничке Границе и присаједињење Мађарској.

То су била најтежа унутарња питања, која је Андраши срећно пребродио. Тако исто тешка спољна питања истакла се баш сада, када је Андраши свршавао поменута унутарња питања. Европа је стојала пред једном тешком ситуацијом. да је изгледало као да ће се све запалити ратним пламеном. Аустро-Угарска је требала такође да буде захваћена тим пламеном. Њен канцелар живео је у идеји освете Пруској за Кенигрец. Гроф Бајст је заједно с једном моћном војничком струјом радио свим силама, да Аустрија покаје Кенигрец, да понизи Пруску.

Политика реванша доносила је собом пријатељство и савез с Француском, а непријатељство према Пруској. И сва спољна политика Бајстова прожета је том идејом реванша. Бизмарк је на против желео политику пријатељства и савеза с Аустријом. После Кенигреца рекао је Бизмарк краљу Пруске: „Сад су обрачуни с Аустријом свршени, сада треба старо пријатељ-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ство обновити". И већ је идуће године (1867) почео радити на обнављању старог пријатељства. Бизмарк, у споразуму с баварском владом посла у Беч, баварског министарског саветника графа Тауфкирхена — да ради на закључењу савеза. Али Бајст одби хладно и учтиво сваке преговоре о савезу. Њега је у свему помогао и ерцхерцег Албрехт, славни увенчани победилац код Кустоце, који је такође горео од жеље за осветом над Пруском. И сам цар је био под утицајем тих идеја.

Бајст се пожурио да одмах извести Наполеона III како је одбио нуђени му савез с Пруском. Како су тада између Француског и бечког двора били охладнели односи због трагичног свршетка брата царевог Максимилијана, цара мексиканског, који је, како се у Бечу тврдило, кривицом Наполеона III изгубио главу, то је Наполеон III тражио да се састане с Францом Јосифом, да му изјави своје саучешће. Састанак је био у Салцбургу. Али до савеза, и ако су се преговори водили, не дође, јер Наполеон није успео да задобије Франца Јосифа за решење немачког питања, нити опет Франц Јосиф да осигура помоћ Француске у источној политици Аустрије. Исте године, октобра месеца 1867, посетио је Франц Јосиф париску светску изложбу. Том се приликом користио краљ Пруске, Вилхелм, да се састане са царем Францем Јосифом при пролазу кроз Немачку, у Осу, недалеко од Баден Бадена. Чудноват је тај састанак био у 7 сахати у јутру, а који је трајао свега десет минути. Тада су се после пораза код Кенигреца, први пут видели. Али и ако се Франц Јосиф бавио у Паризу пуних четрнаест дана, опет до каквог дефинитивног споразума није се дошло. Остављено је дакле времену — да се до савеза дође.

Сасвим је друкче гледао на спољну политику гроф Андраши. Он је раније држао, да се оваква Пруска не може одржати у Немачкој и да ће кад тада Аустрија играти много значајнију улогу у немачком питању.

Кад је постао министром председником и боље се упознао с чињеницама светске политике, он је променио мишљење и уверио се, вели његов биограф, да се Бизмаркова творевина не може тако лако распасти. Мало по мало, Андраши долази до концепције спољне политике, какву је он одиста после и водио, оцртавајући је још тада. У спору између Пруске и Француске Аустро-Угарска има да остане неутрална. Једино, ако би Бизмарк склопио савез с Русијом, и отуда запретила опасност

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

монархији хабзбуршкој, Мађари не могу остати равнодушни. Тада још није Андраши имао потпуно јасну представу о користи по мађарско племе, ако се створи уједињена Немачка. Ми ћемо видети да се то код Андрашија поступно развијало до потпуно тачне концепције. Али још тада он је био начисто с односима према Русији. Он је из дна душе мрзео Русију — што казује, да су код министра председника још једнако биле силне оне тужне успомене мађарског револуционара, сећања на Вилагош! А сем тога и његово схватање спољне политике Аустро-Угарске није се могло измирити са савезом руско пруским. У Русији он је гледао опасног такмаца Аустро-Угарске на Балкану. О источној политици Аустро-Угарске и њеној улози на Балкану он је много више мислио и много више полагао на њу него Бајст, коме је Немачка непрестано важнија била од Балкана!

Андраши је назирао агитације на Балкану и у Румунији. Иза Русије гледао је Пруску. И прву пробу могућности добрих односа између Пруске и мађарског племена имао је да види у питању о агитацијама румунским у Мађарској. Андраши је хтео да проба Бизмарка колико су искрене његове жеље за добрим односима с Мађарима и стога се обрати талијанском посланику у Бечу, жалећи му се да Румуни, подстрекавани пруским агентима, рију противу државног ауктортитета у Мађарској, међу својим земљацима, те ће и он морати гледати од сада Француску као природног савезника. Разуме се, да је Бизмарку одмах то доставио пруски посланик у Бечу, и он је учинио одмах кораке у Букурешту, који су потпуно задовољили Андрашија. Бизмарк је саветовао кнеза Карола, да престане с румунским агитацијама у Мађарској, што овај одмах и послуша и с места отпусти министарство Голеску-Брађано. То је био први успех Андрашијеве политике. Па је затим пошао и даље — радећи супротно политици Бајстовој. Аустро-Угарска имала је у ствари две спољне политике — Бајстову и Андрашијеву. И ако Андраши није био позван да се бави спољном политиком, те би се то могло с правом назвати нелојалним држањем према Бајсту, он није престајао водити потајну борбу противу званичне аустро-угарске спољне политике. Његов биограф прелази преко ове нелојалности правдајући Андрашија, да је то интерес земље захтевао спасавајући је од неразумне Бајстове

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

политике, коју су и догађаји у скоро за овим демантовали и осудили.

Нарочито је Андраши хтео да Аустро-Угарска источну политику измени. Он је ту видео Русију — и њу је требало истиснути. А сем тога он је држао да Аустро-Угарска има права бити много више респектована на Балкану и имати много већи утицај но што је до сада имала. Прво је хтео да поправи односе са Србијом. Када је после убиства кнеза Михаила изабран кнез Милан, Андраши је тражио од Бајста да одмах призна регенство, „јер регенства не ратују и не освајају". Затим је саветовао да се Аустро-Угарска одрекне консуларне јурисдикције, јер ће то и иначе временом отпасти, па је корисно задужити Србију тим јевтиним поклоном. А најинтереснија је његова политичка комбинација с Босном и Херцеговином. Колика је провалија између Андрашија као министра председника и Андрашија као држ. канцелара — када је могао доћи тада до онакве политичке комбинације. Држало се као сигурно да ће Аустро-Угарска првом приликом заузети ове две српске земље. И немачки посланик у Бечу, барон Вертер, известио је Бизмарка (децембра 1867) да су о томе измењали мисли кабинети бечки и париски, и да су се они потпуно споразумели о судбини Босне.

У Бечу се дакле тада озбиљно помишљало на окупацију Босне и Херцеговине. Све то није могло бити непознато Андрашију, када су и у Београду знали о том. Септембра месеца 1867 Гарашанин је питао о томе Андрашија, разуме се уплашен за судбину ових двеју српских земаља. Андраши је утешио Гарашанина, да се нема чега бојати за судбину Босне и Херцеговине. Сасвим супротно тежњама Беча, да монархија треба да тражи компензације на Југу, ако се не буде могло решити немачко питање у корист Аустрије, Андраши је био противу сваке освајачке политике на Балкану. Он се, као Мађар, бојао да ће се анексијама српских крајева увећати словенски живаљ и да ће отуда настати опасност по његово племе, по превласт мађарску. Његова је политика била: што тешње пријатељство са Србијом, и засновано на стварним доказима, по могућству отуђити је са свим од Русије. И отуда је дошао на мисао — да Босну и Херцеговину треба поделити између Србије и Аустро Угарске, — све до Врбаса и Неретве имало је припасти Србији а одатле даље Аустро-Угарској. На тај начин би задобио Србију одвојивши је од Русије и још завадивши је с Хрватима, који

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

никада не би Србима опростили што су узели већи део Босне и Херцеговине. То је био политички рачун Андрашијев. А њега је ватрено помагао тадашњи аустро-угарски конзул у Београду Венијамин Калај.

С тим планом Андрашијевим упознат је био и Бајст, који рече: да „ова идеја обећава много". Али Андраши не покуша да је оствари, јер се бојао да тиме не заплете односе према Пруској. Француска и Енглеска имале су да склоне Турску, да уступи Босну и Херцеговину Србији и Аустро-Угарској. За ову услугу, бојао се Андраши, могла је Француска тражити од Аустро-Угарске, да је помогне у спору са Пруском — а то ни по коју цену није хтео Андраши! То је, по уверењу биографа Андрашијева, омело цео овај план. А од каквог формалног предлога српској влади о томе, који она није хтела усвојити, већ га одбила, вели Вертхајмер, није било ни речи!

За сва ова тврђења, биограф Андрашијев, позива се на аутентичне документе, којима се одиста може вера поклонити.

То је опет, овај план о деоби Босне и Херцеговине, могла бити једина политичка погрешка, коју би учинио гроф Андраши, јер биограф његов не налази никаквих ни политичких ни личних недостатака овог одиста великог мађарског државника. Шта би било да се којом несрећом остварио овај план Андрашијев, пита се преплашени биограф? Створила би се велика југословенска земља, која би била и остала непријатељ Мађарске! Андраши и Калај изменили су из основа своје погрешне концепције Источне политике. —

Из свега што смо испричали о спољној политици Аустро-Угарске за читаоца је очевидно, да се јасно оцртавају два правца, с два представника — Бајстом и Андрашијем. Нешто из страха за опстанак дуализма, који је тако лепо осигурао превласт мађарскога племена у Транслајтанији, а нешто из личне и националне сујете, Андраши је био одлучан противник политике Бајстове. Овај је хтео реванш Пруској и стога је радио, да се дође до савеза с Француском, а Андраши је свим силама радио противу тога савеза и хтео је пријатељство с Пруском. Борба се између ова два правца и њихових представника све јаче развијала, докле није 1870 г., када је букнуо рат пруско француски, достигла врхунац и свршила се победом Андрашијевом.

Свима се оруђима служило у борби — личностима, штам-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

пом, личним утицајем на Двору и т. д. Када је Андраши успео, да у министарству спољних послова постави за начелника једног оделења свога повереника барона Орција, Бајст онда постави за посланика аустро-угарског у Бриселу, пређашњег саксонског чиновника грофа Вицтума, човека, који је слат у поверљиве мисије у Париз и Лондон. Мало затим дође друго изненађење. Децембра месеца 1868 у органу Деакове партије „Pesti Napló“ изашла су два значајна чланка — да Мађари не могу допустити, да Пруска пређе реку Мајну, крајњу границу докле су је још могли трпети. Ови чланци пали су као бомба. Бајст је ликовао и наредио пресбиро-у да то лансира у страној штампи. У Паризу се насигурно држало, да је савез скоро готов. И то се онда морало поправљати. Андраши одмах затим у истом листу даде деманти, да је без знања редакције ушао тај чланак, који није израз мишљења странке. Одиста је чланак без знања странкине управе ушао — инспирисан од владике Даниелика, који је вероватно могао радити по мигу из Беча. То је толико узбунило Андрашија да је лично отишао у Беч да протестује противу Бајстових изазивања Пруске у штампи, која му је служила. Овом кораку Андрашијевом биограф његов даје већи значај него што га је имао, — да је спречио, да Европа 1869 не угази у крваве ратове.

На изборима 1869 Деакова партиіа изгубила је неколико мандата. И то није поплашило Андрашија да продужи своју политику. Губитак тих мандата за Деакову странку значи да јој је само трбух спао, да би могла лакше ићи! То му дакле није сметало, да свога партнера, грофа Бајста, нагна да усвоји његову политику. Обоје се сложише — да, у случају рата између Пруске и Француске, Аустро-Угарска остане неутрална и изјави Француској, да не мисли никада коалирати се с Пруском ма како рат испао; а да ће одмах стати на страну Француске ако Русија и Пруска закључе савез.

Тако је изгледало, да је после дуге борбе политика Андрашијева победила. Али су у скоро затим настали догађаји, који су нагнали Андрашија да се најодсудније заложи за своју политику налазећи у њој спас за земљу.

Споразум између Аустрије и Угарске (дуализам) наишао је на отпор код свих осталих народности противу превласти немачког и мађарског племена у двема половинама монархије. Нарочито су Чеси били незадовољни и тражили су једнак по-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ложај са Угарском и крунисање цара чешког круном. Када је цар хтео да посети Чешку и Галицију и умири духове, оба ландтага (обласне скупштине) донеше такве резолуције, да му је немогућно било ићи, и он отказа пут. Бајст је од тада лавирао између дуализма и федералистичких тежња народа Аустрије. Кнез Ауерсперг, председник аустријског министарства, незадовољан овим држањем Бајстовим, даде оставку и гроф Тафе постаде министар председник, опет утицајем Бајстовим. Од тога доба водила се потајна борба у самом кабинету између Тафеа, Потоцкога и Бергера, мањине министарске, која је хтела федералистички систем владавине, Пленера, Хазнера, Гискре, Хербста и Берстела, већине, која је хтела дуализам да очува и да извојује да избори за аустријски парламенат буду непосредни — из народа, а не посланике да бирају, између својих чланова, ландтази. И једна и друга страна поднесе цару меморандум о томе, и што је врло необично било у хабзбуршкој монархији, оба ова меморандума беху објављена у званичним новинама 12 јануара (п. н.) 1870, по тражењу и једне и друге стране!

Све ово било је од значаја и за судбину дуализма у Мађарској. Кнез Бизмарк није пропустио, да преко пруског посланика у Бечу, саопшти Андрашију како он не жели да Беч буде провинцијска варош Немачке. Кнез Бизмарк држао је да се дуализам не може одржати — већ ће га заменити или федерализам или апсолутизам, и саветовао је Андрашију, да се енергично умеша. Али Андраши и пре тога се умешао био, — разуме се у корист већине. Тафе одступи, а министар председник постаде Хазнер. Али се мало одржало ово министарство, због интрига у самом њему и нерасположења Бајстовог — 4 априла (п. и.) 1870 оно одступи. Њега замени министарство грофа Потоцкога, које је требало да значи: измирење с народностима у Аустрији, нарочито с Чесима. Али је оно немоћно било да задовољи Чехе — и после пропалог покушаја, оно већ 21 новембра 1870 одступи. Без знања Бајстова — докле се он у Пешти бавио — цар је, на велико изненађење свију, наименовао Хоенварта — 7 фебруара 1871 г. — за председника министарства, у коме беху поред осталих чувени социолог Шефле и Јиречек! Све је то тако тајанствено и без икаква знака извршено, да је свет изненађен био појавом овог „католичко-централистичког“ министарства.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Ни Бајст ни Андраши нису кумовали новоме министарству — већ сасвим други људи, људи из вишега племства: кнез Хоенлое и гроф Диркхајм, а преко личног секретара царева, Брауна. Више племство, силно својим утицајем, а и цар били су незадовољни досадашњим покушајима. Треба стегнути, да ни једна народност другу не гњави, треба „аустријски“ министровати! Гроф Хоенварт, дотадашњи управник (Staathalter) Горње Аустрије, био је изнад партија и важио је као ваљан администратор. Новоме министарству, поред председника, давао је обележје професор Шефле, познати социолог. Хоенварт се ослањао на католике и Словене.

Изгледало је да ће чешки народ давно жељена права сада добити, да ће се остварити сан његових патриота: о чешкој краљевини. Цар је у једном свом рескрипту од 12 септембра 1871 признао права чешке краљевине и изјављивао, да хоће то признање и крунисањем да обнови! Тај рескрипт царев био је упућен ландтагу чешком, који се састаде да решава о уставном положају Чешке. Шта су чешки прваци тражили тада, види се из „фундаменталних чланова“ (Fundamentalartikeln) — одлука тога ландтага. Место рајхсрата за Аустрију они су тражили „конгрес делегата“ и „сенат“ — дакле делегате ландтага, а у министарству је требало да буде министара из појединих земаља (Länderministern). Аустрија је имала да добије федералистички тип, — немачки, чешки и мађарски елеменат имали су да поделе власт, и у место дуализма тријализам.

Бајст је желео савез Француске, Аустро-Угарске и Италије противу Пруске. Али се Италија опирала, јер су је Пруска и Русија помагале у тежњи да заузме Рим, који је једнако био под заштитом француских трупа. С друге стране Бизмарк се трудио, да обнови старо пријатељство с Аустријом. Он се користи приликом, коју му је нудила прослава отварања суецког канала те престолонаследник пруски, Фридрих, полазећи за Суец, прође кроз Беч и посети цара Фрању Јосифа.

Али дотле је војничка партија опет живо радила да склопи савез са Француском. Вођа те странке био је, као што смо видели, ерцхерцег Албрехт. Марта месеца 1870 г. оде он у Париз. Поузданог ничег немамо, да ли је он то по својој иницијативи учинио или с царевим одобрењем. Ерцхерцег Албрехт је понудио Наполеону формално израђен план акције Француске, Аустро-Угарске и Италије. Французи су имали да почну акцију и за-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

држе Прусе на својој граници, докле Аустријанци и Талијани не мобилишу, — а осудна битка имала је бити код Лајпцига. У Паризу нису никако пристајали, да Французи сами улазе у рат, већ су тражили да то истовремено буде и с том мисијом би послан у Беч генерал Лебрен, који стиже 7 јуна (п. н.). Вероватно, да су у Бечу били поплашени, да ће цела Јужна Немачка прићи Пруској, јер је баш тада Баденска ушла добровољно у Северни Немачки Савез. То је можда био повод, да ерцхерцег Албрехт оде у Париз, али је тамо, у својој мржњи према Пруској претерао и ушао у преговоре о савезу, јер да је то било са знањем цара Франца Јосифа, не би онда овај дочекао генерала Лебрена речима: „Ја хоћу мир и у рат ћу ући само натеран". Могућно је, да је Бајст на своју руку заједно с ерцхерцегом Албрехтом радио на савезу, јер у својим мемоарима Бајст ни једном речи не помиње овај пут ерцхерцега Албрехта у Париз.

Кад је међутим избио сукоб између Француске и Пруске и претио да сврши ратом, Бајст се на један пут тргао и сав преплашен молио секретара француског посланства у Бечу, барона Бургоана, да иде у Париз и саветује министру спољ. послова, херцегу од Грамона, да својим индискрецијама не излаже Аустрију опасности! Својим ранијим држањем, Бајст је створио код француских званичних кругова уверење, да ће Аустро-Угарска увек стати на страну Француске. И ако се није дошло до формалног савеза, у Паризу су рачунали на помоћ Аустро-Угарске — разуме се погрешно! Кад су већ догађаји били ту, кад се одлука Аустро-Угарске није могла избећи, онда је цар био принуђен да то питање реши у најужем савету свом, у такозваном крунском савету; 18 јуна (п. н.) састао се тај савет: ерцхерцег Албрехт, Бајст, Андраши, гроф Потоцки, заједнички министар финансија Лоњај, министар војни Кун, и као деловођа Конрадсхајм, начелник министарства спољних послова.

Било је три могућности: активно ући у рат, или сасвим пасивно пустити догађаје нека се развијају, или бити неутралан. Ово треће је Андраши заступао. Аустро-Угарска треба да се спрема — да допуни војну спрему и полако мобилисати до 300.000 људи. Како се буду развили догађаји — онако ће се онда одредити Аустро-Угарска. Само у једном случају Аустро-Угарска не може бити равнодушна, већ мора оружаном руком учествовати у догађајима — ако се Русија јави као савезник

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Пруске. Страх од Русије — то је фикс идеја Андрашијева. „Russland ist sein Gedanke früh und spät“ — каже о Андрашију немачки конзул у Пешти а доцније немачки посланик у Београду, Векер Готер.

Мађари су се такође бојали могућности: да Француска победи Пруску, јер би онда Аустрија заузела свој стари положај у Немачкој, а тиме би дошао у питање дуализам! Политика неутралности највише је дакле годила интересима Мађарске, јер чим би Аустро-Угарска изјавила, да је савезник Француске, Русија би је тога часа напала. Тако је и цар Александар II изјавио и аустријском и француском представнику у Петрограду.

Тако је и кнез Бизмарк резоновао: или ће победити руско-пруски савез и онда неће бити добро ни Мађарима, или ће победити аустријско-француски савез и онда опет неће бити добро Мађарима — јер ће централизација заменити дуализам. Ни у ком случају, ако би се умешала Аустро-Угарска у рат, неће бити добро по Мађаре Те своје мисли саопштио је кнез Бизмарк Андрашију преко пруског генерала Швајница, с ким је пре тога Андраши у Бечу водио говор о политичкој ситуацији. Та политика, неутралитета, и победила је. 20 јула Бајст је објавио окружницом аустро-угарским посланицима на страни, да ће Аустро-Угарска остати неутрална у спору француско-пруском. Андраши је даље успео, да уклони европски рат, избегне опасност по опстанак мађарске превласти у Транслајтанији, и — да стекне наклоност Бизмаркову!

У незгодном се положају налазио Бајст, који није одобравао политику Хоенвартову, а међутим и Хоенварт и цар тражили су од њега да се он активно заложи за њу. Да би опет задобили Андрашија за себе, чешки прваци послаше редактора „Zukunft-ä“, Јордана у Теребеш где се бавио Андраши. Али је узалуд све било — Андраши се није дао задобити ни поплашити од претњи, да ће његове везе с Бизмарком цару проказати, јер је с царевим знањем и одржавао те везе!

Хоенвартов режим никако није могао годити Мађарима, који су страховали за своју власт, ако Словени у Угарској буду тражили исти положај, који ће Чеси стећи у Аустрији. Стога је Андраши гледао згодан моменат, када је требало да се умеша у унутарње ствари Цислајтаније. Два су случаја помогла да се умеша Андраши. Приликом свечаности ступања у дужност новога ректора универзитета, професора Хија, који је био министар про-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

свете у 1867-ој години, десили су се ђачки изгреди, који су били фатални по положај Бајстов. На тој свечаности били су канцелар Бајст и министар просвете Јиречек, и када је ректор у говору споменуо имена Шефлеа и Хабјетенека, прећашњих професора а тадашњих министара, студенти се одазваше громогласним „pereat!“ Јиречек одмах напусти салу, а Бајст остаде. Студенти су тада правили овације Бајсту, вичући му „живео!“ У место и он одмах да оде, он остаде и даље у сали. Министарство Хоенвартово сматрало је, да је Бајст и сам хтео да покаже незадовољство према њему, остајући и даље са студентима. Хоенварт оптужи цару Бајста и тражаше — или он или министарство да иде. Уз то се десио и други један догађај, који је ишао на руку Андрашију — да убеди цара како је Хоенвартов режим опасан по опстанак монархије. У Огулину „побунила се“ била српска граничарска регимента! Та „буна“ одмах је и угушена (8 октобра п. н. 1871). Али је цару представљено — да је то требало да буде покушај, да се створи ни више на мање него југословенска засебна краљевина! Андраши је преко својих агената раструбио — о том велеиздајничком покушају, у који су били умешани Срби из Србије и — Чеси! Разуме се, да су морали Чеси бити умешани, јер је Хоенвартово министарство имало да реши у корист Чеха уставно питање у Цислајтанији. Чеси су дакле морали бити компромитовани. А што се српски официр Влајковић бавио, при пролазу, у тим крајевима, то је значило да је он послан из Београда да дигне устанак! И биограф Андрашијев озбиљно верује и у овакве ствари, позивајући се на депеше Андрашијеве и на „Успомене“ Молиндија, генерала, који је тај „устанак“ и угушио и спасао монархију — од тако велике опасности!

Огулински пуч имао је да послужи Андрашију, да убеди цара о разгранатим словенским агитацијама, да га убеди, каква ће опасност настати по монархију ако се Словенима повлађује. Цар је био у врло незгодном положају због сукоба канцелара његова и Хоенвартовог. Он је хтео да саслуша и Андрашија и овај би позват у Беч. И 20 октобра (п. н.) 1871 одржана је знаменита седница Хоенвартовог кабинета, у којој су учествовали поред чланова његових, још и заједнички министар финансија, Лоњаји, барон Венкхајм мађарски министар при Двору (a latere), гроф Андраши и канцелар Бајст. Цар је пажљиво слушао диспут између Андрашија и Хоенварта. Из тога диспута

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

изашао је побеђен Хоенварт, — кога је напустио и друг му, министар финансија, Холцгетан, налазећи, да ће програм кабинета Хоенвартовог ако се оствари, разорити финансије аустријске. Јер одиста, чим је објављен царски рескрипт (од 12 септембра 1871 г.), — одмах је почео падати курс аустријским папирима, и гроф Хоенварт, који је био каваљер од главе до пете, признао је цару уз то, да је у јавном мњењу и међу Немцима огромно незадовољство противу њега.

Цар је напустио Хоенварта, а овај даде оставку (28 октобра п. н.). И опет је Андраши позван да саветује цара у овом тешком тренутку. Андраши је био толико груб према Хоенварту, да је саветовао цару, да он тражи од свог напуштеног министра председника, да потпише други рескрипт царев, којим се све оно опозива, што је Чесима обећано. Хоенварт одби то. Тада Холцгетан састави једно привремено, чиновничко, министарство, које је трајало свега 25 дана, да га замени министарство Ауерсбергово из немачке либералне странке.

Тако је пропао најозбиљнији покушај, да се чешки народ задовољи, дајући им уставни положај, на који је по својој историјској прошлости и високој култури својој држао да има права. И Немци и Мађари свим силама упели се били, да оборе Хоенвартов кабинет, да спрече славизирање монархије. У покушају Хоенвартову они су гледали — постанак нове, словенске, Аустрије, у којој би Мађари и Немци, као бројно слабији играли равну или потчињену улогу. Од те славенске Аустрије препали се и Немци, а још више Мађари. Они су гледали, где на Југу већ ничу: краљевина Хрватска, краљевина Далмација, краљевина Славонија, краљевина Ердељ! И тај „сатански“ план, „макијавелистички“ систем, — како биограф Андрашијев вели, — једним ударцем срушио је гроф Јулије Андраши! Дуализам је тек сада добио у очима Немаца. Тек су сада немачки либерали видели какву им корист он пружа!

Најслабија је партија у делу Вертхајмерову последња глава, у којој говори како је Андраши постао канцелар царства. Он није могао убедљиво да изложи за што је Бајст изгубио поверење царево и да ли је Андраши одиста радио противу Бајста, као што га овај у својим мемоарима криви. Бајст је, по Вертхајмеру, изгубио поверење монархово, јер су демантовали његову спољну политику. Бајст је имао, по Вертхајмеру, сталну фиксидеју, која га није напуштала, да се освети — Прусима за

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1866 г. И дуализам — Бајст је желео и помагао да се створи само стога — да би задовољио Мађаре, те да Аустрија изађе консолидована и морално јака у борби с Пруском. Све је дакле требало да послужи тој његовој идеји. Отуда је он живо радио и на савезу аустријско-француском. А када је дошао судбоносни час — онда је он уступио пред разлозима и јаком вољом Андрашијевом. Овај је, а не Бајст, спасао хабзбуршку монархију те није 1870 улетела у рат с Пруском и изложила се недогледним опасностима. Интересантно је да је Бајст приписивао себи — т. ј. бар тако је у јавности раструбио брошуром (непознатога писца): „Graf Beust, Oesterreichs Neutralitätspolitik“. Вертхајмер, немајући доказа, узимље као доказан факат да је ову брошуру инспирисао граф Бајст. Противу те брошуре изашла је у априлу 1871 друга једна „Andrassy und seine Politik“, у којој се супротно тврдило и нападао граф Бајст. Листови, који су стајали уз Бајста, нападали су Андрашија да је он инспирисао ову брошуру. Ово није могао отрпети Андраши и оде у Беч, те се објасни с Бајстом. Али је то „објашњење“ било као права свађа — Бајст је ћутао, а Андраши грдио. Ипак га је еластични Бајст, чија сујета, по биографу Андрашијевом, не зна ни за лично достојанство, ни за скрупуле моралне, позвао тога вечера у Оперу, да би пред светом доказали, како између њих нема никаквих диференција.

Бајст је човек, који хоће по што по то да се одржи на канцеларској фотељи, — и прелази преко својих недаћа, нанетих му личних увреда, па би прешао и преко неповерења царева, које је сваким даном бивало све јаче. Али је његово мешање у унутрашње ствари монархије било тако исто штетно. Он је спремио земљиште за долазак клерикално словенског министарства Хоенвартовог. А то је била последња његова велика грешка, која је претегла на теразијама његове судбине, и он би отпуштен, принуђен да поднесе оставку, ускоро по паду Хоенвартовог кабинета (7 новембра 1871 п. н.). Сутра дан већ је Андраши изјавио цару на понуду да је готов примити се. Неколико дана, вели Бајст у својим мемоарима, крио се од њега Андраши, сигурно због гриже савести. Биограф Андрашијев то наивно правда — да га Андраши није могао потражити из простог разлога, што он, Андраши, тада није био у Бечу!

За историју је од слабог значаја да ли се некоректност и незахвалност може уписати у грех Андрашију што је радио

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

да Бајст буде отпуштен. Једино још има неке вредности за оцену етичке личности Андрашијеве. Сигурно је, да је он желео да он постане канцеларом, сигурно је да су му погрешке Бајстове помогле да оствари ту своју најинтимнију и најкрупнију жељу, и — да су му Немци, либерална немачка странка, помогли толико исто. Ова немачка либерална странка увидела је — да је дуализам за њу веома корисна ствар, јер он не дâ, да се у другој половини монархије могу вршити уставни експерименти и што осигурава немачком племену превласт у Цислајтанији. Андраши је помагао либералној странци да дође на власт, а она њему да постане заједнички министар спољних послова. Тако се остварила и његова жеља и сан Мађара, и да политиком монархије дирigује један Мађар!

Али је вероватно да је Андрашију помагао и Бизмарк. Цар Фрања Јосиф после победа пруских у Француској, увидео је, да је политика реванша немогућна и штетна и да се треба приближити сада великој Немачкој. Како су Мађари одавна инстинктивно, бранећи своје интересе, били поборници те политике, то је и за нови курс политички, аустријско-пруско пријатељство, Андраши био највећа гаранција. И Бизмарк је нашао пута и начина, да цареву околину и Немце у Аустрији задобије за Андрашија.

Овим последњим догађајем Вертхајмер завршује први део свога великога дела о Андрашију. Оно није било без интереса за српску читалачку публику, а други део његов, биће још занимљивији за нас, јер је Андраши имао судбоносну реч и — у нашим националним питањима и догађајима, који су се за његова министровања низали.

Драг. М. П.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ИЗА КУЛИСА ДИПЛОМАЦИЈЕ

— В. С. Карцов —

— НАСТАВАК —

Прикупљањем прилога, испраћањем добровољаца и новаца бавили су се у Петрограду и Москви — словенски добротворни комитети. Рад тих комитета, ширећи се све даље, напослетку је постигао необичне размере. Комитети су изашиљали своје нарочите пуномоћнике, са руским посланствима и консулатима у иностранству гледали су да ступе у непосредне везе, ради разних питања и захтева, па и давања упуства. Ма да су комитети гледали на дипломатске чиновнике као на рутинере, који нису патриоте, одговорност је сносило владино представништво. Оно је расматрало неспоразуме између српских власти и добровољаца, и њему су се обраћали добровољци када су имали да се жале на пуномоћнике словенских комитета. И ту се прво показао антагонизам руског друштва и дипломације. Штампа и друштвене вође омаловажавали су дипломацију свакојако, а после су од ње тражили да утиче на „братушке“. Да би свикао добровољце на дисциплину, Словенски комитет је решио да изашље у Србију добровољцима једног генерала, и избор му падне на генерала Дандевиља. Али „генералство“ на добровољце није утицало. Они су тражили новаца, а како је генерал Дандевиљ новце издавао с рачуном — на њега су се осуле грдње, и то таке грдње, да су његови другови по служби сматрали за потребно јавно устати у одбрану његовог доброг имена...

„Благочестива“ декорација у којој се покрет јављао: пјеније црквено и певање народне химне, саучешће духовништва, симпатије високих личности из царевога двора, царице и наслед-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ника престола — у први мах није давала да се у покрету сагледа револуцијонарна језгра, која се ипак створила и постала видљива и обичноме оку. Сама влада гледала је на Србију, у неколико, као на неко врело и са задовољством је тамо пуштала „политичке подозриве личности", са рачуном, да ће на разбојишту погубити своје луде главе и на тај начин руске власти и њу, владу, спасти бриге да даље о њима мисли. Радикални органи, који су вазда били противници и исмевачи словенофилства, сада су од једном променили тактику и постали одушевљени народњаци. Они су мислили, у сваком случају, да на овај начин помогну да се пробуди свест народна, па да онда, опет дођу на посао у Русију. Полазећи у рат противу „спољашњих" Турака, поглавице радикалске понели су под пазухом камен и за оне, које су називали на свом политичком језику „унутрашњим" Турцима.

Са осећањем дубоког негодовања посматрао је Е. П. Новиков догађаје у Србији, навалу добровољаца и радњу словенских комитета. Река је преливала своје обале; влада није била у стању да спречи њено разливање. У тој владиној слабости Новиков је назирао скоро наседање целе државе. Од своје стране гроф Андраши није пропуштао ни једну прилику да не обележи нарочито револуционарни карактер покрета: „Ви се на нас љутите, казао је он Новикову, што смо ухапсили дописника „Новог Времена". А ако бисте хтели видети полицијско сазнање, било би вам разумљиво зашто је тај господин ухапшен: на тајном састанку у Загребу, препоручивао је он федеративну словенску републику". Тај дописник био је доцније познати патриотски публициста Ш(арапов).

Негодујући према Русији, — што мирно и хладнокрвно гледа на неједнаку борбу српског Давида са турским Голијатом — уредник листа „Застава" Милетић дозволио је себи да учини врло груб испад. Он је изразио жаљење, што је револвер 4-ог априла промашио циљ, те је на престолу руском Александар II. а не Александар III. Тим поводом Новиков пише Карцову 28 јуна 1876 године:

„Хвала вам што сте ми дали могућности, шиљући ми 80-ти број новосадске „Заставе", да обратим пажњу аустро-угарском министарству иностраних дела на чудовишне изјаве југословенских демагога. Гроф Андраши је испунио своју дужност: чувени Милетић је ухапшен, у наточ протестима његовог прија-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

теља Полита. Тако се поступило у Аустро-Угарској. Да видимо, да ли ће наша питомица Србија бити промућурна да забрани улазак том мрском листу и да тим посведочи своје негодовање против њенога писања. Ал' о томе се нешто ништа не чује — бар до сада".

Руски добровољци у Србији делили су се на две категорије. Једна — људи из виших кругова, гвардејци (гардисте): Дохтуров, граф Келер, Мједвједовски, Шевич, Волков и други. Они су дошли у Србију подлежући утицају Аничковог Двора и ради војничке славе. Испраћајући их, царевић наследник им је казао неколико врло значајних речи. „Ја ћу ваше таковске крстове заменити са Георгијевским". Војници тога типа наглашавали су, да су дошли да ратују, а не да се баве политиком, и, како је изгледало, клонили су се Черњајева. Тако, на пример, када је начелник штаба В. В. Комаров напустио војску, на његово је место ступио Дохтуров, али само под условом — да се не зове начелником штаба.

Друга категорија добровољаца били су војници, који су напустили војску и гледали да се користе случајем — неко да прође по свету, а неко и да заради коју пару. У Србију је био бануо пуковник П., који је прођердао огромно имање, а после пао на милост својих другова. Сви ти елементи пунили су кафане, нису плаћали трошак по гостионицама, пили су, картали се, и имали сваки час посла са полицијом.

У то доба писац овога завршавао је течај у царском Александровом лицеју. Као и многи други, ја нисам могао а да и сам не пођем у Србију као добровољац. Стриц мој Александар Николајевић прими ме својски. Он је хтео да останем у консулату, а после ми је саветовао да одем у војску генералу Новоселову.

„Тај генерал, рече ми стриц, бави се само војничким стварима, а не политиком Што се тиче Черњајева, ја с њим немам никакве везе. Његов је главни стан на Делиграду. Око њега се искупили свакојаки људи и он се бави само манифестацијама. Сада су смислили да прогласе Милана за краља. И такве coup de theatre не прави победоносна војска већ војска која је мало час грозно тучена. Сада је поручио да му упуте неке кројаче у стан... и знаш ли зашто? Шта мислиш? Хоће човек да кроји одело за своје словенске телохранитеље. Србима су те комедије већ и сувише постале досадне. Ристић ми је изјавио,

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

да је Србија изгубила веру у словенски комитет и да ће на даље слушати само савете званичне Русије".[1]

У писму Карцову од 25 октобра 1876 године, Н. П. Игњатијев описује Черњајева са неколико потеза, који су му дивно испали за руком:

„Черњајев је мој друг из војне академије. Нико боље од мене не познаје његове личне особине и недостатке. Он је урадио лудо и направио много погрешака. On l'a surfait et il ne pourra jamais se maintenir à la hauteur ou notre prese l'a placé, али ипак за то, он је — по чудноватом стицају прилика — постао некакав мински народни херој. Није наше, али би требало желети да му можемо отворити очи, да му помогнемо ако затреба, и да га уразумимо. Ко је вешт, може врло лако на њ утицати. Како се мени чини, он је пао у рђаво друштво, а интриганти су му везали и ноге и руке. Треба нам желети да га видимо што пре на доброме путу. Он грдно одговара за скорашњу штету, коју је нанео Србији а није постигао смер".

После одсудних ђуниских дана, М. Г. Черњајев се бавио неко време у Београду. Са српским министрима био је сасвим прекинуо односе. У ваздуху је мирисало нешто налик на државни преврат. Милан се свађао са скупштином и мислио се њој одупрети помоћу руских добровољаца. Планове те врсте Карцов пребриса категоричном изјавом: да се апсолутизам не може основати на туђинским бајонетима.

Први пут сам ја сам видео Черњајева у консулату. Он је кукавно изгледао, био је као изгубљен. Дражио се и љутио због некаквог добровољца, који је у пијаном стању пуцао на некакво Српче и ранио га. Он се затим јуначио, тешио се надом, да ствар словенскога ослобођења није пропала, да ће је он најзад извести до краја итд. Али нека тамна сумња као да му је говорила, да се пало, и да се тај пад не може поправити. А пало се са такве висине популарности, о каквој се после Кузме Минина, у Русији не памти... У брзо Карцову је пало у део да саопшти Черњајеву царску заповест, по којој му се закраћује повратак у Русију.

Када је дошао у Београд и када се уверио о неупотребљивости српске народне војске, Черњајеву, строго узев, била је дужност да Србима саветује да не ратују. Али је он собом

[1] В. Карцовъ, Семъ лѣтъ на Ближнемъ Востокѣ. Стр. 51—52.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB

представљао покрет, и то га је подигло и понело. Најзад није ни могао. Мислити да ствари преокрене, да се помогне месним средствима, није могао; остајало је надати се у помоћ Русије, с почетка у помоћ рускога друштва, а после и васколике државе. Али рат с Турцима постао је као некакав декорум; права борба водила се противу званичне Русије или противу зимњег двора. М. Г. Черњајев, као српски главни војни заповедник, у истини, продужио је само онај посао, који је нешто раније отпочео био као уредник „Рускоѣ Міра“. Његов начелник штаба био је други сарадник тог истог листа: В. В. Комаров.

...М. Г. Черњајев није био практичан човек и живио је у уображењу. Око њега се вазда гурала гомила људи, која се дивила његовим фантазијама и тако стицала његово поверење. Као оно онај чувени јунак Сервантеса, М. Черњајев није признавао да за њега могу постојати препреке, и целог свог века он се борио са злим духовима и џиновима и зато посртао у борби и вечно видао задобивене ране. Код њега, као војводе, особине његове воље биле су јаче него особине његове критике, а срце му је било јаче од разума. Али баш та болећивост, главна црта његова карактера и објашњава тајну како његовог првог огромног успеха, тако и потоњих необичних недаћа. Поред овога треба још нешто приметити: злато не рђа. Черњајев је падао дубоко у политички вртлог, за њега су се лепиле свакојаке па и врло незгодне личности, али све то није могло да умрља прса која је китило одличије Св. Ђорђа. Највећи његови непријатељи — а он их је имао — нису могли да укажу на ма какво његово дело из користољубља. То је био човек велике душе и несебичан у пуном смислу те речи. „Вас познаје цела Русија“, рекао је Черњајеву Александар III. Али се не може никако разумети како су могли људи, који су га изближе познавали, дајући му висок административан положај, где је практична памет и издржљивост толико нужна, — како су могли после да се чуде његовим грешкама, а затим још и да га гоне и да му пребацују те грешке, готово до последњег његовог часа.[1]

Са својом обичном искреношћу, живим бојама, Карцов је, у својим извештајима, описивао слику оних прилика у које је Србија била запала. Себичност и малодушност кнеза Милана, нескромност и рачунање митрополита Михајла, чисто источњачка

[1] В. Карцовъ. Семъ лѣтъ на Ближнемъ Востокѣ. Стр. 53, 54, 55, 56.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

подмуклост Ристића, све то он је без поштеде износио, затим доказивао лажљивост новинарских гласова, изобличавао систематичне покушаје словенских комитета да званичним представницима подметну ногу. Није пропуштао ни такве ствари, да су српски војници напуштали рањене руске официре, да су сами бежали из војске или сами себе онеспособљавали сечењем прстију. О начину Карцовљевог предстаљања ствари у својим извештајима, секретар Н. Н. Ладиженски овако се изражавао: „А. Н. Карцов представљао је Србију као црну тачку, али није казао шта би требало учинити, па да се поправи што не ваља и што се покварило. Али Карцов је сматрао да треба да избегава све, што би личило на неку личну политику. Он се трудио да прикупи непристрасно што више материјала, и тај материјал није никада подешавао као што то многе дипломате чине врло често, намерно да би изазвали овако или онако решење".

Овакво поступање Карцова, који је својим старешинама описивао цео покрет онако, какав је он у ствари био, многима се није свидео. Стари протектор Карцовљев, генерал Н. П. Игњатијев, полазећи са гледишта, да има ствари, које се не казују, а још мање смеју да иронишу, у писму од 25 октобра 1876 год. отворено је казао Карцову да му такав рад не одобрава:

„Немила ми је *хладноћа*, која постоји између вас и многих руских добровољаца. Ми преживљујемо једну историску епоху, у којој не само сви Руси, већ сви Словени треба сложно да раде, заборављајући на све ситнице живота и пакости људске, имајући на уму само то, да смо опкољени непријатељима, који се користе сваком слабошћу нашом и наших једноверaца. Ваши су извештаји красно написани, али се у њима назире неко презирање српскога народа и ругање неко с борцима за праведну ствар. Можемо се смејати нашим једноверницима, али не у овом часу, када су у питању наши најбитнији интереси на Истоку Влада треба да зна истинско стање ствари, и у том погледу ви сасвим паметно обраћате пажњу на тамне стране ствари. Гадних људи, на жалост, врло је много на свету. Али Ристић, Мишковић и компанија, па и сва београдска интелиленција, *није* српски народ, за који су руски добровољци проливали своју крв, и који ми не можемо ни напустити ни од себе одгурнути...

„Само наши заклети непријатељи (политички), партија Ми-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.

тад-пашина, Енглези и Мађари могу желети да се распири незадовољство и свађа између Срба и наших добровољаца. Земљиште је спремљено за успешну радњу њихових агената. Али у толико више треба ми да прегнемо и да им посао покварimo. Поред ваше признате вештине вама неће тешко бити, без сумње, да примирите и измирите, и да омогућите да се ускоро јави једнодушност. Ја не могу веровати, да у Србији нема правих патриота, људи разумних, који се не би подухватили да заташкају данашње врење и да улију народу уверење, да је цела будућност Србије сада — више но икада — везана за Русију, и да од ње једино и зависи. Ако непријатељима Словенства пође за руком да заваде Србе са Русима озбиљно, Србија ће пропасти између Мађара и Турака. Одоли ли српски народ овој садашњој кризи, верујући Русији и слушајући нас, онда ће доћи час успеха и наплате, и Словенство ће без сумње победити непријатеље своје".

Падајући у одушевљење словенофилске идеологије и узимајући племенско сродство за реалну основу снаге, Н. П. Игњатијев само одужује свој дуг духу времена. Заузимање Русије за Словене једноверце, на тај начин, престајало је бити акт политичког рачуна и слободне воље, већ се испољавало као морална обавеза безусловнога значаја. Немогућност решити питање месним средствима рељефно је обелодањивала нашу немоћ, стављала је на пробу народно трпљење, увлачила нас, и, на крају, учинила рат неизбежним. И у том погледу брзо је увидела Русија: да су доброчинство и здрава утилитарна политика два појма, који не стоје близу један другога.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ГЛАВА VI

Карцов у Петрограду. Саветовање 16 новембра 1876. — Карцов предлаже да се две дивизије расформирају и пошљу у Србију. — Одлучно противљење великога кнеза Николе Николајевића. — Аудијенција Карцова код царице Марије Александровне. — Положај Карцовљев уздрман. — Шиљање генерала Никитина у Србију. — Неуспех његове мисије. — Срби покушавају да измаме од Никитина један милијун. — Сукоб Карцова са Никитином. — Опозивање Никитина. — Клеветање Снесарева. — Цариградска конференција. — Генерал Н. П. Игњатијев и граф Андраши. — Миланова сплетка. — Рад „одбора". — Равнодушност петроградских кругова према „Одбору". — Приватно писмо Карцова Гирсу, које је показано цару. — Генарал Фадјајев у Београду. — Политика немешања у српске послове. — Премештај Карцова из Београда. — Узрок његовом паду. — Карцов генерални конзул у Паризу. — Његов значај и популарност његова. Његова оставка, болест, смрт и сахрана. — Одзив листа „Temps".

Првих дана месеца новембра 1876 год. кренуо се Карцов са женом из Београда. На парном броду путовали су заједно са њим: српски изванредни пуномоћник Мариновић, француски дипломатски агент у Београду де-Кержегји; деловођа азијатског департемента Григорије де-Волан, дописник Јулије Шрајер и писац ових родова. У Бечу он заста у врло суморном расположењу, због тешких окривљавања од стране штампе, која га је корела да нема ни мало патриотизма и да сав његов рад иде само на то, да угоди Аустрији. Примив од њега што је имао да понесе за министарство, по доласку у Петроград, он се са железнице упути право кнезу Горчакову. Канцелар одмах извести господара: „M. Kartsow est chez moi, mais en habit de voyage. Marinovitxh est à St. Petersbourg. Quels sont les ordres de Votre Mageste Impériale pour les recevoir demain ou tout autre jour? J'ai dit à Kazow de se prèsenter à Monseigneur le grand Duc Nicolas des qu'il aura été aux pieds de Votre Magesté". На истом саопштењу висока одлука: „Il peut le faire des à présent". Истога дана после пола ноћи Карцов је био примљен код великог кнеза и представио му тешки положај Србије и крајну потребу да се она заштити од турске војске која сваки час може да навали на њу и да је упропасти.

У автобиографској белешци ево како прича Карцов о свом доласку у Петроград, о својим првим корацима и утисцима:

„У новембру Карцов је био позван у Петроград, имао је у Царском Селу неколико аудијенција код господара, и у истом месту, 16-ог истог месеца, присуствовао је саветовању, које се

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

држало под председништвом Његовог Величанства. Ту је Карцов поново исказао своје мишљење, да се жељена циљ може постићи и без званичног прекидања са Портом, на што је добио оштар одговор великога кнеза Николе Николајевича, који је још тада био назначен за главнокомандујућег. Између осталих мера, на том је већу решено да се у Београд пошље, ради војене организације Србије, једна комисија под начелством генерала (лајтнантна) Никитина, и да се на трошкове те организације изда један милион рубаља, о чијем ће трошењу водити надзор Карцов и нарочито упућени чиновник министарства финансија — Рихтер.

Војено дипломатско веће, од 16-ога новембра, држано је у плавој поплоченој дворани. Цар се према Карцову понашао као и пређе врло милостиво: пре седнице, ходајући са њим по дворани, причао му је историју те дворане, која је још из доба царице Катарине II. На седници је учествовао и будући управник грађанске управе у Бугарској — кнез В. А. Черкаски. Користећи се згодним случајем, Карцов је молио за реч и предложио, да се две руске дивизије расформирају и пошљу у Србију. На то га је љутито прекинуо велики кнез Никола: „То би се косило са војном дисциплином и није никако могуће". Кад је остао сам са кнезом Горчаковом, Карцов се обратио њему са питањем: „Je crois que je fais une gaffe?" — „Pas du tout, mon chèr, одговори стари канцлер „nous étions là pour dire notre opinion".

После тога био је Карцов примљен од царице Марије Александровне. Аудијенција је трајала врло дуго. Царица је распитивала о општем стању Србије, а нарочито о раду санитетског одреда Црвенога Крста и опуномоћеног тајног саветника Токарева. Листови су нападали Токарева за тврдичење и бедили га да је користољубив. Токарева је Карцов карактерисао као чиновника — формалисту, али, поштеног и савесног човека. У тај мах се појавио иза заклона сам господар.

— Е па, је си ли задовољан са мном? — обрати се он благонаклоно Карцову.

— Ваше Величанство! Боље се и милостивије није могло ништа учинити за Србију.

— Ја сам одредио да ти се стави на расположене милијун рубаља.

— Ја се усуђујем молити Ваше Величанство за нарочитог чиновника који ће водити рачуне.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Е, о томе се споразуми са Рајтером.

Без обзира на милостиво опхођење господара, Карцов је овог пута ипак није одлазао из Петрограда већ са старим поуздањем. Царевић наследник био је с њим хладан и није му рекао ни речце. Код царице Марије Александровне и грофице А. В. Блудове осећала се нека уздржљивост, које пређе није било. Царица се жалила на Карцова, да је оштрином у исказивању свог мишљења прекорачио међу дворске етикеције и довео је у незгодан положај: „Il est trop passioné“, говорила је она после за њега. У истини, Карцов је био крив, што је Србе приказао какви су у ствари, те је нехотице повредио сентиментална осећања високих патриота и раздерао вео оног обмањивања, које се у словенофилским круговима сматрало као обавезно.

У комисију ванредне војне мисије, која је требала да пође у Србију, ушли су: генерал Никитин, и са њим ова три официра: пуковници Шепелов, Бобриков и Сжелорев, а у својству финансијског контролора, Карцовљев школски друг из лицеја и пријатељ — А. А. Рихтер. Расходовање сума требало је да врше колегијално Карцов, генерал Никитин и српски војни министар Грујић.

У Петрограду су се тешили мишљу, да је Србија за све обвезана Русији, која је својим тадашњим ултиматумом зауставила победоносну турску војску од даље најезде. Братску помоћ Русије — па ма у каквим се размерама и облицима она чинила — Срби су требали да приме с одушевљењем. — Међутим, Србији је грозила опасност, да ће Турци, по истеку примирја, опет навалити, расути се по њој и опустошити је сасвим. У тај мах, граф Андраши дао је Србији да појми, да — њеном судбином стварно располаже Аустрија, а не Русија. Кнез Милан у промеморији саопштава руском дипломатском агенту:

„Кнез сматра за своју дужност доставити на знање кнезу Горчакову, да је граф Андраши опуномоћио Мариновића да отворено саопшти кнезу Милану, да ће Аустро-Угарска у случају, ако би се Русија хтела користити Србијом као операционом базом за прелазак војске, да ће такав рад сматрати за повреду Парискога уговора, и да ће према томе сматрати да по томе уговору, већ као погаженом у ствари, није више везана према Србији. Па ни то још није доста: из речи графа Андрашија излази, да ће за случај рата између Русије и Турске, Аустро-Угарска имати начина и права да окупира Србију, чак

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

и онда када руска војска не би ни прелазила преко српскога земљишта".

И тако, Србији је грозила опасност не само од Турске, већ, претпостављајући да речи графа Андрашија нису биле празне претње, и од тобожње руске савезнице, Аустро-Угарске. Поред тога генерал Никитин, осим своје личности, трију официра и једног милиуна рубаља — шта је доносио Србији? Без обзира на његов високи чин и званична пуномоћија, он је у ствари био онакав исти agent provocateur, као и његов предходник — генерал Черњајев. У промеморији кнез Милан сврћа пажњу руске владе, да је јавно мишљење у Србији више но икада против рата и да једина нада на заједнички рад са Русијом може Србију нагнати да ратује. Стога, кнез Милан захтева, да се до 20 децембра две руске дивизије искрцају у Кладову.

Али, као што смо видели, на већу, 16-ога новембра, предлог Карцова — расформирати и послати у Србију две дивзије — изазвао је љутит одговор великога кнеза Николе. Сасвим је појамно, што се Карцов више није усудио предлагати оно што је већ предлагао, и жељу кнеза Милана у Петроград није саопштио. Но шта би било, ако би се у ствари две дивизије као путници пребациле у Србију? Би ли турска војска остала на миру или би почела нападати? Би ли се Аустрија ограничила на то да изрази своје незадовољство, или би њен отпор томе добио израз одређенији? Све су то, разуме се, питања. Али са чисто војничког гледишта, те две дивизије би послужиле српској народној војсци као кадрови, и тако би се у Србији образовала значајна снага, која би имала врло јак утицај на развој догађаја. Већ само то, што би Србија била окренута против видинског корпуса спречило би испадање Осман-пашино на Плевну.

Од првих корака генерала Никитина у Београду испољила се лажљивост његовог положаја. У промеморији, која је написана, ваљада по упутству Карцова, и која је требало да се изнесе Министарском Савету, циљ и карактер мисије генерала Никитина кнез Милан одређује овако:

„Са неизвесности, шта ће собом донети (цариградска) конференција — рат или мир, Русија би желела сачувати Србију од турске најезде. Због тога је поверено Карцову, да се заједно се генералом Никитином, који је нарочито послат ради војне ор-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

ганизације с материјалним средствима ad hoc, споразуме са српском владом о начину уклањања опасности. Г. Карцов изјављује категорично: да Русија за овај мах не тражи за себе никакве стратегиске користи и, за случај рата са Турском, може се потпуно проћи без сарадње Србијине. Србији се оставља потпуно на вољу — да прими или одбаци руске предлоге. Ако Србија мисли да може на крај изићи са својим рођеним средствима, нека слободно каже, и Русија неће морати упадати у крупне трошкове. Ако ли Србија прима руску помоћ, руска влада онда очекује од српске владе да ће стајати уз њу отворено и поштено".

Питање да ли су Србима потребне услуге генерала Никитина, или нису, Карцов је поставио одмах и захтевао од српске владе да му на њ што пре одговори. Ако јесу, онда генерал Никитин да одмах приступи послу, ако нису — онда му не остаје ништа друго већ да иде из Београда. Тако одлучно поступајући, Карцов није хтео дати маха генералу Никитину да уђе у српске сплетке, онако као што је после десет година постао жртва бугарских интрига други руски генерал — Н. В. Каулбарс.

Српски су министри били врло ради да се курталишу генерала Никитина, али опет, с друге стране, њима се некако особито свидео милијун што га је генерал са собом донео. И ето, за руски се новац изналазе различите потребе. У автобиографској белешци налазимо по тој ствари врло интересантне појединости.

„...Никитин се показао тако без такта, да је Карцов био потпуно незадовољан и његовим правцем и начином рада. Са српским интендантима се снебивао као да им је потчињен, те су се ови тим користили да би што пре потрошили руски милијун. С изговором на оружање, они су чинили на рачун његов разне поруџбине: у Угарској за сено, којега је Србија имала у изобиљу, у Будимпешти се куповале кољаче итд. Сам Никитин испросјачио је себи, без свакога стида, српску ленту (Таковски I-га реда) о Новој Години. О свему томе Карцов је достављао државном канцелару, и већ почетком фебруара Никитин и његова комисија беху позвани да се врате назад. Рихтер је однео назад у Русију около 850 хиљада рубаља. Постиђен са незгодног свог избора, војни свет није могао то заборавити ономе, који је био узрок његова изобличења. По Петрограду

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

настадоше свакојаке сплетке и гласови са смером да Карцова дискредитирају пред Господарем. С друге стране и Милан је био љут на њега, што је упутио назад у Русију замашан остатак од рускога милијуна".

Са генералом Никитином Карцов није много увијао и говорио му је отворено сву горку истину. Један помоћник Никитинов, пуковник Снесаров није се либио да оклевета Карцова, — да се јавно опија. По налогу кнеза Горчакова, најстарији саветник А. С. Енгелхардт, због те клевете, тражио је шифром изјашњење од Карцова. Карцов је одговорио од прилике овако: „Повод за оптужбу дао је војнички доручак у Топчидеру. Присутни су много пили, међу њима и — кнез Милан. Кад ми је било зло, ја сам се склонио у кабинет рођака кнежевог, Германи, и поседео сам мало у наслоњачи".

Међутим захтев конференције великих сила у Цариграду Порта је одбила. Такав резултат није био неочекиван и њега је предвидео генерал Игњатијев, када је у писму од 25-ог октобра 1876 г. писао Карцову:

„Вама су, свакако, јавили из Ливадије о утврђеном програму рада. Господар је у Москви. Тамо ће се објавити мобилизација војске у јужним крајевима. До конца примирја ми ћемо бити готови заузети се за наше једноверце с оружјем у руци, ако се ствар не би могла свршити на конференцији. Енглеска је предложила да се конференција сазове у Цариграду на основу пређашњих bases englais. Сумњам да ће бити успеха. И место је за конференцију незгодно".

Са одлуком цариградске конференције најнезадовољнији је био граф Андраши. Он је мислио да су те одлуке на штету независности и развијања грчког становништва и на искључиву корист и подстицање „руских и свесловенских интереса". При свем том, записник конференције, па и чланак о границама Бугарске, аустриски пуномоћници су нерадо али ипак потписали.

Шта је то гурало бечку владу да поступа противно свом уверењу? Ствар је у томе, што је пристанак аустро-угарски имао значај да завара pro forma. Да неће дозволити да се на Балканском Полуострву образује ни словенска нити каква друга значајнија држава — Аустро-Угарска је изјавила у Рајхштату на састанку царева и царскоме изасланику Сумарокову-Ељотону и канцелару Горчакову, и рускоме посланику у Бечу — Новикову. Што је она у Цариграду, на конференцији, пристала

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

на општи програм — то је било за то, што тобож није желела да квари једнодушност великих сила. Зар не би тачније било рећи: дотакавши се болесног места, аустријска се дипломација поплашила да не изазове сумњу генерала Игњатијева, те да га наведе на траг о споразумима, који су се водили иза његових леђа, тајно, између Петрограда и Беча. Када је, после годину дана, о тајној конвенцији од 3-ег јануара 1877 године дознао генерал Игњатијев, он се бунио и љутио и није хтео да зна за њу. Ма како да је била правно обавезна моћ конвенције, она за генерала Игњатијева као и да није постојала. За њега су била обавезна само акта цариградске конференције, која су одобрили и потписали представници шест великих држава. У марту 1878 године, он је путовао у Беч, где се о питању Босне и Херцеговине и границама Бугарске са графом Андрашијем дуго и врло бурно објашњавао. Значајна дијалектична вештина генерала Игњатијева разбила се о предрасуду његова противника. Полазећи са савршено различитих гледишта — један са цариградске конференције, други са рајштатског споразума и конвенције од 3-ег јануара 1877 године, — генерал Игњатијев и гроф Андраши представљаху две паралелне линије које се не сусрећу већ и зато шта су паралелне.

Свршивши са генералом Никитином, Карцов се живо стао заузимати да испраћа добровољце у Русију, да се раздаје помоћ рањеницима итд. У генералном консулату, било је основано добротворно друштво, које је српски носило име „Одбор“. У састав тога друштва ушао је Карцов, Лодиженски и Рихтер. А кнез Милан и Ристић, пошто изгубише наду да ће ма шта добити од Русије, стадоше правити пакости. Користећи се поверењем Карцова, кнез Милан га је навео несавесно на једну клизавицу. О том Милановом кораку у автобиографској белешци пише Карцов:

„...Милан је молио Карцова да му не откаже своју помоћ код политичких људи, од којих је намислио да склопи ново министарство. Сматрајући људе, које му је кнез именовао, као погодне за прилике, Карцов је с поверењем примио молбу кнежеву и с успехом је испунио, када од једном доби од канцелара телеграм ове садржине: „Empereur vous defend be vous mêlez de la politique interieure de la Serbie“.

Ужасан царски налог објаснио се тако, да је кнез Милан, молећи Карцова до придобије за нову министарску комбинацију

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB

те и те, у исти мах заповеда свом агенту у Петрограду да упита канцелара — да ли заиста царска влада жели да ти и ти буду министри?

...„После много година, са тим истим Миланом, који је тада већ био краљ у оставци, доручкујући заједно у Café Anglais (у Паризу), Карцов изазва бив. краља Милана на искрено објашњење о тој жалосној епизоди. „Eh, bien franchement, mon cher Kartcow, j'en avais assez de votre joug et de votre tutelle, qui ma passaient par trop, et je vous ai imaginé cette crasse, spéculant sur votre nervosité qui vous amenerait à quelque coup de tête".

22-ог марта 1877 године по београдском улицама биле су прилепљене објаве у којима је стајало, да добровољци морају отићи из Србије за 48 часова, иначе ће бити похапшени. Да није било „Одбора" да притекне у помоћ, добровољци би зло прошли. Противу „Одбора" и његових чланова распростирале се клевете и сипале тужбе. Тако су, на пример, српски листови тврдили да Рихтер није Рус, већ Немац. Карцов има да благодари Богу што се постарао за рана да му се даде нарочити чиновник за рачуноводство, иначе би и њега направили свакојаким.

На рад „Одборов", у Петрограду се није нико ни осврнуо. Ликвидирати наслеђе ратнога доба — то је посао тако мучан, као када би човек купио парчад поразбијаног посуђа, чистио и проветравао стају у којој се пировало. Рихтер је писао Карцову 4-ог јула 1877 године:

...„Све рачуне „Одбора" ја сам предао заједно са повраћеним новцем. Све је примљено као исправно (за благајну, а не за мене, ја сам добро доплатио). Верујем, да ни контрола, којој су рачуни већ послати, неће имати шта да примети. Твој потпис на „Одборским" рачунима нису тражили. Место похвале, коју си ми ти у изглед стављао, ја сам наишао овде на потпуну равнодушност и сутра хитам на одмор у село".

Под теретом тешких прилика, које га окружаваху, Карцов је писао помоћнику министра иностраних дела, Н. К. Гирсу, једно писмо, на коме је написано било: лично и поверљиво. Па ипак је Гирс налазио за потребно да покаже то писмо канцелару, а канцелар — Господару. Карцов је био непажљив да напомене како је — у своје време — предлагао да се расформирају две дивизије и пошљу у Србију. Наспрам тога места,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.

била је височајша белешка: „То би било недостојно (неприлично)". — Онда је он описивао новчане прљавштине којима су се умрљали добровољци и сажаљевао је, да се велико дело хришћанског ослобођења срамоти таким појавама. Господар је ставио височајше „тако" са знаком дивљења. Као што се доцније показало, објашњења Карцовљева, која су се дотицала части војничког мундира, ни мало се нису допадала војном министру Д. А. Миљутину, који је тада био свемоћан. Гирс је одговорио писмом од 4-ог марта 1877 године:

„Ма да је ваше писмо од 12 фебруара 1877 г. строго поверљиво personnelle, али с обзиром на велику важност изложених факата, која објашњавају исцрпно стање ствари и правац, којим сте ви ишли, ја нисам могао друкчије, већ да га саопштим канцелару. Уверен сам, да сам тиме учинио и вама лично једну услугу, јер ваша објашњења многих ствари, о којима је овамо по нешто допирало околним путевима, доказују правилност ваших послова. Нема сумње, да је ваш положај био врло мучан и да је готово било немогуће да се сачувате од свакојаких непријатности, нарочито у такој једној навали саотачаственика свих могућих особина, те није ни чудно да сте међу њим стекли себи неколико непријатеља.

...Како изгледа, као да ћемо свршити садашњу кризу. Пут Игњатијева, вероватно, имаће успеха, али тешкоће, које ничу у преговорима између Турске и Црне Горе, могу да покваре све...

...Као што сам већ о томе телеграфирао, Протић не стоји готово ни у каквом сношају са министарством, а нико код нас није ни мислио да одобрава Ристићу, кога ми сматрамо за штетног човека. Само што у садашњим приликама канцелар не сматра за подесно бринути се о његовом обарању и у опште уплетати се у унутрашње ствари Србије".

Превео с руског **В. Љ.**

— СВРШИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ПРЕД РЕФОРМОМ
ЗАКОНА О СЛОБОДНОЈ ШТАМПИ

Поводом покренутог питања о реформама Закона о штампи, наше јавно мњење и наша журналистика јако су се, у последње време, бавили тим питањем.

Као што то обично и бива, јер друкчије не може ни бити, само питање о слободној штампи стоји у вези: са личним интересима професионалних људи, који се баве журналистиком, јер за њихов лични интерес, пошто штампу сматрају као занатски посао, није свеједно у ком ће се правцу нова реформа кретати, и да ли они овом реформом неће бити оштећени ако би се пооштриле мере против свих злоупотреба, које се у штампи чине, а које, несумњиво, доносе знатан интерес људима, који се занатски баве штампарским журналистичким подузећима; са партијским људима, који, кроз своје партијске органе, чине опет друге злоупотребе и из партијских рачуна, али не и из својих слободних уверења, јер док су у опозицији желели би, да се у јавном мњењу представе као поборници потпуне слободе у штампи, и допуштају њену разузданост до крајних граница, ласкајући маси, да би је придобили за своје партијске рачуне, и на тај начин сметају влади, која управља земљом, да не може да проведе своје конзервативне идеје, које би, у истини, одговарале потребама земље; са самом владом на управи, која, у жељи, да се не обележи новим реформама као конзервативна, избегава да унесе у нове реформе потребне законске прописе, којима би се до краја стало на супрот свима злоупотребама од којих пате земаљски битни интереси.

И, тако, било из егоистичних интереса, било из партијских, било из претераног страха, ове реформе Закона о штампи носе

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

увек на себи отисак колебљивости и несигурности полутанских мера. Ова нестабилност показује се стално, кроз неколико деценија, у нашем законодавству о штампи, а то веома јако штети како опште тако и посебне интересе. Правне заштите нема за све злоупотребе, које се чине у оба правца, и широм су отворена врата свима могућим злоупотребама. У право и правну заштиту изгубљена је вера. Данас ретко ко и покушава, да је редовним путем добије, јер у напред зна, да до ње не може доћи. Принудне мере у данашњем закону по све су ништавне, а већином и илузорне. И, стога, нико данас не преза изнети у штампи најодвратније клевете против свога противника, јер је без страха да ће га постићи правилна законска казна.

Основни принцип у праву: да свако повређено право мора да добије своју накнаду, јер се из сваког повређеног права рађа ново право у накнаду нарушеног права, — готово је изгубљен, пошто се овим садањим законом о штампи овај циљ не да постићи. Чим један закон не може да врши правилно своју функцију, одмах се ту јављају људи, који надиру на ту брешу и руше и јаван и приватан поредак. Увреде и клевете, уцене и насиља редовне су појаве у журналистици од чега пате грађани једне земље, који ничега заједничког немају са јавним животом, јер не врше никакву јавну функцију у њој; док с друге стране, јавни, политички радници, свучени су у блато неваљалства без икаквих доказа о томе, и, одоздо до доле, све је дискредитивано. У таквој земљи мора се сматрати, да је јаван ред поремећен и да сама земља иде у суноврат својој рођеној пропасти.

Пред овим крупним и озбиљним задатком — реформом Закона о штампи — ваљало би основније позабавити се и претрести какве би реформе ваљало у нас увести, па да се њима не повреди ни основно начело слободне штампе, слободне мисли, слободе исказивања и публиковања мисли, загарантовано уставом, које се има сматрати и као природно право; а с друге стране, да се заштити од њених злоупотреба и појединац и сама земља.

Ми не мислимо овде износити и претресати сâм текст закона, већ хоћемо у основним начелима да изнесемо своје гледиште на Закон о штампи, и какав би он требало да буде код нас, па да одговори своме задатку и потребама наше земље.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

У нашем животу јасно се опажа, да се читалачка публика ограничава готово искључиво на читање дневних листова. Мали је број читалаца књига. Док код нас журналистика није била развијена до овога ступња било је обрнуто, књига се више читала, а и више куповала. Данас је журналистика потисла књигу, и дневни листови постали су васпитач народни. Призната је истина, да морал једнога народа већим делом зависи од добрих ствари, које тај народ чита. Па како код нас маса читалаца чита дневне листове, то они из њих и црпе своје васпитање, они покрећу његове осећаје, пробуђује његове мисли, поучавају и васпитавају његов дух и образују и стварају његову свест, једном речи: они стварају и образују његову душу. Наша стара народна пословица, која је израз наше народне мудрости, вели: „С ким се онаки си“. Овим нам она саветује, да избегавамо рђаво друштво, и да се са рђавим друштвом не мешамо. Са истом тачношћу може се казати: реци ми шта читаш, па ћу ти рећи колико ваљаш и вредиш; — јер се душа и срце запајају неосетно осећајима и мислима, које хране њихову радозналост. За ово је довољно, да сами себе посматрамо, па да ову истину признамо, до које долазимо посматрањем и проучавањем самих себе.

Сви ми, који имамо већег искуства у познавању нашега живота, морамо се сложити, да је код нас извршена основна промена, и да се између ранијег доба и данашњег налази таква разлика, да се не дају ни сравњивати, и да је чисто тешко распознавати их. У овоме међувремену неосетно се у животу нашег народа изменила његова физиономија. Код једних и истих лица извршене су такве основне промене са таквом брзином и таквом потпуношћу, као кад би могао наступити такав случај, који би од младог, развијеног и пуног снаге човека направио наједанпут оронулог и изнемоглог старца. У колико су та лица некад имала моралне особине и идеалне погледе на све оно што је узвишено и племенито, јуначно и храбро, и била одушевљена свим оним што их уздиже изнад беде и ружноће стварнога живота — у толико се они данас показују суморни и погружени, скептични до блесфемичности, и позитивни до суровости, јер они не знају више до само за дневне листове, који их запајају и кваре. Под овим приликама подиже се наш нови подмладак, коме је још теже одолети овим утицајима рђаве штампе, јер њима нису могле одолети ни старије генерације.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Кад се гледа само на штампу, онда се за њу може рећи, да је она у исти мах нешто најгоре и најбоље, она је орган најплеменитијих побуда и најодвратније оруђе сврхе. Ова рђава заједница и добра и зла донела јој је доста рђав глас. Свет је мало цени и још мање воле. Осетљивији је према њеним рђавим особинама него према њеним добрим странама. Али, ово стање душе остаје интимно и скривено, ма да је оно опште, јер не налази јавног израза те да би могло бити јавно исказано. Једини је орган за јавну мисао дневни лист, а од њега се не може тражити да баш против свога материјалног опстанка војује.

Дужност, коју на себе узима новинар да васпитава народ, да управља његовом душом, да му срце загрева страстима, да му ствара суд о свима приликама и о свима могућим питањима, слична је проповедима. У опште узевши, ова морална служба, коју врши штампа, може се узети као најузвишенија од свих других, јер је она истовремено савет и глас јавног мишљења, Али, она је тако исто и врло опасна, јер је без контроле и без одговорности. Како нема равнотеже између добра и зла, које она чини, то је од ње и опасност велика за општи поредак. Свако добро које она постизава, то је постигнут успех против наших урођених наклоности, то је учињена жртва, којом се постизава доброта и племенитост. Док, на против, зло је подстрекавање наших рђавих инстиката. То је забрањени плод, који нас увек дражи.

Сваки морални поредак заснива се на отпору, који ми истичемо према нашим рђавим природним наклоностима и склоностима, т. ј. према гласу интереса наше пожуде. Политички поредак ни у чему се не разликује од тога и он је стицај противотпорности заједнице према анархистичким противностима личног егоизма.

Вечити сукоб постоји између ових непријатељских сила, а суверена је арбитража овога сукоба штампа. Она је врховни давалац, који дели мишљења која обезбеђују или уништавају одбрану јавног поретка. Њени читаоци, у огромној већини, лако су поверљиви, незналице и лако узбудљиви, неспособни да критикују, па стога и несвесно послушни политици, коју она служи и послужује. Они су конзервативни или револуционарни, послушни или непокорни, религиозни или безбожници, идеални или материјалисте, према савесности листа, који им зи дана у дан проповеда.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Позната је ствар, да се ваља чувати човека, који само једну књигу чита. Тај зна и познаје само једну страну, а и не сумња о другим странама тих питања. Та једина књига у његову животу прави од њега манијака или скептика. Он никад не може постати разумно биће, способно за распознавање, јер му оскудевају потребни елементи за сравњивање и упоређивање, он нема слободе у избору. У раније доба ово је било мање опасно кад су поједине књиге читали само мањи број људи. Случај је био подесан и редак. Поредак је могао бити поремећен од неког лица посебно и није ни могао бити опасан за јавни, општи поредак. Али, данас ствар стоји сасвим друкче кад је реч о посредовању, које свакодневно врше дневни листови.

Замислимо да има хиљадама читалаца, који свакодневно читају један и исти лист, не хотећи и да чују и за какав други; они несвесно постају страсни, па чак и бесомучни у толикој мери, да постају несвесни умни робови тога парчета хартије. Уредник таквог листа може да је нека незналица и букач, који и не схвата, да пишући своје фразе и чланке може учинити, да они одсену у главама његових читалаца као мућа, да униште јавни поредак и подигну буну. Но шта се све то тиче њега, он то ни сам не зна, и они што читају то, још мање знају. Они постају као мистичари, који чују глас у својој усамљености и покоравају му се, и не питајући се откуда долази. Такав је лист њихово јеванђеље. Верују му све што каже: поступно и лагано продиру у њих идеје, које он брани; распаљују се за страсти, које им он излаже; губе своју моћ расуђивања или, боље речено, свакодневно се трују; губе свој персоналитет и замењују га са овим позајмљеним, који им њихов лист препоручује и приуготовљава, те и не слутећи, постају страсни партизани или огорчени глупаци. О себи мисле да су слободни а овамо су освојени, потчињени и заробљени; сами себе ласкају, да исповедају чисто своје мишљење, а међутим понављају само оно што су тамо прочитали; сачињавају у својој заједници демократију, која је суверена, а њихово је суверенство најгоре ропство.

Кад би штампа била прави незаинтересован проповедник, као што се она често истиче као такав, т. ј. кад би она проповедала неинтересовање и морал, сву оданост према истини, лепом, добром, њена огромна моћност, коју она има у утицању, била би увек појава од које ваља стрепити, или би, бар, својим истинским добрим странама, откупила опасност коју има у себи.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

На жалост, далеко је од тога. Штампа није ништа друго до занатско занимање. У већини случајева, лист је оруђе за добит и партијски орган. Редак је случај, да се орган остави само за исказивање мисли, да се каже своме веку оно што се жели да остане за доцније покољења.

У нијансама, у којима се штампа јавља, сусрећу се најразнороднији елементи: наука, трагедија, осећај, пожуде, шарлатанство, уцењивање. И ова разноврсност даје право назвати је: најбоље и најгоре, јер се и једно и друго додирује у истом занату. Ови листови изгледају по облику исти, али немају и исту срећу. Несумњиво је, да конзервативни листови имају мање среће код публике но демагошки. Лист, који брани ауторитет, традицију, морал, религију, једном речи, све што је племенито, добро, идеално и што чини част, лепоту и здраво стање народа, а, на против, напада на демагошко расуло, на оно што ствара живе ране на друштвеном организму такав лист имаће мањи број читалаца по избору, али неће добити читалачку масу.

Овим хоћемо да речемо, да се добива много већа корист кад се маса поучава дужностима. Лист, који би бранио конзервативна начела друштвеног реда, увек ће стајати код масе у мање добром пријему, но лист, који би проповедао презирање свију законских прописа и њихово гажење. То је, у осталом, само по себи разумљиво. Јавни ред, као добро, то је неугодност: ваља се лишити или принудити себе, ваља победити инстинкт, да би се тај ред поштовао. На против револуционарне проповеди лепе се као свако зло, и већина оних, који га покушају, увиђају да је много комотније и пријатније спустити се низ воду, но ићи уз воду. Срећа, дакле, није подједнака код такве две странке. Једна има за себе све, стоји добро на гласу, бујна је и светли блеском успеха новчаног и политичког, осваја и ужива власт, једном речи има општу превласт; друга има само као добит да остаје у тами, с неуспесима и као напуштена. Узвишене душе, које је присвоје, налазе своју награду у свесности, коју имају у својој моралној узвишености и у величини презирања. Али за то ваља имати нарочито висок дух и челичан карактер, који је доста редак, јер Катона има мало, који прилазе на страну побеђених, где се налази само мали број елите, а елита по својој особености, увек је у мањини, док узбуркана маса, обузета свим насилним страстима, чини већину, а општим правом гласа тек се деле награде.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

II

Овим се код штампе јасно обележава у чему је зло и шта му је узрок. Сад настаје питање, да ли одговара интересима нашег народа, да се ово зло појачава, допуштајући, да се и даље развија? Ако би се угушило, шта ће бити са слободом писања и исказивања мисли? Ако остане недирнуто, шта ће бити са самом земљом?

Наше политичке странке, наши представници у штампи у овом питању безгранично су подељени. Ако се суди по мишљењима истакнутим у нашој штампи, питање се појављује као најкомпликованије. У ствари, ово би се питање могло лако решити, кад би они, који га у јавности једнако расправљају, били искрени. Мишљења су подељена према политичким партијама, које их покрећу и исказују. Кад су поједине странке у опозицији, онда су либералне, кад су пак на влади, нетрпељиве су, и тако овај проблем остаје нерешен, и вечито остаје под променама партијских духова.

Али, поштеном човеку није немогуће да се уздигне на степен непартајичности и да одатле сагледа праву истину.

Слобода мисли и исказивање и публиковање мисли природно је право. Ну ова слобода, као и све друге, ограничава се правом другога. Чим има увреде постоји злоупотреба, а свака злоупотреба повлачи за собом законску казну. Здрав и најпростији разум налаже нам, да онај, који изазива или саветује далеко је већи кривац од онога који извршује. Први је размишљен и са свим свестан учинилац дела, јер он заповеда и налаже, да се дело учини; други, по најчешће, само је слепо оруђе страсности, коју му његов подстрекач улива.

У свима законима о штампи признато је, да чим се повреде чија права, да је за ту повреду кривично одговоран учинилац. Ове повреде квалификују се као злочин или преступ, увреда, клевета подстрекавање на насиље, и за то су прописане казне. Али, ово је најмање у овоме питању. Увреда, клевета, насиље сачињавају само споредности, које се врше посредством штампе, али ова дела са штампом немају заједнице, и у сваком случају у овоме не могу бити подељени поштени људи. Штампа је тржиште мисли. Листови са својим разним нијансама слични су роби у вашарским дућанима у којима је трговци лаким и погодним речима нуде пролазницима. Ми-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

мишљења која продају, са свим су разнородна. Од најконзервативнијих до најанархистичнијих, она су безлична, апстрактна, чисто спекулативна и доводе у питање и саме системе и идеје. Да ли сва ова мишљења имају подједнаког права на слободу? Овде лежи тежиште решења овога питања. И овај трновити проблем увек је до данас доводио у питање и сукоб теоретичаре слободе и конзервативне владе од реда и поретка, и ни мало се не можемо чудити, да су у ову полемику ушли и први научници, као што су Бенжамен Констан, Токвиљ и други. Бенжамен Констан признаје и сâм, и ако је био за начело слободе исказивања мисли, да се ипак морају узети извесне мере предохране у законодавству против пропагирања извесних идеја и теорија, које имају и могу имати извесних опасности по јавни поредак. За то је он и предложио суд пороте, т. ј. јавну свест да суди парнице у штампи. Ова гаранција није изгледала довољна Роаије Колару исто тако великом научнику и партизану слободе, као што је био и Констан, јер се бојао претераности слободне штампе и измислио је давање кауције. Чувени писац о демократији, Токвиљ није био ни сам начисто и вели: код слободне штампе нема средине између слободе и разузданости.

Позната је истина, да као што има шкодљивих материја, да тако исто има и шкодљивих и штетних мишљења, која зло и рђаво утичу на општи ред и поредак. Па како је опште усвојено, и законима се с правом забрањује слободна трговина с отровима, да би се овом мером предохране сачувао живот грађана тровањем из непажње и несмотрености, или баш и намерно, исто је тако законски оправдано предузети све мере обазривости против слободног пропагирања убилачких мисли, да би се сачувала народна свест од тровања. Могло би се рећи, да се ове две врсте мишљења не дају сравњивати, да нису за сравњивање. На пример: стрихнин је материјална супстанца и његово убитачно дејство је познато, и цео свет, као и свако лице, које га је узело, зна, да је неповратно убиствено. За то је и оправдано што се не може слободно продавати, без лекарске наредбе. На против, мисао је нематеријална, те по томе не да се ни забрањивати. Ако је штетна, она је и неутрална и подложна је, да се може обарати и супротним, другим мишљењем. По несрећи, ово је резоновање и нетачно и недоказано. Оно претпоставља, да постоји равнотежа између добра и зла, а то није истинито, нити се то може признати, а нарочито то не може

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

признати ни моралиста, ни државник. У начелу, зло нема права, а још мање има права заблуда. Они обоје постоје, јер су наличја добра и истине, за које се не би ни знало кад не би било противности њима. Али, из тога не излази, да у основи имају права на поштовање од стране поштених људи. Болест је такође једна фаталност анималног живота, али и ако је фатална, људи се ипак труде, да је победе у интересу и у корист здравља. Тако је исто и у интелектуалном и моралном поретку. При свем том што фатално постоји заблуда и зло, постоји увек и обвеза и дужност за оне, који су позвани, да се брину и старају за друге, да се боре и да их, од своје стране, умање и сведу на најмању меру њихову нетачност и шкодљивост.

Али, да за моменат претпоставимо, да постоји равнотежа између добра и зла, између истине и заблуде, и да се сукоб идеја може увек да реши слободном расправом, и да је довољно истаћи само говорницу или катедру према катедри, лист према листу, па да се осигура победа онога што је боље, — онда би још остало, да се докаже, да ли је овај начин неутрализовања и у практици остварљив са истицањем ових супротности. Кад неко узме отров, општо је познато, да му одмах ваља дати противотров, па да се спасе. Али каквих средстава има да се дâ интелектуалан против-отров? Човек без васпитања и критике сваког јутра кљука се штампањем наказним анархистичким идејама. Све су мисли нематеријалне и не могу се забранити. Али ове нематеријалне идеје распаљују код читалаца огњиште мржње и освете и доводе га на помисао, да зажели, да се овај свет сруши и пропадне. Како се у овом случају може дати против-отров, т. ј. неки други лист, који би исправљао погрешне идеје и који би могао навести такво читаоца, да коректније мисли о законима, који светом владају и о поштовању друштвеног поретка? Радник се издвоји из колективистичког скупа где се напајао софизмима, који су му у кратком року обећавали пâд капиталистичког друштва и претварање својине у општу народну својину. Који би био тај, који би се подухватио, да тога радника пошље у какву богомољу где би се очистио мржње и беса.

Анархисте неће никад читати листове, који бране општи поредак; колективиста неће да зна за здраве идеје и, ни један ни други, неће пристати на лечење ни под каквим погодбама. Рећи ће се: али ће бар неко читати листове и књиге, које ови неће да читају нити да знају за њих, и тај прозелитизам чи-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ниће равнотежу над злим! Боже сачувај! Револуционарне теорије било да ласкају грубим инстинктима гомиле, било да потстичу њихове мржње, имаће увек више допадања но противничке теорије, из простог разлога што у свему има више бедника, више сањалица и завидљиваца, но оних који су задовољни својој судбином.

Неизбежно је, дакле, да демагошка пропаганда осваја земљиште бројем привржсника, а како је, у демократији, број суверени господар, он ће бити и саучесник у успеху софиста, који га воде.

Али, држави припада, да се стара о чувању и неговању моралног здравља, као што се стара и за физичко здравље својих грађана. Нико не налази за рђаво што се држава стара и брине за ово опште здравље својих грађана. Па да ли је законски мање допуштено држави, да се стара да очува интелектуално здравље и морал од софизма и покварености? И у томе лежи вечита борба између мрака и светлости, између добра и зла, између реда и анархије. Теоретичари и дилетанти могу налазити, да ови непријатељски узроци имају подједнака права пред духом, и да све то има да зависи од слободне критике. Влада, која има дужност о старању кад влада над једним народом, има и обавезу да бира средства за то, и да своју политику саображава разлозима, који су је на управу довели према начелима странке, која је путем избора дошла на управу.

Но сва је тешкоћа оценити по чему се може окарактерисати, да ли је једно мишљење заблуда, а друго истина? Са свим просто по њеној штетности или по њеној корисности. Политичка истина је она, која одговара добру највећега броја: заблуда је кад овом највећем броју шкоди. У начелу, индивидуа нема својих властитих права против колективитета. Стање друштвено почива на прећутном уговору између грађана једне и исте земље. И овај уговор састоји се у тачном примењивању закона и уговора на којима почива то друштво. По строгом праву, ја не дугујем ништа своме суседу и мој сусед не дугује мени осем поштовање узајамне слободе. По овоме начелу, колективитет т. ј. друштво је обавезно према индивидуи само у онолико у колико она подноси сама према свима грађанима.

Штампа има својих мана, али има и својих врлина. Она је, ако не најпривлачнији, а оно бар најјачи чувар права, правде, слободе, части у променама у држави; она бадрим оком мотри

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

на све што потиче од стране државне власти и неумољиво открива злоупотребе и рђаве поступке и административне власти и владе. Као сведок очевидац она бадро прати и прича свако јутро о поступцима и обичајима људи, који су на власти, од чувара шуме до министра. Истина, ова су изношења увек подложна сумњи и партајичности и врло ретко су неинтересована. Она подстиче страсти, мржњу, властољубље, прохтеве, коју су у непрестаном рату, а ни тачност ни правда не чине саставни део њен, али и ова неправда чак је заштита. Добро је да над онима, који су у власти, увек стоји ово шпијунско око, које ће их спречавати, да не чине зла, самим тим што их она гледа. Али, нека би они који управљају били и свеци, нека би били генијални људи, непорочни и изузетне врлине, добро је да има бадре и слободне критике и контроле над свим оним што они раде, и добро је да они осећају ту контролу. Извесно је много лакше владати у тишини и засенку. Може се чак и признати, да су радње без сведока и услова брже и од јачег дејства, но оне које се дискутују са резонима и објашњењима, али не увек носе собом и случајности, јер се никад далеко ноћу не иде по мраку а да се не закачи за какву препреку и да се не наиђе на какав амбис.

Роаије Колар имао је, дакле, право кад је рекао: добро и зло у штампи обоје су нераздвојни, стога до данас и није нађен режим који би за њу био угодан. Но искрености није никад ни било о штампи, а вероватно да неће никад ни бити. Најбољи режим био би, који би се прилагођавао приликама: слободан и либералан кад за поредак нема никакве опасности, строг за време криза. Може бити, да би идеалан режим био воља једног интилигентног и шире образованог човека, онако нешто као што је то замишљао Ренан, што би се могло очекивати од „једног доброг деспота“, а кога поштени људи почињу да прижељкују у својим жељама. Он би одмеравао слободу штампе према користи добро схваћених државних интереса и грађана, а његова, ни чим неомрчена, правичност вредела би боље у сваком погледу од случајне и применљиве правде поротника, која је обично подла и кукавичка, но боља од редовних судова.

Али, на жалост, „добар деспот“ остаће само личност из снова. На држави лежи, да процени користи и опасности, које собом доноси слободна штампа, њој и припада, да законодавним

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB

путем регулише њену употребу. Вредност законодавства штампе зависи једино од правосуђа како се оно уреди, а правосуђе мора да се прилагођава према кривицама. Штампарске кривице могу се поделити на две врсте: кривице против лица и кривице против политичких ствари, или кривице због мишљења.

Штампарске кривице учињене према лицима то су: увреде, клевете, уцене и т. д. Ово су кривице из општег кривичног права, и имају се судити по општем кривичном праву. Осталом, не постоји никаква разлика између увреде и клевете, која се учини путем штампе или у другој каквој форми, осем што лист даје могућности већој публикацији. Али, било да се увреда и клевета нанесе путем штампе или јавним говором, кривица остаје иста, те мора тако и бити да подлежи истој законској санкцији. Права је аномалија, која се тешко дâ појмити, а немогуће је бранити, што је створена у нашем законодавству једна посебна категорија за ову врсту кривица. Угледање на француски закон о штампи у овом погледу остаје погрешка, па ма она била учињена и по угледу француског закона о штампи. Злоупотребе учињене путем штампе или путем речи непосредно долазе под редован суд. И ту нема и не треба чинити никакву разлику.

Но, правилно је и то, да казна буде сразмерна не само према тежини кривице, већ и према њеној публикацији. Онај који оклевета и увреди некога на улици и онај који то учини путем штампе у неком листу, чине исту кривицу. Али, тежина неправде, која се наноси оклеветаном лицу, није иста кад се кривац обраћа десетини лица на каквом скупу или стотинама читалаца. Наш Закон о штампи, од 1904 г., казни за клевету затвором од 1—12 месеца. У Енглеској закони су страховити за клевету пошто с казнама иду до потпуног упропашћавања кривчевог. Овим мерама енглеска штампа има да благодари што је данас тако достојанствена и што ужива толики кредит, који јој даје прво место.

Сасвим се мора бити на чисто: приватни живот је светиња и не треба се устезати пред икаквим репресивним мерама, које би осигурале његово поштовање. Истина, и овде има да се чини разлика између грађана чији је живот строго приватан и грађана који врше извесне функције у политичком животу. Нико не мора имати чиновничких дужности. Али, онај, који то хоће и добије је, дужан је имати неокаљану прошлост и неокрњен

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

кредит. Кад је реч о јавној служби, или о јавном мандату, први је услов са сваку сигурност и јемство што се од њега може тражити, да је на првом месту поштен човек и човек од части. Ако то није, онда је у вишем државном интересу, још више но у јавној моралности, да штампа, која је овде тумач народне свести, има пуну слободу да каже и да све докаже. По несрећи, код нас, како је демократија још млада, појам о чистоти и поштењу није тако префињен, и ако је част чистота душе. И страшни скандали, који су се јављали у потоњим годинама, сведоче да има доста прљавих душа, ако не у самој демократији, а оно међу онима, који је представљају и који јој служе. Ово је судбоносно за режим у коме се све ствара на брзу руку и који нема ни васпитања ни правила. Данас је неко на улици, а сутра се нађе подигнут било у политичке врхове, било у служби где је уздигнут на положај. Ови чудни прохтеви среће готово увек развијају код људи, који су фаворизирани, неодоливе апетите за уживањем и да би их задовољили тргују са својим положајем. Не треба далеко тражити узроке скандалима, који су попрскали Народну Скупштину: они се објашњавају недостатком равнотеже између лица и њихова положаја. Почиње се тежити части, а не гледа се шта она стоје. Најпосле се дође да се она ужива по цену прљавих радњи. Пример одатле, као заразне болести, прелази из централне власти у административну.

Код нас се зна с каквом страховитом лакоћом јавно мишљење прима посредовање о подмићивању. Ова страшна реч данас се свуд сусреће и свуд се сматра као државна монета. Чисто човек да тргује, да се све може и продати и купити, да је све у државној управи, одозго до доле, подмитљиво. Ово је ново и датира од неколико десетина година. Но ово ваља једном да престане, и ради части и ради сигурности овога народа. Смртоносна је опасност за народ пустити да ово мишљење и даље живи. Кад се један народ почиње да навикава, да се сви дају поткупити, у напред је изгубљено све и на дан општег искушења не може се више нико наћи, јер се не може тражити никаква жртва од оних који немају вере. Влада, којој лежи на срцу успостављање административног и политичког морала може лако успети, да ове ране залечи. Она још мора бити и потпомогнута од стране штампе. Да би њена помоћ била од пресудног дејства, неодољиво је потребно да поднашање доказа, које је

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

забрањено у материји клевете кад је у питању противан човек, буде допуштено против човека, који врши неку јавну службу а отпуштен је за недостојност и подмићивање. Ако је дело лажно изнето, клеветнички лист има да поднесе најтеже казне, ако је оптужба истинита, он ће имати награду у утеси, да се над кривцем примени правда, а државна служба чисти од невальалаца.[1]

III

Код нас редовни судови суде штампарске кривице. По ономе што је у јавности познато, тек се сад премишља, да се установи поротско суђење за ове кривице. Може ли се рећи, да се овим чини корак на боље? Од ове реформе зависи, да ли ће она бити добра и хоће ли се њоме учинити један прогрес у напред, јер није довољно увести само поротско суђење, већ ваља да је њоме пронађен и сигуран лек овоме злу, које се код нас залегло.

Закон о штампи ваља из основа реформисати у смислу овде истакнутих мисли и увести пороту. Али какву пороту?

Порота у обичном смислу само је један несавршен инструменат и чисто у штампарским парницама она може постати порицање правде и права. Порота није само површна и неозбиљна, покретљива и пасионирана, као и јавно мишљење чија је она слика, него је још уз то потчињена, у личности свакога њеног члана, утицајима, који могу угушити савест или неправичну пресуду донети. Све зависи од момената у којима порота суди, а то ће рећи, да у моментима, кад је њена помоћ најнужнија, кад је ред поремећен, и кад државна власт тражи од ње помоћ да је баш онда не добије. У обичним временима она нема сталне јуриспруденције; у временима кризе она је без куражи; у свако време и у свако доба код ње се правда тешко може наћи. Она пушта по систему, који уобичаји, или из кукавилука, или из неког милосрђа правда непознатог, тако, да би се код штампарских кривица завођење пороте могло сматрати као банкротство правде, ако се не буде мислило на нарочити састав поротника.

Неопходно је потребно створити нов судски инструменат, ако се хоће да загарантује и слобода штампе и њена одговор-

1 Види Théorie de l'ordre par Jules Delafosse 1901. Paris.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ност. Порота мора бити хомогена и стална, да би њена правда била једнообразна; мора бити независна и просвећена, да би била правична. Састав оваке пороте мора у себи садржати потребне елементе, конбиноване из независне пороте и снабдевене правним знањем, а то ће рећи састављену од чланова из судског реда. Чланови Касационог и Апелационог Суда и грађанске судије трговачког суда ушли би у састав оваке пороте. У ову специјалну пороту судије из каријере унели би своје професионалне особине, чланови трговачког суда представљали би са више ауторитета и сигурности јавно мишљење и надати је се од оваке пороте да би правда била и разумна и сигурна.

И ако штампа није нешто особено, она ипак заузима велико место у модерном друштву, да се, без икаквог претеривања, може за њу установити и нарочито судство. Слобода штампе нужна је за очување јавних интереса, а обуздати је ваља што су њена претеривања опасна за јавни поредак. За државу постоји непрестано обвеза да одржи прва, а да спречи поремећај овога другог. Ова посебна судска установа, која би се завела, била би, благодарећи професионалном ауторитету, социјалним приликама, апсолутној независности њених чланова, најбоље средство, да се очувају све добре стране слободне штампе, а с друге стране, да се обуздају њена претеривања и отклоне њене рђаве стране.

Наш Закон о штампи, овакав какав је, показао се као недовољан, јер су тако мале гарантије, које он пружа увређеном и оклеветаном лицу, да се ни један дневни лист није устручавао, да их не прекрши, пошто, на крају крајева, оклеветани није могао прибавити санкцију редовним путем. Државни интереси такође су остали незаштићени са истих разлога.

Добре стране слободне штампе остале су у засенку према злу, које она чини.

Дужност је нашега законодавца и да очува слободу штампе и да је спречи у њеним претераностима реформама, које су већ на дневном реду.

У овом излагању изнели смо наше напомене за које мислимо, да би их наш законодавац ваљало да усвоји. У начелу, ми смо за оштрије и осетније новчане казне или казне лишења слободе за обе врсте штампарских кривица: наспрам лица и наспрам политичких ствари или кривица мисли. Паралелно уз казне, да се досуђују накнаде по грађанском делу приватним

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB

тужиоцима, што би спадало у одмеравање поротног суда без икаквих законских ограничења, већ да се досуђују према величини повређене части и учињене штете; да је поротни суд дужан ову накнаду досуђивати увек кад се тражи уз кривичну тужбу и да је може одвојити само на случај кад је кривац умро или је амнестиран.

Уредник или издавач увек је одговоран за учињено дело, а ако је и писац познат, одговара као саучесник. На овом истом основу за саучешће ваља да се оптужују и сва она лица на која се може применити одредба § 46. казненог законика.

Ваља установити за суђење делâ по Закону о штампи један поротни посебан суд у Београду, који ће имати да суди све штампарске кривице. Овај поротни суд ваљало би да буде састављен из чланова Касационог и Апелационог Суда и судија из трговачког реда, свега 27 судија (по 9 из Касац. и Апелац. Суда и 9 из судија трговачког реда). Шест судија сачињавају поротни суд, који се коцком одређује: по два из Касац., по два из Апелац. и два из трговачког реда судија. Старији судија Касац. Суда председава у поротном суду и глас је, који одлучује при суђењу: при равној подели гласова већина је на оној страни на којој је страни председавајући. Председници Касационог и Апелационог Суда и председавајући судија II. одељ. Касац. Суда не улази списак поротника. Председник Касационог Суда својом наредбом позива поротнике по списку ради извлачења коцке и састава поротног суда коме предаје и акта кривице за суђење. Због редовних послова судија Касационог и Апелационог Суда, овакав поротни суд суди по подне. Поротници имају накнаде тридесет динара дневно из државне касе, којој се као и остало досуђује пресудом од криве стране.

Овај поротни суд судио би о делу, кривици и примењивао би закон.

Учинити измене у поступку садашњег Закона о штампи у чл. 46. тако, да су и тужени и тужилац дужни да означе у Београду место свога домицила и лице коме ће се позиви и акта судска достављати, н. пр. код правозаступника кога одреде. Исто тако, дужни су одредити место домицила и за сведоке на које се позивају, ако то не учине сматраће се да одустају од тих доказа. Предаја акта бива по § 370. грађ. суд. поступка.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Тужба против пресуде може се поднети Касац. Суду, који је расматра и по њој решава у I. одељењу из којега судије не улазе у листу поротника. Сва остала процедура остаје на старом, а разуме се само по себи, да се саопштења и позиви не чине више преко званичних новина што јако отежава поступак и што се овим све то отклања.

Ово су само наше начелне напомене, које би ваљало довести у сагласност са осталим одредбама новога Закона о штампи.

Д-р М. Полићевић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

СМРТ ИВАНА ГРОЗНОГ

трагедија у пет чинова, написао граф А. Толстој, с руског превео Р. Ј. Одавић

— НАСТАВАК —

ЧИН ЧЕТВРТИ

Трг у Замоскворечју

Трг је пун народа. Са страна̂ су брашнарнице. Иза реке види се Кремљ. Спушта се вечерњи сутон. Гомила народа метежи пред једном брашнарницом.

Житарски трговац

Одбијте се, људи! Не навалујте!
Већ вам цену казах: седам алти́на̂
Пола четверика.

Један из народа

Не, Бога ради!
Бар за шест нек буде!

Други

Глад четирдневна!

Трећи

Бојиш ли се Бога?

Четрти

Смилуј се, брате!
Дај на дуг! О Пасхи новац ћу дати —
Господ ми је сведок!

Житарски трговац

Даље!!.. О Пасхи?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Господарско добро на дуг да дајем?
Одбијте се, велим!

(Гура)

Први

Људождер хоће
Да липшемо ваљда?

Други

Боље нас кољи
Ножем!

Трећи

Разбојниче и душегупче!

Четврти

Пфуј, јеврејска траго! Зар ћеш сâм јести
Готовину своју? Сâм, је ли?..

Житарски трговац

Стража!
Обијају радњу!

(Долазе два пристава)

Први пристав

Откуд та вика?
Ко то овде грађи?

Житарски трговац

У помоћ! Буна!
Избијају врата!

Један из народа

(Приставима)

Господо, помоћ!

Други

Господо, учин'те да цену спусте!

Трећи

Господо, не дајте да мремо гладни!

Житарски трговац

Скупили се да ме пљачкају!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Први

Лаже!
Он нâс гура! Умал' озлêдâ не би!

Први пристав

(Житарском трговцу)

Како смеш да народ заводиш? А? Реци!

Други пристав

Одмах у суд с њиме! На испит!

Житарски трговац

Милост!
Господо, зар мене у суд повèсти?
Господарско добро ја само чувам.

(Даје им новаца)

Први пристав

А, тако је дакле?

Други пристав

Па што не кажеш?

Први пристав

(Народу)

Разбојници, натраг! Сад ћу вас...! Даље!

Други пристав

У апсу са њима! На испита!

(Народ се уклања)

Тако!

(Оба пристава оду)

Житарски трговац

(Гледа за њима)

Пфуј, Христопродавци!... Иду по тргу
Тражећи да само одеру кога!

Један из народа

Тако ти и треба!

Други

Проп'о да Бог дâ
С готовином својом!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Трећи

Ми мремо гладни
А он седи као пацов у кошу,
Па се још и дује!

Четврти

„Пристави!“ Красно!

Први

Па знаш, они пазе да буде рêда!

Четврти

А ред нам је диван! Кад би Цар знао...

Први

Цар их је за мито преће кажњав'о.
Једном и ја видех: девет је људи
Обешено било; а сваком о врат
Окачили беху примљена мита!

Други

Цар није допушт'о вређати народ!
Он је сам покадшто, у степеништу,
Од свакога редом примао жалбе
И свој суд изриц'о; а суд му кратак:
Кнез ил' војсковођа ил' ко му драго,
Је ли само кривац — главу му скида!

(Прилази Кикин, преобучен у хаџијско одело, са црним подрасником, са палицом и бројаницама)

Кикин

Тако некад беше, некада, сине!
Ал' сад више није! Због наших греха
Сотона је Цару помрч'о очи.
Сад не Цар — Годунов управља свиме:
Очи Годунова и Цареве су!

(Народ се скупља око Кикина)

Чусте шта каже продавац жита?
„Господарско“, вели, не с в о ј е добро!
А Господар ко је?.. Годунов само!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Ко пòдиже цене?.. Годунов опет!
За то је четрнêст алтинâ цена
За четверик ражи! Без Годунова
Не би била већа од два алтина!

(Жагор у гомили)

Заслужни смо мука! Гледамо грехе
Прекрштених руку, а тај јеретик
Обмањује Цара увек и свугде!..

(Жагор се појачава)

Тâ није Бог залуд јавио чудо:
Репатицу звезду од саме крви!
Видесте је, мислим.

Један из народа

Како да нисмо!

Други

Већ колико ноћи излази тамо
Иза оне куле.

Трећи

Причекај, сад ће,
Чим небо потамни, опет изићи.

Кикин

Силни гнев Господњи њоме се јавља!
Огњени мач то је дигнут над нама
За то што ми Цара и с њим сву земљу
Јеретику зломе вређати дасмо.

Први

Откуд је то теби све тако знано?

Кикин

По местима светим ја ходим, сине,
На Атосу бејах, у Соловкама,
У Јерусалиму — па свашта слушах.
Набродих се морем, наодих земљом,
Тицу Евстрафила и кита видех,
И Алатир камен, бео и пламен!
Од Кијева сад сам; тамо се чудо

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Догодило грдно, јер се са крста
Софијине Цркве глас силни зачу,
Пророштво пропâсти народа руског,
С тог што Годунова још трпи!

Први

Браћо!
Чујете ли шта нам поклоник вели?

Кикин

Глас јавља: „Устајте, хришћани браћо!
Опасујте бедра на Годунова,
У Русији све су беде од њега!“

Други

Чуј и памти: сва зла Годунов чини!

Кикин

Јесте, сине, с в а з л а Годунов чини!
Зàкýпи сва жита, несреће ствара,
На Русију посла Краља, а Хана
На Москву ће, каже, дићи!

Трећи

Па, браћо?
Шта сад да се ради?.. Ако је, збиља,
Свему злу он кривац — свршујмо с њиме!

Четврти

Је ли све то збиља?

Кикин

Истина цêла!
Грех је, сине, сумњат' у глас Господњи!

Пети

Оче поклониче, и т и си чуо?

Кикин

И ја!.. Баш кад народ на бдéње пође,
На Софији Светој крст, сав у огњу,
Јави се, и с њега зачу се позив!

Нисам ја сам би, Кијевски народ
Чу га и у страху нице је пао!

Трећи

Децо! Шта ћемо сада? Кад је град Кијев
Збиља све то чуо, значи — тако је!

Гласови из народа

Тако је, дабогме! Годунов дакле
Издајник је!.. Јесте!.. Издајник! Вештац!
Он је и гнев Божји на нас навук'о!
Антихрист је!..

Један из народа

Браћо! Шта вам је? Доста!
Грех је њега кривит!

Други

Доиста, грех је!
Осим добра, браћо, о Годунову
Нисмо ништа друго чули!

Узвици из народа

Већ гâчу!
Не слушајте, браћо! Ти су за вешца!
Јесу л' ребра јака?.. Издупај сваког
Ко лопова брани!.. Не дâ нам хлеба!..
Антихрист је!.. Творац свих наших мука!
Да свршимо с њиме!.. Шта да се чека?

(Чује се глас Битјаговског. Пева неку јуначку песму)

Битјаговски

(Пева из далека)

„Пијаницо древна, дела ам кажи:
Шта крије под скутом? Хајде покажи!"

Први

Ко то урла тамо? На смех ил' шта ли
У овако доба песму потêже?

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Битјаговски

(Капа му накривљена, кафтан расшојас)

„Ја јунак из крме до браће своје,
„А овде под скуом гусле ми стоје!“

Кикин

(Битјаговском)

Грех је велик, сне, у ово доба,
Кад се на нас Рсе и Господ гневи,
Кад нам и знамења јављ са неба,
Кад на земљу шље и глад и болест, —
Грех је велик, сне, таштини служит',
Светскоме весељу одавати се,
Певањем песмâ и празнословством
Ђавола у паклу задовољават'!

Битјаговски

Дрýже, дивно рее! Ал' штета само
Што прилика ниј. Кад ће весеље
Ако неће сада?. Не чусте л', браћо,
Какву нам је милост јавио Господ?

Узвик

Какву? Де говóри! Какву то милост?

Битјаговски

Е, па ево, децо. Чујте! — Бојари,
Кнез-Шујски са Бељским — Бог нек им суди! —
Смислише, о, нека на овом свету
У катрану горе! смислише: Цара
Убит' тровањем!

Узвик

Чуте ли, децо?

(Кикин даје знак Битјаговском)

Битјаговски

(Не обраћајући пажње на њега)

Ал' Бог није дао за то и буде!
Њихово злочинств Годунов прозре,
Па колач, што беш за Цара спремљен,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Нисам ја сам био, Кијевски народ
Чу га и у страху нице је пао!

Трећи

Децо! Шта ћемо сада? Кад је град Кијев
Збиља све то чуо, значи — тако је!

Гласови из народа

Тако је, дабогме! Годунов дакле
Издајник је!.. Јесте!.. Издајник! Вештац!
Он је и гнев Божји на нас навук'о!
Антихрист је!..

Један из народа

Браћо! Шта вам је? Доста!
Грех је њега кривит'!

Други

Дои́ста, грех је!
Осим добра, браћо, о Годунову
Нисмо ништа друго чули!

Узвици из народа

Већ га̂чу!
Не слушајте, браћо! Тӣ су за вешца!
Јесу л' ребра јака?.. Излупај сваког
Ко лопова брани!.. Не да̂ нам хлеба!..
Антихрист је!.. Творац свих наших мука!
Да свршимо с њиме!.. Шта да се чека?

(Чује се глас Битјаговског. Пева неку јуначку песму)

Битјаговски

(Пева из далека)

„Пијаницо древна, дела нам кажи:
Шта кријеш под скутом? Хајде покажи!"

Први

Ко то урла тамо? На смех ил' шта ли
У овако доба песму потӗже?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Битјаговски

(Капа му накривљена, кафтан распојас)

„Ја јунак из крчме до браће своје,
„А овде под скутом гусле ми стоје!“

Кикин

(Битјаговском)

Грех је велик, сине, у ово доба,
Кад се на нас Русе и Господ гневи,
Кад нам и знамења јавља са неба,
Кад на земљу шаље и глад и болест, —
Грех је велик, сине, таштини служит',
Светскоме весељу одавати се,
Певањем песâмâ и празнословством
Ђавола у паклу задовољават'!

Битјаговски

Дрȕже, дивно рече! Ал' штета само
Што прилика није. Кад ће веселье
Ако неће сада?.. Не чусте л', браћо,
Какву нам је милост јавио Господ?

Узвик

Какву? Де говòри! Какву то милост?

Битјаговски

Е, па ево, децо. Чујте! — Бојари,
Кнез-Шујски са Бјељским — Бог нек им суди! —
Смислише, о, нека на овом свету
У катрану горе! смислише: Цара
Убит' тровањем!

Узвик

Чусте ли, децо?

(Кикин даје знак Битјаговском)

Битјаговски

(Не обраћајући пажње на њега)

Ал' Бог није дао да то и буде!
Њихово злочинство Годунов прозре,
Па колач, што беше за Цара спремљен,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Псу пред ноге баци. — Чим га пас узе
Ту на месту црче!

Народ

То су злочинци!
Проклетници то су! А ко то — рече —
Спасе нашег Цара? Ко колач баци?

Битјаговски

Зна се добро ко је? Бојар Годунов!
Ко би други мог'о? Дању и ноћу
Он нам Цара чува! Без њег' би давно
Од Бјељског и Шујског поништен био
Цео корен Царски!

Један из народа

(Кикину)

Ти л' рече да је
Годунов издајник?

Кикин

Јесте, издајник!
Или нам зар залуд Господ због њега
Шаље и знамења и глад ужасну?

(Тихо Битјаговском)

Ил' си трештен пијан ил' с ума сиђе?

Други

(Кикину)

Па зар издајник што нам је Цара
Спасао од смрти?

Трећи

(Битјаговском)

Је л' збиља, брате?
Ал' поклоник овај чӯ сâм кад с крста
Бог је Годунова изобличав'о!

Кикин

Поклоник? А ко то? Је л' овај?.. Ха! Ха!
Поклоник баш диван!.. Та то је Кикин.
Властелин Рјазански. С њиме сам често

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Кроз крчме се гур'о... Он из Рјазана
Не отиде никад даље од Москве.

(Удара Кикина по плећу)

Прокофиј-Симићу, к о г за нос вучеш?
— Удесио себе ко Лазар прави!

Кикин

(Тихо Битјаговском)

Та јеси ли махнит?

Битјаговски

(Тихо Кикину)

За кога радиш?

Кикин

(Тихо Битјаговском)

За к о г а?.. За Бјељског! Јер Бјељски нâс је
Поткýпио оба.

Битјаговски

(Презриво)

Некад... А сада...

Кикин

Тако дакле, Јудо?.. Е чекај само:
Све ћу рећи Бјељском!

Битјаговски

Како да нећеш?..
Држите га, децо! Шујски и Бјељски
Послаше га нама.

Кикин

Не! Није! Лаж је!
Везујте га одмах! Од Годунова
Послат је овамо!..

Народ

Ко ће их знати?
Али један од њих лаже нас!.. Децо!
Шта мислите ваздан?.. Држите оба!..
А зашто баш оба?.. Један је доста!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Ког ми ћемо само?.. Дај првог!.. Другог!
Не, не, првог!

(Чује се бубањ; Григорије Годунов долази јашући коња; с њим су два гласника. За њима надире нова гомила.)

Народ

Браћо!.. Станите!.. Тише!
С гласницима иде бојарин!.. Мирно!
Доноси нам вести!.. Лакше!.. Слушајте!
Ено, говор поче!..

Григорије Годунов

Људи Зарêчја
Московских предгрећа и бедног пука!
Борис Фјодоровић Годунов, бојар,
Слуга Царев, али најближи њему,
Шаље вам поздравље!.. Бринућ' о вама
А знајући добро све ваше муке,
Болештине тешке, скупоћу ражи —
Сва складишта житна у нашој Москви
Узима у откуп новцима својим,
И наредбу даје: да вам од сутра
Бесплатно се дели!.. А од вас жели
За његово да се молите здравље!

Народ

Бог му здравља дао!.. Он је наш отац!
Наш хранитељ!.. Чусте л': Годунов жито
Бесплатно нам даје!.. Бог нек га чува!
И стоструко врати!.. Живео, ура
Бојарин Годунов!.. Ко оно рече
Да нам је он душман?.. Ко ли нас крêну
Против Годунова?.. Где је то псето?
Треба га разнети у параннарчад!..

(Кикин покуша да побегне; народ полети на њ с узвицима:)

Удри!.. Удри!.. Држи!..

Битјаговски

(Задене руку за појас)

Шта ћеш сад, лудо!
Од сад добро мотри: откуда дȗше!

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ЈУТРА И ВЕЧЕРА
НАД ЈЕДНИМ МРАВИЊАКОМ

1.
О слушаоцима и предмету проповеди.

Ево и сунце заће, уморни мали мрави, и ви сте се већ збили у вашем обиталишту, спремни за сан и одмор. Дуге и дуге часове седим ја више вашег дома и посматрам ужурбаност вашу, а ви ме и не опажате.

Не плашите се! Нисам дошао ни да вас у раду узбуњујем нити у сну узнемирујем. На против, рад сам да своју љубав према вама засведочим једним корисним по вас делом. Да би вам сан брже дошао и повратио вам снагу, тако потребну вам за сутра снагу, ја хоћу да вас љуљушкам причама о оном роду коме ја припадам.

Нека вас не зачуђава величина моја, као што мене више не изненађује маленкост ваша. И ви сте велики као ја према неизбројним другим световима, који су испод вас; и ја сам мален према онима, који су изнад мене. Но једнаки смо у томе, што смо и ја и ви учесници овог чудног живота у истом времену и на истом месту. Ко је од нас пре избио на светлост и ко ће пре утонути у мрак, свеједно је; главно је да смо се ми видели и познали, дâ, главно је, да смо се бићу, облику, начину живота и чудним деловањима један другом начудили. Да се начудимо један другом и самом себи и да се познамо узајамно — томе нас гони природа наша.

Ко је и шта је та природа, о томе нећемо сад разговарати. Само једно: — она је дубока, мали мрави, као што је дубок мрак вашег лавиринтског обиталишта, неисцрпна је она као и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.

живот који из ње извире. Страх би вас подишао и сам би побегао од вас, кад бих вам причао о дубини и тајанствености природе. Но ја то нећу, пријатељи моји, не. Нисам дошао да улевам у вашу племениту душу страх, но дубљи светски смисао и храброст.

О човеку ћу да вам говори, о цару земаљском, човеку. Ништа на овој планети нема чудније, о чему бих вам могао говорити, ништа сложеније и фантастичније.

О почетку човека? Да не питате о томе мали мрави? Ја се бојим да ме о томе питате. Ми људи увек морамо да питамо о почетку свега онога, о чему се говори. Ми смо несрећни за то, што то питање не можемо никад да прећутимо, да скријемо, ни од себе ни од других. Да ли сте и ви, мрави, те исте среће, те исте несреће?

Повесница наше прошлости почиње с народом, не с човеком. Стотине држава, мравињака, дизани су и рушени пре нас, — и то је оно што нам повесница зна рећи о прошлости. Но о првом почетку живота на земљи, и о првом импулсу, који је претходио томе почетку, ми људи смо у великој неизвесности. Какво је било лице земљино онда, кад је се наш херојски прародитељ на њој пробудио, какво ли је било сунце, какав ли ваздух и вода, какви ли биљни и животињски другови нашег прародитеља, какав ли пак сâм његов изглед, лик, — то бисмо ми људи радо хтели знати. Ми бисмо хтели да преставимо себи онај свечани дан, кад се на бујном, младачком крилу наше мајке земље родио праотац нашег рода. Хтели бисмо да га видимо као цара свега живог око њега, како се усхићава неописаном бајношћу лепе девојке Земље, из чијих се пуних и свежих груди он хранио слатким соком. Хтели бисмо да присуствујемо првом јутру, кад га жарки зраци сунца буде из здравог сна. Хтели бисмо да откријемо тајне његовог примитивног духа и срца. Хтели бисмо — и на томе остајемо. Не остајемо ми при првој жељи за то, што ми тако хоћемо, но што морамо. Неизмерни су трудови наши из столећа у столеће, из године у годину, да откријемо нашу колевку, да фиксирамо нашег праоца, да осветлимо далеке тамне пределе прапрошлости, по којима се не ходи два пута. Ми покушавамо можда не могуће, но ми ипак покушавамо. Ми покушавамо да што више приближимо себи оно, што се све више удаљује од нас. Где је клупче по-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

чело да се одмотава, ми не знамо; ми вучемо конац за собом и јуримо све даље од њега.

Блага месечева светлост обасјава ваш дом, мали мрави, но гле — ви већ спавате!

2.

Проповед о руқотқаним храмовима.

Кроз колико сте рукотканих храмова данас прошли, мали мрави? На колико сте литургија данас присуствовали, на колико жртвоприношења?

Ах, не казујте ми то у бројевима, јер и ја вам то у бројевима не бих могао рећи. Гле, све је у природи безбројно. Ја сам покушавао да бројим и збуњивао сам се, и опет покушавао — и падао од умора, и опет покушавао и — сазнао сам. Сазнао сам да природа с осмехом погледа на моје бројеве, с презривим, увредљивим осмехом. Таман сам ја избројао десет, а она ми лагано шане: један! И ја поново погледам по мојој десетици и видим, да она у истини не представља десет ткања, но једно. Ја почињем с том новом, природином, јединицом да бројим, но кад дођем до моје нове десетице, опет чујем насмешљиви шапат: један! И ја поново погледам по мојој новој десетици и видим, да она у истини не преставља десет ткања, но једно. Тад почињем ја с том новом јединицом, но кад дођем до нове десетице, опет чујем исти подсмех: један! И ја проверавам моју нову десетицу и видим, да она одиста није десетица но јединица. Ја почињем с новим крајем, и опет с новим, и опет с новим, док моја мисао не дође до свог последњег краја, и још за једну десетицу даље од сваког краја, и тад — ах, тад шапат природе постане гласан смех и иронија њена несносна, несносна: природа поново изговара један, и мисао моја, уморена и увређена, скрива се у тамни вео и пада у болесничку постељу.

Ја сам покушавао и обратан пут. Тамо где су очи моје виделе један рукоткани природни храм, ја сам и бројао један; но природа ми је с осмехом, с подсмехом, у еху одговарала: десет! Тад сам ја пажљивије разгледао моју јединицу, и уверио сам се, да је природа у праву. Ја сам спуштао поглед свој за једну десетицу и опет изговарао: један; но ироничкн ехо опет ме је исправљао говорећи: десет! Ја сам се опет спуштао за једну десетицу и опет изговарао: један. И опет демант-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

И опет се спуштао, и опет демант. И опет је, мали мрави, боговала мисао моја, уморена и уврећена.

Једнога пролећа, кад је мисао моја оздрављавала, ја сам лежао у трави, под сунцем. И мисао моја, измамљена сунцем, усправи се у својој болесничкој постељи и на моје изненађење, управи овакво питање природи:

— Кажи ми, добра природо, колико има у теби рукотканих храмова? Кажи ми и излечи ме, — гле, ја болујем за то, што не могу да их избројим.

Ја се уплаших од овог изненадног питања моје мисли, и побојах се, да је нештедна природа својом увредљивом иронијом опет не свали у постељу.

— Не зови ме добром, одговори природа, јер ја сам само ткаља добра. Не питај ме о броју мојих рукотканих храмова, јер ја ти не могу казати истину у твојим бројевима, а моје бројеве ти не можеш изговорити.

— Кажи ми, питаше даље моја мисао, црвена од напрегнутости, кажи ми, праведна природо, где се налазим ја у ткиву твојих храмова?

— Не зови ме праведном, одговори природа са истом кратконом и с још више ироније; не зови ме праведном, јер ја сам само ткаља правде. Не питај ме о месту на коме се ти налазиш у ткиву мојих храмова, јер ја ти не могу истину казати, пошто ти не познајеш ниједан мој крај.

— Кажи ми, јецаше даље моја мисао, бледа од изнемоглости, кажи ми, лепа природо, бар један крај твога ткива.

— Не зови ме лепом, одговори природа с дивљим смехом, јер ја сам само ткаља лепоте. Не питај ме ни о једном крају моме, јер ја ти не могу истину казати, пошто су моји крајеви и сувише везани један с другим, да би их ти могао распознати, и сувише сродни са средином, да би их ти могао разликовати.

Ах, мали мрави! И не дослушав овај одговор, мисао се моја заогрну тамним велом и спусти се у постељу, и болова још до једног пролећа.

3.

Проповед о бојазни од смрти.

Ходећи међу људима, мали мрави, прикључих ово.

Фанаилов отац упита једнога дана:

— Фанаило, сине мој, колико је часова?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Сад ће дванаест, оче.

— Фанаило, сине мој, то је мој час. Питај ме брже што имаш.

— Што се људи, оче, боје смрти?

— Који људи?

— Што се безумни, оче, боје смрти?

— Они то сами не знају. Они се и не боје, но животни инстинкт који је у њима.

— Ко зна за њихов страх?

— Онај, ко располаже њиховим животним инстинктом.

— Што се умни, оче, боје смрти?

— Фанаило, сине мој, колико је часова?

— Сад избија дванаест. Што се умни, оче, боје смрти?

— . . . . . .

*

Фанаилова мајка упита једног дана:

— Фанаило, сине мој, колико је часова?

— Сад ће дванаест, мајко.

— Фанаило, сине мој, то је мој час. Питај ме брже што имаш.

— Што се људи, мајко, боје смрти?

— Који људи?

— Што се умни, мајко, боје смрти?

— За то, што желе бити умнији а сумњају, да ће им смрт моћи више казати о животу, но што им је живот могао казати о смрти.

И у колико је већа њихова сумња од њихове наде, да ће им сазнање у смрти решити загонетку живота, у толико је већи и њихов страх од смрти.

— Што се праведни, мајко, боје смрти?

— Фанаило, сине мој, колико је часова?

— Сад избија дванаест. Што се праведни, мајко, боје смрти?

— . . . . . .

*

Фанаилова сестра упита једне ноћи:

— Фанаило, брате мој, колико је часова?

— Сад ће дванаест, сестро,

— Фанаило, брате мој, то је мој час. Питај ме брже што имаш.

— Што се људи, сестро, боје смрти?

Који људи?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Што се праведни, сестро, боје смрти?

— Кога ти, брате мој, називаш праведним?

— Оне, који су за правду живели и за правду страдали у животу. Што се они, сестро, боје смрти?

— За то, што не могу да савладају једну мисао, која им непрестано шапће, да су за једну реч живели и за једну реч страдали, која се у смрти више не изговара.

— Што се неправедни, сестро, боје смрти?

— Фанаило, брате мој, колико је часова?

— Сад избија дванаест. Што се неправедни, сестро, боје смрти?

— . . . . . .

*

Фанаилов брат упита једне ноћи:

— Фанаило, брате мој, колико је часова?

— Сад ће дванаест, брате.

— Фанаило, брате мој, то је мој час. Питај ме брже што имаш.

— Што се људи, брате, боје смрти?

— Који људи.

— Што се неправедни, брате, боје смрти?

— Кога ти, брате мој, називаш неправедним?

— Оне, које није дирало то што други за њих живе и други за њих страдају.

— Зато, што не могу да савладају једну мисао, која им непрестано шапће, да је сав њихов живот био ветар, који је обарао све на што је наилазио, но ветар и који се најзад у смрти згушњава у једну стварност, у којој ће они морати сву оштету, и још с великим интересом, накнадити.

— Што се сва бића, брате, у природи боје смрти?

— Фанаило, брате мој, колико је часова?

— Сад избија дванаест. Што се сва жива бића, брате, у природи боје смрти?

— . . . . . .

*

Фанаило упита сам себе једног дана:

— Фанаило, Фанаило, бојиш ли се смрти?

— Не бојим се, не бојим.

— А што се сва жива бића, Фанаило, у природи боје смрти?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Зато, зато, што не долазе благовремено до сазнања, да је њихова смрт као и њихов живот само део једног целог живота, који никад не понире у бездан, но у коме поједини потоци пониру у његову сен, да поново убрзо опет избију на светлост.

— Фанаило, Фанаило, гле избија дванаест; то је твој час.

— . . . . . .

*

О, драги мрави, како се мени допадао овај Фанаило! Сетите га се некад пред смрт и то сећање учиниће, да с осмејком предусретнете смрт, кад вам се приближи. И ја ћу га се извесно сетити пред моју смрт. Но још боље сетимо га се и раније, — још у подне живота нашег сетимо га се.

4.

Проповед о страстима.

Ходећи међу људима чух где говоре: страсти воде смрти! Слажете ли се и ви с људима, мали мрави?

Но гле, и спавање води смрти, а спавање није страст! И читање и разговор, и циркус и путовање све то води смрти, јер све то осеца један по један купон нашега века, и све то, лако и еластично, гура нас напред к смрти.

Данас сам био са својим пријатељима на гробљу, где смо сахранили једнога од нас, или један део свакога од нас. Кад смо покојника заогрнули земљом, поседали смо унаоколо свеже хумке и удубили се у размишљање. Но у таквом тренутку ми људи смо врло слаби на мисли. Све наше мисли у том тренутку беже из свести и крију се, и кад их ми с великим усиљавањем измамимо, оне се само одазову, и одмах побегну, као рђави војници са бојног поља. О, да вам је видети какво лице имају људи на гробљу, кад једнога између себе сахране, па онда поседају около његовог гроба! С отвореним устима и развученим осмејком само на једној страни лица, и само у пола, у овом моменту и најразумнији личе на идиоте, који, кад га шибају, не зна да ли да плаче, да ли да се смеје.

Седећи тако у идиотском безмислију, рећи ће један између нас:

— Страсти воде смрти.

Чувши ове речи, ја осетих, где се једна страна мога лица још више згрчи, као побуђујући ме више на смех но на плач.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Но гле, рекох ја, не дижући очију са свежег бусења, нити мисли испод гроба, у коме је лежао наш пријатељ, — гле, и спавање води смрти; и читање и разговор, и циркус и путовање, све то води смрти.

— Значи, ти ниси за угушење страсти? — рекоше остали моји другови у глас.

— Не говорите, рекох, у множини, пријатељи моји, кад говорите о страстима једнога човека. Један човек не може имати више од једне страсти; ако их има више од једне, онда он нема ни једне. Страст не значи демократско уређење душе, но деспотско. Раздељена страст на неколико делова јесте као раздељена дубока река на неколико рукава, које свака овца може блејући прегазити и не мислећи о води но о трави с оне стране воде. Преко нераздељене страсти пак нема моста, и још мање се она нераздељена дâ прегазити.

Страст је дубоко страдање, пријатељи моји, страдање, обмотано у једну фину опну, која се назива сласт. Страст није свако страдање но само оно, које има и сласти у себи, или око себе или на дну себе или на врх себе. Страст је један огањ, који нас греје за то, што је близу нас, и који нас сагорева зато што је сувише близак. Чега се више бојите ви: да сагорете у огњу, или да се удавите влагом гасећи пожар? Бојите ли се више пликова или шкрофула? Знам, знам, бојите се подједнако и једног и другог т. ј. бојите се подједнако и присуства и осуства страсти. За то и ходите ви кроз живот са шареном душом, као дете са лађама, с једном половином црвеном а другом зеленом. О, како ми је одвратна шарена душа!

Страст се не дâ угушити у свету све докле Бог буде хтео, да живот постоји. Јер гле, живот наш није друго до страст, т. ј. није друго до страдање окађено слашћу. А ви бисте желели да се страдање угуши и да остане сама сласт, је л' те? О, пријатељи, ви не знате шта желите! Ви желите да се живот оплићa, да постане водвиљ! Ви се бојите дубине; трагедију ви не подносите! А трагедија је б ш гала-представа у репертоару земље. Водвиљ се даје за публику с умањеном ценом, — с малом ценом.

Чујете ли, пријатељи: страст није свако страдање, но само страдање од себе. Ко није у овом животу никад страдао од себе, тај тешко подноси и страдања од других. Страдањем од себе ми називамо слатким страдањем, страдање од других — горким.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Ко није осетио у сласти горчину, тај не може осетити у горчини сласт.

Ко није страдао од пожара у себи, тај ће зајаукати кад му људи прст опрже.

Зашто, дакле, желите ви да ја будем ватрогасац? Зашто да давим, да гушим, да угушујем страсти своје као Стамбол своје калифе? Зашто? Ви знате само да су калифе сагорели Александрију, но ја знам да су они и Гранаду сазидали.

Но ви не волите калифе, — а страсти су калифе. Ви волите шарану, разроку душу, волите црвено-зелене лађе.

Та не, не. Не можете ви бити моји пријатељи и пријатељи овога под земљом, и при том волети разроку душу. Устајмо, пријатељи!

Тако ја рекох, мали мрави, и дигох се, и погледах по својим пријатељима. Ах, какво лице видех у њих, кад им погледах! Један образ у свакога од њих беше искривљен, смежуран од ироније, а други безизразан као мермер. То страст, од које они страдаху, беше исписана на лицу њиховом. И ја их загрлих, и беху ми два пут милији, — ови страстотрпци!

5.

Проповед о разочарању.

Знате ли, каквих људи има највише, мали мрави? Разочараних; а после ових — очараних.

Разочарани су они, који су пре тога били очарани. Очарани су они, који ће тек бити разочарани.

Је ли тако и међу вама, драги мрави? Изгледа, да није. Тако мени изгледа, јер ниједне ноћи још не видех, да се неко од вас искрада на месечину и исповеда ноћи своје очарање или разочарање. Код нас људи пак свака ноћ испуњена је таквим исповестима. Пресићена је свака ноћ таквих исповести.

Разочарани су гладни, који су били очарани првим погледом на богаства овог света.

Разочарани су милостиви, јер нису били помиловини.

Разочарани су праведници, јер су на крст бивали распињати.

Разочарани су грешници, јер су увидели, да је и очарање од греха само једна варка.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Разочарани су они, који сласти траже, јер кад су свом снагом обухватили и стегли сласти, очи су им се отвориле и они су видели да су стегли само празне руке.

Разочарани су они, који чистог страдања траже, јер су сазнали да и у страдању има сласти.

Разочарањем Бог васпитава људе, мали мрави. Разочарање је добра ствар, као што је добро шибање мишића, да би очврсли.

Многа ситна разочарања припремају само човека за једно велико. Претрпљено једно велико разочарање чини човека дальновидим за масу малих разочарања.

Разочарања су шибања. Ја волим оне, које су под тим шибањем очврсли, а не волим оне, који су под тим шибањем омлитавили.

Чврстине треба за овај живот; то обично заборављују људи, који се највише жале на разочарања у овом животу.

— У овом животу нема река меда и млека, рекох ја једнога дана гомили разочараних, који проклињаху живот због његових обмана. Живот вам није никад ни обећавао реке меда и млека; он вас дакле, у томе није могао ни обманути. Ви сте обмањивали сами себе, јер ви сте обећавали себи нешто на рачун живота, не знајући да живот не признаје никакав рачун, склопљен без виђења и познанства са њим.

Једно је ваш смртни грех, пријатељи моји; ви остајете упорно очарани у себе, и никад не допуштате мисли својој, да се у том самоочарању разочара. Ваш је смртни грех, што се не можете у себе да разочарате, што се не смете у себе да разочарате.

Разочарање у себе, то је шибање себе. Докле ћете шибати друге, и претварати се, да вас боли? Докле ћете затискивати уши, да не чујете оне, који другом страном улице иду, упоредо с вама, и објављују разочарање у вама? Ослушните, ослушните, колико гласова говори о разочарању у вама! О пријатељи, и ја сам разочаран у вама! Но ја сам још више: ја сам разочаран и у самог себе. Ја сам преживео саморазочарање.

Разочарајте се сами у себе, ви нежни и лажни, и ако издржите ту шибу и останете живи, онда ћу вас звати пријатељима својим. Разочарајте се сами у себе, и ако тад не извршите самоубиство, живот ће вас уврстити у своје праве војнике. Само разочарање је рекрутација за живот. При тој рекрутацији један

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

део кандидата предаје се самоубиству, а други део животу. Велики део пак и не дочека ту рекрутацију, јер велики је део непунолетан и у старости, или управо велики је део често многолетан, но никад пунолетан.

Разочарајте се у свему, и тад ћете бити очарани свим, чак и својим разочарањима. Кад би сав живот био разочарење, он би извршио самоубиство још пре но што смо се ја и ви у њ јавили.

Благо онима, који су се много разочаравали, но који при том нису изгубили способност очаравати се.

Благо онима, који преживљују и не даду се преживети.

Кад не би било разочарања у очарањима, човек не би имао кости и мишиће, но био би као сунђер, који не може ништа разбити и кога не може ништа разбити, и који се подједнако гордо надима и пући, ма чиме га згњечили, челом или табаном. Но нашто сунђер — људи, кад је природа створила засебно сунђере и људе.

Разочарања су наковањ, на којима судба кује људе. Сувише слаби падају у опиљке, које судба поново растапа у пећи. Јаки се најзад очаравају целом процедуром, под коју их судба ставља. Много одлеће с њих под ударцима судбе, но довољно и остане у њима, да могу надвладати самоубиство. Надвладају ли самоубиство, тад су пунолетни, тад су сазрели за живот.

Знате ли, каквих људи има највише, мали мрави? Оних, који јецају у разочарању; а после ових долазе они, који певају у очарању. А знате ли, у чему је живот велики? У томе, драги мрави, што он те две песме слаже у једну хармонију, — у томе, што је шири и од трагедије и од комедије.

Н. Косан.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЈСТВА ЦАРИНСКОГ РАТА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И А.-УГАРСКЕ (1906—1910) С ПОГЛЕДОМ НА НАШУ СПОЉАШЊУ ТРГОВИНУ

(НАСТАВАК)

Извоз жита.

За владе другог трговинског уговора између Србије и А.-Угарске, Србија је, благодарећи проширеној одредби о пограничном промету, уживала при извозу у А.-Угарску нарочите повлашћене царинске ставове. Наше жито плаћало је при увозу у А.-Угарску следећу царину: пшеница и раж 1·50 kr. од 100 кгр., јечам и кукуруз 0·50, овас 1·20.

Са прекидом уговорних односа овај повлашћен положај нашег жита при увозу у А.-Угарску отпао је, и на место ниских ставова одредбе о пограничном дошли су знатно виши ставови опште царинске тарифе. Према овој наше жито при увозу у у А.-Угарску плаћало је: пшеница 7·50, овас 6, раж 7, и јечам и кукуруз по 4 дин. — све од 100 кграма.

Разуме се само по себи, да је оволико повишење царинских ставова, и то код једнога артикла који има релативно малу вредност, а даје се при том, са релативно врло јевтиним трошком, транспортовати и на највеће даљине, — морало јако утицати на дотадашњи извоз жита. Детаљнија испитивања овога утицаја одложићемо за мало доцније, кад будемо говорили о трговини сваке поједине врсте жита; овде ћемо пак нагласити општа померања која важе за све врсте жита, као и узроке који су их изазвали.

I До 1905 године закључно наше је жито ишло готово искључиво на а.-угарску пијацу; количине извожене за друге европске пијаце посве су незнатне, у процентима оне се пењу једва до 5—10%. После 1905 год. наступа јако померање у овом погледу. Ово померање једначи се са одговарајућим померањем код извоза стоке и сточних производа, на име: на место А.-Угарске долазе

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

сада друге европске пијаце, у првом реду Белгија, Немачка, Румунија и Турска.

Узрок овом померању лежи у већ споменутом повећању царине при увозу у А.-Угарску с једне, и у ценама жита на европским продуктним берзама с друге стране: нижа царина а боља цена на другим пијацама одвела нас је са а.-угарске на те друге пијаце, — и само по изузетку, као што је на пр. био случај у 1909. год., кад је цена житу у А.-Угарској, услед омануле жетве, била врло висока, ми смо, и поред високих ставова опште царинске тарифе, извезли велику количину жита у А.-Угарску.

Пут којим наше жито долази на пијаце Западне Европе јесте via Браили и via Солун. По општем правилу, да је водени пут увек јевтинији од сувоземних путева, могло се очекивати, да ће пут via Браила бити у много јачој употреби од пута преко Солуна. И заиста, у првим трима годинама царинског рата, тако је и било: у тим годинама ишло је готово све преко Браиле. Али је у последњим двема годинама наступио мали преокрет, тако да данас велике количине нашега жита долазе на европске пијаце преко Солуна. Ова се појава има, по свој прилици, приписати ново-закљученом уговору о набавци соли. Док смо сô добијали из Румуније, румунске лађе, које су довозиле сô у Београд, примале су при повратку, по веома ниској цени (0·40 по тони) транспорт жита за Браилу; услед новог уговора о набавци соли транспорт се попео на 0·80 по тони, што је утицало на произвођаче у близини турске границе, да изаберу пут преко Солуна.

II. За време искључивог извоза за А.-Угарску, наше жито није било берзански артикал, и по цени стајало је увек са по неколико поена испод цене жита друге провениенце на продуктним берзама; после 1905 год. наше жито постаје берзански артикал и добија исту цену коју и жита осталих држава. Ово повећање вредности разно је за разне врсте жита: највеће је код пшенице а најмање код кукуруза — а креће се између 10 и 30% раније вредности.

Два су узрока која су изазвала ово повећање вредности: један стоји у директној вези са самим царинским ратом, има се дакле сматрати као његова последица, онај други је потпуно независан од тога, и стоји у вези с правцем трговинске политике у Западној Европи.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

1. Наше је жито, у опште узев, врло доброг квалитета; и што је оно пре 1905 год. имало нижу цену но друга страна жита, то се има приписати примитивном начину трговине. Жито се раније извозило право с гумна, без тако рећи икаквог пречишћавања. Отуда долази, да је проценат уродице и песка био веома велики, често 20—30%, услед чега је наравно његова цена морала бити испод берзанске цене. Наши извозници нису се старали да извозе пречишћено жито, А.-Угарска примала је и ово непречишћено жито, јер нас је тиме држала привезане за своју пијацу, и са нашим житом, које је разуме се сама пречишћавала, појачавала је рад своје млинарске индустрије.

Са наступањем царинског рата морало се престати са оваквим начином трговине. На новим пијацама, које су имале да замене досадашњу а.-угарску пијацу, тражило се жито, које је смело имати само један мали проценат уродице. Цена која се плаћала за жито са великим процентом песка и уродице била је далеко испод берзанске цене доброга жита, те је, потпомогнута расписом министра нар. привреде о трговини са храном, утицала на наше извознике, да извозе само добро пречишћено жито.

У истом смислу дејствовали су и транспортним трошковима, којима се сада почела поклањати много већа пажња но раније. Транспортни трошкови терете својом висином целокупан товар, без обзира на то, да ли је у њему већи или мањи проценат песка и уродице. На тај начин имало би се, да су транспортни трошкови за жито са 30% уродице готово за трећину скупљи но кад ове нема. Висина транспортних трошкова, о чему се раније слабо водило рачуна, почела је сада играти велику улогу, — а из разлога што су ти трошкови услед веће даљине сада били знатно већи — и код наших извозника појављује се тежња, да се отклоне бар они трошкови, који су падали на мртав баласт песка и урадице.

Да је у овом погледу учињен јак напредак казује нам статистика наше увозне трговине у одељку о увозу пољопривредних справа и алата. Тако на пример увезено је у 1909 год. пољопривредних справа и алата у вредности за 536.000 дин. а у 1903 год. свега за 228.000. Заслуга за ову појачану употребу пољопривредних справа и алата, од чега највећи део пада на вршалице и тријере, припада ван сваке сумње корисној акцији земљорадничких задруга.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

2. — Независно од наступања нашег царинског рата са А.-Угарском вредност жита на европским продуктним берзама скочила је и услед преокрета у трговинској политици Западне Европе, а специјално Немачке.

Године 1905 и 1906 завршило се трајање трговинског уговора закључних у року од 1892/94 између свих важнијих европских држава. Ови уговори, познати у литератури под именом Капривијевих уговора, представљали су, према дотадашњем правцу у трговинској политици, мали преокрет од заштитне царине ка слободној трговини. У агитацији која је почела на неколико година пред истек Капривијевих уговора, представници заштитне царине однели су победу, и ново-закључени уговори донели су знатно појачане царине на све аграрне производе Овим царинама отежан је довоз жита у индустијске државе Западне Европе, а једновремено са тим и као њихова последица појављује се и скакање цена житу према цени из ранијих година.

Но ако се овим изазвано повећање цена житу упореди са повећањем вредности нашег извоза, видеће се и на први поглед, да је за нас од много већег значаја био онај први моменат, што значи, да се повећање врендости нашег извоза има у претежној мери сматрати као последица наступелог царинског рата.

III. У последњим годинама уговорнога стања Србија је извозила просечно око 140,000.000 кграма разних врста жита у вредности до 20,000.000 дин.; према подацима пак из последње, 1910 године, Србија је извезла rund 300,000.000 кграма у вредности од скоро 40,000.000 динара.[1]

Појачан извоз морао се појавити по сили онога закона који важи у међународној трговини: да се увезена роба плаћа извезеном робом. Ми смо на име раније видели, да је извоз групе „стока и сточни производи“ за време царинског рата подбацио према извозу из година уговорнога стања. Овај мањак имао се на неки начин попунити, и жито је било баш тај артикал, који је могао најзгодније послужити за попуњење дефицита: жито долази у ред оних артикала, које се продаје

[1] У целокупном збиру не опажа се појачана вредност жита стога, што је у 1910 био слаб извоз пшенице (свега 72,644.000) а врло јак извоз кукуруза (170,000.000), — чиме је разуме се просечна вредност целокупног извоза редуцирана.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.unilibrary

свуда на продуктним берзама и које може да издржи и најдаља путовања.

Сем тога потребно је напоменути, да се продукција жита код нас за последњих неколико година знатно појачала, и да смо услед тога стављени у могућност, да избацимо на европске пијаце много веће количине жита, но што смо то могли раније. Појачана продукција дошла је с једне стране услед јачег стављања терена под културу жита; с друге стране пак она је последица интензивнијег земљорада. Ми немамо статистичких података, којима бисмо могли документовати ово тврђење; али оно је морало пасти у очи свима, који су пратили развитак нашег земљорада за ових неколико последњих година.

Да споменемо најзад, да је специјално код кукуруза, повећање извоза наступило и услед тога, што се сада услед умањеног извоза свиња, много мање кукуруза употребљује за гојење свиња. Тај мањак употребе јавља се као вишак у извозу.

Ради илустрације досадашњег излагања оних померања. које је изазвао царински рат код ове извозне групе, овде ће се дати две табеле (видети табеле 1 и 2 стр. 249). У табели 1 упоређена је количина и вредност извоза сваког појединог артикла из ове групе за 1905 год. с једне, и за пет година царинског рата с друге стране; у табели 2 упоређена је дестинација извоза истих артикала у 1905 са дестинацијом извоза у 1910 год.

После ових општих напомена да пређемо на извоз сваког појединог артикла.

1. Пшеница.

Све до ове последње година представљала је пшеница најјачи извозни артикал из ове групе. Ње се извози 70—90.000.000 кграма у вредности 12—15.000.000 динара. У овој последњој пак години извоз кукуруза знатно је надмашио извоз пшенице.

Што се тиче количине извоза, ова је, наступањем царинског рата, остала потпуно непромењена, т. ј. ова се количина мења из године у годину, што стоји у вези с плодношћу године с једне, и са ценама на европским пијацама с друге стране, — али се не може казати, да је царински рат изазвао било повећање било опет умањене извоза. Изузетак од овога чини 1909 год., кад је извоз знатно надмашио извоз свих ранијих година према максимуму из ранијих година од 93 милиона кграма и 16.700.000 дин. извоз у 1909 гидини изнео је 144 милиона кграма

Таблица I.

	ПШЕНИЦА		РАЖ		ЈЕЧАМ		ОВАС		КУКУРУЗ	
	колич.[1]	вредн.[2]	колич.	вредн.	колич.	вредн	колич.	вредн.	колич.	вредн.
1905	93.147	12 999	4.363	448	17.589	1.847	5.130	607	20.476	1.934
1906	91.591	11 354	9.802	1.066	38.124	3.848	14.508	1.645	44.590	4.255
1907	54.227	10.303	3.192	498	31.026	4.041	8.535	1.112	102.783	11.820
1908	90.343	16.768	4.550	752	30.919	4.234	1.592	190	48 996	5.819
1909	144.139	29 180	6.693	991	61.250	7.501	8.656	927	95.155	12.647
1910	72.644	12.481	5.646	682	30.605	3.298	9.625	1.034	169.970	21.405

Таблица II.

	Свега		А.-Угарска		Белгија		Бугарска		Румунија		Немачка		Турска		остале земље	
	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910	1905	1910
пшеница	93.147	72.644	84.977	4.709	1.480	35.685	1.150	1.102	4.442	4.176	—	13.549	1.098	13.423	—	—
раж	4.363	5.646	550	2.696	919	—	593	85	2.096	355	—	1.119	205	1.391	—	—
јечам	17.587	30.605	17.578	1.446	—	—	—	770	—	1	—	13.206	9	15.182	—	—
овас	5.130	9.625	4.885	1.038	—	2.031	245	2.047	—	1.143	—	1.584	—	1.752	—	30
кукуруз	20.476	169.970	20.457	3.812	—	64.570	—	14.519	—	19.505	19	42.459	—	21.860	—	3.145

[1] Означена количина у обема табелама је у тонама.

[2] Означена вредност у целим хиљадама.

WWW.UNILIB.RS
Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

у вредности од 29 милиона динара. Ово повећање има се приписати доброј жетви код нас с једне, и високим ценама на тржиштима Западне Европе с једне стране.

Но ако се има на уму оно што смо раније говорили о начину трговине, онда се сме тврдити, да је, и поред једнаке количине извоза према статистици спољашње трговине, ипак извоз у годинама царинског рата већи од извоза из ранијих година. Казали смо, на име, да је извоз ранијих година садржавао 20—30% песка и уродице, док је проценат исте у садашњем извозу свега 5—10% — разлика дакле овога процента преставља вишак садашњег над ранијим извозом.

Ово тврђење доказује нам друга колона табеле I, где је изнета вредност извоза. Док се вредност пшенице у ранијим годинама кретала између 10 и 12 дин. по товару, сада износи 18 и 19 дин. по товару — дакле преко 30% повећања. Тако на пр. ако се упореди извоз из 1905 са извозом из 1908 године, онда ће се видети, да готово једнакој количини извози (93 : 90) одговарају неједнаке вредности (13 : 16.768).

Код дестинације извоза извршено је веома осетно померане у годинама царинског рата. Док је у уговорном периоду 90—95% ишло на а.-угарску пијацу, а само 5—10% на све остале пијаце: Румунију, Белгију, Турску и Бугарску, — дотле се у времену царинског рата а.-угарска пијаца готово изгубила, а на њено место дошле су: Белгија, Немачка, Турска, Румунија и Бугарска. Најјачи део заузима сада Белгија и Немачка, и то у једном турнусу: — једне године једна, друге године опет друга; али је и удео осталих побројаних држава прилично велики. Изузетно у 1909 години појавио се поново врло велики удео А.-Угарске (84 : 144 — дакле више од 50%), али је одмах у идућој години спао на незнатну цифру од 4.709.000 кгр.

Кад се садашња дестинација упореди са дестинацијом из ранијих година, онда се дају констатовати две битне разлике:

1. — До 1905 год. закључно извоз иде, може се казати, на само једну једину пијацу, на А.-Угарску, која прима 90—95%, — удео свих осталих држава губи се према количини извоза, који иде на ову једну пијацу. После 1905 год. изгубио се овај предоминантан значај једне пијаце. Белгија или Немачка (и у 1909 год. А.-Угарска), као најјачи купци новога периода, не узму готово никад, сваки за се, врше од 50%, а оба скупа једва 70%. Онај остатак, овде знатно већи него тамо, распо-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

ређује се на остала потрошачка тржишта. Једна дакле пијаца замењена је са некслико пијаца.

2. — Извоз у годинама уговорнога периода показује и у том погледу једну монотону једнообразност, што је удео сваке потрошачке области остајао из године у годину по готову непромењен: А.-Угарска долазила је из године у годину на прво место, са веома незнатним варирањем процента свога учешћа, између 90 и 95%; у великом растојању после ове долазиле су, увек по истом реду, Румунија са 5—7%, Белгија, Турска и Бугарска — све скупа са 3—5%.

У годинама царинског рата ова се монотонија мења: учешће појединих држава из године у годину променљиво је. Тако на пр. у првој години царинског рата, на име у 1906, долази на прво место Белгија, са нешто више од 40% целокупног извоза; за овом долазе по реду: Немачка са 25%, Турска са 12%, Румунија са 11% и т. д.. Већ у идућој 1907 години улоге се мењају: сада долази Немачка на прво место, са нешто јаче од 50% целог извоза; за њом долазе по реду Белгија, сад она са 25%, Бугарска и А.-Угарска свака са по 5%, Турска са 2% и т. д.. Између учешћа појединих држава постоји дакле један сталан турнус, и то како код два најјача потрошачка тржишта, Белгије и Немачке, тако и код оних мање важних, Турске, Румуније, Бугарске и А.-Угарске.

И једна и друга карактерна црта садашње дестинације своди се на један и исти узрок, о коме је већ раније било говора. Наша пшеница постала је берзански артикал, и као такав управља се према флуктуацији цена, водећи наравно рачуна и о транспортним трошковима, о висини царинских ставова, и т. д. Узимајући све ове моменте у калкулацију, наш трговац ишао је на ону пијацу, која му је, у даном моменту, нудила најбољу цену. И како је ова на појединим берзама из године у годину променљива, то се и удео појединих потрошачких пијаца у нашем извозу из године у године мењао.

На завршетку потребно је учинити једну малу напомену односно дестинације. Као и свуда и овде се не сме поклонити потпуно поверење статистичким подацима. Морала би се извршити мала коректура, при чему би се нашло: а) да је у извозу за Румунију и А. Угарску из година пре 1906 садржан и известан проценат извоза за Белгију и Немачку, с напоменом, да је и један и други проценат мали; b) да је у извозу за Руму-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

нију и Турску из година царинског рата садржан известан проценат извоза такође за Белгију и Немачку. Немамо података за тачно утврђење овога процента, али он није већ тако мали као онај под а). Наше жито долази у Галац и Браилу, овде се пречишћава у тамошњим елеваторима, па се онда, као румунско жито, извози за Белгију. Што се пак тиче извоза за Турску, сигурно је да знатан део иде за Немачку, благодарећи споразуму између оријенталних железница с једне, и немачких железница и паробродских друштава с друге стране, на основу кога ове последње дају извесне рефакције увозу из Турске.

2. Јечам.

Извоз јечма показује далеко већа померања но извоз пшенице како у погледу на количину, тако и у погледу на дестинацију.

До 1905 године закључно извозило се просечно по 12 милиона кграма годишње, што је представљало вредност од 1,200.000 дин.. После 1905 год. извоз се знатно појачао: он се просечно триплирао, а у појединим годинама, као што је на пр. 1909 год., повећање је још и веће. Када се пак има на уму, да је проценат песка и уродице у садашњем извозу мањи но што је био случај ранијих година, онда се долази до закључка, да је повећање извоза нешто веће но што нам га статистика преставља.

Упоредо са повећањем количине расла је и вредност извоза; али се поред овог апсолутног јавља још и релативно повећање вредности, као последица више цене. У времену уговорнога периода просечна цена јечму била је 10 дин. по товару; после 1905 цена јечму попела се на 13 динара. Отуда и имамо да је процентуално повећање вредности извоза знатно веће од процентуалног повећања количине. Тако на пр. био је извоз у 1905 год. 17·6 милиона кгр. са вредношћу од 1·8 мил. дин.; док је у 1908 год. количини извоза од 31. мил. кграма одговарала вредност од 4·2 милиона динара.

Код дестинације среће нас иста појава која и код пшенице, само што је то померање овде још интензивније. У годинама уговорнога периода ишао је цео извоз у А.-Угарску; учешће других држава (Румуније, Турске и Бугарске) било је толико незнатно, да се сасвим комотно могло занемарити. После 1905

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

године А.-Угарска се потпуно изгубила — свега је у 1906 год. дошло 10% и на њене пијаце, — на место ње дошле су Немачка и Белгија, а у другом реду Турска, Бугарска и Румунија.

Немачка и Белгија учествују готово једнаким процентима у нашем извозу: на сваку од њих долази 35—40%. После ових двеју долази још једино Турска са нешто јачим учешћем; док је удео Бугарске и Румуније посве незнатан.

У погледу на сам ред учешћа наилазимо на исту појаву као и код извоза пшенице, на име: удео појединих држава, нарочито оне три на првом месту споменуте, мења се из године у годину.

Врло је вероватно, ма да се за то нема статистичких података, да је и овде код дестинације потребно учинити омање исправке: један део извоза за Турску, а може бити и један део извоза за Белгију, — имаће се сматрати као транзит за те две земље, а као извоз за Немачку.

3. Овас и раж.

По своме значају извоз ова два артикла далеко изостаје иза извоза прва два артикла; стога су и померања која су овде услед царинског рата наступила, од много мање практичне вредности.

С друге стране пак потребно је напоменути, да ова два артикла, а нарочито раж, нису ни раније била у оној мери упућена на а.-угарску пијацу, као што је то код пшенице и јечма био случај, — што опет значи, да царински рат није могао овде изазвати сувише јака померања у погледу на дестинацију.

Количина извоза врло се мало појачала. У овом погледу чини изузетак 1906 год., у којој се извоз и једног и другог артикла дуплирао према извозу из ранијих година; али већ у 1907, а тако исто и у свима потоњим годинама, извоз је опао према извозу из 1906 год., и задржао се на једној мери, која је нешто мало већа од количине извоза из година уговорнога стања.

На против и овде се повећала вредност извоза, благодарећи вишим ценама. Док се раније цена кретала између 8—12

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

дин. по товару, зада се она попела на 13—15, што је имало за последицу повећавање вредности целокупног извоза.

Дестинација извоза измењена је и овде у истом правцу у колико је у питању извоз овса: у место а.-угарске, на коју је раније долазило 5/6 целокупног извоза, дошле су у неуговорном стању: Бугарска, Румунија, Немачка и Турска, и то готово у подједнаким количинама. Што се пак тиче ражи, она се, као што смо то већ споменули, и раније слабо извозила за А.-Угарску, те услед тога није било никаквог померања у погледу дестинације. Чак се у последњој години даје констатовати супротно померање, јер је те године готово половина извоза отишло за А.-Угарску, што се има приписати великим ценама услед омануле жетве.

4. Кукуруз.

Све до краја прошлога века, до 1899 године, Србија је извозила врло мало кукуруза: по количини и вредности извоз овога артикала изостајао је не само иза извоза пшенице, већ и иза извоза јечма. После овога времена извоз кукуруза почео је стално напредовати, тако да је убрзо надмашио извоз јечма. Другу етапу у овом напредовању представља почетак царинског рата. Са наступањем овога извоз кукуруза нагло се повећао, и почео се борити о првенство са извозом пшенице. У 1907 год. јавља се у нашој статистици спољашње трговине први пут вредност извеженог кукуруза за 1·5 милиона дин. већа од вредности извежене пшенице; и после малог падања у двема потоњим годинама долази 1910 год. са скоро два пута већом вредношћу извеженог кукуруза од вредности извоза пшенице.

Ми смо већ имали прилике да нагласимо, да је на повећање извоза код овога артикла, поред оних заједничких узрока који су изазвали повећање извоза код свих артикала из ове групе, — утицала још и та околност, што је после 1905 год. одгајивање свиња било у мањим размерама но раније, те је већа количина кукуруза била слободна за извоз.

Што се тиче вредности извоза, овде се даје констатовати само апсолутно повећање, т. ј. сразмерно повећаном извозу. Релативно повећање цене по јединици тежине, овде је минимално вредност кукуруза скочила је од 10 на 11 и 12 дин. Ово је са

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

свим разумљиво. Кукуруз није могао имати ни у ранијим годинама онако велики проценат песка и уродице, те је повећање цена, које је овим узроком изазвано код осталих врста жита, овде отпало, и остало је само оно повећање, које је дошло услед повећања цене на светским тржиштима.

Дестинација извоза показује пак иста померања: А.-Угарска, пређе најглавнија и готово једина пијаца, сада учествује врло малим процентом у нашем извозу, који сада иде поглавито у Белгију и Немачку. Поред ове две доста је велики удео, као што се то види из табеле II, и Бугарске, Турске и Румуније.

Статистика наше спољашње трговине казује нам, да је померање у погледу дестинације наступило не у првој, већ у другој години царинског рата, док је код свих осталих артикала из ове групе, то померање већ у првој години наступио.

Ова, на први поглед мало чудновата појава, даје се објаснити нарочитом природом трговине са овим артиклом. Кукуруз долази у ред оних артикала, чија се жетва из једне године продаје тек у идућој години. Жетва кукуруза из 1905 год. продата је у првој половини 1906 год., — дакле у време кад је граница према А. Угарској била отворена. Услед овога није се ни појавило померање код дестинације у 1906, већ тек у 1907 год., кад је продавана жетва из 1906 год..

Ако резумирамо досадашње излагање доћи ћемо до ова три, за нас веома важна закључка:

1. — Царински рат имао је за последицу појачање извоза код свих артикала из ове групе.

2. — Вредност извоза повећала се не само апсолутно но и релативно: ово релативно повећање креће се између 10 и 30%.

3. — Код дестинације извоза наступа померање на штету А.-Угарске а на корист других европских пијаца. Сем тога: искључиво једна пијаца, или предоминантан положај једне пијаце, губи се, и на место тога долази подела на неколико пијаца.

Да ми имамо пуно разлога да с овим померањима будемо задовољни, не подлежи ни најмањој сумњи.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Према ново закљученом уговору са А.-Угарском Србија ће имати од сада да плаћа следеће царинске ставове: за пшеницу 6·30, за раж 5·80, за јечам 2·80, за овас 4·80, за кукуруз 2·80. Као што се из овога види, уговорни царински ставови врло су мало редуцирани према до сада примењиваним ставовима опште царинске тарифе, из чега се сме изводити закључак, да нови уговор неће много изменити досадашњи правац наше извозне трговине са артиклима из ове групе.

Др. М. Тодоровић.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

НЕОВИТАЛИЗАМ У САДАШЊОЈ БИОЛОГИЈИ

— НАСТАВАК —

Паули овако разлаже о сходности и постанку сходних појава. Суштину живота разумети исто је што и објаснити сходност. Ми налазимо сходност у различним формама: као орган т. ј. од природе створено оруђе у свим могућим степенима развијености и сложености у оба органска царства. У том облику као орган, односно његов постанак, показује сходност проблем једне протекле појаве. Растење и одржање органа треба, по Дарвину, да се спољa регулише.

У другој форми излази проблем сходности као функција т. ј. способност органа за рад. И за тај облик сходности немамо објашњења; ипак мора се признати, бар за овај случај, да је организам сам чинилац, да сам врши функцију и да у њему самом лежи способност за ту функцију.

Даље налазимо сходност већ на најнижем ступњу у животиња као радњу. Она или је механизована у инстинктима, као што је то случај код виших животиња или проистиче из слободних закључака и, према општем схватању, прелази у душевне особине код човека.

И ту врсту сходности знамо ми у себи самима, унутрашњим искуством, као неку врсту унутрашње радње.

Поред свег тог објективира се сходност, као уметнички продукат — у човечанству, а већ и у животињама показује се у врло малом степену. Таки су уметнички продукти машине, справе, зграде, уметничка дела; она сачињавају културни посед човеков. У тој форми као и у оној првој, приказује нам се сходност као протекли догађај (појав), чија је кореспондирајућа способност ипак непозната.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Уметнички сходни продукт разликује се од природног органа у томе, што није везан за тело и чини нам се зато, да се не може упоредити с природним. Али уметнички продукти ипак припадају овом реду сходних појава, јер имају карактер рационалности, који припада и свим другим сходним појавама, а добивају уједно највишу теориску важност, зато што о њихову постанку имамо потпуну извесност, која се не може никаквом хипотезом оборити.

Уметнички сходни продукат постаје услед сопствене, пластичне способности живог организма, као продукт радње, чије су покретне силе психолошки фактори. Психолошки су фактори они, који два члана радње, мисли и радњу, везују ипроузрокују. И сад настаје питање: да ли да се све форме сходних појава сведу на сопствену способност живог организма, изузевши органска оруђа, органе, за чији постанак још тражимо објашњења, ако не примимо Дарвиново тумачење. Егзистенцијом Дарвинове теорије постаје проблем: да ли у свету има двојаке сходности, наиме живо биће с органима и физиолошке функције с радњама и мислима. Обе врсте сходности имају карактер рационалности; али она прва треба да захвали за свој постанак случају (селекцији), а друга једној иманентној способности психолошке природе у органској материји. Или има само једна врста сходности и Дарвинова теорија је лажна, нетачна. Паули се одлучује само за једну врсту способности и мисли да постоји само једна способност да сходно произведе и да је та способност психичној сфери иманентна.

Произвођење сходних појава треба овако да се збива. Појав произвођења вољне сходности (сврховитости у правом смислу) без сумње је активан. Он је једини, коме се управо активност може приписати. Појам активности је уопште узет из суштине радње (Handlung). Сваки појав радње иде по парадигми стварања и извођења сходности. Радња је телеолошки акт. Стварање сходности састоји се у активној синтези или асоцијацији двају искуства т. ј. оног о потреби и о средству, којим ће се та потреба задовољити. Порекло овог појава лежи у чуственом (емоцијалном) стању организма, које ми називамо потребом (Bedürfnis), јер је скопчан с каквом жељом и одбраном. Та потреба, која или спољашњим или унутрашњим дражима настаје, показује карактер напона (Spannung), који мора да дође до неке висине, да изазове последице; тај напон или напетост као и последица, којом се рад врши, показује да ово душевно стање

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

не може бити без физичке енергије. Без примене физичке енергије не може се бити ни онда, кад не прелази стадијум унутрашњи (мисли), јер се и сама асоцијација, којом се вежу две преставе, које се не налазе на идентичном месту, треба и захтева за спровод и одговор енергије. Макако се овај појав рашчланио, у континуиране или неконтинуиране фазе, ипак он показује у сваком случају, да је прво стање, осећање потреба, прави узрок потоњем и то прави узрок због садржаја енергије, а он, као узрок, одликује се и тиме, што производи (ствара) сходно.

Континуирани регулатор свију појава у организму је осећање (чуство), стање субјекта, које се одржава кроз све фазе какве радње или веза радње као узрок који дејствује, као causa officiens finalis уједно, дакле као causa finaliter efficiens.

Асоцијацијом осећања потребе са средствима, којим ће се та потреба задовољити, ствара се под судом, и суђењем се долази до тога, да ли ће средство задовољити потребу или не. Дакле стварању сходности или сврховитости је принцип психични, акт суђења, принцип суђења. Тај начин стварања сходности показује се и код органа и њиховог постанка, јер ми видимо, како ткиво, које је било из почетка једнако (хомогено), постаје јасно као стакло или пигментирано до најдубље црпине, затим еластично, а може да узме и друге форме. Та хетерогеност органа, који су средство за целину, не може се објаснити механизмом, него захтева анимистичко, субјективистично, психолошко егоистично тумачење помоћу принципа суђења.

Кад посматрамо постанак сходних органа, долазимо до врло важне теориске појаве, наиме до средства и употребе средства. Тај појав манифестира се у томе, што, при постанку сходности, организам има на расположењу материјал, који преставља средства за избор, којим ће се испомоћи при каквој конкретној потреби. Та средства односе се према способности организма, да њима располаже, као уметничко средство према способности човека. Она нису одређена унапред него случајем, према потребама постају средства. Органи за жвакање код инсеката постали су из екстремитета; то се односи на све аналоге органе као што су и крила. Средства нису случајна него је случајност коинцидентност са смером и потребом. На основу таких назора долази Паули до тога да тврди да је сума изума каквог организма једнака суми филогенетских животних искустава и тим, својим искуствима, који се манифестирају у органима, описује се телеолошка способност.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Сходност је емпиричне природе и, кад ћелице немају о чему искуства и нису имале ни прилике да га стекну, могу при наступању каквих прилика да не раде сходно и отуда долази дистелеологија.

Сва хармонија у организму, као заједничко функционално деловање делова каквог органа или јединственост свих органа у телу, дакле целина у организму, даје се објаснити деловањем потребе, која код појединих органа изазове јединственошћу функције хармонију, а хармонична целина условљена је јединственошћу свих функција.

Према том схватању Паули-јевом јасно је да механистички слепи принцип и сумирање не може појаве сходности објаснити, него да је зато потребан нов виталан фактор, а то је психичан фактор. Психичан фактор јасан нам је у организмима, и он је непознат у физици или хемији. Психолошки фактор манифестира се двојако: субјективно у осећању, сазнању, вољи; објективно у средствима и резултатима употребе, сходним органима.

Сходност је критеријум психичног. Кад се то схвати, онда су сви прекори витализму, — по Паули-ју исте врсте; они потичу из неориентованости о стварима, из немања појма каузалности, због механистичког правоверја и из бојазни од филозофије и мистике.

То је учење Паулијево наставак и проширење Ламаркова учења. Ламарк у својој филозофској зоологији каже[1] прво: да свака, ма и мало већа и трајнија промена у приликама, у којима свака животињска раса живи, изазове стварну промену потреба у њој; друго: да свака промена потреба у животиња чини нужним друге радње (делатности) које ће новим потребама задовољити, а тиме и нове навике; и треће: да свака потреба, која захтева нове радње за своје задовољење, захтева од животиње, која потребу осећа, или повећању употребу органа, који се пре мање употребљавао, или се тај орган развија и постаје већи, или употребу нових органа, који постају због потреба услед напора његова унутрашњег чуства. Паули је том последњем акту додао принцип суђења, асоцијацију и синтезу искуства.

Слично томе схватању гласи и Пфлигеров[2] став: „Узрок

[1] Jean Lamarck, Zoologische Philosophie, übersetzt von Arnold Lang. Leipzig 1903 стр. 120.

[2] Pflüger, Die teleologische Mechanik der lebenden Natur. Bonn. 1870.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

свакој потреби живог бића уједно је узрок задовољења те потребе". Од значаја је поред осталих телеолошких схватања, емпирично формулисање телеолошког феномена, које је дао Косман у својим „Елементима емпиричне телеологије".[1] Каузалност је, по Косману, у вредности свуда али не једино. (allgültig, nicht alleingültig). Телеологија је максима, којом се просуђује, и вреди поред каузалности, и она има нужну везу, која није индентична с каузалношћу. За каузално схватање вреди формула $\pi = f. (y)$, дакле последица је функција узрока. А телеологија може се изразити формулом $\mu = f (A, S)$, где μ значи медијум. А — антецеденс, S — сукцеденс. То значи, да за појавом А, који је промењив, долази појав μ који је исто тако промењив, и затим појав S, који је исти у различна времена, на различним индивидуама. Суштина ове формуле могла би се у кратко изразити овако: различне индивидуе исто постижу различним средствима.

Пре него што почнемо критиковати телеологију, потребно је ова факта утврдити: 1.) телеолошко схватање има своје порекло у радњи човечјој; телеологија постаје из примене тог, из психичне радње преузетог, телеолошког схватања на биолошке проблеме, као што је Дриш то признао; 2.) све досадашње успело телеолошко тумачење је скопчано с психичним посредовањем, т. ј. с посредовањем психичних појава, као што је Волф признао; 3.) све телеологије морају, свесно или несвесно, претпостављати психичне факторе и психичне особине у сходним органским појавама, и једино тиме могу протумачити сходност, ако претпоставе психичну радњу, као што је суђење, што се најбоље види из аутотелеологије Паули-јеве.

Кад схватимо ове три чињенице, видимо логичну и емпиријску вредност телеолошког схватања. Телеолошки проблем је основан на аналогији и на могућем аналогом процесу психичне радње и органских процеса; ту аналогију не труде се телеолози да докажу и да јој даду чвршћу подлогу. Они се увек крећу у фразама и мислима, као да су органски појави и појави радње исти, али идентичност нису доказали и, све док не докажу, отпада свака логична вредност телеологије. Ту идентичност у осталом немогуће је и доказати, јер свака психична радња, вољни акт, има своје субјективне корелате. Субјективни корелат при органским процесима немогуће је истраживати и то се

[1] P. N. Cossmann, Elemente der empirischen Teleologie. 1899.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

најбоље види из садашње психологије животиња, где читаве школе (као што су Beer, Bethe, Hekxül) поричу сваку психичну појаву у животиња, јер немају никаквог поузданог критерија у одређивању животињског психизма.

Тиме отпада и свака емпиријска вредност телеологији; телеологија је неемпирично становиште. Она је много пута врло згодан, педагошки израз или формула, којом се процени вредност органска каквог појава морфолошког или физиолошког, али њена се вредност не издиже изнад тог педагошког становишта.

III

Ми ћемо прво изложити систем и доказе витализма по Дришу[1], јер је Ханс Дриш један од најглавнијих, готово може се рећи најглавнији и најизразитији, неовиталист и јер је његов витализам најдубље промишљен; он хоће да га докаже, тако да свака сумња у његову нетачност мора отпасти.

Дришев витализам оснива се на експериментилним и биолошким чињеницама и на анализи радње. Он хоће, као што се и у физици и хемији ради, експериментом да решава проблеме биолошке; он не гледа у описивању и постављању врста, скупљању грађе и успостављању филогенетских веза последње проблеме биологије и зоологије, него хоће да дође анализом органских појава, помоћу експеримената, особито појава ембрионалног развоја, потенцији било одраслог било организма у јајету до каузалног схватања и објашњења органских појава. Дриш студира динамику органских процеса, морфогенезу нарочито. Он активно ради на експерименталној морфологији, физиологији форме, дакле на оном правцу, који је Ру (Roux) пре три деценија инаугурисао и назвао механиком развоја (Entwicklungsmechanik). Експериментална истраживања, а особити феномени морфогенетске локализације (експерименти на морском јежу,

[1] Hans Driesch, Philosophie des Organischen. Gifford — Vorlesungen, gehalten an der Universität Aberdeen im Jahre 1907—8. Leipzig 1910 (две свеске, главно дело, разлагање се оснива већином на овом делу). — Die Biologie als selbstständige Grundwissenschaft. Leipzig, 1893. — Die organischen Regulationen. Leipzig, 1901. — Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre. Leipzig, 1905. — Die „Seele" als elementarer Naturfactor. Leipzig, 1903. — Die Lokalization morphogenetischer Vorgänge. Ein Beweis vitalistischen Geschehens. Leipzig, 1999. — Analystische und kritische Ergänzungen zur Lehre von Autonomie des Lebens. Biol. Centralblatt. Bd. 27, 1907.

Scans provided by the University of Toronto Internet Archive

Clavellina Tubularia) довела су Дриша до мишљења да је свако материјалистично и механично објашњење животних појава нетачно. Живот има своју автономију, своју самозаконитост (Eigengesetzlichkeit) и биологија није примењена физика и хемија, него ствар за себе, автономна наука. Као што ћемо видети, појам о автономији биологије не поклапа се с витализмом, као што то Дриш хоће.

Пре но што пређемо на детаљно разлагање Дришева учења, потребно је да се упознамо с неким основним појмовима из експерименталне физиологије форме, који потичу од Дриша.

Кад јаје обичног морског јежа буде оплођено, оно се почне делити, браздати у два, четири, осам, шеснаест делова или како се ти делови зову, бластомере. Јаје морског јежа може се уметнички раставити у поједине бластомере, тако у две, четири, осам, шеснаест бластомера. То растављање може се постићи или свиленим кончићем, или тресењем суда, у коме се клице налазе, или изазвати, тиме што се у морску воду дометну неке извесне хемијске супстанце, које изазову распадање у поједине бластомере.

Кад се бластомере раставе, могли бисмо очекивати, да ће поједине бластомере, дакле половина, четвртина, осмина или шеснаестина јајета, првобитне целине дати половину четвртину, осмину или шеснаестину организма а не цео организам. Међутим то не бива. Поједине бластомере не дају половину, четвртину, осмину или шеснаестину организма него цео организам, целу ларву, цео плутеус, само пропорционално мањи. То дељење и растављање у поједине бластомере може се до неких граница наставити а да се та моћ или способност развијања целине из делића не окрњи.

Дакле, као што се види, јаје односно делићи у јајету, садржавају више у себи, него што у ствари у скупу (јајету) показују. Делови јајета у саставу или скупу с осталим деловима јајета дају тек половину, четвртину, осмину или шеснаестину организма, док сами за се цео — организам.

Могућа судбина делова јајета или бластомера разликује се од стварне, реалне судбине. Они могу више дати него што у ствари показују; они садржавају нечег потенцијалног у себи, има неких особина у потенцији или укратко имају потенцију. Дакле, Дриш зове сву могућу судбину, све што делови могу дати, проспективном потенцијом јајета или бластомера, а суд-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

бину, коју показују бластомере у ствари, проспективним значајем (prospektive Bedeutung).

Проспективни значај је мањи од проспективне потенције, односно проспективна потенција је већа од проспективног значаја.

Ако се проспективни значај тако разликује од проспективне потенције, да свака бластомера може дати цео организам, или ако су дакле потенције у јајету подједнако раздељене, онда се зове тако јаје еквипотенцијалан систем.

Већ је Вилхем Ру уочио важност проблема о месту и времену свију морфогенетских односа и тиме указао на проблем локализације морфогенетских потенција, чију анализу Дриш почиње и гледа да реши. Он овако разлаже.

Рецимо да имамо известан ембрио у извесном стадију развоја, на пр. бластулу или гастурлу или ма коју другу ларву, то можемо ма који известан елеменат извесног елементарног органа тог ембриона студирати с обзиром на то, што ће фактично из тог елемента у фактичном току развоја бити, па био тај ток нормалан или поремећен. Ту ће се показати, тако рећи, стварна судбина елемента. Та је стварна судбина каквог ембриоиалног елемента у извесном току стварање форме преспективног значаја. И сада се пита Дриш: да ли је проспективни значај каквог елемента константна и непромењива величина у морфогенези или се мења према различним околностима? Или, ако то питање доведемо у везу с проспективном потенцијом, питање гласи: да ли је проспективна потенција каквог ембриоиалног дела у једном моментаном стању проспективног значаја потпуно обелодањена или садржи проспективна потенција какавог елемената више него што проспективни значај у неком извесном случају показује? Као што се већ из горњег разлагања видело и као што је и експериментима доказано, остварује се овај последњи случај много пута. Стварна судбина, каквог дела није једнака са могућом судбином, односно проспективни значај није једнак проспективној потенцији. Потенција првих 4 бластомере морског јежа јесте већа него што се показује у ефектима сваког тог елемента.

Елементи садрже више него што показују и, будући да је најзначајнији морфогенетски ток развоја такозвани „нормалан“, може се рећи, с обзиром на нормалан ток развоја, да у сваком ембриоиалном делу леже више могућности него што нормално стање у стварности показује.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Ако, дакле, у једној тачци ембриона нешто друго може постати него што се стварно у каквом случају показује, настаје питање: зашто се догађа у сваком случају баш оно што се догоди а ништа друго? Тим се питањем ставља основна супериорност појма проспективне потенције над појмом проспективног значаја. У њему је садржан и проблем: до којег стадија постоји једнака подела потенције на све елементе. Зна се, да свако јаје на двоћеличном, четвороћеличном стадију може дати цео организам као и да три бластомере заједно дају на четвороћеличном цео организам. Тој чињеници може се додати и то, да бластула, која плива и има око 1000 ћелија, може дати цео организам ако се пресече у два дела и ако пресек иде преко поларних осовина. Дакле, проспективна потенција појединих ћелија у бластули морског јежа јесте за све једнака; то значи, да протективан значај није константан, а из тога даље излази да је проспективни значај сваке ћелије у бластули функција положаја у целини. И гаструла даје целе, мање организме, ако се расече у два дела а пресек иде у правцу осовине или управно на њу; и таке, из тих пресека развијене, ларве имају свој ектодерм и ентодерм типично: све је пропорционално, само мање. Из тог излази да је и у бластули и у ектодерму и ентодерму морског јежа или звезде проспективна потенција свију елемената једнака; и у ектодерму и ентодерму јесте дакле проспективан значај сваке ћелије функција положаја или места.

И један даљи је покушај учињен на гаструли. Ако се у оном тренутку, кад је материјал за будућа црева у бластодерму обележен и почиње се диференцирати, али још немају облик цеви, пресече екваторијално горњи део ларве од доњег, цео ће организам дати само онај део у којем је већ започет процес диференцирања ентодерма, а други део даће само оне органе, која се из ектодерма могу издиференцирати. Даље, ако се изолира ентодерм, он ће дати само оне органе, који из њега нормално постају. То значи, да, и ако су потенције ектодерма и ентодерма подједнако раздељене на све елементе, ипак имају ектодерм и ентодерм, кад се једно с другим упореде, различне потенције. Они су еквипотенцијални у себи самом, а имају различне потенције, кад се упореде с другим елементарним органима.

Потенције су ектодерма и ентодерма специјализиране ти-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ничко, а кад се упореде с потенцијама бластула, оне су ограничене. Потенција бластедерма обухвата целину, потенције ектодерма и ентодерма обухватају тек делове целине. То ограничавање потенција тим је веће и јасније што је развој онтогенетски даљи, и последњи елементарни органи немају проспективне потенције.

Као што смо из досадашњег разлагања видели, Дриш-ева аналитична теорија о стварању форме оперише овим елементарним појмовима: проспективна потенција, средство и формативна драж. На ова два последња појма нисмо се опширније осврtали; под средствима стварања форме разуме Дриш од прилике оно, што се обично зове условима, спољашњим или унутрашњим, који су потребни да се могу процеси стварања форме догађати и ако они по Дришу не утичу на особеност и локализацију морфогенезе. Под формативном дражи треба разумети каузални однос каквог ембрионалног дела од другог, као што је то нарочито Хербст (Herbst) показао. Скелет плутеа стоји у формативној зависности са скелетом у рукама; ако нема скелета, нема руку; и колика је абнормалност у скелету, толика се показује и у рукама.

Д-р **Славко Шећеров**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ИСТОРИЈА СРПСКИХ ШТАМПАРИЈА

(НАСТАВАК)

б) Оснивање штампарије. Чим је хатишерифом од 1830 године дато право Србији да може установити штампарију, тако рећи, одмах је она и установљена. Мита Петровић тврди да је штампарију набавио М. Герман из Беча 1826 године и да је била на чувању код Алексе Симића, докле хатишерифом није одобрена.[1] Он то закључује на основу тога што је нашао да је Герману, чијем се целокупном раду као ни писању не може поклањати вере, дат новац да штампарију набави. Ј. Бошковић, М. Милићевић и г. Стојан Новаковић у својим радовима пак веле, да је штампарија (са две пресе) донесена из Русије као поклон руског цара Николе. Пи'чући о овоме Милићевић тврди да је установљена 1833 године. Бошковић га исправља, те по њему и г. Новаковићу њено оснивање пада у 1832 годину.

Да тврђење М. Петровића није тачно и да штампарија није донесена пре хатишерифа, мислимо да нам после изнетог покушаја и слања Вука Караџића у Беч, да штампарију набави, није ни најмање потребно доказивати. И сам М. Петровић тврди, да је за „добављени штампарски прибор и намештај на дан 9 фебруара 1831 издато 75.792 гроша, 31 октобра за нов прибор и друге типографске ствари 23.163·23 гроша".[2] Ово нам још доказује да штампарија није поклон руског цара. Уз то, као несумњиви доказ да штампарија није поклон руског цара, јесу нам и Споменици руском цару Николи и Милошу, који су штампани у

[1] Мита Петровић, Фин. и Уст. књ. I, стр. 771.

[2] М. Петровић, Фин. и Установе књ. I стр. 771.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

у част њихову приликом „напечатања и довершенија прве букве, дјела, у новозаведеној типографији у Србији". Јер свакако, да је руски цар поклонио штампарију, био би у Споменику поменут као дародавац штампарије. Међутим, Споменик се Милошу посвећује као: „основатељу перве књигопечатње у Сербији" и вели се:

„Сербија се и с печатњом краси
„Сјајним даром књаза јој прешчедра".

Али то не значи да штампарија није донесена из Русије. Прве и најглавније потребе за оснивање штампарије — матрице за ливење слова — набављене су из Петрограда. Вук пише из Београда (20 фебруара 1831 године) Копитару: „Од наше штампарије то вам могу јавити, да су матрице (и од грађански и од црквени слова) и пресе купљене и фактор (чини ми се Берман, који у Бечу брата књигопродавца има) дошао је; но кад ће почети слова лити и књиге штампати то Бог зна". Он би радо на рачун штампарије опет до Беча ишао, па наставља: „Кад би мене ко питао, ја бих рекао, да пошљу мене с матрицама у Беч, и ту слова да се лију за сад (као за први пут). Ја мислим да би то било много брже, а може бити и јевтиније, него да словоливца отуда тражимо и слова овђе љевамо (као што се намјерава)".[1] На питање Копитарево, одакле су матрице и какве су, Вук је 25 марта одговорио: „Матрице су из Питера,[2] и од грађански слова су врло лепе, а од ћириловски донели су и штемпли и матрице од они слова што је библиско обшчество у Питеру њима штампало; и све је по скупе новце купљено. Словоливца још немамо, и мислим да га још нико и не тражи. (Берман учи српски и псовати већ добро зна)".[3] Да су матрице из Питера донесене, сведочи нам и писмо Вуково писано Копитару 14/26 марта 1832 године.[4]

Писмом од 24 маја 1831 године Цветко Рајовић известио је кнеза Милоша да су из Русије стигле још неке штампарске потребе. Он пише: „Већ три дана како је приспела типографија овди и књиге које су с њом послате биле. Штрументи типографически савршено у добром стању донешени су, али књиге

[1] Вукова преписка, књ. I стр. 396.
[2] Питер (Пиħер) — Петроград.
[3] Вукова преписка, књ. I стр. 399.
[4] Ibid. књ. I стр. 417.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

многе силно су покварене. Одмах сам чинијо све разложити их и сушити, призвавши и књиговесца овдашњег да их лечи и поправи што се може".[1] На ово му је одговорио Милош 27 маја: „Из писма вашег од 24 маја разумео сам да је типографија заједно са књигама у Београду приспела, и да су књиге од влаге понешто и трпеле. Колики су пут за леђа прешле, није чудо што су таке приспеле те нису где у путу сарањене". Вели да је добро учинио што их је дао поправити, само да пази да не буде скупо. „А место за књиге определиће вам моја Љубица у старом конаку где ће те дати нужне рафове начинити и сложити".[2] Најзад у Типографическом објављенију (од 1 јануара 1834 год.) стоји да је штампарија снабдевена „с Енглескима, тако званим Свенхопским гвозденим Тисковима (Пресовима) у Великој Александриској Мануфактури близу Петербурга устројенима".[3]

Сав остали материјал за штампарију доцније набављан је из Беча. Врло је загонетан сам факт што је прво набављено све из Русије, и што је важну улогу имао Берман у набављању штампарије. Он је, као што Вук пише, био из Беча, а ми можемо видети из писма, које иде уз Наставленије (од 11 јануара 1833 г. № 102) да је и Берман ишао у Петроград ради набављања штампарије.[4]

Кад су слова почели лити, Вук саопштава Копитару: „У словима, која се у Бијограду лију то је ново, што је мало „т" начињено као и велико т.ј. Т, Н, П, отац (и то није у ћириловским словима него у грађанским Кажу, да су тако у Питеру почели, да би се боље разликовало Т од Ш)".[5] А чим је извесна количина слова изливена, одмах се приступило и раду у штам-

[1] Држ. Архива. Штампарија 24 маја 1831. Да не буде овај део штампарије поклон руског цара, на основу чега се после закључило, да је штампарија установљена његовим поклоном.

[2] Држ. Архива. Шт. 27 маја 1831?

[3] М. Петровић. Фин. и Установе књ. I стр. 776.

[4] Разлог, зашто је из Петрограда донесена штампарија, свакако је био политичке природе, јер је Беч несумњиво био ближи. Претпоставка, да Аустрија из чисто трговачких обзира није допуштала снабдевање српске штампарије да се не би тиме укидао посао аустриским штампаријама, — несигуран је и не може се одбранити кад се зна да су после оснивања државне штампарије у Београду сав остали материјал и потребе добављани из Беча.

[5] Вукови преписка, књ. I стр 406.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

парији, те (већ 17/29 децембра 1813 год.) Вук пише: „У Бијограду се штампају којекакве ситнице.[1] Тако је (21 дец. 1813) извештавао и Адама Драгосављевића додајући да се штампарија непрестано оправља.[2] О овоме шта се у штампарији ради известио је Вука (6 децембра 1831 год.) Дим. Исаиловић. Он му је писао: „Што ми за објављеније о поезији покоинаго Луке из Будима пишете, док само још мало типографија наша у ред дође, можете слободно у њој, што год вам повољно буде печатати дати. Литере љ и њ нису саливене, а незнам, ће л' се и саливати — знате зашто. Није ми њи толико жао јербо се са љ и њ лако заменити могу, али ј ако изостане као што ће по својој прилици изостати, то ми се ненакнадива штета види".[3]

в. Управа, уређење, пренос штампарије у Крагујевац и враћење њено у Београд. Одмах по оснивању штампарије и њеном уређењу Димитрије Исаиловић, професор Више Школе и васпитатељ „младих бегова" пише кнезу Милошу (25 октобра 1831 године) и моли да га ослободи „претешког бремена". „Место тога при новом и преполезном институту типографије, кога су Ваша Светлост на дику и велику корист Народа Српског шчедро завести и основати благоволели, каково нибуд званије великодушно даровати ми не отрекли се. Звања ту с тим би се милије и пријатније примијо, што би при њему свагда толико времена слободна имао да би сваки дан по два сата премилим беговима жртвовати могао, и израдне заиста даре природне, који се у њима налазе мало развити и у савршенство ставити, да Светлост Његова скорим „временом радости утеху од њи дочекати може".[4] Како је у штампарији настајао све већи посао, кнез Милош усвоји (јула 1832) молбу Д. Исаиловића и постави га за администратора. Том приликом доби Исаиловић и „типографическо наставленије" за одржање реда у штампарији.[5] Немајући регулисане дужности рада чиновника, у типографическом наставленију Исаиловић (27 нов. 1832) покорно моли: „Обширно нам наставленије издати којим ће нам особене дужности наше како год и пристојећи сваког

[1] В. преписка књ. I стр. 409.
[2] Ibid. књ. V стр. 261.
[3] Вукова преписка, књ. V, стр. 678.
[4] Држ. Архива. Штампарија 25 окт. 1831.
[5] М. Петровић. Фин. и установе у обнов. Србији књ. I стр. 772.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

понаособ дјелатности наше круг тачно назначити и определити.[1] Већ 30 новембра пише да очекује нову организацију.[2] Дуго би можда он чекао на ново „наставленије", да се не догоди један „незгодан и непријатан случај" (којој су „целој незгоди женске нєслоге и сплетке повод дале".) Док су, пише Исаиловић у извештају о томе догађају кнезу Милошу, још заједно живели, код „ливчика" Хамерла служила је као куварица „немачка женшчина" Цилика. Она је у јесен отишла у Немачку, а пре месец дана, на изненађење свију, вратила се и „живи" са Хамерлом, само док је пре изван типографије, сад је са њим у типографији, на горњем спрату. Она се стално, као и пре, опија, дечаке грди и бије, и употребљавајући непристојне речи децу саблажњује. „Сажитељ" њен поведе се за њом па је чак и Бермановицу у соби њеној напао и прст јој под нос метнувши тамо амо по соби турао и злостављао, као што сва момчад сведочи.[3] Затим је једно јутро освануо чаршав Бермановице, који је остао у вече на пољу, сав исцепан. Сутра дан пак чаршав Цилике освануо је пресечен на пола. Исаиловић их је због тога позвао 5 јануара на саслушање. Том приликом почну да се препиру Берман и Хамерл. Берман изјави тада да он са женом има веће право да станује ту него Хамерл са наложницом. Овај му добаци на то да је његова жена, пре венчања, њему то исто била. На то Берман плане и изроди се туча. Хамерл се тужио Јеврему. „Он ништа није учинео већ ми чрез С. Симића и Цветка Рајовића наложио да вама јавим". А и Хамерлу је дозволио да се може Милошу жалити.[4] Окенфукс и Шрепел истога дана послали су Милошу писмо у коме, изложени насртљивости Бермана, траже заштиту живота. Иначе ће бити принуђени молити: „За дозволу да можемо с миром и честију натраг у отечество ићи док смо још при читавој глави".[5]

[1] Држ. Архива. Штампарија 27 нов. 1832.

[2] Држ. Архива. Штамп. 27 нов. 1832.

[3] Берман 23 јан. 1832 пише кнезу Милошу да му је, и ако је прошао толике градове, промислом божијим суђено да се овде венча са Српкињом и стога се нада још већој милости кнежевој. 14 септ. 1832 је и фактор Окефукс тражио дозволу да може ступити у брак са неком Терезијом из Земуна и „по пропису закона Божијом помоћу са стоїом другом срећан живот проводити". И Исаиловић, администратор, ускоро се оженио, као и тишлер, што је радио у штампарији.

[4] Држ. Архива. Штампарија 11 јануара 1833.

[5] Држ. Архива. Штампарија 8 јануара 1833.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Заиста је имао Исаиловић право, што је у свом извештају настављао: „У обште Немци, који се при овдашњој типографији у служби налазе, кром једнога може бити Шрепла, покорњеише примјетити државам, да су људи, премда иначе у послу свом вешти и доста прилежни, на крајње и сувише користољубиви или тако рећи интересирати, који једино добитак свој, било праведним или неправедним начином, јединствено и непрестано пред очима имају. Људи кромје тога неучтиви и нераздјелани на бој и распре међу собом преко мере склони.“ Не чуди се што су се ови потукли пред њим, кад су лањске године у присуству Милоша у Топчидеру, а у самој канцеларији толику вику подигли „да их је једва Г. Давидовић претећи им и грозећи крајњим негодовањем Ваше Светлости умирити могао, додавши ове исте речи: „Та Господо моја, ви ваља да се стидите оваког поступка вашег, ви се токорсе зовете питоми и воздјелани Немци, а гори сте по сто пута него невоздјелани по вашем мјенију Срби“. Он пак о целој тој свађи може да каже: „Најеле се Швабе леба, красног леба српског па побеснеле“ и уз то да очекује организацију, која ће свакоме опредељење назначити.

Одмах (11 јануара 1833 год.) известио је Исаиловића Милош, да је издао наређење Јефрему како ће по томе догађају поступити. А у будуће да се тако што не деси. Чак да би и „речима срамотити се престали, које и њих саме опорочава а сувише нашој деци рђав и саблазни чељади пример даје“. Уз то наређује да „икаква жена у зданију типографическом обитавати не може“. Који су жењени, да се иселе, а собе за своју личност задрже.[1]

Истога дана послао је Милош (под № 102) Исаиловићу и писмо којим спроводи Наставленије о дужностима чиновника књажевствене српске типографије, напомињући да је приметио како је оно Прво Наставленије дато му у Топчидеру „недостаточно и да је нужно с већим и обширнијим снабдјети вас и свакоме чиновнику дужност своје јасно опрједелити да му неморате претежност вашу сами речима или строгим предусретањем показати, већ да сваки види чему је обвезан и ко му заповједати може. Поводом тим дао сам ново наставленије сачинити и приуготовити, које вам у писму овом при-

[1] Држ. Архива. Штамп. 11 јануара 1833.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

лажем и препоручујем да га директору Берману и словоресцу Окенфуксу прочитате и протолкујете, и дозволите да сваки по један превод себи узме".[1] По овоме наставленију уводи се чланом првим „число чиновника", које се састоји из: „Једног администратора, једног ревизора, једног коректора и једног или два словолеје и словорезаца којима ће неко число радника под именом калфи и шегрта на руци бити".[2] Но спроводним писмом, у интересу штедње, дужности ревизора и коректора поверавају се Исаиловићу.

И ако је кнез Милош дао Наставленије: „желећи нужни поредак за чиновнике и остале рукодјелце књажевствене српске типографије увести", и ако је у 13 тачака његових одређено ко кога има да слуша и ко шта да ради, и ако је на завршетку Наставленија, са потписом Милошевим, наглашено: „низлагајући дужности свију типографских чиновника опредељујем и то, да се сви администратору повинују, и да га као старешину свога почитују; а тако исто да се међусобно дружески предусретају и сваки међусобно распре и други поступака, кои би напретку цјеле типографије противне биле клони", ипак се је (16 авг. 1833 а вели требао је и раније) Исаиловић жалио на непослушност Бермана и Окенфукса.

„Берман, пише Исаиловић кнезу Милошу, никог старијег не признаје и каже како Наставленије није дато са његовим (кнежевим) знањем". Сам одређује цену књигама, кореспондира са Тирком у Бечу и потребе типографске поручује, момчад не обучава, празнује често, строго с момчади поступа, иде куда хоће не јављајући се, „једном речи тако се отео и одуздао, дотле је сваку границу учтивости и благопристојности прешао, да се по всенижаишем мјенију мом исправити и тако рећи у чуство довести не може, док нарочитим Светлости Ваше Височаишим устменим налогом дје и угроженијем самовољству његовом и досадашњим иступленьима пређе положени не буду". Равном мером одговара и словоливчик Окенфукс. Они га не признају за администратора већ само за коректора. Због свега тражи да се Његова Светлост Губернатор Господ. Ефрем опуномоћити „осиливше се Немце вишом влашћу и строжијим сред-

[1] М. Петровић. Фин. и Установе књ. I стр. 771 –775.

[2] Ову и друге наредбе, законе и правилнике дађемо у целости у нашем раду: „Државна штампарија и њен развитак".

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

свима у чувство доводити, к надлежној учтивости и совјесном отправљању дјела својих упућивати може. Иначе другог средства невидим, развје да се исто заведеније типографическо (које би по всенижаишем мјенију још наиболье и најсовјесније било) одавде или Крагујевац или — због блискости Дунава за преношење потреба типографически — у Пожаревац премести, где би се под височаишим надзором Свјетлости Ваше пристојнији и бољи рад сам по себи набљудавати, сва дјела скорије и тачније извршивати, и таквим начином од исте књигопечатње, која је с толиким неописаним трошком снабдевена, желајеми успех и очевидна полза бесумњено слједовати морала".[1]

Свађа, коју су започеле жене, око нове године (1833) није престајала. Односи су се све више између завађених особа заоштравали. 11 априла исте године видимо где Хамерл „без збогом" напушта рад и прелази у Земун.[2]

Додуше, он је тражио отпуст[3] због слабог здравља, али га није сачекао, да му не би нека капара у Земуну пропала.[4] Берман и Окенфукс неће, пак, да се иселе из стана у штампарији, наводећи да они на њ имају право по уговору. Па и ако је на жељу Исаиловића (да се не би младеж „развратченију подавала и служила их у место момака",)[5] опет наређено да се иселе, јер по уговору није дат стан и женама,[6] ипак је морало да се дозволи Берману да станује у штампарији.[7] Стога је Милош, прочитавши Исаиловићево писмо од 16 августа из кога је видео да „крутоврате" Немце не може нико да обузда, одмах пристао уз Исаиловића, да се Штампарија принесе у Крагујевац. Актом од 21 августа (године 1833 № 2920) наредио је Милош, који се тада налазио у Топчидеру Сими Милосављевићу Паштрмцу, да стару касарну у Крагујевцу и још једну кућу подеси за смештање штампарије. Како је ту кућу на лутрији добио неки кафеџија из Чачка[8] то је наредио још да С. Радичевић „добијачу

[1] Држ. Архива. Штамп. 16 авг. 1833.
[2] Држ. Архива. Штамп. 16 апр. 1833.
[3] Држ. Архива. Штамп. 5 апр. 1833.
[4] Држ. Архива. Штамп. 23 апр. 1833.
[5] Држ. Архива. Штамп. 15 мартм 1833.
[6] Држ. Архива. Штамп. 5 марта 1833.
[7] Држ. Архива. Штамп. 23 априла 1833.
[8] Држ. Архива. Штамп. 22 априла 1833.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

њеном опредељене паре исплати". Амица се пожурио и одговорио одмах кнезу да ће по налогу све извршити, да ће настојати те да и још неке зграде буду оправне.[1] Берман и Окенфукс дошли су у Крагујевац 23 августа (1833) да прегледају зграде где ће се штампарија сместити. И Јакшић је 25 августа (1833) известио кнеза Милоша да је све спремно и да су сви нашли да је и цео шпиталь потребан за типографију.[2]

Чим је Окенфукс видео да ће се штампарија преселити у Крагујевац и чим је осетио да тамо неће моћи да ради оно што је радио у Београду, он је се пожурио и 30. августа тражио отпуст, да иде, јер му се отац „преселио" и мора његов занат да настави у Пешти. Биће, писао је још он, веома срећан ако му се повере два младића из Србије да их он „савршено научи занату те у напредак неће бити нужни странци.[3]

Праведно се подозревало у његово поштење. Притегнут, признао је он да је у Земун однео три целе азбуке, изрезане у штемплима. Он их је вратио и дао писмену обавезу да ништа изван Србије неће изићи што је за нашу типорафију рађено.[4]

„По васочаишем Светлости Ваше учињеном расположенију, пише (17. септембра) Исаиловић, све су ствари типографије овдашње, као справе или машине, оруђа, материјал, слова, књиге и остале како к печатњи тако словоливници принадлежеће потребе дјеиствително већ у Крагујевац пренешене; наиюсле и сви чиновници и служитељи типографически заједно са фамилијом и покућанством својим јуче (16. септ.) одавде у Крагујевцу кренули се и отишли." Он је само остао неизвестан будући нашто је и куда од његове Светлости опредељен; да ли ће отићи за учитеља „сијателным милим беговима" или за типографијом у Крагујевац.[5]

За све време док је штампарија била у Крагујевцу налазимо да дужност администратора отправља Д. Исаиловић, и ако је месеца новембра 1833. године постављен за наставника „старије класе" Више Школе. Када је спремано да се штампарија

[1] Држ. Архива. Штамп. 22 августа 1833.
[2] Држ. Архива. Штамп. 25 августа 1833.
[3] Држ. Архива. Штамп. 25 августа 1833.
[4] Држ. Архива. Штамп. 12 септ. 1833.
[5] Држ. Архива. Штамп. 17 септ. 1833.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

пренесе поново у Београд, Исаиловић је постављен за сталног цензора са платом од 5000 гроша годишње; а за другог цензора, управо ревизора Сима Милутиновић, „историограф“ са платом од 3000 гроша.[1] Тада је (актом № 1941 од 2. јула 1835. године) постављен за инспектора типографије Лазар Арсенијевић. Његово постављење почиње са: „Будући да ће нам требати један уредан човек при типографији то сам нашо за добро вас поставити инспектором типографије, која се сад у Београду преноси.“ Истим актом извештава се да ће му се дужности прописати доцније а тада само, да са Берманом и Тиролом састави инвентар. Међутим, штампарија за то време да не ради[2]. Актом од истог дана Берману пак и Тиролу (№ 1926) наређује се, („будући да ће нам, тако се у том акту вели, требати имати инвентаријум свију ствари налазећи се у типографији нашој“) да са новонаименованим типографије инспектором Лазаром Арсенијевићем, саставе инвентар.[3] По једном акту који се налази у Државној Архиви и носи датум 1 јуна 1835 године а број исти као и онај што се Берману и Тиролу наређује израда инвентара, види се да је прво „благородном господину“ Димитрију Тиролу и Лазару Поповићу, писару било наређено да израде инвентар, а после тога да сви послови типографски иду преко њих.[4]

Одмах пошто је штампарија добро уређена, Милош је хтео да дође до доброг и потпуног инвентара њеног. У писму којим је спровео Наставленије од 11 јануара 1833 он вели: „Да се не би у алату, од ког, као што чујем, Берман знатну част, под изговором да га је из Петербурга донео, себи присвојава — типографији каква штета учинила, то препоручујем, да пре свега и ако је могуће одмах по пријатију овог писма с Алексом Симићем и Цветком Рајовићем инвентар целог типографическог добра покретног саставите и процјените, како ћете до конца овог месеца готово бити“. Исаиловић је 12 марта 1833 послао Милошу дупликат инвентара.[5] Али му је 24 марта овај враћен. Милош је захтевао да се у инвентар, (у нарочитим рубрикама) према тражењу од 11 јануара (№ 102) изнесе цена саливених слова, матрица и осталога; на крају да се изнесе збир свих

[1] М. Петровић. Фин и Установе књ. I стр. 790.
[2] Држ. Архива. Штампарија. № 1941. 2. јуна 1835.
[3] Држ. Архива. Штампарија № 1926 2 јуна 1835.
[4] Држ. Архива. Штампарија № 1926 1 јуна 1835.
[5] Држ. Архива. Штамп. 12 марта 1833.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

цена „да се види колико је вредност типографије“; по том да он, Алекса Симић и Цветко Рајовић потпишу инвентар и њему га пошаљу.[1] Тирол и Рајовић одговорили су 8 априла да „у инвентару има много недостатака“. Многе су ствари претерано скупље назначене и морају се подробније испитати. А да би задату им дужност тачније и потпуно могли извршити, тражили су да их опуномоћи „да касу затворе па тек инвентар по старом смислу предузму“.

Несумњиво да је са оваквог ранијег тражења за израду инвентара рад у штампарији, кад је наређена израда инвентара, одмах престао. Последњи (22) број „Српских Новина“ штампан у Крагујевцу изашао је 1 јуна 1835 године. Али пошто је Л. Арсенијевић члан „исправничества окружја београдског“ морао остати тамо где је, то је за инспектора типографије именован актом од 8 јуна 1935 (№ 2028) Цветко Рајовић, „каваљир“. Њему је препоручено да у прво време уради оно што је наређено Л. Арсенијевићу.[2] Али је штампарија пренесена у Београд и стојала не радећи, а инвентар није израђен. Баш оног дана који је одређен за инвентарисање (24 јуни) Берман, „на крајње свију удивљеније у Земун у контумац пребегао је“ како је Д. Исаиловић јавио кнезу, јер новонаименовани инспектор није био још дошао. На све Исаиловићево наваљивање, када је отишао са одобрењем Господара Јеврема у Земун, и предлагао му да се поврати „представивши му непристојност поступка његовог он при предузетом безрасудном намјеренију свом остаде непоколебљив. Шта више и неколико изрезани и савршени азбука у печатима са собом је однео, и што је још готови пара при њему било такођер себи присвојио, потврђујући, да ће како штемпле тако и готове новце код земунског генерала на сахраненије оставити док рачуне своје отуда не пошље и док му се на нека захтевања не одговори.“[3] Инвентар

[1] Држ. Аухива. Штамп. 24 марта 1833.

[2] Држ. Архива. Штампарија 8 јуна 1835 № 2028.

[3] Ту је било: Stempel:

Mittel serbisch; tertia englisch serbisch; text slavisch; borgis slavisch; garmond antiqua; mittel englisch serbisch; doppel mittel slavisch; kleine canon englisch; verschiedene stempel,

Fehlende:

Nomparal serbisch; borgis serbisch; cicero serbisch; tertia und mittel slavisch.

Доцније је послата комисија у Земун која их је примила.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

није могао бити написан „тим више што је суд овдашњи за добро нашао све ствари принадлежеће к типографији под затвор метнути и попечатити, до даљег милостивог расположенија Светлости Ваше“ (кнежеве). У словоливници посао је настављен „својим начином“, да се не би дангубило.[1]

„Да не би типографија са свим беспослена стојала но да би се бар печатало што је напуштено, како ти новине, пасоши и овоме подобно: то судимо за добро да се типографија отвори и да се речени предмети у печатњи предузму и, како поменути инспектор Цветко Рајовић није још дошао, то да се ради под његовим надзором док овај не дође. Инвентар да граде са Тиралом; ако ли пак не могу без Бермана нека причекају док „њега К. У. власти ако би хтјеле нама на сочиненије инвентаријума и на положеније рачуна не предаду“, гласио је акт (№ 2343 од 2 јула 1835 год.) упућен „Нашем цензору књига, уреднику новина и коректору при нашој типографији Димитрију Исаиловићу.“ И тако је штампарија одмах почела да ради. Већ 10 јула 1835 изашао је у Београду први број „Српских Новина“ (иначе број 23).

Власт. Будимовић.

(Наставиће се)

[1] Држ. Архива. Штамп. 25 јуна 1835.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ПОСЛЕ ОПРОШТАЈА

РОМАН

МАТИЛДЕ СЕРАО

— НАСТАВАК —

Али то питање изговорено је слабијим гласом, а и обед је био довршен, те је домаћица журно устала, не одговоривши на ту нову несмотреност. Она се под руку са сенатором Фабиом Гваском кренула у дворницу, а за њом су се упутили њени гости, Фламинија Колона с Емилиом Гваском, Ђани Прована, Франћеско Серлупи и Марио Колона.

— Шта теби све не падне на ум? — рече Прована Серлупију, задржавши мало њега и Мариа Колону. — Нико те више неће позвати на обед, драги мој, ако ти будеш и даље чинио онакве глупости.

— Имаш право, имаш право, прави сам магарац! — говорио је Серлупи, докле су пролазили кроз две или три собе у дворницу, — ја ћу да идем сад одмах, не могу више издржати.

— То ће бити још ружније — рече Колона; — остани још мало.

— Ти сад одлазиш са дона Фламинином, је ли?

— Да, не можемо дуже остати; морамо отићи на последње примање Мадам Такухире, у јапанско посланство,

— Тако вам Бога, поведите и мене са собом — молио је Серлупи.

— Добро, добро, спашћемо те — промрмља Колона смејући се. — Па гледај да опет начиниш неку глупост!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Потом су се сви скупили у круг, у једном углу велике дворнице, где Марија беше од заклона, великих биљака и намештаја начинила мали салон. Али разговор је текао доста тромо; она хладноћа, што је владала још у почетку ручка, беше се после оних несмотрености Франћеска Серлупија још појачала. То је био први ручак што га даваху Емилио и Марија Гваско, откако се она вратила у свој брачни дом. Тиме су они опет прихватали старински обичај, да за време велике сезоне у Риму, од почетка зиме до маја, дају два ручка недељно, један интимни и један церимонијски, што се сматра као традиционално гостољубље Гвасковог дома и отменог римског друштва. Фламинија Колона је била прва која је подстрекла своју пријатељицу, да све обичаје настави онде где су прекинути. Та иста Фламинија је, уз пријатан осмејак на уснама, рекла једног дана срдачно Емилију Гваску:

— Та позовите нас на ручак, као што сте и раније чинили!

Испуњен неком необичном бојазни, коју није умео ни да прикрије, Емилио Гваско се усудио да позове само особе, у које је имао вере, свога стрица Фабиа Гваска, супруге Колона, Ђана Провану и напослетку ту будалу Франћеска Серлупи, који беше пријатан младић, неспособан да учини ма шта неуљудно, али и сувише способан да створи несрећу каквим упадом чији би значај схватио тек доцније, много доцније. И домаћица, дона Марија Гваско Симонети, потрудила се да тај друштвени живот настави тако, као да се није ни прекидао, те је своју трпезарију удесила исто онако као и пре, а званице је, после ручка, примила у истом сјајном и дивном куту своје дворнице, пошто се обукла и дотерала на онај елегантан начин којим се одликовала и којим је задовољавала своје естетичне тежње и чинила на околину онај мили и дражесни утисак, на који је много полагала. То вече имала је на себи хаљину од црног тила, сву обасуту угасито-сјајним шљокицама у облику сламчица, хаљину с четвороугаоним изрезом, кроз који се лепо виђаху обла рамена, бели врат и пуначке правилне груди; у тај изрез заденула је она киту свежих румених ружа, које су се приљубљивале уз беле груди, те су се оне чиниле још беље; око врата је имала широку и сасвим приљубљену огрлицу од десет низи ситног бисера, с копчом од рубина и брилијаната; набрани јој рукави од црног извезеног тила беху тако кратки, да нису допирали ни до лаката, и да су се лепо виделе дивне пуне и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

обле руке; прсти јој беху препуни прстења све старинског стила, а у власима, у широким праменовима густих јој власи, виделе су се две мале румене руже. Неко унутарње узбуђење беше јој још од почетка облило лице руменилом и дало сјаја поносним очима које су се чешће мутиле и у пола затварале: то вече беше добила неку особиту снагу и лепоту.

Али при свем том неки нежни облачак забуне и усиљености лебдео је за све то време над тим ручком! И сва оштроумно створена раскош трпезе, сва изврсност јела, све богатство околине, љубазност домаћице и брижна учтивост домаћинова, не могоше одагнати тај утисак из душа њихових гостију, утисак који је био још јачи после оних речи Франћеска Серлупија. И због тога нерасположења сваки гост је гледао како ће на неки учтив и пристојан начин да отиде. Марија је допустила да се после ручка пуши у њеном салону; али мушки су отишли у један подаљи кут, да не би, како говораху, дим ишао у очи госпођама. Тако су Марија Гваско и Фламинија Колона остале неколико минута на само, седећи једна према другој.

— Колика непријатност овај ручак, а Фламинија? — рече Марија тихо, јетко се смешећи.

— Потребно је стрпљење, огромно стрпљење — рече пријатељица, омахујући својом изразитом и љупком римљанском главом.

— Ах, не марим ја ништа! — додаде Марија, говорећи још непрестано тихим гласом. — Што се мене тиче, ја сам готова да поднесем сваку непријатност. Жао ми је Емилија.

— Он пати, је ли? — упита Фламинија шапатом.

— Пати, и сувише — рече Марија тужно.

И устаде одмах да послужи каву и ликере, које су јој донели. Њен високи и витки стас беше заносан, када је с послужавником у руци лако корачала кроз собу и с осмејком на дивним уснама подносила га господи. И у очима тих гостију, које је послуживала, могла је видети дивљење, и њој се учинило да је то дивљење, помешано са забуном, видела и у очима свога мужа; она га је погледала, погледи су им се срели, и у њима се, рекли бисте, огледао цео свет од мисли и осећања. Својим ритмичним кораком вратила се Марија својој пријатељици.

— Је ли истина оно што се говори? — упита је она, пошто је села.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Шта?

— Да... Марко и Виторија већ не живе како треба?

— А шта те се то тиче? — одговори јој дона Фламинија, гледајући је неповерљиво.

— Тиче ме се — рече она, озбиљно, сетно. — Ја сам захтевала да они буду срећни.

— Па шта сад желиш? — упита пријатељица још неповерљиво.

— Желим свом душом својом, да они буду срећни — рече Марија.

И пријатељица јој је веровала, јер ју је познавала као створење које не може да лаже и вара.

— Чини ми се, да се твоја скромна жеља за њих не може још остварити — рече дона Фламинија.

— Ти то дакле знаш?

— Знам.

— Ох Боже! — узвикну Марија дубоко уздахнувши.

— Може бити, да ће то наступити доцније, с временом — заврши дона Фламинија.

— Потребно је велико стрпљење, огромно стрпљење — рече Марија Гваско замишљено, сањалачки.

Друштво се разилазило: Фламинија и Марио Колона морали су отићи у јапанско посланство; Франческо Серлупи, који је само мислио како да умакне, упутио се за њима ћутећи и готово крију̂ћи се. А када се опраштао и сенатор Фабио Гваско, који је навикао да рано оде кући, и када је веома галантно пољубио руку својој снахи и дубоко јој се поклонивши замолио је да не заборави походити свога старог стрица, рече му Емилио Гваско, који по ручку није прозборио ни речи, да ће га пратити. И тако је остао само Ђани Прована, који је седео мирно, непомично, с моноклом у очној дупљи и очекивао да то вече проведе сам с Маријом Гваско. Она се окретно проби између гостију, приђе свом мужу и упита га тихо, гледајући га:

— Зар идеш? Зар идеш?

— Да, — рече он полако.

— Зашто идеш? — упита она.

— Да отпратим стрица.

— Хоћеш ли се вратити брзо?

— Не знам.

— Поведи са собом и Ђана Провану — прошапута му она.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS— А зашто? — рече он с помало ироније. — Не бих био рад да останеш сама.

— Поведи га, поведи га — шапутала је она, узнемирена, нервозна.

— Бојиш ли га се? — упита је муж подругљиво.

— Не — одговори Марија поносно. — Ја се не бојим никога.

Окрену му леђа, опрости се с пријатељицом, загрливши је, пружи мушкарцима руку коју они пољубише, пружи је и мужу који је такође пољуби... Није ли јој се учинило, да су се усне њеног мужа мало дуже задржале на њеној руци?

И Ђани Прована остаде ту спокојно, веран својој старој навици тврдоглава и кротка човека, којега не може нико узнемирити у плану који је он створио за свој живот. Не погледавши га, седе Марија у омиљену јој наслоњачу, узе с полице неразрезану књигу, потражи коштани нож, нађе га, и полако, уз тихо шуштање хартије, стаде разрезивати листове, дајући тако посла својим прстима који беху пуни прстења. Ђовани Прована је ћутећи пратио погледима лаке покрете тих белих руку. Тако је прошло неколико секунада.

— Да вам нисам досадан, дона Марија?

— Нисте — одговори она, не дижући главе.

— Било би вам, чини ми се, милије да сам отишао с другима?

— Може бити — промрмља она расејано.

— Не можете ме трпети, је ли? — упита он помало иронично.

— Варате се, Прована.

— Веома сам вам немио?

— Нисте ми немили.

— Али нисам ни мио?

— Нисте — одговори она, сасвим расејана.

— Онда не марите за мене? — рече он и угризе усну.

— Тако је, не марим за вас — одговори она тихим гласом.

Он одмах скочи.

— Хоћете да идете? — упита га она, као да се чуди.

— А зашто да и даље остајем овде? Ваљда да још слушам такве речи из ваших уста? Најгоре што сте ми могли рећи рекли сте ми.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

И на лицу тога светског човека, тога весељака, изрази се срдачна туга. Она га погледа.

— Зашто се ви, Прована, тако упорно бавите о мени, о омоме што ја мислим, што говорим, што чиним.

— Зато што сам луд — рече он, извади монокл из очне дупље и узе га некако необично разгледати.

— Нисте ви луди — одговори она смешећи се. — Ви се упорно трудите да постигнете нешто што вам се чини да је потребно, а што ће вам, међутим, бити узалудно или штетно, и што, на своју срећу, нећете постићи никада.

— Све је речено — промрмља он, пруживши јој руку. — Лаку ноћ, дона Марија.

— Лаку ноћ, Прована.

Она му пружи руку, он је узе, пољуби је и држаше је мало у својој руци. Видело се да је био узрујан.

— Баш вам не може поћи за руком, дона Марија, да ме сматрате као човека који заслужује мало пажње, мало радозналости? — упита је он с очевидним узбуђењем.

— Ох, познајем вас веома добро! — одговори она машући главом.

— Да се не варате?!

— Не. Не могу се варати. Ви се већ од више година трудите да освојите моју... пажњу, да, да је назовемо пажњом, питањем самољубља. Имали сте друге жене, лепше, елегантније, које су биле више у моди но ја. Навикли сте се да побеђујете. Сада сте се наљутили и ражалостили, што нисте успели код мене. Због тога патите и напослетку ћете уобразити, да ме одиста волите.

— Ах, ово није уображење... — рече он сетно, али с изразом пуним истине.

— Не говоримо о љубави — рече она и одмахну руком. — Нећу више да слушам такве разговоре. Моје уши су се презаситиле, заморише, оглувиле за вечна времена.

— Али ипак неко вас воли у овој кући, дона Марија!

— Ко то?

— Емилио!

— Варате се — рече она озбиљно. — Емилио ме не воли више.

— Одиста? — упита он забринуто.

— Одиста.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Зар вас он не воли страсно, зар он није заљубљен муж, нежан пријатељ?

— Ништа од свега тога, Прована — одговори она.

— Па шта је онда?

— Непријатељ, може бити — рече она тужно.

— Та зар вам није опростио?

— Да, опростио ми је — додаде она још тужнијим гласом — опростио ми је; ништа више.

— То никад не бих био мислио — рече он замишљено.

— Ни ја.

— Али може бити — настави он, испитујући је и погледом — може бити да сте га застрашили, удаљили, својим држањем?

— Ја сам чинила све што је могућно и чиним све што је могућно — рече она, као да говори самој себи.

— Ви га не волите; мора бити да је то увидео.

— Ох, ја сам се понижавала и понижавам се из дана у дан — узвикну она тужним гласом, — и кршим сваког трепутка свој понос пред њим! Али не могу му рећи да га волим, нити он то тражи од мене. Он не тражи ништа.

— А када би то тражио? — рече он.

— Не тражи, неће тражити — промрмља она. — Он је појмио. Ја не бих могла лагати.

— Сиромах Емилио! — рече он.

— Ви га жалите? И ја га жалим. Он је био болећив према мени; ја му то враћам. Али осим тога не може он ништа учинити за мене, ништа не могу ја учинити за њега.

Разговор беше наједанпут постао озбиљан. Тај човек од света, од уживања, као да беше утонуо у неке дубоке мисли, а жена, која беше руке скрстила преко колена, причала је као кроза сан. Ђани Прована погледа двапут или трипут ту још тако младу, тако бујну и лепу жену, са свима њеним женским дражима, и рече јој:

— Је ли могућно да Емилио нема очију, да нема срца, да нема чула, и да, гледајући вас, не осећа ову неодољиву привлачност која ме већ толико година чини смешним?

— Ко зна! Ко зна! — изусти она, а на лицу и целој њој изрази се велики умор.

— А у интимности, дона Марија? — усуди се он да упита.

— Ми немамо интимности — рече она, оборивши очи.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Ах! — изусти само он. Али одмах затим настави:

— А шта мислите да чините, како да живите?

— Не мислим ништа, Прована. Живим својим животом, који сматрам као неку ни веселу ни тужну дужност; надала сам се и још се надам, да ћу моћи извидати ране, које сам неправедно задала. За сада... чини ми се, да не грешим свом циљу. Чини ми се да стојим на једном месту.

— Зато што вам је срце негде другде — рече он сурово. — Ви још волите Марка Фиоре.

— Да га још волим, не бих се вратила — одговори она одмах одлучно. — Мислим каткада на њега, чешће с нежношћу, с уживањем, али га не волим.

— Јесте ли чули? Он није срећан — настави он заједљиво.

— Није крив он, нити сам крива ја. И немогућно је да он икада буде срећан, нити да ја икада будем срећна. То смо ми знали још када смо се растајали.

— Али чини ми се, да је и Виторија Фиоре несрећна! — узвикну Прована.

— Ах! то је много, много жалосније! — промрмља она утонувши у сањалачко премишљање.

— Као, уосталом, и ваш муж — додаде Прована.

— Све је то бескрајно тужно — заврши она хладно и јетко.

— Ту нисте криви ни ви ни Марко — рече подругљиво Прована.

— Ви се свему томе можете смешити или смејати — рече она и премери га погледом пуним срдачног презрења.

— Најбоље је смешити се или смејати се, дона Марија! Али ја сам оптимиста у свом цинизму. Све ће се то полако довести у склад.

— Како? — упита она помало бојажљиво.

— Виторија и Марко ће се на крају крајева сложити. Она ће добити једно, двоје или троје деце, те неће ништа више изискивати од свога мужа. Марко ће бити човек у годинама, постаће редован похађач клубова, трка, других отмених спортова и сличних састанака. Може бити да ће имати и понеку драгану... коју неће волети, јер човек, који је вас волео, не може више волети никада другу жену.

— А овде? — упита она с подругљивим осмејком.

— И овде ће време учинити своје. Емилијев опроштај ће бити... да се изразимо тако, активан. Он ће вас опет волети

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

тихом и верном љубављу, као и пре: бићете, изнова, супрузи за углед. Грижа савести престаће да кињи и Марково срце, и ви ћете се, може бити, једно другом чинити две лепе и велике душе. Године ће прохујати и све четворо вас моћи ћете се још ведра лица састати и погледати.

И крештави подмукли смех заврши говор, докле је он опет достојанствено намештао монокл на око.

— А ви, Прована? — упита жена, такође се иронично смејући.

— Ох, ја — узвикну он с лажном добродушношћу — ја сам човек који чека. И тако у том очекивању и непрестаном очекивању наићи ће старост и смрт. После ћу међу другим покољењима живети и даље у лепој и смешној легенди, да сам узалудно волео дона Марију Гваско.

— Дакако, лепа је то ствар моћи волети! — рече она замишљено.

— То се каже у романима и у позоришним комадима. У животу је тако што веома досадно. А нарочито је човек, који сам воли, преко сваке мере досадан. Лаку ноћ, дона Марија.

— Лаку ноћ — рече она, не задржавајући га.

Неки тежак сан, пун неизвесности, сете, немоћи, једа беше обузео Маријину душу.

Нечији глас трже је из њеног дубоког сна.

— Добар вече, Марија.

— Добар вече, Емилио.

Њен муж је ушао, а она, удубљена у свој унутрашњи живот, није ни чула његове кораке. Сео је на столицу на којој је седео Прована. У свом црном оделу, с белим оковратником, није изгледао као домаћин, него као какав господин који је у походу дошао. Жени се чинило да су Емилијево црнпурасто лице обузеле неке тешке мисли. Она остави књигу, у којој је све листове разрезала, и наслони своју лепу главу на белу руку, као да јој је отежала. У хармонији њених покрета њена женска љупкост, њен чар имаћаху у том часу, у тој тишини, неке неодољиве снаге.

— Јеси ли сама? — рече он.

— Прована је отишао пре један минут.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Срео сам га овде близу, али он мене није видео... А шта ти је лепо причао? — рећи ће јој он мало одрешитије.

— Ништа тако особито лепо — одговори само она.

— Али ипак морало те је занимати његово причање.

— По чему то судиш? — рече она тргнувши се.

— Мислим. Разговор је трајао доста дуго, и ти га ниси скратила — додаде он мало јетко.

— Ах! — уздахну она и погледа га. — Је ли требало да твога Провану избацим напоље.

— Мога? Мога? Зар он није и твој пријатељ? — прекиде је он, помало узрујан.

— Не — одговори она укратко. — Он није мој пријатељ.

— Али ти се удвара — рече Емилио.

Тон је требало да буде хладан и био је хладан. Али да је Марија имала опрезније уши, да је боље погледала у лице свога мужа, видела би да је то било питање, питање пуно зебње. Међутим она је слегла раменима и није одговорила. Он опет рече:

— Удвара ти се, је ли?

— Може бити; да; чини ми се — промрмља она, одговоривши равнодушно као да су јој мисли отишле Бог зна куд.

— А ти? — упита неки оштар и суров глас који је изненади...

То беше њен муж, баш њен муж, баш Емилио који ју је сад питао тако оштро, као какав судија. До тога тренутка Марији се тај разговор чинио као један од оних обичних, простих и монотних разговора, у којима онај што говори мисли на нешто друго, а не на оно о чему се говори, на неку сасвим другу ствар, неку далеку ствар и у којима усне само механички изговарају празне речи. Међутим сада је наједанпут видела, да је њен муж заповеднички изискивао да дозна истину њеног срца.

— Ја? — одговори она, поставши одмах тужна и понизна. — Ја?

— Да, ти? — рече он, не мењајући тон.

— Шта желиш да знаш о мени? — рече она поносно.

— Да ли ти се допада удварање Ђана Проване; да ли ти се икада допадало; да ли ће ти се икада допадати — рече он хладно, оштро, ступивши пред њу и гневно је погледавши у очи.

Она мало стукну, зацело не од страха, него стога да би испитала ново Емилијево осећање.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— А шта те се то тиче? — упита она полако.

— Тиче ме се — одговори он брзо, не мењајући ни свој нагласак ни израз свога лица.

— Удварање Ђана Проване није ми се никада допадало; не допада ми се; неће ми се никада допадати.

Она је те речи изговорила полако, гледајући свога мужа одлучно у очи. И видела је, да, видела је јасно како се то лице мења, како нестаје онога слепог гнева, што се на њему изражавао, чула је, да, чула је како онај глас добија неки низак тон помућен непознатом јој тронутошћу.

— А зашто? — рече он — зашто?

— Зато што га презирем — заврши она разговор и заћута, као да о тој ствари нема ништа више да рекне или неће да рекне.

— Молим те да ми опростиш, Марија — прошапута крај ње неки загушен и мало уздрхтани глас.

Она погледа Емилиа испод ока.

— Не мари ништа — одговори му само надувено.

— Уверен сам да сам те увредио — говорио јој је он, још непрестано уздрхтаним гласом.

— Мало; али не мари ништа — додаде она опет надувено.

— Морао сам ти се учинити врло свиреп, Марија — рече он дршћући.

— Помало — одговори она, мање надувено. — Али не мари ништа.

— Дакле теби је све једно? — узвикну он гневно, али сад од бола.

Она је ћутала, оборених очију и играјући се прстењем по свом обичају.

— Хоћеш ли да ми даш своју руку у знак измирења? — упита је он гласом у којем беше вештачке искрености.

— Хоћу — рече она и пружи му руку.

Он је држао ту мекану, мирисну, накићену руку у својим рукама, али не стежући је. Она је још непрестано ћутала.

— Не љутиш се више на мене, је ли, Марија? — упита је он опет с претворном искреношћу.

— Не љутим.

— Тако — рече он.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive

И он јој пољуби руку и држаше је још једнако у својим рукама. Она не диже очи, да га погледа у лице, не макну се; беше непомична и нема.

— Уосталом — поче он, као да наставља неки разговор — ја налазим да је потпуно оправдано, што ти се Ђани Прована удвара. Немој се опет љутити, Марија — промрмља он, стежући јој руку, коју је она хтела истргнути — то име те једи, више га нећу изговорити. Ја само велим да су мушки у праву што ти се удварају...

Она га је слушала, непомично, не учинивши ни најмањи покрет, готово не дишући.

— ...јер ти си тако заносна — рече он тако тихо да се то једва чуло.

Беше ли то варка од светлости или је лак плам облио женино лице? Али зашто ли није ништа одговорила човеку, који је уз њу седео, који је своје лице њеном приближио, који јој је тихо говорио? Каква ли ју је мисао обузимала? Какво ли је осећање прожимало? Шта је то било што је њом господарило и тиштало је? Човек се саже још више к њој, као да је рад да је отргне од тог ћутања, да јој извуче неку реч која јој не хтеде прећи преко стиснутих усана.

— Теби још нема тридесет година, Марија? — упита је он готово шапатом.

— Двадесет и осам ми је — одговори она тихо.

— А ја сам већ стар — промрмља он тужно, још непрестано стежући њену руку. — Стар сам за тебе. Младост је тако лепа ствар!

— Младост је дивна ствар! — одговори она јасним гласом, а очи јој севнуше.

Одједанпут нестаде заноса. Гневно одгурну Емилио ту руку, гневно устаде, удаљи се, прође двапут или трипут кроз собу, намрштен, спотичући се о намештај као да је слеп Она га је тужно гледала са свога места, с кога се није помицала, видела је да букти од беса и гнева, те јој женско срце стаде преплашено ударати и поигравати.

— Емилио? — зовну га она двапут или трипут, али он је не чу,

— Марија! — одговори он напослетку чисто урликнувши, али не застајући.

— Шта ти је?

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Ништа — процеди он кроз зубе.

Мало по мало, утишавало се његово дивље јурење између намештаја; он застаде крај једног стола, ту седе, наслони на њ своје лактове, сакри лице у руке и утону у дубоко и, можда, страховито премишљање. Тако је протекло доста времена. И Марија Гваско, чије се лице беше натмурило, као да је била удубљена у неке мисли. Напослетку, учини се, да се она на нешто одлучила: устаде, прође кроз дворницу својим ритмичним кораком, приђе мирно свом мужу, погну се к њему, али не додирнувши га, и зовну га још једном:

— Емилио?

Он се само трже; то је било све.

— Емилио, пријатељу мој, одазови ми се — рече она тихо, умиљавајући се.

— Шта хоћеш? — упита је он намрштено.

— Хоћу да знам шта те узнемирује?

— Ништа ме не узнемирује.

— Нашта лагати? Ти си веома узрујан. Реци ми шта ти је.

— Ти би ме исмејала.

— Никада нисам никога исмејала — одговори она трпељиво, али угризајући усне.

— Ко зна! — рече он, премеривши је погледом пуним махнитог гнева, у очевидној намери да је смртно увреди.

Она стукну један корак и пребледе. Али њена душевна снага била је силна!

— Ко се смеје туђим патњама, зликовац је или будала. Ти ме никада ниси сматрао као злу или глупу жену, Емилио.

— Ја не патим — одговори он суморно, уставши.

— Ти се вараш, пријатељу. Хоћеш да вараш мене или самога себе. Твоју душу тишти неки јад. Кажи ми, шта ти је.

— Не тишти ме никакав јад и не патим — одговори он намрштено.

Она снуждено махну главом.

— Може бити да бих те ја могла некако утешити, Емилио.

— Не.

— Свако људско створење, које има осетљиво срце, осетљиву душу, може да дâ утехе.

— Не.

— Зар ја нисам твоја пријатељица, Емилио? Зар немаш вере у своју пријатељицу?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Он се језовито зацерека:

— Пријатељица? пријатељица? Ти? Ти? У тебе да имам вере?

Његов смех је уливао језу.

— Колико ли силно мораш патити, Емилио, када тако говориш! — рече она болећиво, скрстивши руке на груди.

Чувши те речи, видевши те знаке болећивости, срце се у човеку расплину. Он клону на столицу, а из уста, испод руку, које су скривале лице, оте му се крик:

— Ох, колико патим!

Огромна болећивост изрази се на женином лицу. Она се наже нада њ и лако му прстима додирну рамена. Он се тргне, диже лице, погледа је очима, које беху тако пуне бола и туге, да се он Марији учини оличење тешких патњи што пустоше и сажижу душу људску.

— Кажи ми, зашто патиш, Емилио — упита га она тако дрхтавим и болећивим гласом, да су се његове муке још више повећале.

— Не могу — рече он очајнички.

— Кажи ми, Емилио, кажи ми!

— Не могу — понови он очајнички.

— Било што му драго, можеш ми рећи, ја то могу чути; говори, говори, Емилио, не бој се да ћеш ме увредити, не бој се да ћеш ме растужити, говори! — рече она као без душе, у највећем узбуђењу, пуна болећивости.

— Не могу, не могу — рече он с хладним очајањем.

Тренутак клонулости, само један тренутак. Али свети пламен болећивости, који ју је сажизао, букну изнова.

— Пријатељу мој, не буди тако свиреп према себи самом, не буди неумољив према свом рањеном срцу, не мучи своју рањену душу, буди човечнији, нежнији, болећивији према себи, пријатељу мој. Те крваве ране неће се никада затворити, оне неће у теби никада зарасти, теби ће тако, Емилио, истећи сва твоја најбоља крв!

— Тако је — промрмља он, као да говори себи самом.

— Пријатељу, савладај свој понос, савладај своје самољубље, сви ми, сви, без изузетка, сви смо ми патили, патимо, патићемо, и није стид, није срамота патити. Сви они, који охолокрију своје болове, нису људи, нису Хришћани, не осећају људску заједницу у болу...

— То је истина — промрмља он као изван себе.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

– Пријатељу, ја знам речи које утољавају бол, које га ућуткују и које га, напослетку, успављују; и, доцније, када се он у нама пробуди, блажи је, слабији, онда је он потмулији много потмулији...

— Као неко ожалошћено дете, погледа је он преплашено и збуњено...

— Пријатељу, зашто ти патиш? — рече она, нагнувши се нада њ с лицем на коме се изражавала нежност и болећивост. Она му узе руку и стаде је миловати као што се милује болесно дете, дете које пати. — Немој патити. Ти си правичан и поштен човек; у твом животу нема кајања, њиме је управљала мирна и јака морална свест; ти, колико ја знам, ниси грешио; ти ниси ником болове задавао. А живот без кајања тако је леп, да не би требало да га додирује бол.

Он ју је гледао ватрено, готово гутајући њене речи, као какав божански напитак.

— Ти не би требало да патиш. Ти ниси више сам у животу. Пријатељица је твоја крај тебе, крај твога срца, и она жели само једно, а то је да више не патиш, да се више не осећаш сам, да осећаш да је једна душа крај тебе и за тебе...

Он ју је гледао страсно и чинило се да га свака њена реч заноси. И она је била опијена болећивошћу, нежношћу, преданошћу:

— Емилио, твоја Марија је уза те — рече она свечано.

Тада је он као махнит узе у свој загрљај, махнито је стиште на груди и стаде је дуго, жудно љубити у уста, докле је она бледа, дрхтећи изван себе, затворила очи као од неке смртне опасности. Али одмах затим, као да га је додир с њом опекао, као да су га ожегле те усне, које му нису вратиле пољубац, он сурово одгурну Марију од себе, викнувши јој:

— Ја те се грозим!

— Емилио! — крикну она запрепашћено.

— Одлази, одлази, грозим те се! — грмну јој он у лице, као да је помахнитао.

Престрављена, запрепашћена, стукну она неколико корачаји.

— Ти си ми опростио, Емилио — рече она дршћући од ужаса.

— Истина је! истина је! — Али не могу да заборавим. Одлази, одлази! Не могу да заборавим.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

И она отиде, скрушена, убијена, као сломљена тешким бременом истине.

V

У једној од великих дворница Неролиног дома, покрај шумице од огромних ружичастих, жутих, белих, отворено-плавих, зеленкастих хортензија стоје две девојчице, и смешећи се разговарају, благо машући својим малим белим махалицама окићеним сребрним шљокицама. Једна од њих, Тереза Сантакроће, има на себи хаљину од отвореног плавог тила са сребрним појасом, а у црној, високо очешљаној коси, венчић од сребрних бршљанових листића. Друга, Стефанија Фарнезе, одевена је у белу свилу; две велике црвене руже у кестењавој коси дају јој изглед Шпанкиње, премда јој је лепота пуна нежности.

— Мислили смо да смо закаснили, с мамом...

— О, ми смо нарочито вечерали у седам...

— За то ти ниси дошла на tea room?

— За то! Овде је као на двору; мора се доћи пре но што стигне висока госпоштина.

— Најлепша је појава кад улази цар...

— Је ли истина, да су све женске у њ заљубљене.

— Прича се. Мени се Немци не допадају...

— О, Стефанија, будимо му захвалне. Да није он дошао овамо у децембру, не бисмо имале вечерас прву игранку.

— Онда, живео К а ј з е р, јер да није њега, морале бисмо чекати до половине фебруара.

— А ти очекујеш Ђованија Алтијери, је ли, Стефанија?

— Ђованија Алтијери? Нећу ни да чујем за њега! Нема преврtљивијег и дрскијег човека од њега!

— Одиста?

— Кажем ти. Замисли ти, да се он летос три или четири пута заљубљивао све у неке туђинке, Американке, Енглескиње, Рускиње, и сад тај незахвални човек само рђаво говори о таталијанским девојкама...

— Да, драга моја, те туђинке нам преотеше све наше момке!

— Вратимо им мило за драго! Хајдемо с нашим мајкама у иностранство! Удајмо се за руске кнежеве, енглеске војводе, америчке милионаре.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Да, да, имаш право! Али наши Талијани су тако мили! Погледај онамо, Марко Фиоре! Какав диван младић! Како бих се радо удала за њега!

— Учинила би лудорију...

— Зашто?

— Зашто... баш не знаш ништа... и сувише си безазлена.

— Кажи ми зашто, кажи ми...

— Други пут. Већ је неко доба ноћи! А зар се не би могла почети игранка пре но што дође цар...

— Гледаћемо га како игра почасни кадрил, а?

— Кажу да одлично игра...

— Да ли ће играти с кнегињом Нерола?

— Наравно! Знаш да је она Немица. Медијатизована кнегиња. Стога она приређује игранку, и цар долази...

— Јеси ли ти ангажована за први валцер?

— Да, са фон Герцом, из аустријског посланства.

— Почела си већ с туђинцима, а?

— Дабогме! А ти?

— О, ја играм с мојим рођаком Рофредом...

Две старе жене седе на једном дивану превученом старинским лампасом, у другој једној величанственој дворници Неролиног дома. Њихове им године не допуштају више да играју. Коса им је бела, лице смежурано, леђа погрбљена под бременом старости. Из својих патрицијских палата излазе оне само о великим свечаностима. То су кнегиња Антиколи и војвоткиња Сутри: обе у дивном и тешком штофу, у хаљинама, урешеним скупоценим чипкама; најсјајнији породични накит реси њихову седу косу, дајући јој неку величанственост; о њиховим вратовима, које су године ослабиле, висе сјајне огрлице од брилијаната, смарагда с дугим висуљцима старинског облика. Једна од њих, војвоткиња од Сутри, има величанствене, црне, живе очи, које су у необичној противности са старим лицем и слабим телом. Махалице држе затворене у својим рукама, које су се уморише машући њима толико година на игранкама и свечаностима. Оне разговарају тихо, полако и посматрају расејаним очима отмени свет који хода тамо амо.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Требало је да дође тај цар, драга Лавинија, па да изиђем из куће... увече...

— Ох, ја, никада, драга Ливија, не бих била ни по што дошла овамо? Зар он није Лутеранац? Али све се то сада изменило! Мој Фабрицио хтео је по што по то да ступи у талијанску војску. Ја сам била удовица: како сам могла да му забраним? Ти ме разумеш...

— Добро си учинила, драга Лавинија! Напослетку, може бити да наша деца, наши унуци имају више права што се прилагођавају новим приликама него ми што се против њих боримо. Па онда, досадило ми се да о томе чак и говорим.

— Међутим, мени понеке ствари, које се догађају, уливају сажаљење, драга Ливија. Али шта вреди о томе и да говоримо? Вређала бих свет, када бих се осврtала на понеке јаде... понеке беде...

— Сећаш ли се какав сјај беше у наше доба?

— Сви смо онда били много богатији, Ливија...

— Колико ли нас је осиромашило, пало у највећу невољу!

— ...Ђована дела Марсилијана...

— Јадница! Живи на оном свом малом имању код Перуђе, које се састоји из куће и врта, чини ми се...

— Тамо зар живи и лети и зими?

— Целе године.

— То је онда право прогонство.

— Али њена снаха, Каролина дела Марсилијана, је овде; видим је, тамо доле...

— Гле, гле, носи накит дома Марсилијанових!

— Откупила га је за велику своту од зеленаша Лабонија.

— Наравно, отац јој има милионе!

— Кожарски трговац en gros?

— Дакако, чини ми се да је намеран да откупи цело имање Марсилијанових.

— Каролина разговара с Ардуином Фиоре...

— А зашто Ардуина не носи ни своју дијадему ни своју огрлицу?

— Поклонила их је својим двема снахама, Беатрићи и Виторији Фиоре.

— Те Казалтове су баш срећне!

— Мислиш? Вечерас носи накит Фиореовог дома. Гледај, обе снахе иду у стопу за свекрвом.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Беатрића је веома мила.

— Она друга је незначајна.

— Помало бледа, врло повучена; чини ми се да не воли друштво. Ти остајеш још, Лавинија! Докле?

— Зар не знаш? Не можемо ићи док не оде тај цар.

— Ја сам добро познавала његовог деда у Берлину.

— А ја његовог оца у Лондону, када је тамо долазио по своју супругу Викторију...

— Не треба га на то подсећати...

— Којешта!

Два господина потиснуо је свет у један прозор; и ту сад они стоје прикљештени, хладнокрвно као оно људи, који су се у друштвеним метежима навикли на чекање. Обојица испуњавају ту своју друштвену дужност веома стрпљиво, не одајући ни најмањег знака досаде. Један од њих је Карло Савели, из отменог дома Савела, висок, снажан, кршан човек, који као да је тога часа сјахао с једнога од оних тромих коња из римске кампање и као да је свој пространи бутерски огртач заменио друштвеним, црним оделом; други је Ђуљелмо Морићи, блед, плав, нежан човек. Он је из реда велике римске буржоазије, али је пословима и сродством везан са племством. Код обојице се у њиховом испрекиданом разговору јако опажа римски нагласак, а тон говора је фамилијаран.

— Дакле, за када је утврђен састанак?

— За недељу у вече, Ђуљелмо. Хоћете ли доћи? Јесте ли слободни?

— Добро, могу да будем слободан два или три дана, до понедеоника увече, па чак и до среде ујутру.

— Добро је. Сад само да молимо Бога, да не буде кише.

— Ја волим мало кише када идем у лов; мало, не много.

— Имате право. Иначе, идемо железницом до Велетри-а, затим три сахата колима до Кампиљона.

— Стижемо око поноћи?

— Да, и одмах спавамо. У шест сахата изјутра крећемо се. Доручкујемо на једном месту које се зове Аква Морта, а преноћићемо у једном сеоцу које се зове Фатино...

— Такав лов волим, драги Карло. Три дана јурити по

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

пољима и шумама, час јести овде час онде, конаковати некад у једном некад у другом крају... Човеку се чисто чини, да је отишао некуд далеко, у Африку, у Азију.

— Кунем вам се, Ђуљелмо, да сам сада према свему другом хладан; лов је моје највеће уживање. Пре ми се допадао само, сада ми је страст.

— О, ја сам ту страст имао још дететом...

— Људи, који то не воле, смеју нам се.

— Оставимо их нека се смеју. Ко ће све ићи с нама?

— Па, као и обично! Марио Колона, Ђовани Сантакроће, Емилио Гваско.

— Ах! врло добро! А јесте ли се већ договорили?

— Вечерас се сви састајемо овде, да утврдимо програм.

— А хоће ли доћи вечерас и Емилио Гваско?

— Мислим да ће доћи, са женом.

— Лепа жена!

— Мени се увек свиђала.

— Ех! није ваљда само вама.

— Шта ћете! Несрећа је то... за мужеве...

— Сада су опет заједно, муж и жена.

— О, тај Емилио, то је честит човек!

— Не бих ја то учинио.

— Тако се каже... али... ваља се препети у његове прилике. Гледајте, нећете ли га видети, због тога договора...

— Гледаћу, гледаћу. Ено Мариа Колоне...

— Дајте му знак да нас нађе, пошто дође цар...

— Видео је већ; одговара очима да разуме. Сада видим и Емилија Гваска...

— Је ли са женом?

— Јесте. Вечерас је много лепша него обично! Знате ли да му сада, када је видим, одобравам што јој је опростио?

— Јесте ли њему дали знак?

— Јесам, али бојим се да ме није видео.

— Онда ћемо га наћи после, чим цар буде прошао; све ће онда појурити у балску дворницу.

— Хоће ли се дуго играти?

— Свакако. Женске су, због ове свечаности, одушевљене за Кајзера. Моја кћи Марија остаће до неко доба ноћи...

— Чини ми се да ће моја жена знатно задоцнити. Чешљала се кад сам ја пошао.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Ах, та жене са својом тоалетом...

— О, ја јој оставим на вољу да задоцни колико год хоће, јер не чекам на њу! Тако нема свађе...

Из немачког посланства јављено је телефоном кнезу да се немачки цар са својом пратњом кренуо ка Неролиној палати. Десет је и по. Дворски церемонијал захтева да домаћин, који је почаствован владарском походом, дочека Његово Величанство у дворишту своје палате, у подножју степеница. Хладно је, веома хладно децембарско вече. Улице су забелиле од мраза. Кнезу Нероли је већ шездесет година, те то очекивање, на том оштром ноћном ваздуху, баца га помало у бригу и покрај све високе почасти која му се указује том царском походом. Римски патрицију слази дакле полако низ степенице своје величанствене палате, увијен у своју бунду, са шеширом на глави; његови синови, дон Маркантонио, дон Камило и дон Клементе, иду за њим у кратком размаку. На сваком степену с десна и лева стоје служитељи дома Неролина у свечаној ливреји; пажеви, с великим упаљеним светњацима у руци, образовали су круг иза кнеза Нероле и његових синова. Неролина палата је у улици Санти Апостоли; она је импозантна и свечана у својој спољашњој архитектури; двориште је веома пространо, огромно, с великим водоскоком на средини и венцем од малих зелених гредица око тог водоскока; са све четири стране тога дворишта протеже се трем: цела унутрашња архитектура подсећа на архитектуру палате Боргезе, која је тамо доле крај Тибра. Паоло, петнаести кнез Нерола, је висок, сух човек седе браде; синови му, који су између двадесет пет и тридесет пет година, личе на њега, али изглед им је мање аристократски и мање поносан но његов. Оковратник на његовој бунди је уздигнут, а они нису обукли чак ни врскапуте на свој фрак и гологлави су. Промичу минути у ћутању. Наједанпут вратар дома Неролина, дин у ливреји која се сва блиста у злату, удари трипут о калдрму својом великом палицом са позлаћеном јабуком, а са улице се зачу потмуло зврјање кола. Дон Паоло, кнез Нерола, збаци журно, младићском чилошћу, своју бунду и остаде у фраку с одличјима на грудима. Уђоше прва царска кола, у којима су крилни ађутанти; она по обичају обиђоше водоскок и зауста-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

више се пред степеницама. Из њих изиђоше први церемонијар и три официра у немачким униформама; поздравише се и сва четворица стадоше иза кнеза Нероле, да такође очекују. Уђоше друга кола и мало спорије начинише лук у огромном дворишту. Кнез Нерола пожури се колима, цар сиђе, скиде капу чим угледа римског патрицијa, који дубоко захвали његовом Царском Величанству на почасти коју чини дому Неролину. Испод бркова, који су охоло у вис заковрчени, цар се смеши. Затим се образова поворка. Полако корачају напред пажеви, носећи у руци величанствене сребрне светњаке, у којима горе мирисне воштане свеће; за њима иде у малом размаку царски церемонијар, затим, опет у извесном размаку, цар, с којим корача с леве стране, мало заостајући, кнез Нерола. Иза њих, доста далеко, ступају дон Маркантонио, дон Клементе и дон Камило Нерола заједно с целом царевом пратњом. Поворка се креће готово ћутећи и свечано степеницама. Монарх разговара мирно и весело немачки с домаћином и разгледа и посматра унаоколо отмену лепоту куће у коју улази. Горе, у последњем предсобљу, на самом прагу дворничких врата чека кнегиња Нерола рођена принцеза Текла од Салм-Салм. Одевена у бели брокат, носи она на власима затворену круну медиатизованих немачких принцеза; на брокатском корсажу има једно немачко одличје, које добијају жене високог рода, а груди јој краси веома богата бисерна огрлица. Њена коса била је некада плава, а сада је сасвим бела. Лице јој је непрозрачно бело и веома румено као и у свију Арминијевих кћери; крупна је и коштуњава; стас јој је, пошто је изродила синове, изгубио свој облик. Али при свем том у целој њеној појави огледа се велика госпођа. Чим се цар појави на вратима, пође му она у сусрет и веома дубоко се поклони. Весело, чило, узе јој он руку, галантно је пољуби и ослови је њеном титулом медијатизоване кнегиње:

— Ваше Пресветло Височанство...

Оркестар у предсобљу почео је већ, после првог поздрава, свирати немачку химну, у коју је Хајдн унео тако пространу и сетну величину, и њени свечано тужни звуци стадоше се разлегати по просторијама Неролиног дома. Далеко, у балској дворници, почиње и други, велики оркестар такође ту величанствену химну, у којој као да се изражава сва тужна и страсна, замишљена и тајанствена моћ немачке душе. Поворка се опет обра-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

зовала: висок, прав, у пуковничкој униформи гардијског кора, поносно издигнуте главе, цар и краљ Виљем даје руку кнегињи Нероли, да с њом прође кроз сјајно осветљене дворнице, дивно урешене зеленим биљкама и цвећем, дворнице, које на тој блиставој светлости показују сву лепоту својих старинских вајарских и сликарских творевина. читаво богатство своје уметничке покретности, тих и моћан историјски раскош. За царем и кнегињом иду кнез, синови, сродници, владарева пратња, и сви корачају полако, подешавајући свој корак према царевом. Цар иде лагано: он зна тајну тих приказивања, тих тихих шетњи по краљевским дворницама, по кнежевским дворницама; разговара, смешећи се, са својом дамом, а, међутим, гледа десно, лево, види на обе стране два дуга реда света, дама и господе, који га жудно гледају, који му се дубоко клањају и обарају очи, када их он погледа оним својим ведрим и сјајним очима. То је двострук ред жена, жена у отвореним и сјајним хаљинама, у белим и меканим хаљинама, нагих рамена која провирују из свиле, из чипака, из тила, нагих руку што излазе из тилова и велова, двострук ред плавих, црномањастих, смеђих, риђих па чак и белих глава, на којима се лепршају лептири, трепере бриљантске звезде и јасни полумесеци, на којима готово цвета најнеобичније цвеће, глава које су се погнуле под бременом густих угаситих власи, глава готово дечјих испод пенушавих ореола лаких плавих коврџица, глава које се клањају са страхопоштовањем, с дивљењем, можда с немом симпатијом према том цару, о чијој је храбрости, поезији и снажној вољи створена легенда, која се непрестано обнавља. Он погледа и загледа у жене, поздравља их с помало поносним осмејком, наставља свој ход уз звуке двеју далеких музика, од којих простране дворнице Неролине палате одјекују величанственим и дирљивим Хајдновим ритмима: и даме, у својим хаљинама најређих тканина, различитих боја, од најблажих до најјачих, клањају се готово до земље, и пред његовим погледом таласају се сва та женска лица у својој разноликој лепоти, различитих израза, и све се сија и прелива од дијадема, огрлица, накита. Ни најмањег жагора нити шапата докле он пролази, сем лаког шуштања свиле и кадифе приликом клањања, слабог звецкања сабаља из официрске поворке, те та тишина даје царевом ходу још јачи, још силнији израз.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Прибијене једна уз другу у дугим редовима, жене и младе девојке не прозборише ни речи, када је он наишао, када је пролазио; равнодушне према својим сусеткама, мислиле су само како ће оне видети њега и он њих, како ће га поздравити и он им отпоздравити. Међу њима је било и мушкараца, стараца и младих људи, који су се такође дубоко клањали владару. И у тој сјајној дворници Неролиног дома, из које се улази у балску салу, у оном великом празном простору што је створен у средини, како би могао проћи цар и краљ, срели су се, с једног краја дворнице на други, погледи једног човека и једне жене, који стојаху једно према другом, али растављени тим великим простором. Њих двоје су се познали, те се немо и укочено гледали. То беху Марија Гваско Симонети и Марко Фиоре.

Превео с талијанског
Михаило Добрић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ХРОНИКА

ПРОЈЕКАТ НОВИХ ТУРСКИХ ЖЕЛЕЗНИЦА

— Њихов стратегијски, економски и политички значај —

Влада Хаки-паше може забележити један успех велике и трајне вредности, а тај је — уговор са француском Генералном Режијом о трасирању железничких путова у Арбанији, Старој Србији и Анатолији. Нас интересују путеви кроз поменуте три балканске области и са њиховим значајем хтели бисмо да упознамо читаоца.

Звана Јадранска Пруга, по овоме пројекту, иде од наше границе (Мрдари) на Приштину, Призрен, па даље на југ долином Црнога Дрима до Дебра, одакле скреће на северо-запад долином раке Мата до Медуве и Скадра. Од Скадра она ће бити везана са Баром и, како по свему изгледа, са херцеговачком пругом, коју жели да продужи Аустрија од Зеленике до Бара.

Од Призрена до Дебра и Медуве ова пруга чини троугао, који чини пругу дужом од званога „српскога“ пројекта скоро за једну четвртину. Ово одступање од праве линије Призрен—Медува диктовали су Турцима исти разлози који су их у опште покренули на ово велико предузеће — т. ј. стратегијски. Стратегијски разлози руководили су их и да вежу ову и солунско-митровачку пругу са нашом границом, Приштина—Мрдари, ма да ова веза одговара потпуно и нашим жељама. Јер с турскога становишта, ако би рат одпочели Срби у тежњи да окрње турске поседе на западу Балканскога Полуострва, петовековни спор између нас и Турака опет би се решио на фаталном Косову, кад би његово решавање зависило само од нас

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

и Турака. Веза ова, Приштине са Мрдарима, има исти смисао и задатак који има веза са бугарском границом од Штипа преко Кочана и Царева Села.

С погледом на то што су српско-турски спорови знатно изравнани на штету једних и других посредништвом Аустро-Угарске, унутрашњи стратегијски значај ове пруге има много, управо несравњиво претежнији значај. Веза са Призреном, ако не онемогућава систематске буне северних Арбанаса око Призрена, Ђаковице, Пећи и Љуме, — она их осујећује унапред на неуспех. Исто тако и њено скретање на југ, до Дебра, као и даља њена веза са Јанином и Скадром на Бојани, значи утврђивање турске власти у свима центрима Арбаније, која се нагло почела еманциповати национално и која све јаче испољава тенденцију да заузме средишње место у сплету балканских питања, која нису друго до питања опстанка Турске у Европи.

Од каквога је и колико значаја ова пруга у овоме смислу, довољно је напоменути у какав је тежак положај ове године поставила Турску шака Малисора и колико је било потребно времена да она на граници Црне Горе скупи 40.000 војске. Исти је случај са ширењем арбанашког покрета у корчанском крају и Епиру.

Супротно тенденцији турско-аустроугарске конвенције од 1879 године, кад су Турска и Аустро-Угарска уговарале да се заједничким силама одупру „српској опасности“ са истока и запада, од стране Србије и Црне Горе, сад Турска бежи од додира својих шина са аустро-угарским на босанској граници. Турска није дала свој пристанак, да се Митровица веже са босанском пругом, јер ју је аустро-угарско суседство са Србијом, као и аустро-угарско ровење где се год може, у Старој Србији, Маћедонији и Арбанији научило памети. Али, не водећи рачуна о саобраћајним средствима у Новопазарском Санџаку, Турска као и да не мисли на оружани отпор сили која јавно тежи да помакне своју босанску границу на југ, према приликама и по могућству до Солуна.

Истина је, да њен посед између Јавора и Кома морају да чувају и бране по цену свога државнога живота две српске краљевине, Србија и Црна Гора, али овом по сили апсолутне неопходности стражарењу двеју српских држава њеног поседа Турска треба да иде у сусрет. Истина је такође, да ни ми, Србија и Црна Гора, још нисмо ништа озбиљно предузимали нити

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

смо могли до сада предузимати, да се ово стражарење олакша и ојача стварањем комуникативних веза између Србије и Црне Горе преко Санџака. Једна добра и сигурна цеста од Јавора до Виницке у овом погледу била би од неоцењене користи. Пар шина који би везао Србију и Црну Гору кроз Санџак на ком било месту од Митровице до босанске границе у политичкој и економској самоодбрани двеју српских држава од Аустро-Угарске, самоодбрана која је у исто време и заштита Турске, — равњао би се са читавим политичким-економском препорођајем Србије и Црне Горе. У овом погледу пруга Мрдари—Медува, поред свега њенога значаја за нашу извозну трговину, не може се равњати ни са једном осигураном цестом кроз Санџак.

Ми ово узгред напоменусмо с тога што рачунамо, да сад, кад је мрежа жељезничка у Арбанији, Ст. Србији и Маћедонији одређена и кад је Црна Гора ослобођена аустријских пута у свом Приморју, остварење *првобитнога пројекта* Црне Горе — продужење пруге од Вира до Колашина и Андријевице и веза с Митровицом на Косову — не представља никаквих политичких тешкоћа. У питању би била само рентабилност ове пруге, али с погледом на њен велики политичко-национални значај, капитал који би се на њу утрошио био би најпродуктивнији. Међутим нама изгледа, да би ова пруга издржала економску конкуренцију и са медувском и са херцеговачко-приморском пругом. Потребно је још дуго, врло дуго времена, да се у Турској осигура безбедност, ако се ово уопште да замислити, а трговина тежи да се што пре ослободи не сигурности. Независно од тога што би овај пут — Митровица—Колашин—Бар био *најкраћи* за излаз на Јадранско Море, због опште несигурности у Турској трговачка кретања Балканскога Полуострва тежила би да се што пре ослободе ове несигурности и радије би се кретала к Бару него к Медуви. Осим тога, од Солуна до Бара, а већ да и не напомињемо Србију, невичне туђим језицима трговце упућује само знање српскога језика барској луци. Веза Бара са Скадром имаће само локални значај, а међутим нама у Србији потребан је непосредан излаз на српско слободно море, *потребно је да од Бара створимо националну полазну тачку за светску трговину по слободноме мору*. Без помоћи Србијине ово Црна Гора не може учинити.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Остављајући позванијим од нас да о овоме воде рачуна, да се вратимо прегледу осталих пруга.

По реду долази пруга која иде од бугарске границе, негде око Царева Села, па даље преко Кочана, Штипа, Градишта и Прилепа до Битоља. Бугари су врло незадовољни овим пројектом. То је разумљиво. Они су из чисто политичких побуда упорно радили да вежу Ћустендил преко Куманова са Скопљем. Они су хтели да оваквом везом ојачају свој политичко-културни утицај у северном делу Скопске Старе Србије, поред наше границе, и у исто време олакшају, у случају рата са Турском, кретање своје војске вардарском долином. Ово није одговарало турској стратезијској рачуници; Турској је потребно било омогућити што брже концентрисање румелијских корпуса на југозападној граници Бугарске. Кад се сагради ова пруга, Кочани ће добити стратегијски значај Једрена. Незнатне су за Бугарску економске добити од ове пруге, пошто се њена извозна трговина не нуждава у лукама Јадранскога Мора, као што ће незнатан бити њен економско-политички утицај на своје политичке присталице у Маћедонији и Скопској Старој Србији у сравнењу са стратегијским преимућствима за Турску ове пруге. С погледом на економско-политички значај целе пројектиране железничке мреже у Маћедонији, значај који се не поклапа с интересима Бугарске, бојати се, да Бугарска не убрза ток своје агресивне политике према Турској.

За маћедонско становништво од великога је економског значаја веза ових двеју првих пруга. Оне ће бити везане од Битоља преко Ресна и Охрида у Дебру. Овом је пругом везан Солун са Медувом, Јегејско Море са Јадранским. Кад се овоме дода пруга која ће ићи од Охрида на југ, преко Корче и Коније на Јанину и даље до грчке границе и Јадранскога Мора код Гумнице, чиме су задовољени стрателијски захтеви Турске према грчкој, онда је цела мрежа од колосалнога значаја.

Економско експлоатисање богастава Арбаније, Ст. Србије и Маћедоније овим пројектом осигурано је. Ове ће богате покрајине, ако политичке прилике допусте, нагло економски кораknути, нарочито Маћедонија. Њеном географском центру, „Маћедонској престоници“ — Битољу предстоји сјајна будућност. Он је полазна тачка централне Маћедоније за везу ове са двоструком везом с Јадранским Морем на турској територији и са везом с Црном Гором и Грчком, а осим тога још и за везу са

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Бугарском, поред старе везе са Солуном. Исто тако и Охрид постаје један важан трговачки центар. У њему се спајају битољска и јанинска пруга да се у Дебру споје са северном јадранском железницом. Дебар на тромеђи између Старе Србије, Арбаније и Маћедоније добија још виши значај него Битољ, јер он постаје саобраћајни центар за целу „Румелију“, како Турци називају ове три своје области. Преко Дебра има да прође и наша извозна трговина за Италију, Француску и Енглеску. Преко Дебра има да прође све што буде упућено из Русије и Румуније преко Србије за пристаништа Јадранскога Мора.

Ако политички догађаји не омету ово велико турско предузеће, што је врло вероватно, онда ће се изменити и политичко стање у овим областима. Ово ће бити велики економски препорођај за све народности које живе у Маћедонији, Ст. Србији и Арбанији, а материјално благостање рђав је помагач онаквих „револуционарних“ предузећа, каква су се до сад испољавала у овим покрајинама. Саобраћајне везе и економски препорођај несумњиво је да ће припомоћи да се национална свест народа који живе у овим крајевима развије и очисти од талога пропагандских лажи, које су могле пуштати своје бледе коренове у тами незнања и страха у недавној политичкој прошлости Турске. Одмах, чим се приступи трасирању ових пруга, а трасирање по уговору мора да се заврши у року за 16 месеца, радници из разних крајева доћи ће у додир и свој ће свога познати. Десетине хиљада радника, који сваке године иду на „гурбетлук“ у свет, нарочито у Америку, наћи ће зараде при грађењу ових железница. Практични дух Маћедонаца, култивисан остацима старих римских и византијских колонија, умеће искористити све што пружа могућност зараде.

Ако ишта може оживети пропалу веру у младотурски режим код свију народносних елемената у овим крајевима, то је несумњиво остварење овога великога пројекта.

Јачањем ауторитета државне власти, које омогућава оваква комуникација, међусобно мешање становништва, које ће пробудити и очистити од наноснога талога народно сазнање, могућност мирнога напретка, приватнога и народноснога, све ово скупа одазваће се веома јако на „равнотежу“ пропаганда у овим областима. Куповање живих душа по рецепту Гогольевих мртвих душа постаће немогућно, или у најмању руку биће сведено на минимум, ако би политичке прилике допустиле да се народ у

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

овим крајевима мирно развија, у шта ми, понављамо, мало верујемо.

У овом погледу досадашњи искључиво срећни положај Бугарске пропаганде на челу с Егзархијом изменио би се. Несумњиво је до очигледности, да је „словенски елеменат“ централне и западне Маћедоније — чисто српски. У смислу наше лојалне и по свему оправдане жеље, да одржавамо културне везе са свима Србима, овакво стање ствари у Маћедонији ишло би у нашу корист. Јер кристализација националне свести у Маћедонији значи ослобођење народне душе од окова бугарске и грчке пропаганде, који су много тежи него што се код нас мисли. Јер рад Срба из Турске на повраћају отетога путем пропаганде дела нашега народа општој народној заједници срета се са тежим и несавладљивијим препонама него што је „четничка пропаганда“. Повраћај сваке породице у Маћедонији народној заједници значи лишавање те породице цркве својих предака, гробља у коме су сахрањени сви мили и драги, пословних и рођачких веза, чиме се и да објаснити држање уз Екзархију или уз Патријаршију Срба који не крију да су Срби.

Ове вештачке замке, ова пропагандска пута могу попуцати само културним развитком свију маћедонских Срба. Пројект ових турских железница иде у сусрет овој народној потреби, која је у исто време и једна од највиших потреба турске државне политике. Као што се наши економски интереси поклапају с турским у питању о везама северне јадранске пруге, тако се наши и турски интереси поклапју у смислу економско-културнога развитка становништва у овим покрајинама, што не иде у рачун ни Бугарској ни Грчкој, нарочито првој која од сада има само да губи од онога што је стекла упорним радом на стварању новога бугарскога елемента на рачун наше народне заједнице.

У најмању руку, с претпоставком да ће политичке прилике допустити да се становништво ових области мирно развија, ова мрежа железница мора мењати начине пропагандскога рада. У смислу јачања народносних веза балканских држава са народима своје расе у Турској економске везе имаће одсудан значај. Поред све непрактичности наше расе, Срби су ипак добри трговци. За трговачка предузећа у Ст. Србији, Маћедонији и Арбанији, која ће омогућити грађење ових путова, отвориће се нашим капиталистима и трговцима широко поље

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

за рад. Истина је, да ми мало имамо слободних капитала у Србији, али ипак односни економски напредак у Србији и лако добијање страних капитала за економска предузећа у њој омогућавају наш економски утицај на нашу суседну браћу у Маћедонији и Ст. Србији. У толико пре што ће, кад се овај пројект оствари, наша извозна трговина кренути к обалама Јадранскога Мора. Овај утицај био би двострук, кад би се остварио првобитни пројект Црне Горе, о коме је раније било говора.[1]

На завршетку да напоменемо, да је грађење ових пруга материјално готово осигурано. По уговору с Генералном Режијом зајам за грађење пруга даће француска финасијска група на челу са Отоманском Банком. Ген. Режија осигурала је себи првенствено право за грађење ових пруга при једнаким понудама, а за трасирање добиће по 30 т. л. на километар.

М. П. Цемовић

[1] Географски радови г. Ј. Цвијића имали су одсудан значај на наше раније држање у овоме питању. У приватном разговору наш уважени научар потпуно се са мном сложио о значају ове пруге по нашу националну ствар. Желети је, да он и јавно искаже своје ауторитетно мишљење.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Francesco Corridore: **Le relazioni economiche dell' Italia con gli stati balcanici**. Estratto dalla Rivista Internazionale di scienze sociali. Roma, Unione Editrice, 1911.

У моменту све тешњих веза и све јачег зближавања тежња, потреба и интереса Италије и нашег племена, треба забележити и појаву ове књижице. То нам налаже важност питања које третира. Њен значај оснажава факат привођења крају по нас предсудног питања трансбалканске жељезнице. Сан Ђовани ди Медуа је друга страна пловног парка ка Бари-у, свакако једно од најживљих талијанских трговачких пристаништа. Интензификација трговинског обрта Италије са Балканским земљама је све сталнија. Она је била незнатна и успорена само неповољним саобраћајним средствима и непознавањем реципрочних прилика и потреба.

Ово доказује и госп. Д-р Тодоровић у својој документираној ћудициозној студији „Сточни трговi у Италији". Важност нашег увоза у Италију је истакнута фактом, да смо ми, одмах после Аустрије, на првом месту као увозник стоке у овој земљи од 35 милиона становника, само после две три године покушаја и то са крајње заобилазним средствима за пренос. Ослобођени од Аустрије новом жељезничком пругом, наши економски одношаји са Италијом поћи ће гигантским кораком реципрочним познавањем трговa и њихових локалних потреба. Поред за овај циљ специјалних институција: консулата, берза,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

штампе, приватних и државних института за обавештавање и подстрекавање у овом циљу је од нарочите вредности и посебна, монографска литература.

Ово је и циљ горњег дела, да са гледишта економне географије упозна уже заинтересовану и ширу талијанску поблику са главним артиклима увоза и извоза саобразно потребама, обилности и потенцијалности консума појединих тржишта. Да ће Италија са великом пажњом узети маха у трговинским односима са Балканом у опште а са нама на посе, у то нас уверавају њена непосредна близина, њене политичке аспирације, њене везе, велики полет њене индустрије — њене потребе; у то нас уверава и факат да се у Француско-Талијанско-Руско-Српском синдикату за конструисање трансбалканске железнице, талијански капитал, а према томе и глас налази на другом месту. Као симбол латинске генерозности, црвене гарибалдијске кошуље су биле увек готове да нашој нацији у помоћ дођу, и као илустрација економске моћи Италије, талијански капитал препорађа индустријски, саобраћајно и социјално другу независну земљу нашег племена — Црну Гору. И на врху њене Воловице, гордо се показују две куле Марконијеве безжичне телеграфије, као симбол триумфа ослободилачког латинског генија: јер пре ње Црна Гора је и телеграфски била потчињена Аустрији будући су све њене телеграфске комуникације имале пролазити жицом Трст—Котор све до инсталације радиотелеграфије Бари—Ативари. Нека би се овај симбол триумфа латинске науке са воловичког врха, распростр̈о и у другим видовима и на остале крајеве несрећног и усамљеног српског племена...

*

Ово је једна монографија од 50 страна која обухвата све балканске земље почевши од Црне Горе и Србије па, редом на Бугарску, Румунију, Грчку и Турску. Нема претензију да буде један исцрпни консуларни реферат као на пр. онај изврсни Otto Kesslen-a за Србију (Serbiens wirtschaftliche Verhältnisse) али за један vue d'ensemble целог балканског полуострва је један драгоцени прилог за упознање и обавештење у материји међународне трговине. Писац је црпео податке само из анала Movimento Commerciale del Regno d' Italia и из неколико уџбеника еко-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

номне географије, — отуда скромност списа у детаљности и потпуности. Аустро-немачки подаци би му били веома корисни у недостатку познавања језика балканских народа. Овде се истиче потреба издања од наше стране на талијанском језику редовних периодичких исцрпних реферата о нашој производњи. Овде се истиче огромни значај Међународног Аграрног Института у Риму, у коме смо ми само формално а не и ефективно заступљени, док, међутим овај институт, између осталог, и поставља себи за задатак да регулише и пропорционалише исцрпним информацијама продукцију и промет аграрних продуката.

За Србију, давши преглед њене територије и становништва, његових занимања, особина и здравствености и њеног политичко-географског положаја, наводи енумеративно које су индустрије у њој развијене и који су продукти извожени и увожени у Италију. На страни 11 вели: „Недовољно јаком нашем промету са Србијом су многи узроци, а најглавнији је онај, што наши производници у опште, непознавањем, мало воде рачуна, о овом важном тржишту, а о чијој се вредности другде води рачун. Интензификација наших економних одношаја са Србијом настаје нарочито после 1906, тако да проценат увоза у Италију скочи на 2,12 и извоза на 1,71, према 1,47 и 0,09 у 1905 г. Српски увоз у Италију је представљен стоком и дрвенаријом, сировином, текстилним материјалима, биљним и сточним продуктима. У утркивању међу државама на српском тржишту у 1906, Италија је успела да задобије известан прираштај, који, међутим, остаје незнатан према економској моћи Италије и симпатијама које она ужива у Србији. Повећање српског увоза у Италију је последица прекида трговинских одношаја са Аустро-Угарском. Но отварање нових путева, — јужних и југозападних — обезбедиће потпуно развитак српском извозу ослободивши се инквизиција моћне суседне монархије. Многобројне већ сграђене унутрашње и у пројекту спољашње жељезнице, ставиће у везу Србију са централном Европом с једне и са морем с друге стране. Економна политика Србије улази, дакле, у једну нову епоху“. Први знаци овога су огромни увоз српске стоке у Италију и учестано крстарење талијанских трговаца у Србији као и отварање Итало-Српске Банке. Дајмо цифре увоза и извоз Италије са балканским земљама у 1909 год.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

	у хиљадама лира	
	Извоз из Италије	Увоз у Италију
Црна Гора	1,314	147
Србија	1,328	180,971
Бугарска	1,179	1,496
Румунија	1,077	606
Грчка	188	140
Турска	278	289

Али ово су само цифре за 1909 г. и из изложених табела, видимо да према збиру последњег деценијума процентуално према нашем увозу у Италију долазимо на треће место (после Румуније и Турске). Писац излаже за сваку од балканских земаља вредност њихових специјалних трговина обележивши им варијације као и разлику према природи продукта, назначивши економске услове ових земаља као и разлоге које детерминишу повећање или опадање обрта. Даље, цифре нам показују да је према светској трговини Италије проценат балканске у 1909 само 7,2 (у 1906 је 9,5), и да је увоз са Балкана јачи од извоза. Како пак $^2/_3$ (70%) талиј. трговине је европска, то се налаже неминовна потреба интензификовати овај обрт са Балканом. Поред осталих, горе наведених узрока који ометају овај развитак итало-балканске трговине, један од главних је и услови талијанске продукције, која је у појединим артиклима (шећер, спирит и машинерија) недовољно развијена да би могли каквоћом и количином конкурисати истим артиклима Аустрије, Немачке и т. д. Међутим у текстилним артиклима Италија снажно конкурише изнад свију осталих на Балкану; непосвећеност талијанске продукције у потребама балканских тржишта је други узрок; а најпретежнији, изгледа да је онај у недовољности саобраћајних средстава: Италија на Јадранском мору располаже само само са две компаније (Венецијанска и Пулијска) које треба да противстави туцету аустроугарско-хрватских (Loyd, Ungaria, Adria, Levant, и т. д.). Будући пак, да модерна политичка економија сматра емиграцију и имиграцију становништва из једне земље у другу као уступљена или задобивена продуктивна добра и срдства за производњу, писац излаже и стање италијанске емиграције у поједине балканске земље, која је, у осталом, сразмерно према другим земљама, веома слаба.

*

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Од дужих дисертација за доказ важности по Србију питања које ова књига третира ослободиће нас цитирање неколико редова са компетентне стране... „Наша економна независност јесте залога наше политичке будућности, јер без срестава за живот нема слободе... Нема рационалног земљорада без блиских пијаца, а ове индустрија ствара. Догод наш сељак мора посредством трговине да за своје сировине тражи далеке пијаце, све дотле он мора и јефтиније да даје производе своје, јер они могу добити само ону цену, која на страним пијацима влада и то по одбитку свију преносних трошкова и трговачких добити до на лице места. Све дотле наш сељак није у стању да боље и скупље алате и методе примењује у привреди својој... (Др В. Вујић: „Наша Економна политика“ 1883). Научна вредност ових редова је, с обзиром на време када су биле изречене, само потенцирана нашим најновијим приликама. — Још две речи само с обзиром на бојазан оних који Италији приписују експанзионистичку политику на Балкану, која би по нас била друго издање северног нам непријатеља, освојилачког и продирућег пангерманизма. Не можемо на овом месту говорити о основи, условима и будућности спољне политике Италије, али покажимо са неколико речи неоснованост ове бојазни. О завојевачким пројектима Италије на Балкану не може бити ни говора. Ако она кад кад и покаже који симптом у овом случају, ово је ако не ради парадирања једне европске силе која треба да се конформише осталим, нарочито из легитимне бојазни од аустријске флоте која и поред своје бројне инфериорности испресецаном, брдовитом, фјордовском далматском обалом може увек талијанској флоти jouer un sale tour; јер талијанска обала на Јадранском Мору је потпуно изложена и нема нигде неопходног бојној флоти наслона (punto d' appoggio), повучености и апровизирања. А ефективно пријатељство двају „Савезника“ је довољно познато, док се аустријска флота све више ојачава, сигурно против турске или... грчке „флоте“... Спољна завојевања у традицији и у суштини својстава расе мало су својствена латинима у опште, а Талијанима најмање. На против осећај интернационалне и социјалне правде је у њих најразвијенији. Милитаризам у правом смислу ове речи, који је један од главних фактора германског завојеваштва, у Италији не постоји; то нам доказују и њени порази у ратовима за ослобођење, они у колонијалним покушајима, и неспремност

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

њене садање убојне снаге, којој, у осталом многа унутарња питања имају да претходе. Највећи талијански ратник, Ђузепе Гарибалди, по свршетку ратова, повлачи се на своје пољско добро где идеалише и снује пројекте светског мира. Тако исто и његови војници. Јер Италија не снива никакав велики revanche, нити има силу традиција наполеонских победа, који у Француској још одржавају извесну дозу милитаризма.

Немања Р. Вукићевић

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

БЕЛЕШКЕ

Наука.

Основе за географију и геологију Маћедоније и Старе Србије. — Изишла је из штампе, у издању Српске Краљевске Академије Наука, трећа књига монументалнога дела г. д-ра Јована Цвијића, проф. Универзитета „Основе за географију и геологију Маћедоније и Старе Србије, с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, у Тесалији и Епиру". (У Београду, штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1911. У 4⁰, стр. VIII + 689 до 1272, са 24 географске и геолошке карте и фотографије изван текста и са 71 профилом и скицом у тексту. Цена ?).

Г. д-р Цвијић је много времена провео у Маћедонији и Старој Србији ради научног проучавања ових двеју српских земаља. Он је главну пажњу обратио на географске и геолошке прилике у овим земљама, стога је ова књига препуна нових и поузданих опажања и констатовања у том погледу. Али је, поред тога, г. д-р Цвијић поклањао особиту пажњу и другим приликама у тим крајевима Балканског полуострва, а нарочито антропогеографским и етнографским особинама тамошњега становништва. Како пак он располаже ретком подобношћу да уочи оно што је карактеристично, типско, у животу народном, а уз то улаже особити труд и старање да све провери својим сопственим посматрањем и искуством, његова се опажања одликују не само обиљем нових података и констатација, већ и потпуном поузданошћу.

Ово дело г. д-ра Цвијића ни у ком случају није обична појава у нашој научној књижевности; његов значај није ни у ком случају тренутан и пролазан. Његови резултати у геолошком испитивању могу се изменити једино изменама у геолошким приликама тих земаља. Она се свакојако могу допунити каквим детаљнијим проучавањима, али ће основни резултати његови несумњиво остати. Географски је део тако исто пун нових података и потпуно поузданих података. Читалац ће у овој књизи наћи свестрани опис географских објеката (планина, река, језера и т. д.); наћи ће тако исто свестрани опис климатских прилика, биљнога и животињскога света, затим нарочито занимљиве податке о становништву, његовим националним особинама, његову животу у свима правцима. Особито су интересантне белешке о привреди, занатима, трговини, саобраћају и т. д. Једном речи: ова књига д-ра Цвијића писана је и написана тако да без

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ње не може ни научник, ни природњак, ни историк ни политичар.

О Маћедонији и Старој Србији у последње време нарочито, много је писано. Библиографија о овим двема српским земљама била би велика књига. Ту би се нашло књига од писаца од сваке руке, и по спреми и по тенденцији. Има много књига, које су писали озбиљни научници, којима је — приликом писања — лебдела пред очима само научна истина, којој су они посветили свој живот и рад; али је далеко већи број оних књига, које су писали људи са нарочитом политичком тенденцијом, људи који су имали да бране овај или онај политички систем или правац било балканских било других јевропских политичара или држава, или да бране и правдају различите тежње и аспирације на те земље. Што се тиче књига, које су писали прави и озбиљни научници, оне су већином непоуздане, јер су их писали научници који су врло ретко писали на основу сопственог посматрања. Већина тих писаца служила се литературом доста непоузданом. Што се тиче књига и чланака писаних са нарочитом тенденцијом, по себи се разуме да се њима не може поклонити особита, па често никаква вера. Извртање и фалсификовање стварних чињеница из садашњости и прошлости, то је најчешћа ствар која се у овим књигама мора на свакој страни налази. Озбиљне, поуздане и свестране студије, од научника који би ове земље прошао унакрст, који би зашао у сваки кут, све видео, све испитао дубоко и свестрано, до појаве ове студије г. д-ра Цвијића заиста није било. Г. д-р Цвијић је први таку књигу написао. Ми се Срби можемо поносити тиме што се у српској књижевности налази данас најбоља и најобјективнија књига о Старој Србији и Маћедонији. **М.**

Neinrich Nanau: **Triaskarte der Habsburger Monarchie.** Massttab 1 : 1,500.000 K. w. k. Hofkartographie Anstalt G. Freitag u. Berndt. Wien, 1909. — После анексије Босне и Херцеговине у Аустро-Угарској се почело расправљати о томе, коме треба да припадају новодобивене земље. Том приликом се јавила идеја о тријализму, чији је поборник и аутор ове карте. Тријалистичка Аустро-Угарска, како се у картиној пропратници истиче, састојала би се из једне југословенске, једне мађарске и једне немачке краљевине. Нова југословенска краљевина би обухватала Босну с Херцеговином, Далмацију, Хрватску са Славонијом, Крањску с деловима Корушке и Штајерске јужно од Драве, Горицу с Градишком, Трст с околином и Истру. Угарској, која би тиме изгубила Хрватску и Славонију, дала би се Галиција, Буковина и пољски део Шлезије.

Сама карта представља изложено политичко схватање. Она има једино ситуацију. Површине побројаних земаља, које би чиниле југословенску краљевину, остале су беле; границе ове краљевине обојене су плаво, а границе њених саставних делова извучене су црним цртицама; железнички путови и реке извучени су линијама црне боје; још су унесена имена неколико планина, имена варошн и села.

Б. Милојевић.

Књижевност.

Милан Шевић: **Дечја књижевност Српска.** — Из 274 и 275 књ. „Летописа“ Матице Српске оштампан је у засебну књигу чланак д-ра Милана Шевића „Дечја књижевност српска. Оглед историјскога прегледа“ (Нови Сад, 1911. У 8⁰, стр. 71. Цена 1 круна). — У овој књизи налазимо врло мар-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

љиво срећен историјски преглед дечје књижевности, и преведене и оригиналне, српске до наших дана. Уз то писац се упушта и у оцену књижевне вредности рада појединих, махом знатнијих, радника на дечјој књижевности. Његов је суд у главном тачан, што доказује да је писац ову литерарну врсту код нас пажљиво и довољно проучио. На завршетку ове своје расправе д-р Шевић даје општи суд о данашњој дечјој књижевности и радницима, који на тој књижевној грани раде. Његов суд није ни најмање повољан, али је несумњиво тачан. Чика-Јовини и Чика-Стевини наследници не пишу сада за децу да их само поуче и поправе, већ да би на тај начин штогод и зарадили. На тај се начин дечја књижевност јавља као згодно поље за рентабилитет. Разуме се да то иде на штету садржине дечје литературе. Д-р Шевић не критикује само; он предлаже и начин како ће се поправити оно што се покварило. Не би било рђаво да се наши писци разних ствари за децу, осврну на ову књигу д-ра Шевића.

М.

Књиге за народ. — Као 140 свеска збирке „Књиге за нааод“ коју издаје Матица Српска у Новом Саду штампане су приче „Кроз трње и цвеће“ (разне приче из живота), које је написала Даринка Буља рођ. Косићева. Овде су четири приче, управо бојке: „Звездана“, „Љуљашка“, „Сан и предосећај“ и „Анђелка“. — Приче ове немају апсолутно никакве књижевне вредности. Оне су сентиментални изливи срца једне доконе госпође, која као да нема пречег посла него пише књиге. Ниједна од ових прича није за народ. Што су оне ипак штампане у збирци „Књиге за народ“, то нам тешко могу објаснити и сами чланови Књижевног Одбора Матице Српске.

Једина збирка која је за последње две године штампана у овој збирци и која потпуно заслужује то место јесте књига „Ускоци у народним песмама“ коју је спремио Тихомир Остојић (штампана као 141 и 142 свеска). У овој лепо уређеној збирци штампано је 16 најлепших ускочких песама. Из њих читалац доиста може видети и познати „све тегобе, све племените и сурове стране ускочког живота“. На крају је, у додатку, кратка и лепо написана историја ускочког живота, од самога уредника. —

Раније, пишући о једној књизи из збирке „Књиге за народ“ („Под видом нових идеја“, од Милана Андрића. „Дело“ за септембар 1910 год. стр. 475—478), ми смо напоменули да се у збирци „Књиге за народ“ не штампају увек књиге које доиста могу народу дати неке поуке и паметне забаве. На ту напомену као да није Књ. Одбор Матице Српске обратио своју пажњу. Ми је, стога, понављамо поводом напред споменутих прича „Кроз трње и цвеће“ и препоручујемо Књ. Одбору да таке књиге избегава, а да прима књиге паметно изабране и савесно уређене као што је ова збирка од Тих. Остојића.

М.

Тодор Стевановић Виловски **Стари Београд**. — Из „Срп. Књиж. Гласника“ прештампао је у засебну књижицу г. Тодор Стефановић Виловски своју монографију „Стари Београд. Постанак и развитак српске вароши и културне и друштвене прилике у њему (1820—1850“) Београд, 1911. У 8⁰, (стр. 52 цена ?). — Г. Т. Ст. Виловски спремио је историју Београда од најстаријих времена до данас, и ту ће књигу, како се чује, издати београдска општина. Ова је књижица по свој прилици један одељак из те историје, али свакојако један од нај-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.unilib.rs

занимљивијих. Овде се врло прегледно, са доста занимљивих и досад широм читалачком кругу потпуно непознатих појединости, излаже живот у Београду од 1820 до 1850 године. У исти мах, по овој се књижици може закључити, да ће и поменута велика историја Београда бити савесно и зналачки израђено историско дело.

М.

Љуб. М. Митровић: **Милентије Никшић.** — Из „Весника Српске Цркве" оштампао је Љубомир М. Митровић, свршен богослов, своју лепо написану историску расправу „Милентије Никшић, епископ шабачки". Расправа је ова израђена по већ познатој грађи, али је писац којекуда растурене податке лепо средио и дао занимљив и доста потпун преглед живота и рада овога знаменитог човека из доба другога устанка.

Економска еманципација Србије. — У органу париског Друштва за трговачку географију (Soicété de Géographié Commerciale de Paris) у свесци за јули ове године штампан је чланак Гастона Гравјеа под натписом „L' emancipation économique de la Serbie". Писац у кратким, али поузданим подацима документованим, потезима излаже економску борбу Србије са Аустријом од 1906 до 1909 године, из које је борбе Србија изишла као победилац, успевши да свој извоз упути на друге стране и да се на тај начио ослободи аустро-угарског шиканирања. Гравје је овим чланком учинио српској трговини велику услугу, упознавши српске економске прилике са Западном Јевропом. За то му дугујемо особиту захвалност.

О напреднијем пољопривредном раду наших манастира — Д-р Милан З. Влајинац држао је на овогодишњој скупштини Монашког Удружења предавање „О напреднијем пољопривредном раду наших манастира", и то је предавање из „Тежака" оштампао у засебну књижицу. Д-р Влајинац излаже шта треба учинити па да огромна имања манастира у Србији доносе далеко више прихода него што сада доносе и, нарочито, да привреда на манастирским имањима буде углед околини. Предлози, које је он изнео у овом предавању, могућно је у сваком погледу остварити, и то је велика и света дужност оних који рукују овим огромним имањима. Али, како се чини, лепе жеље д-ра Влајинца остаће још позадуго глас вапијућега у пустињи.

Анегдоте из живота српских књижевника. — У веома укусном издању књижаре С. Б. Цвијановића штампана је књижица проф. Андре Гавриловића „Седамдесет анегдота из живота српских књижевника" (Београд 1911, у м. 8⁰ стр. 84. Цена 1 динар). Проф. Гавриловић објавио је у овој књижици по две, три и више анегдота о овим српским књижевницима: Доситију Обрадовићу, Јоакиму Вујићу, Лукијану Мушицком, Јовану Дошеновићу, Вуку Ст. Караџићу, Сими Милутиновићу, Димитрију Давидовићу, Димитрију Фрушићу, Милошу Светићу, Василију Лазићу, Ђорђу Малетићу, Петру Протићу — Сокољанину, Бранку Радичевићу, Богобоју Атанацковићу, Ђуру Даничићу, д-ру Јосифу Панчићу, Љуб. П. Ненадовићу, Ђури Јакшићу, Милану Ђ. Милићевићу, д-ру Милану Јовановићу, Влади М. Јовановићу и Стевану Сремцу. — Писац каже да су у ову књижицу ушле само оне анегдоте за које држи да их је он први објавио раније или да то сад чини. Било ово тачно или не, писац је добро учинио што је ову збирку спремио и издао. У њој има доста веома занимљивих причица, које

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

могу служити као грађа за личну карактеристику наших књижевника, разуме се — само ако су колико било аутентичне.

Различности.

Становништво Бугарске и Аустрије. — Становништво Краљ. Бугарске износило је крајем 1910 год. 4,329.108 душа, док је 1887 год. овај број 3,154.375. Прираштај за 23 године износи дакле 1,213.733, што одговара прираштају од 21,7% у овом времену. У ствари је прираштај хришћанског становништва још већи, пошто се за ово доба иселио знатан број мухамеданаца. (Geographische Zeitschrift, XVII Jahrg, 4. Heft, стр. 220).

Становништво аустро-угарске монархије према попису од 31 децембра 1910 год. износило је 47,418.598 душа, од чега је 28,567.898 долазило на аустриску, а 20,850.700 на угарску половину монархије. Од 1900 год становништво Аустрије се увећало за 2,417.190 или 9,2 процента а становништво Угарске за 1,596.000 или 8,3 процента. У обе раније деценије прираштај становништва у Угарској износио је нешто више од 10 процента; садање опадање процента је последица исељавања у Америку, које је за последњих десет година било јаче него раније. Најјачи прираштај у Аустрији показали су Трст, Истра и Доња Аустрија. Укупно цивилно становништво Босне и Херцеговине износи 1,895.673 лица, што, према попису од 1895 год., значи прираштај за 326.591 или 20,89 процента. Целокупно становништво Беча износило је 2.030.803 душе, од чега је 98.400 било Чеха. Године 1900 износило је укупно становништво Беча 1,974.000 са 102.970 Чеха. (Geographische Zeitschrift, XVII Jahrg., 5. Heft, стр. 281).

Б. М.

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Чика Љубина улица бр. 8)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЛО

КЊИГА 60. СЕПТЕМБАР, 1911. ГОДИНЕ СВЕСКА 3.

ХРОМИ ИДЕАЛИ

— М. М. Ускоковић —

ГЛАВА ПРВА

Нов живот

У почетку пролећа године 1899, један млад човек заустави две девојке на улици, ословивши једну од њих:

— Кајо!

Девојка, која се звала Каја, трже се, осмехну весело и пружи младом човеку руку.

— Ах, ти си, Чедомире! Откад те нисам видела — рече му она и зарумени се без некога нарочитог разлога.

Она друга девојка поцрвене такође чак до првих праменова своје смеђе косе, и учтиво оступи неколико корака да не би што сметала својој другарици у разговору са непознатим човеком.

Оне обе училе су девојачку школу у Београду и спремале се да је сврше тога лета. Носиле су дугу црну кецељу, прост шешир, сукњу испод колена, ципеле изнад чланка, и притискивале су по један свежањ књига на своје груди... на своје мале девичанске груди, које су се стидљиво оцртавале под глатком материјом кецеље.

— Пише ми мајка да си јој обећала неку мустру за вандтепих... шта ли! Па те молим. Ја имам да јој пошљем своје старе чарапе, па ми она рече да то уједно пошаљем.

— Јесте, врло дивно! Тек што је стигао у Београд!... Да ти представим: моја другарица, Вишња Лазаревић. Замало не заборавих!... А шта ради тетка?

Млади човек, с прилично вештине, а с много поштовања, скиде свој шешир који је већ губио форму.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Чедомир Секулић, философ друге године — рече мукло и поклони се дубоко, очекујући да му девојка пружи руку.

Вишња корачи неспретно, укоси се стидљиво и пружи руку, упрљану мастилом. Један унутарњи пламен запали њене дотле безизразне плаве очи од задовољства које се налази у овим церемонијама само кад се има седамнаест година.

У овом представљању, Чедомир заборави да га рођака пита о здрављу његове мајке, те се врати на прво питање:

— Кад ћеш ми то дати? Морам чарапе послати још сутра, јер...

Ту се трже, погледа у Вишњу и претпостави да не доврши реченицу него да говори и даље о овоме и сувише реалистичном предмету који опомиње на крпеж и зној.

— Хајде да ти сад дам. Не станујем далеко. Видиш, болан, рођаци смо, а још ниси био код мене. Да само знаш како ми је леп стан. Гледа на улицу. А и баба је добра. Прича ми како је било кад је била млада, описује ми беседе код Златног Крста и тврди да ја личим на њеног сина који је умро као питомац Војне Академије — чаврљала је рођака.

Секулић пређе помпезно с десне стране обе девојке, начини каваљерски слатку и у исти мах скептичну мину на лицу и продужи пут са рођаком и својом новом познаницом. Кад би Каја престала да чаврља, он је покушавао да занима своје даме. Очевидно је било да се напрезао.

Али Вишња то није опажала. Она је била нова за оваква друштва. Можда је то био први мушкарац који јој је био представљен. Одрасла у затвореној паланачкој кући, где се прима два три пута у години и са браћом млађом од ње, она се могла само дивити Секулићу.

И доиста, Чедомир јој се свидео. Он јој се учинио паметан човек, искусан каваљер и младић око кога се девојке завађају. И док је млади човек причао неки занимљив догађај и млатарао рукама, Вишња се смешила и мислила:

— Како уме лепо да одржава конверзацију, а ниједанпут да постави какво банално питање, о времену на пример!

Међутим, било је врло лепо време. Пролетњи облаци су блудели преко неба које је дошло угасито по заласку сунца. Теразијско кестење се заодевало у широко, мањаво лишће и заклањало ружне престоничке куће, чији остарели зидови изгледаху као да се противе пролећу и напретку.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Овај наш Београд се неће никад уредити — говорио је млади философ. — Ето, ја сам провинцијалац, а изгледа ми да се овде нема већег осећања удобности, лепоте, културе једном речи. Кажу да је ова варош по своме положају, после Неапоља и Цариграда, најлепша у Европи, а ја се кладим, да је она најружнија престоница на свету.

Вишња заусти да нешто дода, али је већ млади човек падао у ватру грдећи реакцију, реакционаре, цео цинцарски Београд, те она продужи ићи, бацајући кришом свој дрхтав, девичански поглед на рођака своје другарице.

Висок, цигљав, с ногама као у роде, испалих јабучица, неуједначене коже по лицу, и у оделу које је купљено готово и ношено целу зиму, он је био готово ружан. Али, Секулић је имао високо, ведро чело, црне мокре очи, сензуална уста, убедљив глас и сигуран мушки корак. Још с цигаретом о губици и рукама у џеповима, он је изгледао младој девојци као неки јунак из прочитаних књига, који јој је нејасно остао у сећању

Они се зауставише код Кајине капије.

— Па кад ћеш ми једанпут доћи? — Пребаци Каја своме рођаку. — Бога ми се љутим. Једног од својих имам овде, па и он се туђи.

Чедомир се извињавао како је могао и, у исти мах, у себи упоређивао две девојке.

Његова рођака била је мала, мршава, жива девојка која је обећавала практичну жену и срећну мајку. Њена другарица, напротив, била је крупна, доста пуна за своје године, дубоких, угаситих очију по којима су пливале неодређене сенке. Повучена у себе и тако здрава, она је изгледала нешто приглупа, али њени срамежљиви погледи, румен у лицу при најмањој примедби и одушевљено одобравање сваке необичније мисли, говориле су да је она од оних бића у овоме свету која иду право и чија судбина не зависи од њих самих, већ од оних које ће срести и који ће их учинити срећним или несрећним.

Можда све ове мисли нису долазиле на ум младом човеку. Ипак, њему се допадала нова познаница, може бити баш за то што је глупа, јер се у овоме човеку, кога је Београд довршавао, стварала већ бојазан од паметнијих од себе и нервозна воља за што бржим успесима. Чедомир је био далеко од тога да заведе ову девојку, али је његовим годинама требало једно познанство, нешто симпатија једнога женскога срца и најзад ра-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

зоноћења, могућности да се крене једним путем којим дотле није био прошао.

Због свега тога, он пристаде пуна срца кад му рођака предложи:

— Испрати Вишњу до њене куће.

— Ако госпођица нема ништа против? — свечано задржа резерву млади философ.

— Шта могу имати против! — кликнула је Вишња наивно

Школа ју је спремала за самосталан живот; шта ту има ако је рођак једне њене другарице допрати до куће! Она је била недодирнута животом, с њеним дубоким плавим очима, по којима су пливале оне неодређене сенке као добре наде, да је само поцрвенела на нејасну мисао да ће се наћи за који тренутак насамо са једним младићем.

— Ви на лето свршавате школу? — упита Чедомир своју нову познаницу у тренутку кад се нађоше сами и кад је ћутање могло бити непријатно.

— Да.

— На што мислите после? — упита је он поново, затежући капут рукама у џепу. — У учитељице?

— Не. Не знам. Ја се нисам због тога уписала у Институт.

— Но због чега?

— У Чачку није било више школе. Отац није волео да седим докона. Знате, мој отац је прост човек, али он воли школу, он верује у школу.

— Па зар ћете сад пристати да седите докона? — упита је Секулић нешто ауторитативно и грицкајући цигару у зубима.

Ово питање се није дотле постављало девојци, те она одмах не одговори.

— Ред је да помогнем мајци. Наша је кућа велика. И за тим, ја сам доста потрошила очевих новаца због школе. После мене долазе моја браћа.

— Не, не гледајте на те ситнице, на новац. Погрешићете — рече младић са поузданошћу уроћеном његовом добу. — Девојачка школа није довољна модерној жени. Она јој не даје никакво позитивно знање. Не застаните на путу еманципације! Ваши хоризонти остаће уски, ваше мисли непотпуне. Нама требају жене на висини нашег доба, жене ослобођене предрасуда жена-човек једном речју.

У то доба реакције и мешовитих влада, Чедомир је био,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

као и сви његови другови, за политичке слободе. Он је од ове крилате речи очекивао све: народно благостање и своју сопствену срећу, социјалну правду и уједињење Српства. Од решења проблема грађанских слобода зависило је све. На што учити ботанику и физичку географију, ако се у Србији продужи владавина ћефа и личних рачуна? Све снаге је требало уложити за борбу, за политичко ослобођење народа. После ће доћи све остало само по себи, ако је ко у опште мислио шта ће после доћи!

Због тога је Чедомир Секулић био како за грађанске слободе, тако и за слободу у вери, књижевности, у науци и у друштву. Његов идеал жене била је еманципована Рускиња, створена из романа Чернишевског и начутих прича, Рускиња која ступа у народ, бори се са човеком раме уз раме, враћа се сама с политичких састанака усред ноћи и пуши дуван.

— Угледајте се на руске жене, које данас испуњавају све универзитете у Русији и Европи — проповедао је искрено млади човек својој познаници наук о еманципацији и износио јој нове погледе о задацима деце, о новом браку, о улози државе у материнству.

Ове ствари су биле дотле далеко од Вишње као и сибирска поља. Оне су је одмах дубоко заинтересовале, одушевиле је готово, јер их је она примила без сенке од неповерења. Русија, велика Русија, мањушка словенска, све је у њој могуће, све је у њој по руски.

Млада девојка не осети у овом разговору кад дођоше до њене куће. Би јој тешко да прекине чар у коју су је заносиле Чедомирове речи.

Око њих је било млако пролетње време. С неба се спуштало лепо вече, сувише топло за то доба, једно од оних априлских вечери које позивају сâме на дуге разговоре.

— Ми ступамо посред гомиле безбројних болова, а многи од нас не чују ни једну жалбу — ударао је слободњак у танке жице. — Наша интелигенција се одвојила од народа који пати. Међутим, ми смо за народне масе везани хиљадама веза многостручних задатака. Припаднимо народу како нам он припада. Иначе смо роб ропства његова.

Студент је био пун ових фраза. Девојка га је слушала погледом зачуђеним, безазленим, благим и жалосним. И кад се растави од њега, она је била дубоко уверена да је њен живот

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

био дотле празан, недостојан ње као човека, и она је осећала дубоку потребу да од сада, од овога дана, од ове вечери мора отпочети нов живот.

ГЛАВА ДРУГА

Бунтовничке мисли

Код куће је чекала Вишњу хладна вечера и љута газдарица.

— Није лепо да се девојке задржавају у вароши — приговори јој стара жена.

— Не знате ви те ствари — осече се Вишња за први пут. — Ја сам еманципована девојка.

Газдарица је не разумеде добро и погледа је изненађено, па по обичају наших жена, да се покажу врло љубазне кад их неко навикне, понуди се услужно:

— Да подгрејем вечеру?

— Оставите. Имам вечерас много да учим.

Газдарица изиђе из собе и рече полако својој мачки:

— Овој нису вечерас све козе на броју!

Вишња сврши школске задатке што је могла брже, па се онда свуче и леже. Хладна постеља јој је пријала угодно.

У њеној глави, као у каквом кинематографу, појављивале су слике ове вечери: Кајин сусрет са својим рођаком, теразиско кестење с младим, мађавим лишћем, студент с цигаром у зубима и рукама у џепу од капута, његово ведро чело, испале јабучице, мокре очи и дно улице које се губило у сивини градске прашине и првог сумрака.

Обузимала ју је нека лака ватра, која се слатко гасила при додиру чистог рубља. Раније чим би легла, заспала би у исти мах. Сад се превртала из једног угла постеље у други. Било јој је тешко и пријатно. Тешко, јер је осећала нешто ново у себи, нешто јаче од ње, непознато, дубоко и фатално, нешто што је навађивало на њу као пролетњи ветар на расцветалу башту, гушило је и дирало је у дубине душе, да јој је сваки живац треперио. А пријатно, јер је то све било ново за њу, то познанство, дубоко поштовање при скидању шешира пред њом,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

разговор у мирису дувана, бунтовничке мисли и дах будућности, све неизвесно што нас чека у даљем животу а које би хтели да сазнамо и учинимо лепим као у бајци.

Доиста, млада девојка схватила је и сувише озбиљно разлагања свога новог познаника, симпатисала „реалном“ животу, и, у својој симпатији, остављала терен реалности и губила се у занос, у бајку. Пролетња ноћ ју је опијала као неко горко пиће; слике у глави јој су се обавијале као паучина. У крв јој улазила грозница нестрпљења. Она дотле никад није била осетила ове болове ни ове сладости.

Чудила се овој несаници. Покушавала је да се отресе ове узбуђености. Њу дотле нису походили ови осећаји прижељкивања. У њеним прсима нису се чули ови удари који звоне жељу и нестрпљење. Она је дотле знала само да је примерна кћи Митра С. Лазаревића, бакалина из Чачка.

Лазаревић је држао дућан у главној улици коју чини у овој вароши пут Крагујевац — Ужице. То је била права трговина, с великим двокрилним вратима, обојеним фирнајзом, са два велика прозора, пуна шољица, кутија од вошплава, ђинђува, водених чаша, бутеља коњака и емалираних шерпи. Код њега су биле најскупље цене, али је муштерија било увек довољно, јер се знало да ту човек неће бити преварен ни у мери ни у роби. Газда-Митар се разликовао од осталих трговаца и по томе што се никад није жалио. Чак ни на порез. Увек се лепо носио: зими астраганску шубару и капут од параћинског штофа, а лети шешир у боји и прсник од платна. Тражио је од жене и деце да се носе лепо. Жена му је имала тепелук од дуката и дијамантску грану. Деци је шила хаљине најскупља шваља у вароши. Сваке сезоне, т. ј. сваког пролећа и јесени, доносио је Лазаревић из Београда својој жени и најстаријој кћерци штоф за хаљину. Штоф је морао бити по најновијој моди и сувише скуп да би се могао продавати у дућану.

Газда-Митар није се имао на шта жалити. Све је ишло како само може бити. Ипак, нешто је пекло овог маловарошког газду. Он је једва знао срицати, а теже му је било потписати се него отпешачити до Мрчајеваца.

Стога је он много уважавао школу и књигу. Кад би се о томе повео разговор, он је био увек на страни школованих људи, ма они и застрањивали.

— Знање је светлост, знање је моћ — понављао је он,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

као аргуменат, ову реченицу, коју је случајно негде начуо, а у себи је додавао: „Ми смо слепи код очију, утучени у главу, стока божја!“

Због тога је овај бакалин хтео да му се ћерка школује. Као добро дете, Вишња је слушала оца и ишла у школу. Књига јој није ишла сјајно. Али се ипак прелазило из разреда у разред. Отац јој је био задовољан, а она срећна.

Кад више није било школе у Чачку, отац јој рече:

— Сад, дете моје, треба да довршиш школу у Београду. Сврши за учитељицу, узми диплому; ко зна шта носи дан, а шта ноћ!

Заман се мајка противила. Тврда сељачка глава газде Митра није попуштала.

— Настаје ново време — одговарао је он на све примедбе своје жене. — И ја нећу да ме деца проклињу.

Вишња је лепо учила девојачку школу, мрзила Београд и једва чекала да се врати у Чачак. Њено родно место јој се много свиђало: седење пред кућом, купање у Морави, купине поред пута, погађање са сељацима око корпе јаја и тихи видици чачанске котлине.

Али ово вече, овај разговор с Кајиним братом избрисао је све те наивне слике из њене главе. Живот јој се приказао другим. Усред Београда који је дотле видела: бирократског, цинцарског, гладног, видела је нову варош пуну младих људи, који откривају будућност, мењају живот, жуде за нечим вишим од свакодневне егзистенције.

Она се чудила како је досад могла водити бесциљан живот, читати блутави Подмладак, лист за средњешколску младеж, одушевљавати се да се појави у Чачку са бурским шеширом, подгрејавати бајке о миразу и излазити недељом на пиво. Место паланке и њеног главног сокака, пред Вишњом је мисао цртала будућност као неку широку реку са зеленим обалама и небом пуним звезда. На таласима, који је слатко љушкају, плови њен чамац са разапетим једрима и води је непознатим путем ка зеленим предгорјима неке нове земље.

Мислећи на ову реку, која ју је уљуљкивала, запљускивала својом слатком водом и шаптала јој недопуштене приче, млада девојка заспа са једним осмејком који дотле није додирнуо њене усне.

Сутрадан, Вишња се дигла из постеље нешто доцније

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

него обично. Журно се облачила, спремала књиге и доручковала стојећи, а све је мислила о једном: о Универзитету на који је позива Кајин рођак. Покушавала је да се отресе ове мисли, али јој је глас Чедомиров звонио у ушима, облетао око главе, додиривао јој запаљене образе и лепио јој усне као шећерлема.

Кад се спремила за школу, видела је да још има доста времена. Па ипак је готово трчала путем.

На пољу је пролеће расипало своје драже. Око ограда се зеленила трава, из башта су допирали мириси на јоргован, пред бакалницама се пресијавала извешана роба, иза једне тарабе извиривала је бресква у цвету, са пијаце служавке су носиле младу салату, ласте цвркутале око телефонских жица, са уличног кестена падала киша од белог и црвеног цвећа, Београд се осмејкивао у топлини наглог пролећа као старац који се напио добра вина.

Вишњу је бунио овај дан.

Она се све више журила школи, као да ју је тамо чекао лек овој грозници.

У школи је било као сваки дан. Другарице су говориле како се нису спремиле за овај или онај час, грдиле класну наставницу и бројале дане до краја школске године. Само се Каја, у њеној строгој сивој блузи, са ниском мердана око врата, повукла у своју клупу и преслишавала се из методике.

Вишња покуша да с њом заметне разговор.

Говорила је о методици. Глас јој је дрхтао као да је говорила о нечему што је забрањено. Бојала се да њена другарица не сазна шта о овом узбуђењу које је рйло по њој, као грех. Најзад се окуражи и рече:

— Шта ти мислиш пошто свршиш школу?

Каја подиже главу и погледа своју другарицу расејано. Чудила се овоме питању, јер је већ толико пута говорила Вишњи о својим намерама. Најзад рече озбиљно:

— Ја ћу на село... за учитељицу. Ја немам мираза. Ово школе, то је све. Сем тога, моји родитељи очекују од мене, од моје школе... од новца, напослетку, који су потрошили због мене.

Каја је била и сувише озбиљна кад је ово говорила, те се њена другарица не смеде успротивити њеним разлозима и навести противне мисли које су јој од синоћ лутале по глави.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Она заћута, и тек пошто се први час сврши, упита другарицу изненадно, без некога нарочитог повода:

— По чему ти је рођак господин Секулић?

Каја се опет зачуди, али се уздржа од сваке заједљивости, и одговори мирно:

— Његова мајка и моја рођене су сестре.

— Врло смо се лепо занимали синоћ — примети Вишња, па кад виде да се Каја не осмехну, она продужи пажљиво. — Он је врло учен човек, врло паметан...

— О чему сте говорили? — прекину је другарица.

— О еманципацији жена.

Каја се тек ту насмеја:

— Чеда и еманципација. Ко га не зна, скупо би га платио.

Вишњи не би право ова рођачка оцена. Она посумња, можда за први пут, у искреност своје другарице. Упита се да Каја није суревњива што се она познаје са њеним рђаком. Или може бити, да рођака завиди рођаку што је великошколац, образован човек, виши од ње. И млада девојка као да је хтела узети Чедомира у одбрану, подиже глас и рече пркосно својој другарици:

— Он ме саветује да продужим школу и ступим на филозофију. Ја сам се решила. Девојачка школа не даје позитивна знања модерној жени. А ја хоћу да се образујем потпуно, до краја. Хоћу да будем на висини људи с којима се познајем.

Каја је била девојка коју живот није мазио. Још од детињства је познала дане скомрачења и увреде незадовољених амбиција. Позив сеоске учитељице није био ни њој крајњи идеал. Можда је и она имала жеља, и то још раније него Вишња, да се развије што више, да оде до краја пута који је водио на девојачку школу. Али се она морала мирити са стањем ствари, како је она називала своје домаће прилике и неприлике, и сагнути главу пред потребама породице. Стога млада девојка не исмеја план своје другарице за универзитетом и ширим животом. Само, она нађе за паметно да опомене своју другарицу:

— Чувај се Чедомира, Вишња. Он није рђав човек, ја то знам. Али он не мисли много шта говори и... он и сувише много воли себе. Моја тетка би ти могла много рећи; она је много препатила од њега још док је био дете. Он јој то неће никад вратити... знати вратити.

— Ти не волиш свога рођака! — пребаци јој Вишња.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Не, Вишња. Ја га волим, он није рђав човек, кажем ти. Он ми је тако рођи брат. Ја немам другог брата. Најзад, шта ме се тиче. Он се можда променио. Ми се сад тако ретко виђамо.

Кад су се пустиле из школе, Вишња хтеде избећи да са Кајом иде кући. Али је ова не пусти испреда се и између осталих ситница, које се говоре међу девојкама, рече јој:

— Синоћ сам нашла у једној књизи чудан пасус. Има, вели, створења која једног дана уђу у наш живот, заузму га и помету. Због њих променимо своје навике, укусе, манире, идеје. Подпаднемо под њихов утицај. Она постају наши саветодавци, управљају нама и заповедају нам. Шта онда остаје од слободне воље коју нам професори толико доказују?

Вишња задрхта инстинктивно и не одговори ништа.

Другарице избише на Теразије. С обе њихове стране протезао се Београд, измешан од палата и чатрља. Једно јато сврака закреча у гранама уличног кестења.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

СМРТ ИВАНА ГРОЗНОГ

трагедија у пет чинова, написао граф А. Толстој, с руског превео Р. Ј. Одавић

— НАСТАВАК —

ПРОМЕНА

Царева соба

Ноћ. Царица Марија Фјодоровна, Царевићка Ирина Фјодоровна и Марија Григорјевна гледају кроз прозор. На звезданом небу оцртавају се куле Кремља и врхови цркава. Између цркве Благовештења и Ивана Великог види се комета.

Марија Годунова

(Ирини)

Заовице, гледај како се звезда
Опружила репом у сву даљину.
Половину неба хвата над градом!

Ирина

К'о да сваке ноћи сјајнија бива
И уз то све већа!

(Улази Царевић Фјодор Ивановић)

Фјодор

(Вуче Ирину за рукав)

Доста је било!
Аринушка! Доста!.. Хајде се склони.
И то дуго гледат' — угодно није!
Не слути на добро!

Царица

(Фјодору)

Где је Господар?
Зар још̀те посматра знамење ово?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Фјодор

Дâ, матушка! Вазда с терасе дворске
Ову Звезду гледа. — Хтео сам с њиме
Да се разговарам — ал' страх ме беше!
Све ћути и мотри! Бојари стрепе,
Не смеју ни поглед дићи до њега!

Царица

(Замишљена)

Која је већ вечер што стално иде
Да звезду посматра!

Ирина

И сваког пута
Брижнији се враћа, ни једне речи
Не говорећ' ником.

Фјодор

Немиле вести
Задају му бригу.

Ирина

Да ли Хан, збиља,
Дође већ до Óке?

Фјодор

Годунов рече,
Да је збиља тако!... И мислит' — страх је!
До Тројице Свете хтедох да пешке
Пођем и наредим молабну службу,
Али не знам како оца да питам!

Ирина

О, Господе, беда са свију страна!
Да л' се није стога јавила звезда?

Марија Годунова

Бог би знао!... Овде стигоше скоро
Гатари и врачи, што их по царској
Сакупише жељи, до одгонену:
Зашто се та звезда јавља на небу?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Царица

Гатари?... О, Боже! Да л' их Цар виде?

Фјодор

Не, није, матушка!... Ал' Борис рече
Да су сви у скупу гатали о том
И да ће још данас оцу о свему
Одговор поднети.

Ирина

Звао је, кажу,
И схимника неког.

Фјодор

Јесте, Ирина.
Од Бориса дознах да га је звао. —
Светитељ је прâви! Већ тријест лêтâ
Пустинички живи. Цар-отац жели
Да сад и од њега савет потражи.

Царица

Нека дâ Бог да схимник савет му даде!

Ирина

Нека би Бог дао! Јер што Господар
Да гатаре збира и душу греши!

Фјодор

(Обзирући се)

Ист, Ирина! Рек' бих кроз ходник чујем
Очеве кораке.

Столник

(Брзо отвара врата и говори шапатом)

Иде Господар!

(Иван улази, опирући се једном руком о палицу, другом о плеће Бориса Годунова. За њим бојари).

Иван

(Фјодору и женама)

Ходите сви амо!... Прићите ближе
И чујте!

(Седне)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Знамење — ја сâм објасних!
Гатари, којима наредих доћи,
Боље неће знати, — све сâм објасних!

(Ћутање. Фјодор тихо подгуркује Ирину)

Ирина

(Бојажљиво Ивану)

Допусти, Цар-оче, да те упитам:
Шта то сâм објâсни?

Иван

Видите л' звезду?
Јавила се да ми моју смрт каже!

Фјодор

(Падне на колена)

Бог с тобом, оче!... Ô, не говори!

Иван

Не сузи, већ устај!... Биће и плача!
Да државу примиш — дужност је прва.
Устани, кад велим!

(Жене зајаочу)

Ћутите, жене!
Биће и том време!... Зов'те лекара!
Чуј, царице Марја, ту скоро с тобом
Не бејах најбољи: дâј забораву!
Фјодоре, у тешко, несрећно доба
Ти на престо ступаш! Да л' си размишљ'о
Како ћеш и шта ћеш када ја свршим?

Фјодор

Царе мој и оче! Ако то буде —
Не знам шта би било!

Иван

Ал' треба знати!
Цар ћеш скоро бити!... Довека нећеш
За певницом бити!... Да л' ћеш с Батуром
Продужити војну ил' у мȋр ући?

Фјодор

Како ми ти, оче, наредиш!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Иван

Казну,
Са грехова мојих, Бог посла на́ ме!
Иване! Иване! Мој први сине!
Ти ми не би тако рек'о!... Лека́ра!

(Улази лекар Јакоби)

А, ту си! Дѐ, шта је?... Какву ми корист
Твоје знање даде?... Умрети морам!
Ал' кад ћу умрети?... Говори!... Реци!...
Хоћу да знам: када?

Јаκоби

(Опипа му било)

Бо̑лан си, Царе!
Ал' до твоје смрти још је далеко!

Иван

То је лаж!... Умрећу, — ја то знам добро!
Звезда је крвава — нисам слеп ваљда?
Све са̑м протумачих!

Јаκоби

Ако од брига
Не буде ти вре̑да, велики Царе,
Бићеш здрав и даље. То својом главом
Ујамчити могу!

Иван

О̑, не, ти лажеш!
Ти си од бојара подмићен! Курбски
И душмани други ми́тише тебе,
Је ли? да ја умрем без покајања!...
Од ког си подмићен?

Јаκоби

Велики Царе,
Ум ти је надражен од дугих бдѐња̑,
А крв ражарена силно. Допусти
Да ти за ноћ ову напитак спремим —
Освежен ћеш бити!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Иван

Нећу да умрем
Без свог покајања! Чу ли?!.. С успехом
Покајаћу грехе!..

(Бојарима)

То на страх вама!..
Зовните гатаре! — Дознаћу од њих
О свом сȗдном часу! Али све дотле
Ја сам вам Цар још̂те! Знаћу да казним
Сваког од вас који жели да умрем
Без свог покајања, к'о пâс!

(Улазе два гатара)

А, тȗ су!..
Што двојица само? Где су остâли?

Први гатар

Сви смо скупа, Царе, Рафле и Зодеј
Читали три дана. А збор нам сада
Нâс двојицу посла одговор дати.

Иван

Дакле — шта је?

Други гатар

Царе страшно је рећи!

Иван

Знам већ све! Смрт! Је ли?... Слободно рец'те!

Први гатар

Јесте, Господару!

Иван

Кад?

Први гатар

Свети Ћирил!

Други гатар

Свети Ћирил дан је — март осамнај'сти.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Иван

(За себе)

Осамнај'стог марта?.. О, то је скоро!
Доцније је мишљах, не тако блиизу!

(Гатарима)

Откуда сте?

Први гатар

Jâ сам из Корелова,

Други гатар

А ја сам из Литве.

Иван

Ко ли вас ўчи
Да звезде читате и да гатате?

Први гатар

Од предака својих, од пâса пâсу.

Иван

Јесте ли хришћани?

Други гатар

Хришћани, Царе,

Иван

Проклетници једни, а да ли знате
Да нам света црква врачања гони?

Први гатар

Ми смо према твојој наредби Царској
Гатали.

Иван

По мојој наредби кàзне
Гатаре! И ваша злогука уста,
По мом наређењу, засуће земљом!

Други гатар

Не, мî нисмо криви!.. Из наших уста
Не прориче наша воља!

Иван

Да чија?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Први гатар

Не питај!

Други гатар

Не питај, велики Царе!
Ти знаш и сам!

Иван

Не знам! — Бог ми је сведок
Да се такве силе одричем!.. Вâс ћу,
Богоодступнике, предати Цркви!
Окујте их оба и с њихним друштвом
У тамницу бац'те!

(Одводе гатаре)

... Март осамнај'сти!
Мало дáнâ оста!.. Већ дође време
Пред Судију вечног да пођем... Ипак,
Душманима не дам победно слâвље, —
Свршићу са светом све обрачуне.

(Годунову)

Борисе, отиди ложници мојој, —
На полици лежи, под иконама,
Почет мој синодик. Иди донеси!

(Годунов оде. Иван наставља, мерећи бојаре).

Ни једнога нећу од свију оних,
Које за неверства љуто кажњавах,
Оставити сада нечитуљена, —
Ни једног! И робу најгорем ја ћу
Спремити упокој!.. Оде вам рачун!.

(Годунов се враћа са хартијом)

Ходи амо. Јесте, то је синòдик.
Читај ми га наглас и узми перо,
Па ако се можда сетим још кога,
Унећеш и њега.

Годунов

(Узме перо и чита)

„Робове своје,
„Господе, помéни: бојар-Михајла,
„Ивана и Петра, пре околнике,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

„Василља бојара с његовом женом,
„И тридесет душа робова њихних;
„Војводу помени Кнез-Григорија,
„Кнегињу му жену, обадве кћери
„И малолетнога сина им; с њима
„Сто двадесет душа робова њихних;
„Марју и Јакова, кнеза бојара,
„Кнегињицу њихну Јелисавету,
„Кнежевиће браћу Никиту с Вањом,
„И четерест душâ робова њихних;
„Игумне Корнела и Васијáна,
„С њима Леониду, архијереја,
„И инокâ петнај'ст...“

Иван

Почекај!.. Петнај'ст?
Било их је више: напиши д в а ј е с т!

Годунов

(Запише и наставља)

„Помилуј и вечно упокој, Боже,
„Све сељане свију отетих селâ
„Бојар-Морозова, биће их душâ
„До тисућу двеста! — Три јадна старца
„Медведом разнета. Па девет жена
„Догнаних из Пскова; и становништво
„Што је себе дало у ропство Краљу,
„А којему он је слободу дао, —
„Две тисуће на број... И Новгородце,
„Нешто потопљених нешто ишибаних,
„Дванајест тисућа; њихна имена
„Ти ћеш, Боже, знати...“

Иван

Стани!.. То неко
За вратима збори!

(Бјељски уђе и одмах се повуче)

Бјељски

Управник двора
Из предграђа стиже, велики Царе!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Иван

Зар у ово дȍба? Ноћу? Шта је?
Зовните га амо!

(Управитељ уђе)

Зашто ми дође?

Управитељ

Царе Господару! Божји гнев стиже!
Јуче раним јутром у двор ти Царски
Тресну грȏм и до тла спали га свега!

Иван

Сад?.. Зими?

Управитељ

Гнев Божји, мој Господару!
За јутра још мразног и безоблачног
Почела је бȕра. У ложницу ти
Грȏм удари страшни и — у трен ока
Упали се дворац. Од старих љȕдȋ
Не сећа се нико да икад зими
Грмљавине беше.

Иван

(За себе)

Јест!.. Гнев је Божји!
У ложници тȏј сам убио сина!
У њој паде — измеђ врáтâ и окна;
Једном крикну само и клону — хтеде
Да ухвати застор, ал' не могâше; —
Тад одједном паде — а крв из ране
По застору бризну!

(Уздрхтавши)

Шта је то било?..
Борисе, уклони тај мој синодик —
Свршићемо после!.. Чујете л'?.. Нешто
У подруму гребе!.. Чујете л'?.. Опет!..
И опет!.. Све ближе!.. „Да Бог воскреснет!"
Мој рок још не прође! Ја сам Цар још̂те!
Фјодоре! Ирина! Марја!... тȳ стан'те!
Једно с другим! Ближе! Тако!.. Бојари!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Станите сви редом преда мном овде —
Чега се бојите?.. Ближе! — Од свију...

(Клања се до земље)

Од вас свију редом опроштај молим!

Бјељски

(Тихо Шујском)

Бог нек нас чува!

Шујски

(Тихо Бјељском)

Пажљиво само —
Тô нас, може бити, он само куша!

Иван

(Клечећи)

Робови ми верни и слуге моје!
Овде међу вама ни једног нема
Кога не увредих делом ил' речју!
Простите ми!... Бјељски, тӣ Захарине,
Ти Кнеже Мстиславски, ти Кнеже Шујски...

Шујски

Ô, не, Господару! Зар да тӣ од нас
Опроштаја тражиш?

Иван

Умукни, робе!
Кајати се могу и понижават'
Пред ким хоћу. Ћути — и чуј! Кајêм се:
Без мере и броја моји су греси!
Душа ми је скотска, ум изопачен,
Преластих се сјајем пурпуре Царске,
Главу охолошћу силно оскврних,
Језик — срамословљем, уста — хуљењем,
А руке — убијством, грабљењем злата,
Утробу — ждерањем и злим пијанством,
Бедра — неизречним, ужасним грехом!
Бојари, вас молим: опростите ми!
Опростите сада све својем Цару!

(Клања се до земље)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Захарин

Царе Господару! Ако Бог хоће
Да из овог света у вечност пођеш,
О државном послу треба да мислиш,
Као и о рату који ћеш дати
У наслеђе сину; а грехе твоје
Ми ти од свег срца праштамо сада
И Господа Бога молимо за'те.

Иван

(Дижући се)

Право рече, старче!

(Фјодору)

Приђи ми, сине.
Још мало и ти ћеш примити царство.
Последњи ми сада саслушај савет.

(Спусти се у наслоњачу)

Царуј милосрђем, богобојажњу
И кротошћу. Никог неправо немој
Омрчити казном ил' бескућити.
Душманима мојим што ме из Царства
Прогнаше, те као поклоник худи
Од Русије мољах склоништа себи,
Не свети се за ме, — Бог ће нам судит'.
А Царицу моју, маћеху своју,
И поштуј и чувај; живи у слози
С Димитријем, братом; никад не жели
Да присвојиш себи и његов део,
Јер и ако Кајин Авела уби —
Наследство не дође братоубици.
Гледај да рат с Литвом завршиш миром,
Па све силе крени противу Хана;
С Борисом се светуј и њему веруј;
Он намере моје зна врло добро;
Још док млађи беше, за рâд у Думи
Ја га упућивах. У прво доба
Биће ти помоћник добар. А после
Ствари поклисарске, ратне и судске
Сам собом савлађуј, па да тӣ другом,
А не други теби, упуте дајеш.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Да л' ћеш опричнину вратити опет,
Ил' владати мислиш сâм целом земљом —
У вољи је твојој; расуди и гледај
Да теби и брату корисно буде;
Углед за све ово имате готов.
Је л' ти јасно?

Фјодор

Оче! Милошћу Божјом
Ти нећеш умрети. Даће Бог, тй ћеш
Молитвама мојим преживет' мене!
Зар сам ја за Царство? И сам знаш, оче,
Не спремах се за то.

Иван

(Гневно)

Фјодоре! Чуј ме!
Сад питање није: хоћеш ил' нећеш?
К'о наследник мораш на престо сести,
Чим нестане мене.

Фјодор

Не буди гневан,
Царе мој и оче! Ја ти се молим:
Другога одреди. Русија има
Од мене и бољих и достојнијих.
Мени, Царе оче, доста ће бити
И мањи ужйтак.

Иван

Их, црквењâче!
Ја говорим с тобом као с човеком,
А ти — права баба!.. Куку и леле,
За синоубијство брат брата свêти!
Иване, мој сине! Вај, што те убих?
Зар сам целог века водио борбу,
Сломио бојаре, непослух свлад'о,
Гушио издајства свуд око себе
И наследни престо диг'о на крви
До такве висине, — да се све са мном
У прашину сруши?!..

(Григорије Наги улази са хартијама)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Григорије Наги
Велики Царе,
Два писма за тебе.

Иван
Борису подај —
Нек их он прочита.

Годунов
(Разгледав оба писма)
Из Серпухова.
Пишу, Господару, да је Хан с војском
Преко реке Оке почео прелаз;
Из Казана вест је да је у буни
Лӯжна Черемӣса и да су с њоме
Ногајци.

Иван
Не!.. Није!.. Таква зла скӯпа
Не могу да падну на једну главу!
Не верујем!.. Није!.. Дај âмо писма!
(Годунов му преда писма; он их дуго гледа, испусти их и остане непомичан
Улази столник и Бјељском нешто шапће).

Бјељски
(Ивану)
О, велики Царе! Дош'о је схимник.
Ти наредбу даде да га доведу.

Иван
(Уздрхти)
Нек се к мени пусти. — Сви се уклон'те,
Јер хоћу да с њиме насамо будем.
(Сви изиду)

Иван
(Сам)
Ти, свевишњи Боже, мој ум просветли!
(Остане дубоко замишљен. После кратке паузе улази схимник. Иван устане
и приклони главу пред њим)
Благослов ми подај, оче!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Схимник

(Благосиља га)

У име
Бога Оца, Сина и Светог Духа!

Иван

Слушао сам много о теби. Дуго
Испоснички живиш. Свој слух и поглед
Ћелијом дубоком ти си сачув'о
Од таштине светске. А таквим људма
Поклања Господ пророчке моћи
И кроз њихна уста истину јавља.

Схимник

Дâ, тако је, сине. Примера има
У Чêтном Минèју; ал' до тих људи
Мени је далеко.

Иван

Од кад си схимник?

Схимник

Од лета којег си ти, Господару
Освојио Казан. Колико отад
До сада је прошло — ја не знам.

Иван

Има
Већ тридесет лета. И од тог доба
Зар живиш ван света?

Схимник

Тек сам га данас,
При пут од онда, видео опет.
Из ћелије моје, под земљом што је,
Мене су извели силом.

Иван

Опрости,
Добри, свети оче, што те покренух
Из твоје самоће и молитава.
Али мени треба твој савет. Реци
И упути: како да склоним пропаст
Од престола свога и земље.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Схимник

Пропаст?
А какву то пропаст?

Иван

Шта, зар ти не знаш?

Схимник

Не, сине мој, не знам. Вести до мене
Нису достизале.

Иван

Оче, за грехе
Господ ме кажњава. Пољскоме Краљу
Он у део даде да ме победи;
Ливонију туку Швеђани. С ордом
Хан на Москву креће. А Черемиси
И Ногајци већ се на буну дижу.
Шта треба да радим?

Схимник

Од оног доба
Много се промени!.. Онда си био
Душманима несвлад. Високо беше!
Нико није смео дићи се на те.
Знамења се оних сећасмо често
Којима смо били лични сведоци
О твоме рођењу: у самом часу,
Када си се рађ'о, тресну гром небом;
Грмело је ваздан а сунце сјало.
Свом Русијом тако. Много је тада
Испосника дошло са свију страна
Да пророци буду твога величја
И колевци твојој благослов даду.

Иван

Јест, оче. И дуго милостив беше
Господ према мени: ал' сад од мене
Он десницу склања. Сад ми је престо
Већ уздрман. Одсвуд душмани многи
Навађују на ме.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Схимник

Пред њих пошаљи
Војсковође своје. А војсковођâ
Ти довољно имаш, који су свикли
Народе освајат'.

Иван

О, свети оче,
Које си ти знао, сад нема више.

Схимник

Ни једног? А где је Горбати-Шујски,
Где Кнез Александар, наш Борисовић,
Што на Волги разби Кнеза Јапâнчу?

Иван

Издаде ме, па је — убијен!

Схимник

Шујски?
Био ти је веран слуга. А где је
Кнез ти Рјаполовски, што многе славне
Победе над Ханом одржа?

Иван

...Кажњен.

Схимник

А где је Фјодоров, коњушник, што је
У земњи Рјазанској орду савлад'о
Заробив и самог Мамаја Кнеза.

Иван

Њега ја сâм убих, зато што хтеде
Да од мене отме мој престо.

Схимник

Царе,
Истину у речма не чујем твојим!
Тебе сви ти људи служише верно —
Ја сам их све знао. — Ал' ти је ост'о
Михаило бојар, Кнез Ворошински.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Кад тукосмо Казан, он први стави
Свети крст на бедем непријатељски.
Душмани га знају.

Иван

Премину — мучен!

Схимник

Вороћински?!.. Царе!.. А где је Пронски,
Кнез Турунтај, који у славном бoју
Под Полоцком тучe Литву?

Иван

Удављен.

Схимник

Нека ти Бог Господ милостив буде!..
А где је Кнез Курбски, Андреј Михајлић,
Суврсник ти славног Казанског дана?

Иван

О њему не питај! Напустио ме,
Издао — и мојим непријатељма
Отиш'о у Литву.

Схимник

Некад су, памтим,
Волели те људе. Никуд од тебе!
Купили се многи с далеких страна
Да те служе. Где су? Где: Оболенски,
Шченћајев, Шчербати — кнежеви?

Иван

Оче!
Ни њих више нема!

Схимник

А Серебрјани,
Бутурлин, Морозов, па Кашин... Где су?

Иван

Кажњени су?

Схимник

Како?! Зар сви до једног?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Иван

Сви, оче, сви!

Схимник

Зар све — поби?

Иван

Све, оче!

(Ћутање)

Кај'о сам се, оче. — Још ми је мало
Остало да живим, — морам умрети —
Већ ми је одређен и рок.

Схимник

Од кога
Рок ти је одређен?

Иван

Не питај, оче,
Не питај о томе, — већ дај ми савет
Да се Царство спасе.

Схимник

Да сада ниси
Немоћан и болан, ја бих ти рек'о:
Устај, Господару! На дело свето
Сâм у бој поведи пукове своје!
Ал' те недуг сломи, те сад у теби
Не познајем више Казанског борца.
За то сада треба да вођство другом
Предаш, али таквом чије ће име
Одушевит' Русе. Твој је син Иван
До сада, без сумње, већ зрео ратник —
Пошљи њега.

Иван

(Уставши брзо)

Попе!.. Јеси л' га за то
Поменуо сада, да ми се ругаш?
Зар Ивана смеде поменут'?.. Знаш ли
Да ћу ти сад језик ишчупат'!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Схимник

Царе,
Гнев твој необјашњен не страши мене,
Јер ја, сине, давно своју смрт чекам.

Иван

(Седне)

Опрости... Опрости, мој свети оче!
Али зар ти ниси баш ништа чуо?
До твог самостана зар збиља није
Вест никаква дошла?

Схимник

Улазак његов
До данашњег дана затворен беше. —
У подземну, тиху ћелију моју
Допираше само хȳк непогôдâ
И свештених звона звоњење смерно.

Иван

Оче мој, не могу ништа учинит'
По савету твоме: јер мој син Иван
Премину!

Схимник

А ко је сад твој наследник?

Иван

Други ми син, Фјодор; ал' је и телом
Слаб као и душом!.. Ни мислит' није
На његову помоћ ил' каква дела.

Схимник

Онда — само Бога за помоћ моли!

Иван

Зар не можеш, оче, и каквих других
Савета ми дати?

Схимник

Нареди, Царе,
Да ме опет воде ћелији мојој.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Иван

(Устане)

Ô, мој свети оче, моли се за ме!

Схимник

Милостиви Господ нека подари
Мир савести твојој.

Иван

(Испрати схимника и, отворивши врата, наређује)

Светога старца
Одведите опет до самостана. —
Можете сви ући.

(Фјодор и бојари улазе)

Иван

(Седне и, поћутавши, говори)

Мстиславски, Бјељски!..
Захарин! Годунов!.. Кун'те с' на крсту
Да ћете ми сина до смрти служит',
До крви и смрти! — Фјодоре, овој
Четворици веруј! И ништа немој
Без савета њихна почети. Ако
Господ Бог сачува Ивана Кнеза
Петровића Шујског у Пскову здрава —
Нека буде пети. Остављам њима
Да заједно с тобом владају Царством.

(Пружа им свој крст са груди)

Целуј!

Мстиславски, Захарин, Бјељски, Годунов

(Приклонивши се крсту)

Целујемо, велики Царе!

Иван

Веснике још ноћас шаљ'те у Литву
И, по сваку цену, нек се мир добар,
Макар и са роком, с Батуром сврши.
„Дубоко се клањам Стевану Краљу,
„Љубљеноме брату...“ титуле за тим
Поменут' му редом; најзад га назват'

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Владарем Ливонским, — он тако хоће.
„У име Ливонске клањам се теби,
Љубљеноме брату, и ево молим
Да остане мени само град Јурјев
А да све остало допадне теби!“ —
А ја му уступам градове наше;
Велиж, Усвјат, Полоцк и Озеришче,
Изборск, Себеж, Остров, Гдов и остâле
Све градове редом што нам их узе.

(Жагор међу бојарима)

Захарин

Ô, не, Господару! Зар тако срамне
Погодбе да буду?

Мстиславски

Не, Господару!
Боље све нас пошљи с Батуром туђ' се,
Ал' такву срамоту не дај!

Бјељски

Допусти,
Сва имања своја, велики Царе,
Да на жртву дамо.

Сви бојари

(Појединце)

Мрећемо зâ те!
Залажемо земље!.. Све ћемо продат'!..
Не дајмо до смрти!.. Лићемо радо
Последњу кап крви!.. До једног мрети!..
Ал' градове наше, руске нам крви,
Не наређуј иком дати!

Иван

Умукни!
А зар ја то желим?.. Тако се мора!
Ил' не знате да је Хан већ под Москвом?
Да се Черемиси бýне? Да Шведи
Прете на Новгород поћи!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Захарин

Ал', Царе,
Псков се још̂те држи! Док се не преда,
Не сме га ни Батур оставит' с леђâ.
Даље неће поћи!.. У војсци му је
Буна, глад и куга, а новца нема.
Још не хитај, — чекај. Убрзо он ће,
Опсаду дигнути, предат' нам своја
Сва завојевања.

Иван

Могућно није!
Чекати не могу! Крвава звезда
Мене већ позива. Фјодору Батур
Тражиће још више. Могућно није!

Бјелъски

Господару, чу ли? Куга и буна,
Глад у њихној војсци! Па зар ми сада,
Кад сложним прегнућем можемо још̂те
И победу стећи, — да им предамо
Толики свој посед?

Иван

Биће побеђен!
Зар заборависте да звезда мени
А не њему — пропаст наговешћава?

Захарин

Царе Господару! Кад би тî, збиља,
Сад мор'о умрети — зашто си жељан
И Русија с тобом да гине?

Мстиславски

Зашто
Да нам част и образ понизиш?

Иван

(Поносито)

Кад ја,
Искупљујућ' грехе пред смрћу својом,
Понижавам себе, ја — ваш Господар —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Ни мислити није о вашој части!
Умукните! — Шујски! Још'те пре зоре
Да ми за Батура опремиш писмо.
Пушкину нареди, да с друштвом својим
Буде спреман поћи чим зора сване.
Док се преговара нека сви буду
Промишљени, мирни, смирени, кротки,
Увреде и грдње нек нêмо сносе, —
Без сваког роптања. Нека све сносе!

Бојари

Не! Не! Господару! Не може тако!
И нашег имања и наших глава
И свега си власник. Ал' ниси власник
Чâсти земље наше. Не, Царе!.. Нико
Ту наредбу неће потписат'.

Иван

(Устане)

Дакле
Тако ви заклетву чувате своју?
Знате л' Свето Писмо?.. Онога дана,
Кад с престола свога хтедох отићи,
Зашто сте ме били молили скупа
Остати на њему? — Ил' тога дана
Ја власт од вас примих само условну?
Ил' сад можда нисам Цар онај исти
Дâт вам од Бога и двапут биран?
Ил' обвезом другом сад нисте дужни
Покорни ми бити?.. Ил', може бити,
Мени тако мало остаје дâнâ
Да ми и не вреди покоран бити?
Клетвопреступници! Ја још'те живим!
Још ја господарим! Сме ли ко рећи
Да нисам Цар?!.. Доле! У прах пред мноме!
Ја сам ваш Господар!

(Занесе се)

Годунов

(Прихвати га)

Цару је тешко!
Зовите лекаре!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Иван

(Годунов га цредржава)

Под смртном казном —
Спрем'те поклисаре!.. Наредбу дати:
Да све поднесу, да све... све трпе...
Па и... батинање!

(Бојари одлазе)

О, свемогући!
Ти видиш својега помазаника —
Да ли је довољно сада понижен.

(свршиће се)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ИЗА КУЛИСА ДИПЛОМАЦИЈЕ

— В. С. Карцов —

— СВРШЕТАК —

24-ог априла 1877 г. Гирс пише Карцову:

„Из последњих ваших телеграма видим да сте се врло забринули за садашње стање ствари у Србији и због тамошњег бављења Фадејевљева; то је сасвим појамно, тим више, што се у последње време ваше обавештавање са Петроградом јако проредило. — Ствар је у томе што, после пораза несрећне Србије, овде више мисле о томе како би јој омогућили да залечи своје ране, да је не увлачимо у нове тешкоће. Међутим, тамо је дошао, Бог зна како и по чијем савету, Фадејев, о чијем путу у Србију ми овамо нисмо имали ни појма. Као Черњајев, и он, свакојако, постиче на ратовање, али ви већ знате, да он нема никаквог упуства од нас. — Ви сте, према томе, врло добро поступали, што сте по могућству сузбијали његове сплетке.

....Поступак српске владе са графом Марковим заиста је ружан; рекао сам то Протићу, коме сам изразио и своју срџбу противу Ристића. У другим приликама ми бисмо били сасвим друкчије расположени, али сада нисмо желели увеличавати тешкоће кнезу Милану.“

Премда је Гирс мало пре уверавао, да министарство нема готово никаквих веза са Протићем, он је ипак говорио с њим и изразио му своју срџбу противу Ристића. Та је срџба, уосталом, била платонска, јер министарство није хтело ништа противу Ристића да предузима. Што се тиче Фадејева, Гирс вели да не зна ништа о њему: како је и зашто у Србију дошао, и, у главноме, стара се доказати, да министарство нема са њим ни-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

какве везе. У опште његова последња два писма чине утисак одступања. Србија се потискује на друго место, на њено место, по старању руске владе, ступа Бугарска.

По многим знацима осећајући приближавање немилости, Карцов је хтео да је предупреди и молио је министарство да га премести као генералног консула где било у Европи. Али му не беше суђено да избегне катастрофу: с пролећа 1879 г. њега опозваше. По карактеру врло скроман човек, Карцов никада није ни желео какву улогу политичкога вође. Он је савесно вршио заповести својега претпостављеног, и у својим оштроумним извештајима, описивао је живо све што се дешава у месту његова службовања, И све је ишло врло добро. Он је уживао глас даровитог писца и вештог, ваљаног агента. Али, ето, у вихору од догађаја, апарат у средишту престао је давати одређене одговоре. Све старање и упињање Карцова да добије јасно, одређено упутство, било је узаман. У таквим приликама, спасти, ако не саму ствар, оно бар себе лично, било је могуће само тако, ако се прије једном од праваца, те да се са њим заједно или исплива или се удави. О Н. П. Шишкину, бившем генералном конзулу у Београду пред Карцовом, рекао је Ладиженски, секретар: „Тај би на сигурно испратио Черњајева.“ Друкчије је мислио П. А. Сабуров: „Vous auriez dû, рекао је он Карцову, vous en canailler avec les Serbes comme Jonine s'est canaillé avec les Monténégrins.“ Н. П. Игњатијев говорио је са њему својственом импулсивношћу: „Зар је могуће све писати? Ја сам напоменуо Господару: Како сте могли, Ваше Величанство, онако рећи о Србима у својој беседи у Кремљу? А Господар мени: „На то ме је навео Карцов.“ Али Карцов је у томе баш и гледао point d'honneur: да буде извршитељ воље владине, а не партизан. Напослетку, све устаде противу њега; он је био крив свима. Преко зиме 1876—1877 године, налазио се у Петрограду српски министар Мариновић. Када су њему представили, да је Србија јурнула у рат, не тражећи допуст од руске владе, Мариновић је показао на Карцова и тим га упропастио код цара Александра II. Правдати Карцова био би некористан посао; он се оправдати није могао; тако би само изобличио друге и тим би сам себе лишио последњих пријатеља. Партија ратничка имала је на зубу Карцова због његова у неколико ироничног држања спрам словенских комитета и добровољачких донкихотстава. Министар војни Д. А. Миљутин није лако праштао за нападаје

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

и сматрао је да је част војничкога мундира окаљана Царица Марија Александровна приложила је Црвеном Крсту у Србији 30.000 рубаља. Бојећи се да држи толику суму новаца у конзулату, Карцов је исту уложио у једну банку у Бечу, мислећи да отуда изузима колико кад буде потреба била. Госпођа царица примила је то као да је Карцов послао новац из Србије за то, што није ценио тај прилог. „Да сте ви тај новац стрпали просто у свој џеп — говорили су Карцову после у минстарству — не бисте себи толико нашкодили, као што сте себи нашкодили тим, што сте га положили у банку.“

У несрећи његовој, Карцова не оставише кнез Горчаков и његов помоћник Н. К. Гирс. Они су гледали у њему пошштена човека, ревносног чиновника, жртву сплетених политичких прилика и њихова сопственог банкротства. Жеља Карцовљева била је услишена, он је био послан као генерални консул најпре у Напољ, а после у Париз.[1]

Службовање Карцова у Београду, политичке његове успехе разочарања и пропаст — ми смо овим описали а уједно са тим прегледали и двојаку негоцијацију коју је водио кнез Горчаков паралелно: са европским концертом и Енглеском, преко генерала Игњатијева, и тајно од овога, лично, са Аустро-Угарском, при чему је Германија заузимала положај благонаклоног посредника. У наредној завршеној глави ми ћемо описати кобне за Русију последице те вијугаве политике старог Макијавела. Али, пре но што се растанемо са Карцовом за навек, да се позабавимо мало и са његовим радом као генералног консула у Паризу, па онда да обележимо најсветлије црте његове духовне физиономије, и најзад, да посветимо неколико опроштајних речи његовој бољци, његовим последњим данима живота, његовој сахрани и светлој успомени његовој.

Године 1881-ве наименован за генералног консула у Паризу, Карцов је ту дужност отправљао све до 1906-те године, када је по закону о старости дошао у пенсију. Посланици, његови другови, у први мах, бојали су се, да ће он, као ратоборан дипломата, моћи да падне у искушење и да угази у политику. Али Карцову се политика била огадила. „Qu'on me laisse tranquille, j'en ai assez“ — одговарао је он вазда, када су га позивали да буде активан. Он је волео Париз и није желео

[1] В. Карцовъ, Семъ лѣтъ на ближнемъ востокѣ стр, 56, 57, 58.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

растављати се с њим. Стога се опирао свима понудама за премештај и виши положај. Али и не прекорачујући уски оквир консулске службе, он је знао придобити и утврдити себи положај, како то пре њега нико није могао. Он је Париз знао до ситница и њему су се сваки час обраћали за савет, за обавештење или за помоћ: и посланство, и изаслати представници надлештава и приватна лица, путници или трговци и подузетници. Политику је избегавао, она је сама долазила и остајала дуго у његовом кабинету. Остављајући посао, политичари и новинари сматрали су за потребно обићи консула, да с њим оно што су чули од посланика, заједно прекују и оцене. За себе Карцов није тражио ништа, па, према томе, у већини случајева, био је неутралан. Та околност давала је његовом мишљењу обележје независности и непристрасности. Намерници у Паризу, министри иностраних дела, — Гирс, Шишкин, граф Муравјев, — нису гледали у Карцову чиновника и подчињеног, већ старога друга по служби и свога човека. Са Шишкином и Муравјевом Карцов је био интиман и говорио им је на ти. На интимним састанцима Муравјева са француским министром иностраних дела, Делкасеом, у ресторану или у позоришту у ложи, Карцов је облигатно био трећи.

Француске власти од своје стране, биле су према Карцову најпредусретљивије. Њему је био дат велики официрски крст Почасне Легије — одличје, које се даје само посланицима. За успомену на боравак цара Николе у Француској, председник републике Феликс Фор поклонио је Карцову једну дивну обојену вазу.

Своје везе и утицај Карцов није за себе лично искоришћавао, већ је и њих везивао са интересима службе и својих земљака. У свима надлештвима, полициским, судским, имао је он пријатеља, који су pour obliger M. Kartzow чинили све могуће и немогуће. Колико је госпођа клептоманкиња, које замишљају да у Лувру или Bon Marché-у, у страшном гурању и тискању, на њих нико не пази, спасао он од срамоте и помагао им да превале границу. Захваљујући својим односима са департманом полициским, које је давно утврдио и стално одржавао, њему је често испадало за руком да помогне бедног политичког изгнаника или да спасе из невоље професора — знаменитост, раскошан егземплар кадетске флоре, који се сувише упустио и занео у говорништву. Може се рећи с уверењем, да

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

није пролазио дан, да на скромном свом положају Карцов није речју или делом коме користио.

Пред ноћ око шест часова, када би свршио своје послове у консулату, Карцов би се проходао по булеварима. На сваком кораку сретао је познанике. Свак је сматрао за дужност да га заустави и да се с њим упита или да му у проласку укаже своје поштовање. Карцов није ником остајао дужан и одазивао се љубазностима или веселом шалом. У том човеку је кључао живот и весеље. Ма где да се јави, он је са собом доносио атмосферу живе радости и доброте. Улази Карцов у ресторан — пред њим се момак клања: „Excellence, mon Prince.“ — „Prince ne daigné“, с величавим гестом и шаљивом интонацијом, одговара Карцов. Сви се околни заценьују од смеха. За мало, а гости у ресторану већ сви знају: ено тамо за оним столом руча или доручкује M. Kartzow, најпопуларнији руски консул.

Налик на И. Горбунова, Карцов је владао даром да комично прича невероватне ствари и, уз то, да буде врло озбиљан. Дешавало се да саветник К. М. Наришкин дође к њему, врло снужден, са актом који му је тек дошао. Од једном, читајући, он опази: Карцов као да не слуша, на лицу му израз неисказане туге: „Андреја Николајевићу, шта вам је?“ пита запрепашћен Наришкин. „Не разумем, Кириле Михаиловићу: како се можете узнемиривати због тих ситница? Помислите само, ко ће питати после седам хиљада година о том акту“ ... „Ах: Андреја Николајевићу, ви с вашим вечитим шалама“, вели Наришкин, али, погледавши на сабеседника, не може да издржи, брига га оставља и он се и нехотице смеје.

Без обзира на јаки организам, Карцов је постепено почео опадати. Болест његова—астма—слабила је са лечењем, али, како које године, напади кашља постојаху све јачи и оштрији. Као пенсионар, Карцов се преселио у Онелију, на талијанској Ривијери. Место није било угодно. Велика је заблуде мислити да болесноме старцу треба само материјалан комфорт, медецинска помоћ и брижљива нега. Док је у човеку жива свест, он тражи оно на што је свикао, тражи своје пријатеље, и у мислима оживљује, борећи се с ослабелим памћењем, драге му упечатке који се гасе. Вила у Онелији, са чијих се прозора дивно видело море, по климату и живописном положају, без сумње је задовољавала све погодбе. Али је Карцов желео једнако да буде у Француској, у Монте Карлу, Ници и Кану, где га је

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

сам говор подсећао на Париз, где се надао сусрету са пријатељима и знанцима. Свака екскурзија изазивала је погоршање болести. Особито је кобно на њ дејствовало заморно бављење у Вентимиљији, где се врши царински преглед. У септембру месецу, не слушајући савет лекара, Карцов се крену из Онелије и пресели се на Cap St. Martin, близу Мантоне. Деветог дана по сеоби, болест окрену на зло. У ноћ између 24 и 25 септембра 1907 године, после великих мука, живот Карцовљев се угасио.

Тело је његово пренесено и сахрањено у Паризу, његовом милом Паризу, у гробљу Père Lachaise. Према жељи покојниковој у завештају, при сахрани није било војних почасти, што му је као кавалеру почасне легије пристојало, ни венаца. Француске власти и руска насеобина изразили су много топлог осећања, и присутним на сахрани удовици и сину покојниковом изразили су симпатије и саучешће. У штампи руској и француској појавили су се многи некролози. У мало али тачних речи, „Temps“, најозбиљнији лист у Француској, донео је похвалу покојнику: „Ses nombreux amis en France garderont un profond souvenir au plus parisien des consuls étrangeres. De son côté, la colonie russe n'oubliera pas l'excellent homme, dont la porte etait toujours ouverte à tous ceux qui recherchaient ses conseils et son appui“. Temps 21 Okt. 1907.

ГЛАВА VII

Стратегиска зависност руске војске преко Дунава од Аустро-Угарске — Потреба одржавати конвенцију од 3-ег јануара 1877 г. као очи у глави. — Порадимски предлог примирја. — Он се не слаже са основима конвенције од 3-ег јануара 1877 г. — Кнез Горчаков не прима одговорност за уступање Босне и Херцеговине Аустрији. — Припреме Н. П. Игњатијева да пође к војсци. — Тада он први пут дознаје о конвенцији 3-ег јануара 1877 г. — Слажући се са Н. П. Игњатијевом цар шиље телеграм о кретању војске к Босфору. — У стану царевића наследника Н. П. Игњатијев дознаје о закљученом примирју. — Стање војске после примирја. — Према промењеним приликама је ли требало да И. П. Игњатијев закључи мир у Сан-Стефану? — Ко одговара за пропаст историске задаће.

Штета од споразума са Аустро-Угарском била је очевидна. Аустро-Угарска је остављала Русији на вољу да ратује ако хоће, али је задржала себи слободне руке, а за такву неутрал-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ност захтевала за себе Босну и Хецеговину. Био је један тренут када су наши мислили да огласе рат Аустрији, али од тога се после одустало. Кнез Бизмарк је још за времена известио руску владу, да је Аустрија потребна Германији с обзиром на политичку равнотежу, те стога она неће допустити да Аустрија пропадне. Када су Турци, у почетку, одбили одлуке Цариградске Конференције, па онда лондонски записник Русија се нашла пред алтернативом: или да прими аустриске услове, или да никако не ратује. Ово последње било је немогуће због узаврелости рускога народа и словенофилске симпатије придворних кругова. Није било друго, већ покорити се невољи: 3-ег јануара 1877 г. између Русије и Аустро-Угарске била је потписана конвенција. Русија је дошла у изолирано стање и зависност од добре воље своје тобожње савезнице, Аустро-Угарске. Преко границе и с оне стране Дунава наша активна војека престављала је, говорећи речима песниковим:

....тяжелы нѣкіи шаръ
на танкомъ волоскѣ висящій

(....тежак некакав шâр, који се држи на танкоме влакну.)

У таким приликама, елементарно чуство самоодбране гонило нас је да чувамо сваку тачку конвенције, као очи у глави. Иначе је Аустрија добивала не само могућност, већ и морално право да дигне руке од нас и да их пружи нашем противнику — Енглеској.

Каквим било махнама да се наш споразум са Аустро-Угарском одликовао, намену своју: да обезбеди позадину наше војске, он је ипак испунио безусловно. После једне битке око Плевне, граф Андраши је отишао нашем посланику Е. П. Новикову и рекао му: „Profiter des embarras du prochain ne porte jamais bonheur. J' ai des observations à vous faire, mais j' attendrait pour cela que vous ayez plus de foin dans vos bottes.“ Аустрија није прстом мрднула ни онда када нам се војничка срећа насмешила и кад се пред победоносном руском војском почела предавати турска војска и турска утврђења.

Створило се мишљење, као да је расцеп са Аустријом настао, делом због интрига руске пансловенске странке, делом због традиционалног лукавства бечкога кабинета. У одбрану последње версије испао је полузванични публициста Министарства Иностраних Дела, С. М. Горјаинов (Босфоръ и Дар-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

данеллъ, С. Петерсбургъ, 1907 г.). У самој ствари за крах није нико други био кривац већ сам творац аустро-руског споразума, канцелар А. М. Горчаков.

У половини новембра 1877 г. у нашем главном стану, који је био у Порадиму, приступило се састављању услова за мир са Турцима. О конвенцији од 3-ег јануара 1877 године писци предлога о миру нису ништа знали, стога, није чудно, што су се они у својим предпоставкама од ње знатно удаљили. Нарочито се рељефно та противречност обележила код значајног питања: о Босни и Херцеговини и о границама Бугарске. У питању о Босни и Херцеговини конвенција је гласила врло одређено: „Русија оставља на вољу цару аустрискоме да изабере време и начин за окупацију Босне и Херцеговине".[1] У порадимском предлогу та је тачка овако била написана: „Босни и Херцеговини даје се автономна управа са довољним гаранцијама, које ће се одредити са учешћем њима суседне Аустро-Угарске". Односно питања о границама Бугарске, конвенција (члан 3) гласила је „не допушта се образовање на Балканском Полуострву какве значајније словенске или друге државе". Порадимски предлог пространост будуће Бугарске обележавао је овако: „У границама бугарске народности и никако не мањи од простора, који је обележен на Цариградској Конференцији". Онда је порадимски предлог био послан у Букурешт, кнезу Горчакову, на расматрање и поправку.

Иницијатор аустро-руског споразума био је кнез Горчаков. Према томе, ако је ма за кога, то је за њега конвенција од 3 јануара 1877 г. била обавезна. Када је добио порадимски пројекат, он је требало да га упореди са конвенцијом, и оно што је ушло у конвенцију да у њ упише, и у тако дотераној форми да га врати назад у главни стан. „Али је кнез Горчаков, вели г. Горјаинов, осећао да уступање словенских земаља аустро-угарској монархији може изазвати опште негодавање у Русији."[2]

Да је он унео у порадимске услове мира измене у духу конвенције, одмах би постало јасно: да је Босна и Херцеговина била цена, за коју је руска влада купила од Аустрије безбедност позадини руске армије. Признати себе за крива због такве погодбе, кнез Горчаков није има грађанске одлучности. Као не

[1] Описаніе Рус.—Турц. войни 1877—78 г. г. книга II. Изданіе военно истор. комиссіи главнаго штаба.

[2] Босфоръ и Дарданеллъ, стр. 307.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

примећујући разлику међу порадимским погодбама и конвенцијом, он је порадимски пројекат послао царевима аустриском и германском на увиђај.

Као што се и могло очекивати, у Бечу је саопштење Горчакова учинило врло неповољан утисак. Руска је политика ударала вијугавим путем: од заједничког рада са Аустријом она се опет вратила на цариградску конференцију и европски концерат. Али позивати се на цариградску конференцију Русија већ по томе нија имала права, што је конвенција са Аустријом била закључена доцније, те према томе била свему што се до ње говорило и условљавало као неки резултат. Променив улоге, сада је Аустрија прекоревала Русију за вероломство. Питања политичне етике вазда су више или мање спорна. Али, ставши једном на гледиште чисто практично и војничко, морамо признати да је време, које је за кидање са Аустријом изабрао кнез Горчаков, било врло незгодно. Наша војска, борећи се с непријатељем прелазила је преко Балкана; на мору је господарила турска флота, а к њој је могла у свако доба доједрити и с њом се сјединити енглеска ескадра. На олтару некаквог фантастичног јавног мишљења стари је канцелар лака срца принео на жртву и безопасност везе активне војске и међународни положај Русије. Незадовољна са Русијом Аустрија је почела тражити да се приближи Енглеској.

Постављен као пуномоћник за закључење мира са Турском, генерал Н. П. Игњатијев спремао се да се крене на пут к војсци. И не подозревајући да постоји конвенија од 3-га јануара 1877 године и о њеним двема главним тачкама, остављање Босне и Херцеговине на дискреционо расположење аустриском цару и недопуштање да се на Балканском полуострву образује већа држава, — он се био сав удубио у разрађивање прелиминарног Сан-Стефанског уговора о миру, разуме се у духу начела цариградске конференције. Да му отвори очи и да га обавести, кнез Горчаков не само што није сматрао за потребно, већ на против, он га је баш постицао на тај правац. На једној седници, гледајући на рад генерала Игњатијева, марљив, испуњен турским и бугарским именима, он је узвикнуо: „Mais c'ést un travail de bénédiction!“ Доцније, када је С.-Стефански уговор био објављен и изазвао протесте великих сила, њему није сметало тврдити: С. - Стефански је уговор личан посао Генерала Игња-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

тијева и да је њим и он био изненађен. „J'ai haussé les épaules“ причао је у петроградским салонима стари кнез.

Докле би се продужавала чудновата мистификација — не зна се, али је за тајну конвенцију генерал Игњатијев дознао сасвим случајно по једној овлашној фрази генерала Н. Н. Обручева: „А ми смо се у Бечу, у питању о бугарским границама, управљали по вашим жељама“, изрекао се генерал Обручев. Сасвим запрепашћен Н. П. Игњатијев полете к цару, који, опет од своје стране, потражи објашњење од Горчакова. „Andrassy, рекао је канцелар, а exigé de Novikow sa parole d' honneur que le général Ignatieff ne saura rien de la convention“.

Баш у то време расправљања прешне теме — треба ли закључити са Турцима примирје или наредити да војска продужи наступати на Цариград, — између цара и великога кнеза главног команданта живо су се измењивали телеграми. Генерал Н. П. Игњатијев живо је доказивао потребу заузимања позиције на средњем Босфору, на оном месту, где матица удара поред саме обале. Осећајући се везан речју, коју је задао Енглеској — да неће да заузме Цариград, цар Александар II, није био тог мишљења. „Али ми у град нећемо ни ући, говорио је Н. П. Игњатијев, ми ћемо стати под његове бедеме, а онда ћемо замолити велике силе да изволе доћи у Одесу на конгрес. Одеса је културно средиште, где кнез Горчаков може доспети у сваком погледу лако и удобно.“ После неког колебања, цар попусти. Био је написан и испраћен великоме кнезу телеграм — да креће напред и да заузме позицију на Босфору.

Са најлепшим надама пошао је из Петрограда Н. П. Игњатијев. Али тек што је прешао преко Дунава, а на њ навалише разочарања једна за другим. Уз пут он сврати у рушчушки одред, у главни стан царевића-наследника. Ту га као гром из ведра неба порази глас — да је примирје потписано и да је војна акција обустављена. — „Ја сам хтео да отимам Шумлу, рекао му је царевић наследник, а велики кнез закључио примирје“ — Н. П. Игњатијев похитао даље и, стигнувши главног команданта, он му приђе са питањем: „Ваше Царско Височанство, а телеграм царев?“ — Главни командант не одговори одређено на питање. У то време био је старешина војнотелеграфског саобраћаја генерал Чингиз, школски друг Н. П. Игњатијева из Пашког Корпуса. „Тебе треба казнити, — нападе на њ Н. П. Игњатијев. — Ти си муслиман, па си за то затајио ви-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

сочајши телеграм од главнога команданта у коме се заповедало да се иде на Цариград". — „Да ме Бог сачува, рече Чингиз зачуђен. Ја сам тај телеграм сам својом руком предао великоме кнезу". — Сад када је знао на чему је, Н. П. Игњатијев пође назад великоме кнезу. — „Па, да, одговори велики кнез, ја сам телеграм примио, али, на жалост, врло доцкан. Турци су наше услове примили, а ја сам дао реч: чим они приме наше услове, ја ћу закључити примирије.

На дан пре другог дана по потписивању и обнародовању примирија, 19 јануара 1878 године, тако страшан, положај руске војске од једном постаде безизлазан. До последњег часа, Турска се надала милости од победиоца и да би је заслужила, била је готова на сваку жртву. Али кад се уверила о непоколебљивости, коју показаше руски делегати у питању о бугарској независности, Турска немаде куд већ се предаде Енглеској. Неспоразуми са Аустро-Угарском, ма да су ранијега датума, дотле су ипак тињали као жишка под пепелом. Али када је Русија објавила своје намере у погледу Босне и Херцеговине и граница Бугарске, — Аустрија, да одговори Русији на то, нареди мобилизацију своје војске. Да ће Румунија стати уз Аустрију а не уз Русију, о томе није могло бити никакве сумње. После акта од 19-ог јануара 1878 године, тачно после две недеље, енглеска ескадра доплови у Мраморно море и усидри се код Принчевих Острва

Опште прилике наше војске, стратегиске и политичке, биле су донекле сличне приликама у којима се налазила француска војска у Шпанији, за Наполеона. У оба случаја, првенство на мору неоспорно је припадало Енглеској. Као и Французима, с преда и са стране нама је грозила енглеска флота и могућност десанта. Али су Французи тада опет били срећнији но ми: њихова комуникација пшла је правим путем, у правцу отаџбине, Француске. Док се нама у позадини налазио Дунав и две сумњиво пријатељске државе: Аустро-Угарска и Румунија, које су као железним прстеном притешњавали победоносну руску армију. У таквим околностима, на продужење рата није се могло ни мислити. Остајало је да дипломација похита у помоћ, те да покривајући наготу фактичне капитулације реторским цвећем, од плодова победе спасе оно што се могло спасти.

У гомили европских држава једина је била Германија која је до извесне мере била пријатељски расположена према Ру-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

сији. Она је са Русијом била везана и везама вековног пријатељства и признањем за благонаклоност Русије у тешким тренутцима борбе за германско уједињење. На жалост, са кнезом Бисмарком кнез Горчаков није се искрено гледао и није хтео да буде његов дужник. На питања кнеза Бисмарка — питања непосредна и посредна — под којим погодбама намерава Русија закључити мир, — кнез Горчаков је одговарао вазда једно те те једно: „Je n'ai pas besoin de Bismark pour faire la paix.“ После тога, постало је појамно зашто се кнез Бисмарк повукао и заузео положај посматрача. Он се ограничио на то, што је изјавио петроградској власти своју готовост да помогне Русији да сведе рачуне и ликвидира стање. Да се јавља у улози заступника Русије, када га о том Русија није ни молила, сматрао је као нешто неприлично његовоме достојанству и сасвим излишно.

Стварајући Сан-Стефанску Бугарску, Русија је, очевидно, мислила да ће за даље своје намере наћи у Бугарима послушно оруђе. Но питање је да се она није варала у тим рачунима, јер са Егејског мора могао је дунути у Бугарској енглески ветар, а не руски. Али С.-Стефански уговор није се остварио, и с тога сваки спор о његовој ваљаности и његозим слабим странама постаје један узалудан посао. Само име „прелиминарни уговор“ већ показује, да руска влада није давала коначан значај том уговору; на против, она је намеравала изнети га великим силама на одобрење. И кад је то тако, онда, каква је потреба била, у опште, закључивати уговор? Задаћу: обуставити војну акцију и обезбедити пристанак Турске на руске погодбе мира, извршило је примирије од 19 јануара 1878 године. Смисао С.-Стефанског уговора могао је бити само један: дати Бугарима доказа добре воље Русијине, а одговорност на неиспуњење њихових жеља свалити на Европу. Међутим о Русијиној доброј вољи према њима, Бугари нису никада ни сумњали. Али ипак ни свест о жртвама што је ради њих Русија принела, није им сметала, после неколико година, да се обрате Енглеској и да помоћу њеном изврше уједињење Кнежевине са Источном Румелијом.

Н. П. Игњатијев је лепо и уверљиво доказивао великоме кнезу, главноме команданту, неподесност стојања војске на Мраморноме мору и потребу превести армију и распоредити је на Босфору. У том истом смислу наваљавали су на кнеза и из Петрограда. У главноме стану држале се седнице непрестано.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Поред све жеље специјалисте у војно-поморским стварима, нису могли признати да је могуће спречити енглеској ескадри да се пробије кроз Босфор и да уђе у Црно Море. Рок од две недеље, — од 19-ог јануара па до 2-ог фебруара, — било је златно време од једнога догађаја до другог, осмех судбине, повољан случај, који се у животу народа не понавља, са којим се ми, на жалост, нисмо знали користити. Осокољени близином енглеске флоте, Турци су брзо дизали утврђења, прикупљали и распоређивали војску. Освојење Босфора постајало је, како којим даном, све мучнија ствар.

Положај, што га је на обалама Мраморнога мора била заузела наша армија, у неколико личи на положај пруске војске у 1866 години, Николсбурга. Француска тада није грозила Пруској. Цар Наполеон III ограничио се на изјаву, да ће Француска само у извесним границама допустити ширење пруске територије. Али и така једна напомена, која је по форми тако блага, била је Бисмарку довољна. Он је одмах захтевао да се рат обустави, а када је краљ Вилхелм и цео генералитет био противан томе, он је поднео оставку и, на крају крајева, постигао што је хтео.

После одласка генерала Н. П. Игњатијева из Петрограда, догађаји су се гомилали страховитом брзином. 19-ог јануара било је потписано примирије и ратовање обустављено. Аустрија је мобилисала војску, у Мраморном мору појавила се енглеска ескадра. Било је под питањем да ли би се поновним закључивањем уговора са Турском могли надати да ћемо побољшати наш положај, или би, на против, требало признати да се даље не може, па похитати и што је могуће пре сазвати европску конференцију? Независно од политичких намера, генералу Игњатијеву није ништа сметало да размисли и о себи лично. Околности, што су конвенцију од 3-ег јануара 1877 године, за љубав Андрашију, од њега крили, казивала му је о томе с каквим су се неповерењем понашали према њему петроградски званични кругови Он је имао пред собом као непријатеље не само стране колеге, већ и своје претпостављене, који су чекали да учини ма какав погрешан корак, па да на њега кола сломе и да га огласе за виновника свих недаћа. Па при свем том генерал Игњатијев за времена не застаде и 19-ог фебруара 1878 године у С.-Стефану потписа уговор са Турском. Шта га је гурало да стави своје име на акту, који је, у најбољем случају, личио на

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

швићкање прутом по ваздуху? Ту се показало колико је кобно утицало дуго службовање генерала Игњатијева у Цариграду. Ослобођење хришћана у Турској, на коме се пољу тако успешно кретао, сматрао је он као нешто своје сопствено. Валовима догађаја узнет на необичну висину, он је подлегао оптичној обмани и продужио је веровати у своју звезду и у своју снагу, док је, у истини, губио земљиште под ногама. Једним потезом пера он је уништио плодове своје дугогодишње и сјајне дипломатске каријере, а онда — било је оно што су управо његови противници и хтели — сишао са арене спољашње политике за навек.

Цар Александар II објавио је рат Турској под притиском јавнога мишљења, противу свог сопственог уверења. Спремајући се да нападне Турску, он се највише бојао да тај акт својом жестином не одјекне у Европи и не повуче за собом други рат — европски. Отуда у самој концепцији рата кобна подвојеност, која је и паралисала завршно дејство. У том времену, међу војним заповедницима било је популарних људи са звучним именима: фелдмаршал А. И. Барјатински, генерал Д. А. Миљутин, најзад царевић — наследник, велики кнез Александар Александровић, који би, без сумње, узео себи за начелника штаба кога било од виђених лица[1]. Али је Господар дао реч Енглеској да неће Цариград узети, и у толико више бојао се појаве једног народнога вођа — да догађаје сувише не сплете и не отера врло далеко. Зато је за главне команданте поставио своја два брата, велике кнежеве Николу и Михаила, с уверењем да ће они у одлучном часу, над тежњом за славу ставити безусловну послушност према владаоцу. Може бити због тога је и састав штаба активне армије постао туђински: на врховима су стојала два Пољака, генерали Непокојиоцки и Левицки. Међутим од једном догађаји добише такав обрт, да наступање армије све ближе ка престоници отоманске царевине постаде чисто војна стратегиска потреба. Пред царем Александром II стаде тешка дилема: или да пре времена обустави наступање, или да погази реч задану Енглеској. Стога је цар могао мислити, да кретање војске у напред може наступити и мимо његове воље, као природан развој војнога дејства, и у том смислу је свом брату глав-

[1] У Порадиму генерал Н. П. Игњатијев саветовао је цару да команду над армијом узме сам, Д. А. Миљутина да постави за начелника штаба, а генерала Н. Н. Обручева за ген. квартирмајстора.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ном команданту давао савете шта да ради. Али читати између редова петроградских упустава, противуречивих и нејасних, велики кнез Никола није могао и категорично је захтевао да му се каже чисто шта се хоће, а када је такав одговор стигао — било је већ доцкан. По несрећи, дипломатској канцеларији активне војске шеф је био познати дипломата, сарадник генерала Игњатијева, А. И. Нелидов. Али на жалост, Нелидов се није знао држати на потребној висини, и, у очекивању на долазак Игњатијева са пуномоћијем, није био у стању одолети и потписао је своје име на историском документу. Своју мисију велики кнез Никола извршио је са усрдношћу, достојном боље примене. За пропаст историске задаће према томе не може он носити одговорност. Узрок је томе била сувишна смотреност и нерешивост цара Александра II, али још много више узрок су они царски дворани који су, не волећи Русију и радећи по зависти, сметали људима патриотскога правца и устаоцима да се истакну и заузму прво место.

Превео с руског **В. Љ.**

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Л А Ж И

Волим те јер лажеш, а то значи порок,
Што џиновском руком руши искушéња̂,
Што над ниским гадом ко ватрени пророк
Пева дан умрћа и дан васкрсења.

Ја у твојој лажи живим, вечно исти;
Она тако годи свем нереду реда
И, док се пропињу небу дуси чисти,
Она паучину над чашћу испрêда.

О, зашто би био свуда свет обмáна̂,
А да твоја душа искра росе буде?
И ти светли живот лучом палог дана,
Химном Луцифера слави децу Јуде.

Певај лаж у храму да сводови звоне,
Учи ме да блудни син будем што брже,
Гурни ме у неврат, где се лудо тоне,
Јер ми трепти снага, јер ме очи прже.

Лажи, јер тек лаж ме из дремежа трже!

М. Бојић

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ХИМНА

О, пиј из чаше, док је чаша пуна
И живот хучни помамно те зове,
Док чело краси још младости круна
И душа сања дуге златне снове!

Обвиј ме страсно својом младом руком
И упиј усне пожудно у моје!
Хоћу, кад једном све заћути мўком,
Да слушам како бије срце твоје.

Не питај како ко о томе суди
И да л' ће рећи да је добро тако.
Шта те се тиче та гомила људи,
У чијим грудма срце бије млако.

Умреће дани, погрепшће их Време
И крв из рана натопиће путе.
Тада ће наше усне да занéме
И душе хладном збиљом да заћуте.

Јер све је јадно. И судба је јадна.
И ништа није вечито и трајно.
На душу падне влажна магла хладна
И око сузом замути се сјајно.

И тада видиш мртве своје снове,
Расклопљен ковчег и воштане свеће,
И знаш да никад златне дане ове
Свирепо Време повратити неће....

— — — — — — — — —

О пиј из чаше, док је чаша пуна!...

Драгослав Илић

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ЧИЧА-МИЈА

(ИЗ ЦИКЛУСА „МРТВЕ СЕНКЕ“)

I

Чудо да никад ништа нисте чули о чича-Мији! Он се у нашој Копчарској Мали родио, оженио и провековао. Одавно никако не оставља своје родно место, ретко и саму малу. Некада је он био силан детић, свакој девојци да замакне за око, али пролазе године, па и снага. Ено га сад једва иде. Одело му просто, старо. Чакшире сукнене не виде се од закрпа, исцепани прсник је без дугмета и показује мањаве, коштуњаве груди. На ногама цокуле, на глави излизана јагњећа шубара — једина његова капа. Обично ја без антерије и фермена, али недељом није без њих. Кад удари тозлуке, па свилене подвезице, којима би се тешко погодила првобитна боја, па кад за силав тури два-три стара пиштоља, дуванкесу, а одозго велико црвено марамче са плавим пругама у наоколо, злу не требало: — биће чича-Мија у таквом друштву где се не сме тек онако, без марамчета. Кад се све тако угоди — или му је слава или Васкрс.

Чича-Мија већма седи пред дућаном на пању, који је ту одавна, бог ће знати од кад, ваљда од памтивека. И он седи на том пању и упоређује своју немоћ и старост са његовом. Остарео па не може да ради, а што се овда онда заради, једва стигне за хлеб. И седећи тако, чича-Мија мисли о прошлим старим временима, кад није ока могао склопити од рада, кад је живот био друкчији, бољи, кад је све било боље. Младеж пролази и јавља се, а он само приноси руку шубари, као салутира, сећајући се свога капларства. Е, сад нико ни у шта не рачуна каплара, а он је био сила: кад прође редов, пре него ће га по-

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

здравити, броји дугмета. Онда је и војска била друкча, није седела бадава као сад, па и... ту се чича-Мија сети мајорове служавке Лизе, па се осмехну. Једна успомена повлачи за собом другу и чича-Мији изиђе пред очи његова покојна жена, стрина Перса, намрштена и крезуба. Би му криво, што да му баба поквари тако лепу успомену, махну руком као да би хтео одагнати бабу из мисли, али се она узјогунила па ни маћи. Њему се почеше ређати слике из млађег доба: он и она при месечини; он са засуканим рукавима, снажан, висок, она једра румена, ватрена; он јој обавија своју нагу мишицу око струка и припија уза се док звезде подрхтавају а ваздух, пун мириса свеже покошена сена, мири и трепери. Затим он у ковачници сав гарав, с чекићем у руци, а она не већ више онако бујна, с једном увелом дојком у устима једног малишана; најпосле он с тејом од нане у слабој руци, а она сва смежурана, с наочарима чак на врху носа тако да мислиш сад ће јој склизити у уста. Стрина Перса је умела сваком пребајати, па тицало се то грознице, убоја, ране, грчева или чак и љубави. Једном је бајала и некој тешкој сељанци која је желела мушкарца. Сваком је она бајала, и то увече, кад је звездано небо, држећи уједној руци стару зарђалу кебу а у левој мртвачки прстен. И свега се тога чича-Мија сад сећа, па су му милије успомене из младићског доба, успомене паучинасте, маховинасте и опојне. Те старе упомене имају једну добру страну: старе су, те им се може додавати јачег мириса и боје; док код нових тога нема, оне су јаке и праве, стварне. То им је ружна страна.

У мислима на свој проминули живот устаде и поче да ода. Баш тада наиђе Јован рабаџија и поздрави га:

— Добро вече, чича-Мијо!

— Бог добро дао, дете.

— Одмараш се, а? — Упита Јова, завијајући цигару у жут папир.

— Ја се дете, ево већ толико времена и не умарам. Живео сам доста и задовољан сам животом.

— Е, е, ча-Мијо! Живећемо ми још, — теши га Јова пружајући му дуванкесу.

— Нашто ме тешити, синко, и не треба се варати. Човек ваља да има смрт пред очима, да би је боље дочекао. Смрт је као и гост: уколико га више ишчекујеш, у толико си спремнији. Треба бити задовољан животом, нарочито на крају, и ја сам задовољан.

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Чича-Мија воли Јову. Био је поштен, добар те је и заслуживао свачију љубав а нарочито чича-Мијину, који га је сматрао за најбољега човека и по томе што носи име његова сина, који је у војсци. Њему никада није могло пасти на памет да би неки Јоца могао не бити добар у свему. Јова је у осталом један од оних људи, који брзо стичу симпатије. Његове очи пуне сјаја и неког саучешћа, било у тузи било у весељу, уливају поверење и ви, кад их први пут видите, мислите да их већ одавно знате, да вам је тај човек пријатељ и познаник. Јова је имао жену, дете и два вола који су га хранили и које је он волео више од себе. „Волови су племените животиње, у њиховим очима има више бола и сажаљења него у чијим било“, — говорио би он.

Тако они сад задимане и јадају се дуго и дуго. Већ је почео и сумрак, модрикасти јесењи сутон. Младеж иде на Бошков бунар. Месец надвисио Редут. Звезде дршћу као усталасане белом маглом — кумовом сламом. Гледа их чича-Мија гледа, па ће рећи:

— Ја знам, Јоцо дете моје, да свако од нас има по једну звезду. Тако сам слушао од старих, па и верујем. Оно је тамо моја звезда, — рече чича-Мија и показа прстом на Венеру, која само благо трепну као да потврђује. — А оно мога Јоце, настави указујући на прву сјајну звезду до своје. Јова климну главом одобравајући и одби из трешњеве муштикле густ колут дима, па се уживајући загледа у њ. Душа му пуна вечерње свежине. Чича-Мија гледа у светлуцаво небо, гледа, и у том је погледу бескрајна љубав, љубав једнога старца који је ногом у гробу, и сумња да ли ће дочекати сина из војске. И он преко своје звезде, окружене живахним сјајем, шаље старачке, очинске поздраве своме Јоци.

А из оближње кавање допире песма:

„.... Купи ми, бâбо, волове, волове
Да орем цури долове, долове
Да орем цури, ај, долове!...“

*

Тако то свако вече. Дубоко у ноћ, када се све са улица разиђе, чича-Мија још седи сам на свом пању. Давно је већ све умукло, а он седи и мисли на сина, док се сенке дрвета пред кућама клате, преплићу и праве чудне облике. Тек пошто

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

осети да му се очи склапају и да је сав малаксао уђе у дућан и упали петролејску лампицу од лима. Модроплав пламичак повија се и осветљава дућанче које је све и сва чича-Мији. На средини, на пању, крњ наковањ, а око њега чекићи разне величине. Чича-Мија се увек са жалошћу сећа своје снаге, кад год погледа у наковањ. У једном углу огњиште са поцепаним меховима. По зидовима бургије и друге алатке. У једном крају гвожђарија, крчаг воде и пола хлеба. Чича-Мија скине цокуле, окрене се истоку, где је на почађалом зиду Св. Великомученик Димитрије, прекрсти се неколико пута, спомене Јоцу, па лёже у креветац...

Једнога дана послао му син фотографију. Чича-Мија је одмах показао Јовану.

— Види, дете, слику што ми послао Јоца, — готово кликну чича-Мија. Јован је узе весело, као да је њему послата, поче је разгледати са свију страна, чак и позади, па рече:

— Пљунути ча'-Мија! Глава одсечена. Ала ми је имењак! Алал му!

Чича-Мији нарасло срце, нарасло, мислиш сад ће пући:

— Јакако, дете! Глава одсечена.

Те вечери, спрам лелујавог пламичка своје светиљке, чича-Мија се наднео над сто с крњим огледалцетом у руци. А с огледала гледа доброћудно старчево лице, на коме је готово највише места заузео бабурасти нос. Седи бркови се помешали са ретком брадом. Очи благог, готово мртвог сјаја гледају добродушно и молећиво. Густе обрве ни најмање не личе благом изразу лица. Гледа чича-Мија час у огледало час у фотографију Јоцину и изналази сличне црте.

— Хм, она рупица у образу, па плаво око, густе обрве, високо чело, јагодице... све је моје. Е, шта ти Швабо неће измислити... Жив човек, само што не рекне: „слатки бабо".

Тако су пролазили чича-Мијини дани. Мучио се, зарађивао неки грош и надао се на боља времена. Па ваљда ће и то „боље" време наступити, ваљда живот није сама жалост, као што неки говоре. Има Бога. Ако су људи заборавили чича-Мију, неће он. Памти он добро да чича-Мија пости, иде у цркву и на пратње. Он неће све заборавити, није он забораван као Мата клозер, који му још не враћа онај динар. Или ваљда нема раја, нема среће, нема правде? Чича-Мија се стресе при тој по-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

мисли и упита се: „Какав би ми живот био да се не надам нечем бољем? Било би све штуро, глупо, глупо, глупо...“

Мисли му се намећу без реда, по неколико одједном, оштре, гломазне, нејасне. Он не влада собом, и види да не може доћи ни до каквог закључка, само осети страшно узбуђење као да чу реч: Веруј!

Ето укратко чича-Мијина живота, и ништа се не би имало још рећи, да се није десило нешто што је из корена преокренуло његов једнолики тôк.

Објављена је анексија Босне и Херцеговине....

II

Цела је варош узрујана. Трговци, занатлије радници — само о анексији говоре.

— Шта бринеш, газда-Станко? — Упита један трговчић.

— Хе, синко, голема ме брига спопала, — одговара Станко.

— Због анексије, а?

— Море и због анексије, а и због мога жита. Купио сам га по 19, а сада је 18. Него знаш како је... анексија је наступила, па га морам продати, јер ако се зарати, оде жито држави, па ће га чак моји унуци наплаћивати. Знам ја то, Мито, по турском рату: узедоше мом оцу две магазе жита и кош кукуруза! Истина дали су му признаницу, али је ни ја још нисам наплатио.

У Копчар-Мали све живљи разговор, на дугачко и на широко, Роза, служавка код оног нежењеног старца што не ради ништа него само вуче плату, она иста Роза, која је опалила шамар Мики Ћори, моли Бога — разуме се швапског — да не буде рата, док она не оде у свој Бечкерек.

— А како би прешла, — пита Јоца бакалин, — како би прешла, Розо, кад наши не возе пречане?

— Па она би у карлицу, па'ајд' у Ковин! — дира је онај исти Мика Ћора.

Жене се распричале. Једна вели, само њен Пера да не погине, па нека буде рата; друга га не жели никако; трећа опет вели да има три сина и „нека их вала нека сва тројица погину, кад имају зашто.“

— Бе аферим, Станија! — не пропушта прилику Стева Вртиреп да похвали удовицу, и ако га је одбила пре десетак година, а њега још и дан данас „боли и срце и душа“.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

Пред чича-Мијином дућаном пуно људи. Дођоше и нека деца, а један подвикну.

— Ајде кући, није ово за вас.

— А зашто, дете, није ово за њих? И ми смо се учили од својих отаца. Од млађих не ваља крити. — Пријте децо, и добро утувите шта чујете. Ви треба да будете бољи него што смо ми били.

Чича-Мија говорећи то, седео је на свом пању, до њега Јован на неком точку без палаца, који је ту из истог разлога из кога и чист био пешкир пресамићен преко дрвене шипке на вратима какве бербернице. Око њега и чича-Мије се начетило пуно стараца, људи, младића. Направио се круг разних лица, голобрадих, брадатих, рђих, с неколико длака — изгледа сад ћеш их избројити, — круг лица густих обрва, с носом кривим, прћастим, очију ситних буљавих, мишјих... једном (речју скупила се цела мала. Јован држи у руци новине. Сви нестрпљиво чекају, кад ће почети читање. И он се накашља и поче једнолико с прекидима врло тешко, не без мало сујете, свестан да су све очи управљене у њега, у Јову.

„Београђани, отаџбина је у опасности!

Судбоносан је тренутак који нас позива да кажемо данас своју реч. Српско племе преживљује један од најкритичнијих тренутака; над српским народом шестари грабљиви кобац који ће се устремити да га канџама раскрвави и да му утробу рашчупа.

Аустрија прети да нам разбојнички отме Босну и Херцеговину. Њени државници већ су смислили начин да једну хајдучку отимачину прогласе државним актом, њени батаљони већ су се упутили у срце несрећних српских земаља да на први миг угуше узвик бола и очаја наше ојађене браће.

Наша равнодушност значила би самоодрицање, значила би игнорисање наших најсветијих интереса од којих зависи и опстанак наше нације и сва будућност наше земље

Београђани!

У питању је слобода Српскога Народа, у питању је будућност целог српског племена, у питању је част читаве једне нације. Тренутак је судбоносан, отаџбина је у опасности и наш немар овога тренутка клели би унуци и праунуци наши и на гробовима нашим лежала би клетва безброј поколења...“

Ту Јован спусти новине на крило и погледа око себе. Сви изгубили речи. На лицима им се изражава бол и готовост. Некима већ и сузе потекоше. Сви гледају у своју децу. Баш као да им натера сузе оно... и наш немар овога тренутка, клели би унуци и праунуци наши и на гробовима нашим лежала би

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

клетва безброј поколења....“ Јову нешто стегло у гуши, гушти га, рекао би човек сад ће издахнути. А и није шала: толико пута читати овакву ствар, кадгод би пристигао понеко који није чуо, а после тога да су други одважнији, и мирнији и њему би било лакше. Чича-Мија се држао јуначки, али му ипак очи засузиле.

Први се освестио Миле кројач, па ће рећи:

— Деде, чича-Мијо, реци нам коју, стар си и паметан.

Чича-Мија погледа по збору благо, као војвода пре него ће у бој.

— Браћо, као стар човек молим вас да не клонете. Немојте примером учити децу како је живот плач и кукњава; ако смо ми били такви, тужни, млаки, не смеју и они бити такви. Слобода је у раду, срећа је награда раду. Треба, браћо, да научимо друге раду, јер ништа није светије него улити другом снагу, научити га да живи. Учите децу, у њима је наша снага, само ће они донети слободу нашој браћи. Старац сам, али ми је — право да кажем — милије да умрем на бојном пољу него да се вучем овако, као пребијен, и отеглим на кревету. Србин сам!

— Живео! Посветила ти се. Та ти вреди. Златна су ти уста — орило се са свих страна и улица одјекиваше. Одобравањима и похвалама ни краја.

Људи се осоколише и, поздравивши чича-Мију, одоше кућама.

Те је вечери сваки који је имао оружја, изишао пред кућу и чистио га. Обично се по неколико скупе и један изнесе петролеја у каквој окрњеној грнчарској шољи са, које је глеђ одавна спао, други пак перушку од ћурке или гуске. Каквог ти оружја није ту било: ножева, јатагана, кубурлија, сребрњака са позеленелим улубљеним јабукама, црногорских револвера, шешана; ретко где ловачка. Крај оружја, обнављајући старе успомене помало и измишљавајући их, старији уздисаху за старим временима, не зато што су она бољa и удобнија била, него што се у њима момковало, играло, љубило. Стари не знају узрок свом свакидашњем уздисају.

III

Чича-Мија се забринуо за сина. Има већ двaестак дана како о њему није чуо ни гласка. Како су се десили ови судбоносни догађаји, реши се да му пише, и да га у писму осоколи. Чича-Мија је био неписмен, те оде Јовану. Овај спреми перо, мастила и хартије, па упита:

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Шта да пишемо?

— Па ето, Јоцо сине, да га охрабримо, да му кажемо да буде добар, да се не боји никога сем Бога, да осветла оцу образ, да...

— Уф, ча-Мијо, ко ће све то исписати? Ти не знаш како је то тешка ствар писати. Писање је горе од копања, — жалио се Јован. И заиста, он је сиромах, више волео да пробави у пољу с мотиком у руци цео дан него сат-два за столом, над хартијом. Али био је мало и горд, горд што је писмен. Њега збунише онолике чича-Мијине жеље, које све треба испоручити тамо, за Београд, за престоницу, и то тек не може бити онако. Београд је за Јована био као какав невиђени чаробни град из „Хиљаду и једне ноћи".

— Знаш шта, чича-Мијо, — рећи ће он најпосле, малаксао још у напред? — Да ми узмемо мало ракије у Бошка, па да се као људи мало... овај... приватимо.

Зачас се нађе литра ракије на столу. Чича-Мија би први понуђен, поглади брке и сркну прву; Јова искапи. За првом дође друга, трећа... па редом. Чича-Мија, слаб на пићу, одмах после четврте осети неки умор у очима, малаксалост, и млакост. Кадгод натегне чашу, он се намршти, стресе као у грозници, па га затим свег прожме нека милина, нека струја. Јовина жена није заборавила киселе краставце исецкане на котуре, и жуте „нишлике паприке". Мало по мало чича-Мији изгледаше да сто не стоји како ваља, бојаше се да не падне на десну страну, као вели, крива је столица, те се све нагињао на леву. Глином помазан пôд као да му клизи под ногама.

— Шта велиш, ча-Мијо, кад дође Јоца! А? — упита Јован подмигујући.

— Ожениће мо га. У Илије колара дивна девојка... Е, синко, да ми је да доживим само унуче, па кад проходи, да га поведем у школу... Ту чича-Мија устаде и багрљајући пође као да неког води за руку. — Их, па кад одрасте и сврши школе!

— А шта ће му школе, ча-Мијо?

— Боље је, синко, кад је научен.

— Е јес! Боље је. Боље ћата него ковач. Не ваља, ча-Мијо, у нас, видиш, што отац, чим дâ дете у школу, мисли на какав положај, на плату која ће да се скида са његових и са наших леђа, са мојих волова и твога чекића. Ако му тешко

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

иде школа, он га не вади, већ га силом гура „да сврши“. Силом баба у рај!.. За мајсторе оду једва писмени.

Чича-Мија зажмири како само полупијани људи жмире, пипну се за трбух и испусти једно велико „Уф!“, затим као да се сети да треба одговорити, да треба решити унукову судбину, климну главом:

— Да, да биће мајстор....

Тек сутрадан Јоци је написано ово:

„14 октобра 1908.

Драги синко, данас седо да ти напишем неколико речи и да у исто време упитам за ваше здравље јесте ли здраво, синко. Ја се уби чекајући писмо од тебе, а оно га нема а ја ти желим од Бога здравље и да вас ове моје речи у повољном здрављу затеку.

Јоцо, овде је алексија а сигурно ће бити и тамо, зато ти синко да се владаш како треба и да осветлаш оцу образ. Слушај старије, у рат иди и не брини за мене јер сам стар него мисли на народ. Над српским народом шестари грабљиви кобац и ви се Јоцо пазите и борите с пуним срцем иначе би наша равнодушност значила самоодрицање. Немар овога тренутка клели би унуци и праунуци наши.

Ако се Јоцо предате Шваби жив у руке ниси мој син и ја те сматрам за мртваца и упалићу ти воштаницу у старој цркви.

Остајемо с поздравом Јоцо свим вашим друговима у твојој чети нека буду Срби као њини дедови.

То ти жели отац Мија.“

Пошто је вештачки савијено, запечаћено, адресовано разумесе са оним „предатисе војнику...“ оде и ово писмо са још свежим изразима из новина који су Јовану од дуга читања ушли готово у крв, те их је једнако у говору понављао.

Већ сутра чича-Мија овако размишљаше: Данас је мој Јоца добио писмо, сутра ће написати одговор, а ја ћу га добити прекосутра, у петак. И старац, нестрпљив као мало дете, очекиваше петак као озебао сунце, све се бојећи да никад неће доћи.

Али петак дође, а писма нема. Чича-Мија беше тако уверен у то да ће одговор доћи баш у петак, да је тог дана био као на иглама. Још га је више узрујао глас да је артилерија ноћас

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.libtool.com.cn

излазила на Бањицу а пешадија на Циганлију. — Можда је болестан? А можда је рањен, ако је ноћас било окршаја, погинуо, заробљен?!... Пребегао Шваби?!.. При овој помисли чича-Мија се сав најежи и повика гласно: — Не, не! То Јоца не би учинио ни за цео свет... Сигурно је болестан, назебао! — питао се чича-Мија даље, али му се једнако наметала мисао: „Пребегао“!...

— Ах, презрео бих га као псето, згнушао бих се... Зар он то да учини, он коме се отац борио у свима ратовима... Ах! зубима бих га заклао као најгорег Турчина.

— Али?... Можда је и погинуо? настављао је даље. Ко зна, где сад лежи, рањен. На дну Саве или у каквој болници, без руке, без ноге? Па и нека умре, само часно. Да нису за ову земљу гинули, зар бисмо је имали? — питао се он, а из краја душе тихо, готово нечујно, чуо се бојажљиви дрхтави старчев глас: А коме мене оставља? Он је последњи Петровић, па зар да у моју кућу не уђе поп-Ђока на Дмитров-дан и изнемоглим гласом отпева „Исаије ликуј“? Зар да се чекић не чује у мом дућану?... И чича-Мија прелази са једне мисли на другу као бродоломник који се хвата те за један део разлупаног брода, те за други, али све тоне, све вуче у неповратни бездан.

Тоне... тоне!..

Ово му је био један од најмучнијих дана у животу овај петак, овај турски светац! Дошло му готово да замоли и Алаха кад већ српски Бог не слуша његове молитве, да га спасе ових мука, ми́слӣ, да му испразни главу, те да види како ће онда бити, кад више не буде мислио. Та што он од свог Јоце, од свог сина да не добије писмо месец дана, и то у ово доба, сада, кад сваки тренут може да донесе смрт и њему и његову оцу. Целе ове ноћи чича-Мија не склопи ока, а ујутру је био као да је целу боговетну ноћ дувао у процепљене мехове. Пошто се умио, помолио Богу и отворио дућан, он опет приђе икони, вучен неком неодољивом силом.

Позна јесенска зора тешке, суморне боје — подсећа на смирај. Њени су зраци малаксали и уливају тугу. И светлост уђе кроз чича-Мијина вратаоца. У дућанчету полу тама, а у једном углу црни се висока погурена фигура чича-Мијина, која се сагиба метанишући.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Свети Димитрије, славо моја, и сви свеци, помозите ми у невољи!.. Не дајте да не дочекам славу и да ми се свећа угаси. Ако ли је Божја воља, да тако буде онда нека Јоца јуначки погине као дед му... Славо моја, учини код Творца, да добијем глас о сину, па ма то било преко црних гавранова, само да знам шта је.

Ово му је била друга јутарња молитва, јер човек као што је чича-Мија, у данима очаја и туге налази утехе само у молитви. И он се сети своје Персе и њене славе Св. Луке. И једна мисао, која заблиста као мућа, изазва му читав низ представа. Појави му се цео живот ружичаст, маховинаст, привлачан за старца. Сетио се веселâ при славама ведрих разговора, и питког вина, сетио се да се баш на Св. Луку заверио баби — тада још девојци — тамо иза попине куће, код кладенца који је сад обрастао у зову и бурјан.

После молитве чича-Мија оде прêко, Јови, на разговор и савет: млађи је човек, а на млађима је свет. Ту реше да чекају на одговор још тај дан, а после ће гледати шта ће. Али писмо не дође. Најзад, увече, Јова напомену како не би било с горег послати телеграм, на шта чича-Мија несвесно климну главом.

Кад је легао, сети се да за телеграм треба пара, много пара, а он је последњи грош дао за један бајат црни хлеб, јер се он мање једе од свежег. Где да нађе пара? Где да узајми? Ко би му хтео дати — нема; а ко има — не дâ. Ето да има новаца, сад би ишао у Београд, могао би га видети. Али заиста: како би он, чича-Мија, са својим закрпљеним, дубоким туром, пролазио, шетао покрај скупих панталона и шушгавих женских одећа, како бих се владао, кад би се обрео у тим многобројним улицама, где оне високе куће готово поклапају те се једва дише; а после тога трамваји, аутомобили, велосипеди... Најзад, врло узбуђен, устаде, упали светиљку и поче премишљати, шта би продао. И сети се своје ћилибарске муштикле. Да, али њу не би дао ни за живу главу, јер како би се без ње пушило, и зар би дуван имао и тада ону сласт? Â-јâ! Има бројанице... Испуштањем једне жуте ћилибарске куглице на свиленој врвци из једне руке у другу, чича-Мија као да се неосетно одваја од горке стварности, као да напушта једну по једну несрећу, успомену на недаће... Па онда још, кад прода бројанице изгубиће свакидашње подсећање на таста, рићег поп-Косту.

Борба је била кратка и одлучна. Успомене изгубише. Ва-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ђало је продати бројанице на рачун муштикле на коју је слађе пушити. И он поче лупати главу, где их је део? Кад нађе поче бројати зрна, и полако, с љубављу, одвајати смежураним дугим прстима зрно по зрно, изненадив се да има свега осамнаест кугала, а по њега толико вреде, ма да им је он број тачно знао. С њима је и заспао, као вели, да се одужи последњу ноћ. У сну му Јова рано ујутру, при кави, читаше писмо, у коме му син јавља да је спреман умрети за краља и оца. Али кад се пробудио, видео је да од тога нема ништа. Пре него што је узео бројанице он је још размислио, али најпосле изнесе сам себи разлоге који одлучише, да се једина његова драгоценост прода. Победа је била несумњива, јер их је морао продати ради свога спокојства. Кад се одлучио, узе их и пође вратима. Баш на самом прагу срете га Стева Јанков из Петријева, у војничком руху. Срећна му мисао сину кроз главу и једва се уздржа да му се не обисне о врат, јер је Стева био с Јоцом у истој чети.

— Бројтро, ча-Мијо! Здраво живо! — узвикну Стева.

— Бог ти добро дао! прихвати чича-Мија. — А од куда ти?

— Ја прав' из болнице, 'вако како ме видиш.

— Па је си ли видео мог Јоцу?

— Ја како, ча-Мијо, гледô га ка теб' сад, — одговара одсечно војник. Стева беше унезверена, неспокојна погледа; један од оних, што гледају попреко и на брата, од људи чији поглед дубоких очију испод густих већа плаши, одбија. Чича-Мију као да нешто убоде, кад Стева рече да је Јоцу гледао у болници као њега, његова оца сад, и он и нехотице, као да је одавно сигуран у његову болест, — упита и глас му чудно, пун стрепње, затрепери.

— Зло, чича-Мијо! — рече поздано Стева. Чича-Мија се само занесе блед као мртвац, с испруженим рукама. Бројанице падоше у олук: срећом — не разбише се. Стева га придржа. Кад се чича-Мија повратио, погледао на бројанице, рече, као да већ цео свет зна, како је он, чича-Мија, понео тастове бројанице на продају:

— А ја, синко, узео да се мало позабавим.

— Ако, ча-Мијо, стар си човек, личи ти. Него ја, знаш, ча-Мијо, малопре... нисам рекô баш најправију!.. Јоца није толико болестан... јê, пије, говори, смеје се, тера комендију...

— Знаш ли шта му је? Шта веле лекари?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Доктори кажу да је јектика, како ли рекоше?... Бе... беркулоза, што галопира... како ли? Враг и' знао, учевни су много, па и' ми не разумевамо. То му је; ја ко велим, на швапском назеб, јер смо обојица назебли на вежби. Мени је боље, па ме доктори пустили кући.

Чича-Мија се скаменио, чисто не дише. Поразио га као гром из ведра неба глас да му Јоца има „галопирајућу" јектику. Он и не слушаше, шта даље Стева говораше.

— Него нâ ови' седам гроша и триест пара. Дао ми и' Јоца, да ти дам. Не брини се ти, ча-Мијо, биће њему добро! — слага Стева и обрте очи у страну, али је чича-Мија све видео.

Завезао се језик чича Мији, па ни речи. Стева одреши неко прљаво, знојаво марамче, извадив га из недара, одви паре и и метну их у зубе, док остало веже. Затим их спусти на праг дућана, полако, плашљиво, да не тргне чича-Мију, који се срушио на свој пањ и управио изгубљени, мртви поглед на Редут, тамо преко Пекмезова дворишта. Очи му некако потамнеле, упале, а оне боре од носа ка устима појачале. Доња усница, одавно сува и бледа, задрхтала. Његов поглед бејаше далеко, далеко, он прелажаше виноград Јове Ере, он беше тамо у Београду. Пред очима му изнемогли Јоца, како се гуши, дави. И он не може да му помогне, он, његов отац од чијег је он меса, крви, он који га је замишљао великог, узвишеног, снажног. И зар он да умре, он који је све и сва оцу — живот, нада. Та зар није био бољи и у школи од овог Стеве, који је ето жив. И чича-Мија виде, како га носе у белом, необојеном ковчегу, искривљена, испијена лица, опуштених брчића и избуљених очију. О, како би чича-Мија волео да је на њ наишла ова беда, неминовна болест, смрт, како би радо он умр̏о место њега... или бар да је погинуо!

Тога се дана чича-Мија узео.

IV

И Јова рано рани. Умио се, полила га Дана, жена му, убрисао великим убрусом, прекрстио и сео на мали троножац крај широког огњишта, с комадом погаче у руци. Извадио нож из каније на десној нози, у вуницом ишараној чарапи, па стао спокојно насмешен јести. Резао залог по залог, и с часа на час гладио снажним длаком опуштене бркове. Кујна проста; од улаза лево ниско, широко, напред истурено, пуно пепела

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

огњиште, са кога се греје собна сандучара, и где су почађале вериге са својим црним улубљеним котлом. Сећа се још и сад Јова како је, док је још био мали, деран, гледао, ушав у огњиште, црни димњак из кога му је падала чађ у очи, а он све то трпео зарад оног исечка горе, на врху димњака, зарад оног круга, пуног плаве, дневне светлости дању, а с групицом уокви-рених сићаних звезда ноћу. И свагда га мати тукла што се испрљао и „нагрдио“, тукла га по испалом туру оном жилом што је отац донео отуд са Селане, а он ћутао, грцао, мислећи у том тренутку само на то, да неће бити бијен кад буде велики као што је отац. Под нераван, али скоро помазан. Сто незастрт, пун неких тањира, чанака и грнчарских лончића са већ готово испареним „кафесцем“, несталим. Ту испод стола на једној да-шчици беху и судови са ђодом покривени пешкирчетом. На једној столици леген са бакарном циментом. И он све то гледа задовољним, срећним оком, он, домаћин који има свој дом, лепу згодну, здраву жену, дете, два вола — Мургу и Сивоњу, и Лису великог овчарског пса. Кућа није била ни без кокоши, које су, слободно ишле по кујни а чак и по соби, и купиле мрве. Бели олињали мачак тужно је свагда маукао, ваљда за оном мачком што је уби Ера маљем ту скоро у винограду. И он задовољан својим домаћинством чисто не може да верује да би могло некако другачије бити, да нестане њега, или да му нема жене, детета, волова.

Свршив доручак, Јова устаде, саже се под сто, дохвати крчаг и поче слатко сисати воду на сисак. Затим се протеже здраво, удахнувши јутарњег ваздуха пуним грудима и одупрвши се о довратник. Но жена му, Дана, долете сва зајапурена и пренеражена, не даде му ни да испусти ваздух из пуних, засићених плућа.

— Мурга умире!

Јова не знаде ни сâм како се нађе доле. Никада он није тако брзо сишао низ толике, расклиматане иструлеле степенице, чак ни онда кад је као дечко клизио по оној огради уза степене, за шта је, разуме се, стално извлачио батине. Разрогачених очију, изможден, сав малаксао од страха, он улете у стају испод степеница, и видев на средини вола како лежи умељан у балегу, маслинаст, модар да се не распознаје од земље у модрикастој полутами, поникну, сруши се и јаким мускуло-зним рукама обгрли вола.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Мурга, Мурга! — викну — Јова плачним гласом, а потешко дишући, запенушених устâ, исплажена језика, окрену велико зелено око на Јову.

— Мурга, Мурга!

Пена се мешала са сукрвицом. Стражњом ногом лупао је о земљу и витлао дугим дебелим репом кроз ваздух, као лети при жези кад се брани од мува. Јова легао уза њ, притиска, стеже, с наслоњеном главом на његов надувен трбух који се надимао. Осећа под прстима Мургине дамаре како играју, тресу се као оно свеже заклано месо, и њему набрекоше жиле, а глас постаде преклињући, сузан, женски:

— Мурга, мој Мурга, хранитељу мој, брате мој! — није викао него је готово шапутао Јова, обухватив вола за главу. Овај као да се трже, отвори око, погледа унаоколо благо, трепћући, па га поново полако, упола приклопи. И Јова поче да га милује, стеже, да му глади образе, да прислања своје грубо поцрнело лице уз његова уста, главу, и осети на лицу и ушима пену, влагу, осети оне оштре дуге длаке из Мургине њушке и подбрадице. Био је готов да му удахне живота или да умре са њим, да га загреје својим крупним кошчатим телом и улије даха; али Мургино око, оно око у коме је Јова гледао читаву бесконачност, зелене ливаде, жута жита и плаво небо, оно око у коме се огледала тишина, строгост и стрпљење, као да се преврну, подиже му се капак и управи се у тамни кров, тамо горе где спавају кокоши, где је лéгло. И изгуби светлост, сȗзи се, пена покуља за последњи пут, више крвава но бела, а дрхтави дамари и немирни реп умирише се...

Мурга није цркао, не, он је умрȍо, као што је Дана јавила „Мурга умире!“

Кад је Јова устао, рекао би дигао се са мртвачког ковчега неког милога, рођеног. Дана беше села на јарам, покрај кола, и оборила главу. Кад виде мужа, устаде као постиђена, што је седела ту где је он метао своју главу и послушно, ропски, каткад и батинан вукао пуна кола цигаља, песка или хране. У прво време гледаху се обоје чудно, као питајући се шта се то десило, затим он оде горе уз степене, уђе у собу и пружи се колико је дуг на миндерлук. Дана улазила, звала га, он ћутао. Кад јој најзад досадило да га једнако зове, знајући шта се у сличним приликама ради, оде до Пејче касапина и сузних очију понуди му Мургу. Оде у бесцење.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Јову је тргао Станко, дечко из суседства, јављајући му да је чича-Мији зло. Утучен, погурен, сав умазан балегом по чакширама и убрљан по лицу од пене, упути се он чичину дућанчету. Чича-Мија беше у кревету. И обојица се међусобно уплашише чим се сагледаше. Чича-Мија као још више остарео, као да му се нос још више раширио, а зној већма помрсио и полепио власи. И једном и другом беше стало до излива своје несреће, до олакшавања срцу јадањем... И јадали су се дуго и дуго...

Најзад мања несрећа уступи пред већом и Јова се умири да би могао тешити и гледати старца, који се жалио, како га све боли а највише срце, груди. Позваше и лекара, који сврати пред подне, у путу за болницу.

Лекар омален, човек, обријаних бркова и браде — што је реткост за паланку — саже се при улазу у чича-Мијин дућан, не да не би главу ударио о довратник, већ — како рече Јова доцније — да не би швапском тиквом извалио врата. Ситне живахне очи сијаху у овог старчића. Мало погурен, несигурна корака приступи чича-Мији и пружи руку да опипа бйло. Боник трже руку и одгурну лекара од себе. Овај се нашао у чуду: зове га, а тера га! Тајанствена беху ова два старца у овом тренутку. Један спрам другог, они се накосно гледаху, један малим, живим, лукавим очима, други упалим, готово беживотним. Један мало погурен, с истуреном ногом, обријаном главом, тупим црвеним голим фратарским лицем, други лежећи на леђима, тешко дишући, зарастао у длаку, сломљен. И тај из кревета грозио се овога старца, овог „непријатеља“ и није веровао у његово знање. Зна он још из војске, да је, кад га болела нога, добио кинин, па му опет није помогло. Убој, па не помаже, а како ово, где га све боли, срце? А најпосле, шта ми баш овај ћоне зна?

Али са ове мисли чича-Мија пређе на друге, и одједном се лице засија као победом, савлађивањем одвратности; те усиљено рече.

— Докторе, мени није ништа, а и да ми је нека бољка‘ зар би ме ти као излечио? Него ја сам те звао због друге ствари. Кажи ми молим те — ту као да нешто прогута — молим те — понови, тако ти деце, тако ти Бог помогао и крст, да ли се остаје жив од „галопирајуће“ јектике. Докторе, руку на срце! И ако си Шваба, човек си...

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— То се чудо није догодило у мом животу. За сада јектика је смрт, медицинска наука није дотле дошла да нађе лек тој болести. Туберкулоза је смрт, потврђивао је са туђинским нагласком лечник, нѣ, ви немате јектику, ја ћу вас излечити.

— Мене не може нико излечити. Ти сад можеш ићи. Иди! — рече болесник разјарено, кењкаво као да моли.

Кад се лекар удаљио, старац зајеца као дете.

— Ах, боже, нема му лека! Свршио је!

Јова већ упола заборавио своју невољу, па гледа да одобровољи, умири чича-Мију.

— Лаже он, чича-Мијо, зар му ти верујеш? Јова удари гласом на оно „ти“ да би му разбио сваку сумњу. А старац не би сумњао, да не зна из искуства шта значи та бољка, али је опет хтео да пита, лекар је. — Сад је све изгубљено, све, Јоца је пола умро, а и он.

— Па заклео сам га, Јоцо сине, заклео у Бога, децу, крст.

— Е, мој ча-Мијо, па Швабе немају Бога, они не верују у њега, јер да га имају, ча-Мијо, они би се крстили као и ми, они би славили и можда би неко славио баш твога Св. Димитрија — Боже ме, прости! (ту се Јова прекрсти). А овако? Хе! Ама да је он српске вере, би ли се он бријао, бога ти, ча-Мијо? — говорио је Јова боно, али уверљиво.

V

Чича-Мија је лежао као проштац неколико дана, сломљен, без наде да ће видети сина и дочекати славу. Најпосле, ако га не види овде, онда тамо, горе без сумње, јер ко сме тврдити да нема Бога, светаца и неба. Није се могао умирити. Дух му растројен, упрт на све стране и слаб, тако слаб, да чича-Мија осети немоћ, неспособност да ишта мисли и схвати. Преда њ излажаху разне слике, поетичне, црне, слике које никад не би могли описати, запамтити.

Једнога дана, било је ваљда у сумрак, кад никога није било поред њега, чича-Мија осети силан терет на прсима, као да му неко навалио грдан камен на слаби грудни кош. Он би се радо окренуо на десну страну, променио лежање, устао, чак би се помолио Богу, али није могао, толико га тиштао онај терет. Још јуче се вајкао Јови што не може устати и помолити се, извинити Св. Димитрију што га неће кроз који дан славити како је он навикао. И сад се, ето, тога сети, сад кад је мислио

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

да му је куцнуо судни час. Изгледа му као да се онај камен вâља навише по његовим грудима, приближује му се душнику и глави. И заиста, чича-Мија претрну од страха, осети лак умор и млитавост, затим то све као прешло у обамрлост, а он као да је знао да је то обамрлост.

Осећао је како се губи са овог света, како сав утрнуо клизи по некој даљној равној површини, тамо далеко, далеко, у бескрај. Некако му мило то клизање, та млитавост, лабавост свих удова продуљена до у вечност. И њему би мило, лако, осећао се најсрећнијим, што га та осећања не дираху, не потресаху, и што му дух беше незаузет, слободан, празан. Мило али некако нелагодно, јер је поред све лабавости и слободе, осећао напрегнутост, запетост као да ће се сад пробудити, вратити у чулни живот, изићи из овога. Клизање се претвори у падање, али као да се још ни клизање није свршило, као да иде упоредо са падањем, лаким, топлим и дугим. И чича-Мија чисто осети како му рукави огрнуте антерије ландарају, лепршају, а шубара лети, пада... Није знао кроз који простор клизи, са марамчетом у руци, нити шта је то што га вуче. Био је таман, тих простор у коме је он осећао ону дивну засићеност ваздухом као ујутру с пролећа на ливади. Падао је затворених очију, а ипак је добро видео да не може ништа сагледати; падао је сав прожман неком милином, оном милином, коју је желео, кад би му се мозак испразнио и ослободио свакодневних мисли, људских патњи. Он се унапред одлучио да из ове милине не излази никако, да не узима на се одећу стварнога, да не почне морити свој и онако остарели мозак ради хлеба, на рад, спавање, молитву (сина се и не сети). Одлучио се, а појмио је да не зна шта је он сад, шта ће с њим бити и ко управља његовим духовним животом... Падао је и клизио сâм, разбарушене косе, озарена лица — то је он лепо видео — и жмурећи, не мислећи ништа а сав срећан. И то је ишло у бесконачност, тако слатко и жељено, да никад не би за желео стварни свет, нестанак овога. Ко зна би, ли се он и повратио, да не осети у оном падању како му се образи квасе и влаже, а на својим полуохлађеним рукама топлину, крв. И он као кроз дубок сан чу своје име, и би му драго што га и овде знају, што му шапћу, па чак плачевно:

— Ча-Мијо, ча-Мијо

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Тргао се и видео Дану крај себе, где нагнута уплакана, држећи га за руке, јеца. И би му жао што тако млада и свежа жена плаче за њим, старцем.

Сунце. Жагор. Живот.

— Ја сам, ча-Мијо, мислила да си, да си... муцаше Дана у забуни.

— ...да сам умро, ћери? Е, неће још ча-Мија, — боно се смешкао старац, док се и Дана смешила, али само да би старца одобровољила. Па упита:

— Би ли мало млека, ча-Мијо, ево Трајка?

— Добро, синко.

Чича-Мија беше лак али и уморан као окупан. У онако истим положају као и синоћ, није осећао потребу да се окрене, али кад хтеде да се промигољи и дохвати бројанице, осети сву тежину своје бољке и изиђе му смрт пред очи. Сад тек увиде да лежи и да не може устати и да има сина Јоцу на самрти.

Предвече дође телеграм из Београда за чича-Мију, у коме беше глас да је Јоца умро. Јован се наравно постарао да чича-Мија о томе ништа не дозна. Прочитао му, како је Јоци боље, опоравља се. Кад је пак пошао кући, чича-Мија му наручи да понесе собом и бројанице, продаје ради, јер треба свећа за сутра, за Митровдан. „Слава је најпреча, преча и од хлеба. Ко не слави није Србин. Кољиво и колач нису тако потребни као воштаница, њих слава може и опростити, али свећу — никад! Зато ћу ја сад овако, а догодине Јоца како зна, а сигурно боље. Можда је и оздравио, како вели депеша, па ће ме сутра изненадити. Ваљда неће наковањ зарђати, а мехови довек пропуштати!“, говораше чича-Мија некако тихо, промењеном главом, мало подрхталим. Јова се једва уздржа да не заплаче. „Ето што ти је жив човек, хвата се и за сламку а оно и клада пропада. Е, да зна! Он умро, његов хранитељ, а и мој Мурга до ономад здрав па заковрну одједном, као да није ни живео, и толико ме хранио са Сивоњом. Прућнуо се у дватри мâха, преврнуо око, па 'ајд, умро... Како ли, боже, умиру људи?.. Како ли је Јоца умро?“ питаше се Јова, али га трже чича-Мија.

— На шта мислиш, Јоцо?

— На Мургу, чича-Мијо, на мог Мургу.

— Е, синко, когод се родио умреће, па и стока. Људима је тешко умрети у слабости, у очекивању смрти! малодушно

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.unilib.rs

јекну старац. — Иди сад, крчаг ми је ту да гасим ватру, усне ми већ све испуцале; не, дај ми прво Јоцину слику, ту из сандука. Добро! Само приклопи врата, па ујутру рано, али без свеће не долази. Порани, сине, ти ћеш ми бити први честитар наместо... наместо, — ту се старац загрцну од плача и сузе, притајиване толико времена, линуше и помешаше се са слузи из носа.

Јова измаче да се не би ражалио, јер човек је првенствено себичан.

Ујутру кад је Јова одшкринуо врата од дућана, и пустио сјајан сноп зракова у чича-Мијину избу, уђе држећи свећу у руци, и рече још са прага.

— 'Бројтро, ча-Мијо, и срећна ти слава. Дуго да је славиш! — Суза му заблиста у оку кад помисли да је слагао оца, и да је Јоца умро. С тим речима приђе кревету и ухвати чича-Мијину руку да је пољуби, али она беше хладна. Јова задрхта и брзо припали воштаницу спремљену за славу. Лелујави пламен обасја полумрачну кочину чича-Мијину, и Јова виде јасно чича-Мијино жуто лице са осмејком на сувим уснама. Очи отворене и управљене у таваницу гледају некако тупо, изгубљено, Боже ме прости, као оно Мургине ономадне. Гле, па ето како и човек умире, исто као животиња. Лице му изнурено, али као задовољно. Сигурно јадник сањао о оздрављењу свога јединца, о његовој женидби, о снази, о себи какав ће изгледати као деда с унуком на колену пред кућом на пању, с повраћеном снагом, док из дућана допиру ударци чекића, а шегрт дува у мехове да све пири. Да срећна времена! А можда је сањао о победи над непријатељима, о борбама, о смрти на бојном пољу а не „на кревету“... Или можда није ни о чему мислио?..

Јова угледа у чича-Мијиној руци грчевито стегнуту Јоцину фотографију, на којој се још виделе мрље од пољубаца. Он му скрсти руке на упала прса, уђушка у празну руку воштаницу, па му склопи већ укруђене очне капке. У тај мах громко грунуше звона на јутрење и објавише широм српског света дан Св. Димитрија, славу чича-Мијину, и та звона кртог, звонког гласа као да у исто доба оглашаваху његову смрт, а — ко

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

зна — можда испраћаху му сина уз посмртну трубу још непробуђеним улицама великог Београда.

А у малом дућанчету, у коме се давно ватра не пали, и не види прави живот, воштаница место да гори пред почађалом старом неуоквиреном иконом, кад већ нема кандила, догорева у згрченим и хладним рукама чича-Мијином, а пламен полако облизује и слику Јоцину...

Београд, августа 1909.

Бранислав.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ЈУТРА И ВЕЧЕРА
НАД ЈЕДНИМ МРАВИЊАКОМ

6.

Проповед о пролазности цвећа

Наша страна глоба опет је пред очима сунца. Устајте брже, мали мрави, и погледајте, како облици и боје, бивши изгубљени у тами ноћној, поново васкрсавају при само једном погледу сунчевом. Устајте и пребројте се. Гле, кад смо ми спавали, земља је била будна и на послу! Пребројте колико је јучерашњих грађана ваших земља узела и колико вам их је нових послала за ову ноћ. Пребројте, ако можете, колико је нових облика и боја извела јутрос земља сунцу на смотру, и колико је успела за ову једну ноћ да скрије од оних, које је јуче изводила. Гле, колико се данас новорођенчади показују нашем погледу с узвиком: ево и нас овде!

Једно јагње, које се јуче није могло видети, стоји данас пред нама и сушећи се и растећи према сунцу блеји: ево и мене овде!

Једна ружа, која је до ноћас спавала под зеленим покривачем, гле, сад се буди и стидљиво смеје на очи сунца — ево и мене!

Једна длака у мојој коси скинула је ноћас за време мога сна црнину са себе и обучена у бело поздравља ме јутрос и подругљиво понавља: ево и мене најзад!

Један нов свет је дошао данас, мали мрави, који нâс, јучерашње, потискује и с чуђењем нам довикује: зар сте ви још овде?

Збиља, мрави, зар смо ми још овде? Мени се чини, ми смо овде, а не ми смо још овде. Гле, и ми смо данас новорођени, као и ови око нас, који нас потискују. Зато и ми да-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

нас кличемо не: ево нас још овде, него: ево и нас овде! Гле, и на нама је земља сву ноћ делала, и за ову једну ноћ изменила нам и облик и боју. Мислите ли ви, да земља иједнога дана сме извести сунцу на смотру старе облике и старе боје? Мислите ли ви, да ми можемо назвати себе јучерашњим, седећи за столом домаћина, коме је име Данас? Кад бих ја тако помислио, моја бела длака, које јуче није било, похитала би с подругљивим демантом. Ах, кратковиди, као и сâм што сам, кратковиди мрави! Та то ја видим сву измену на мени од јуче само у једној белој длаци; сунце пак и земља виде више, много више. Не мислите, да је земља сву ноћ млела око мене и у мени, сву ноћ месила и премешавала око мене и у мени, сву ноћ витлала вихорима материје око мене и у мени, и да је успела само једну длаку на мојој глави да измени. Све је успела да измени, другови моји у кратковидости, све, као и на пробуђеној ружи и новорођеноме јагњету. Ми видимо само, кад земља роди, но не и кад рађа; њену новорођенчад ми видимо тек онда, кад се она примакну смрти. Ми видимо, кад земља самеље, но не и кад меље. Тајанствена је њена радионица, као што је тајанствена њена девојачка, топла, утроба.

Лакше, лакше, мали мрави, неко долази; гле, ми нисмо сами. Један отац и син стоје више тек откривене руже. То је Саладин и његов син, Саладин, прослављен са своје мудрости. Ослушнимо, другови речима мудрости, јер нам оне не могу шкодити.

— Прошлог лета овде је цвала једна друга ружа, којој смо се ја и ти, оче, тако радовали, вели син, као што се сад овој радујемо. Но за што су, оче, руже тако кратковечне?

— За то, да би се ми могли радовати, одговара старац с осмехом. Мислиш ли ти, сине, да би нас могла радовати једна ружа, која би била стара као ја, или баш и као ти?

— Но та пролазност, и ако с једне стране увећава нашу радост, мути је, с друге стране. Мени је тешко, кад помислим, да ће ова ружа, која је ето тек сад рођена, кроз неколико недеља бити мртва. Гле, седамдесет генерација ружâ прошло је само за твога века, оче! Још ми је теже кад помислим, да тај невини цвет, који нас тако радосно гледа, и не слути, како блиско њега стоји заманута коса смрти. Само неколико недеља, јадна ружо! Похитај, те диши и гледај! Само неколико недеља!

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

На то ће старац рећи:

— Ти сине, оплакујеш једну ствар, која троструким животом живи, и која ниједан не може изгубити. Један живот ове руже јесте живот јучерашњи, други је живот данашњи, а трећи је живот сутрашњи.

— Кажи ми то, оче, другим речима.

— Један је живот ове руже у ружама, које су пре ње биле, други је у њој самој, трећи је у ружама, које ће после ње бити.

Кажи ми то, оче, другим речима.

— Један је живот ове руже у духу, који ју је гледао пре садашњег њеног откровења, и који је се сад сећа, други је у духу, који је сад гледа, и који ће је се сећати, трећи је у духу, који ће је гледати у сећању. Дух, који је ову ружу некад гледао и који је се сад сећа, јесте дух провиђења, који је сад гледа и који ће је се сећати јесте дух откровења; дух, који ће је гледати и у провиђењу и у откровењу, јесте дух засиђења.

— Кажи ми то, оче, другим речима.

— Ова ружа чини део живота нашег духа од тренутка, кад су је очи наше виделе, као што ће она чинити део телесног живота козе, која је обрсти. Наш дух дели живот духа Божјега. Ружа ова отуда не може умрети док не умре наш дух; наш дух не може умрети, док не умре дух земљин; дух земљин не може умрети, док не умре дух Божји.

— Кажи ми то, оче, другим речима.

— Ова је ружа, сине, пролазна као ветар и непролазна као Бог. Ова је ружа, сине, нова као јутрошње јутро, и стара као свет.

То рекавши отац се наслони на раме сину, и ено их, мали мрави, ено их где одоше.

7.

Проповед о рату

Ходећи кроз живот, мали мрави, чух један разговор, који и вама може страх задати од људи.

Пита мали Велизар мајку своју:

— Што се тресе земља, мајко моја? За што јече дубраве несвојим гласом? За што је ваздух тако тежак као да га неко збија у земљу, и сунце тако увело, као да је болесно? За што,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

мајко, стада беже с ливада и тице се крију у своје дупље? За што, мајко, оца и браће нема данас код куће, и ти, за што си ти тако бледа? За што су тако горе мирне од јуче, — ниједним листом не трепере, као да су у растопљен метал умочене и охлађене? За што си ти тако ћутљива, тако тиха; — као дух ходиш на врху прстију; говори мајко, за што?

— За то, што је рат, сине. То људи ратују, — за то.

— То људи ратују, велиш, мајко? Но не шапћи, мајко, говори гласније и јасније. Шта значи то рат, мајко?

— То значи, да се људи бију, сине. То значи, да се људи кољу оним мачем, који им је Христос донео, и оним мачевима, које ни до Христа ни после никад није рђа нагризала, — вечно сјајним и оточеним мачевима.

— Ха—ха—ха! — насмеја се Велизар. То значи, другим речима, да човек човеку испупчи врат као ја пилету, и кад се кожа на врату добро затегне, онда човек по човеку заструже ножем, тамо — амо, као ја по пилету, и кад рскавица зашкрипи и кост испод рскавице зазвечи, онда сé један човек опружи по земљи, а други остане стојећи пред црвеним водоскоком, задовољан као ја над закланим пилетом. Је ли тако, мајко? Ха — ха — ха! Па зар се од тога сва природа уплашила?

— Ћути, грозно дете! Рече мајка и здрхта се при том. Ћути, није тако. То је коб, која над људским родом виси.

*

Време пролази, Велизар расте.

Пита мали Теодор, син Велизаров, своју мајку:

— Што се тресе земља, мајко моја? За што жене у црнини ходе и нејака деца земљу ору? Где су људи, где је отац, мајко моја? Зашто се песма нигде не чује и за што старци ходе гологлави? За што се толики свет цео дан око поште тиска? За што ти, мајко, тако често ноћу устајеш, пењеш се на кров куће и гледаш на север, тако дуго на север гледаш одакле долази некакав тутањ и где некакви необични пожари свакотренутно вежу небо са земљом? За што си ти тако бледа, тако ћутљива и тиха; — као дух ходиш на врх прстију; говори мајко, за што?

— Зато, што је рат, сине. То људи ратују, — за то.

— То људи ратују, велиш, мајко? Но не шапћи, говори гласније и јасније. Шта значи то рат, мајко?

— То значи, да човек човека оловом решета и огњем пали. А ово значи, да људи настављају занат својих отаца: да својом

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

крвљу натапају земљу и својим костурима означавају међе на њој. А ово значи, да је људима милија црна земља но њихова крвна браћа. А ово значи, да људима није мила стара пророчка реч о њиховим братству.

— Ха — ха — ха! — насмеја се Теодор. То значи, другим речима, да човек човеку ломи једно по једно ребро, и прави се да не чује крцкање костију, као што ја ломим пруће на старој котарици, па кад се отворе једна врата на прсима, онда човек човеку наспе ватре унутра, као ја у изломљену котарицу, па кад ватра почне да стињава крв и глође срце, тад човек стоји виш човека пред стубом дима и прави се да не осећа никакав мирис, као ја над изломљеном и запаљеном котарицом. Јесам ли те добро разумео, мајко? Ха — ха — ха! Па зар ти због тога не можеш да спаваш?

— Ћути, грозно дете! Рече мајка и задрхта при том. Ћути; нисн ме разумео. То је коб, која над људским родом царује.

*

Време пролази, Теодор расте.

Пита мали Борис, син Теодоров, своју мајку:

— Какав је то урнебес око нас, мајко? Какве то људе већ неколико дана провозе поред наше куће, с белим платном око главе, око ногу, око руку, око груди? Погледај на улицу, мајко, како испод тих кола кâпљȗ црвене капи у прашину; то се крв нечија просипа; — чија, мајко? За што је наше гробље тамо у брду већ од дужег времена тако напуњено народом, мајко, за што свештеник свако јутро тако рано тамо јури и тако позно отуда се враћа? Зар што смо ја и ти тако дуго сами код куће, мајко? За што је се вранац сâм вратио кући без оца, мајко, с пуним бисагама усирене крви и очевим калпаком у тој крви? За што су некакви непознати људи, мајко, отерали сву нашу стоку испред куће? Но пре свега реци ми, за што плачеш и дан и ноћ, мајко?

— За то што је рат, сине. То људи ратују; за то.

— То људи ратују, велиш, мајко? Но не шапћи, говори гласније и јасније. Шта значи то рат, мајко?

— То значи да људи руше и оно што су они зидали и оно што је Бог зидао. А ово значи, да људи пљују на све оно, што су некад звали лепим и бацају се блатом на све оно, што су некад звали добрим. А ово значи, да људи дају прилике и

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

и себи и Богу за ново стварање. Бог се, сине, не ће уморити у стварању, но људи се често и лако уморе за ново стварање; они само онаказе, упрљају, раскомадају, разруше, па онда уморени, седају на рушевине и с гуслама у рукама као слепци на пијацама плачу над прошлошћу и просе хлеб у Бога.

Рат је победа коби, сине, над људским родим.

— Ах, мајко, каки су бедни људи, с којима ћу и ја сутра можда у рат против људи! За што људи не иду у рат против коби? Кад ће рат, мајко, значити победу људског рода над коби? Ах, мајко, тај дан биће од сад циљ свих мојих жеља и све моје снаге! Ратовати с људима, мајко, за мене је мала и одвратна и презрива ствар.

8.

Проповед о вечноме сјају

Људи веле, мали мрави, нама се допада сјај, оно што се блиста, оно се нама допада. Дај нам то, ако можеш, и ми ћемо бити срећни, и у нашој срећи певаћемо и твојој слави и твојој моћи.

Досади нам се гледати нашу земљу, нашу Пепељугу, мрска нам је ова наша Пепељуга, очи нам од ње постају сиве. Погледај какве су друге звезде! О, колика је завист наша према њиховом сјају и стид од наше Пепељуге! Избави нас, ако можеш од ове зависти која нам вратове ноћу криви, и од овог стида који нам очи дању чини сивим. Дај нам оно, што се блиста, и ми ћемо бити срећни, и срећа наша биће твој достојан споменик.

Тако ми говоре људи и тако раздиру срце моје једном малом жељом својом која и кад би им се испунила, не би их ни за мрву учинила срећнијим. А ја им велим:

Није рђава жеља ваша, браћо моја, но је рђаво стрпљење ваше. Није рђава жеља ваша, но рђав је разум ваш, који не може да усаветује жеље срца вашег. Јер жеља се ваша рађа са очима вашим. И као што не можете да гледате, а да не видите, тако не можете, ни да срце имате, а да не желите. Но разум треба да буде тумач и очију и срца. Све што кроз очи у срце улази, нека кроз разум улази, и све што из срца к звездама ходи, нека кроз разум ходи.

Не гледајте у звезде, кад грдите Пепељугу, јер ће те их наљутити. Зар не знате, да је Пепељуга сестра њихова? Или

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ако знате, зар мислите, да је међу, звездама мржња као међу вама, и да ће се звезде радовати, и вашој грдњи њихове сестре, као што се ви радујете, кад слушате грдњу на једнога од ваше браће и сестара?

Сачекајте и промислите. Сачекајте хиљаду година и видећете, како се сјај, који ви сад желите претвара у пепео, и како пепео, који вам је сад мрзак почиње сијати. И онда промислите о својој жељи.

Наш век није хиљаду година, веле мени људи, и ми не можемо толико да чекамо. Наш век није дуг као век наших праотаца.

А ја им велим:

Варате се, кад мислите, да не можете сачекати хиљаду година. Варате се, кад мислите, да су праоци ваши дуже живели него што ви живите. Није могао Бог бити милостивији према њима него што је према вама, јер и ви и они подједнако сте деца његова.

Ваши праоци живели су хиљаду година телом и крвљу, но за то мисао њихова није била за цео њихов век колико мисао ваша за један дан. Они нису били у стању за хиљаду година преживети ваш разум, а ви можете разумом својим преживете за дан њихових хиљаду година.

Зато и велим, сачекајте хиљаду година, и видећете обрт ствари. Пустите разум свој нека толико сачека, јер он може што крв и тело не могу. Пустите га нека сачека и нека промисли. —

Тако ја велим људима, мали мрави, и ноћу кад људи спавају, ја мислим, да ли сам им добро рекао? И устајем из постеље и ходим под звезде и питам се, да ли сам им добро рекао? Мали мрави, мали мрави, и вас бих радо упитао: да ли сам им добро рекао?

Но гле, ви већ спавате!

9.

Проповед о поштовању свачијег убеђења.

На пијаци живота, мали мрави, стајаху продавци језика, лицемери, са погрбљеним леђима и ропском маском на лицу, која скриваше неутољиви апетит за влашћу.

— Шта је данас у вас на дневном реду? — упитах их ја.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Поштовање свачијег убеђења, — одговорише они с лицемерним осмејком, у коме беше изражена сва њихова мачја философија.

— А на чему ви заснивате ту шалу?

— На раније већ примљеној тачки о једнакости свих. Сви су људи једнаки, убеђење чини суштину људи, дакле свима убеђењима припада једнако поштовање. То је, зар не, тако очигледан силогизам без противречности, као и онај стари: сви су људи смртни, Кајус је човек, дакле, Кајус је смртан.

У томе пролажаху мимо овај pig's tribunal два човека, који попреко гледаху један на другог. Један од њих рече:

— Моје је убеђење, да су сви људски закони једна идиотска мрежа, коју слободан човек треба да кида са светим одушевљењем.

Чувши ово продавци језика, лицемери, падоше на колена учинише метанију пред говорником и једногласно узвикнуше:

— Част и поштовање твоме убеђењу.

Тад рече други:

— Људски су закони вечити протест људи против идиотизма и бесавесности. То је моје убеђење.

Чувши ово продавци језика, лицемери, падоше опет на колена и, учинивши метанију пред говорником, узвикнуше:

— Част и поштовање и твоме убеђењу.

Тад опет рече први:

— Пресудите ви сад ко је од нас двојице у праву.

— Да, то нам пресудите, нагласи и други.

— Онај, ко уме да поштује убеђење другога човека, онај је само у праву. Идите и поштујте убеђење један другога, и бићете обојица у праву.

Такав суд изрекоше продавци језика, лицемери. И кад суд бй изречен два противника се удаљише, оба незадовољни и оба гледајући један на другог попреко као и при доласку.

И један од продаваца језика записиваше нешто на хартију. Кад беше готов са записивањем, он се обрати мени, смежуравши лице, као што се шарена гусеница смежурава у трави, кад јој прети опасност распознања, — с овим речима обрати се он на мене:

— Ово ја записујем убеђења свих људи, који поред нас пролазе. Ми водимо, на име, строгу статистику свих убеђења.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Ја му на то ништа не одговорих. Не одговорих му ништа из два разлога: једно, што ме гнев беше испунио до грла, а друго, што моја пажња би привучена новом двојицом, који се појавише пред судом продаваца језика, лицемера.

Један рече:

— Закон самоодржања, једини је морални, закон изнад и испод кога нема никаквих моралних закона. Безобзирност у усрећењу себе, то је један детаљ тога закона. Такво је моје убеђење.

После ових речи продавци језика, лицемери, падоше у прашину и метанисаше.

— Част и поштовање твоме убеђењу, — узвикнуше они једногласно.

Други прије и пречећи се на првога, рече:

— Алтруизам, милост, љубав, пожртвовање, — једине су речи које се могу допустити у књигама морала. Усрећавати себе, то није забрањено, но са свима могућим обзирима на срећу других живих створења. То је једино спасоносно и једино истинито убеђење.

Продавци језика, лицемери, опет се савише у полупараграф и метанисаше с узвиком:

— Част и поштовање и твоме убеђењу.

Тад опет рече први:

— Пресудите ви сад, ко је од нас двојице у праву.

— Да, то нам пресудите, нагласи и други.

— Онај је у праву, ко уме да поштује убеђење другога човека. Идите, и поштујте убеђење један другога, и бићете обојица у праву.

Такав суд би изречен од оних, који сами себе за судије људима беху поставили. И кад суд бй изречен, оба се противника удаљише, незадовољно мрмљајући. И опет статистика бй увећана за два броја. И статистичар поново смежураваше лице, спремајући се, да мене опет ослови.

Но мој гнев га претече, — ја узвикнух:

— О продавци језика, о лицемери, како је живот од ваше мудрости обљутавио! Како је тешка и тесна атмосфера постала од ваше дебеле мудрости за све духове који су навикли на етар и светлост! Видите ли ви, колико нежних душа бежи из живота, којим сте ви завладали? Зар не чујете учестале као нигда

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

роице самоубица, о ви убице, о ви убице с јелејним лицем, зар не чујете? Или се само претварате, да их не чујете?

О продавци језика, о лицемери! Кад бисте ви какво год убеђење у себи имали и умели га поштовати, ви не бисте могли ни говорити о поштовању свачијег убеђења, т. ј. свакога убеђења, било оно корисно или штетно, или паметно или глупо. За вас су различна убеђења као и различни костими људи. Човек у црном костиму нема разлога да протествује против свога ближњега у белом костиму. Тако је и са убеђењима, као и са костимима, мислите ви, брбљиви статистичари туђих убеђења, досадни камердинери туђег веша. Но тако није.

Поштовати сва убеђења значи уједначити сва убеђења. О ви, уједначитељи белога и црнога, и округлог и шиљастог, како ви уживате једино у изједначењу свега, у уравњању, утабању свега! Кад гробари закопају мртваца у глину, тада они говоре, да су мртав човек и глина једнаки. Но ви говорите и за живе људе, да су једнаки с глином, ви гробари живих! И за убеђења из крви и нерава говорите, да су једнака са убеђењима из лончарске глине.

Како се може поштовати лаж? Тако се пита човек, коме истина лежи и на срцу и на уму. Но вама то питање и не пада ни на ум ни на срце, јер висте засули јендек између лажи и истине и уселили сте их под један исти кров и дали им једнака права. За то и проповедате сад поштовање и лажи и истине јер за вас лаж и истина нису више две моћи у међусобној борби но два близанца једне исте краве, која доје под истом мајком и подојена лижу се и сунчају у присоју.

За што лажете људе, лицемери једни? Гле, ви не поштујете ниједно њихово убеђење, и ако метанишете и кадите пред сваким. Гле, за вас свако убеђење и свако безубеђење има једну исту вредност — безвредност. За што збуњујете људе, који траже поучења у вас, ви самозвани учитељи? како се усуђујете да седите на узурпираној учитељској столици, кад гладни и жедни правде и ништи духом и чисти срцем ништа од вас не могу добити осим несвестице?

О продавци језика, о лицемери! Вапијући сте ви доказ оног проклества, које над човечјим родом виси.

Мали мрави, мали мрави, да ли ме чујете? Да ли ме разумете? Није потребно баш све ово ни да разумете, јер се бојим да вам се тиме не би појачала мржња према људима. Деси ли се пак

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ово, онда ограничите вашу мржњу само на продавце језика, на поштоваоце свачијег убеђења, на лицемере.

10.

Проповед о Краљевићу Гаутами

Ходећи једног жарког дана, мали мрави, свратих у хлад једне старе палме, да се расхладим и одахнем. Кад сам се довољно и расхладио и одахнуо, устадох и пођмих да пођем даље. Но у том тренутку ослови ме палма: Зар ниједне мисли, неблагодарни, нећеш мени поклонити за хлад који сам ти дала? Не трпим ли ја доста неблагодарности од мајмуна и змија, да треба још и од вас људи да трпим? Или мислиш ти, да ти ја ништа друго не могу дати осим хлада?

— А шта би ми ти још могла дати осим хлада, на коме сам ти ја у осталом од срца благодаран, добра палмо? — рекох ја.

— Могла би ти дати, на пр., једну истиниту бајку о краљевом сину, који је пошао да тражи истину, и овде подамном је нашао.

— Та за Бога? Тада кажи ми брже ту бајку, добра палмо, кажи. Ево поклонићу ти не једну но све мисли своје, само ми кажи ту бајку.

— Бајку о краљевом сину, који је тражио истину, само ја једна знам између свих оних, који се праве да је знају. Ти је можеш чути и од сваког лотоса, но не тако праизворну и достоверну. Лотоси су горди, што је душа краљевог сина некад у њима тобож живела, и од те гордости они не могу довољно да се предаду безпристрасном чувању и предавању истине.

— Нећу лотосе ни питати, ако ми ти кажеш, добра палмо. Но кажи!

— Млад као роса и леп као сунце при јутарњој роси, стао је једнога подне краљев син у мој хлад и махнуо руком по челу, на коме није било зноја. На његовом челу није било зноја од жаркога подне, но било је таме од тешких мисли; и млади краљев син је махнуо руком, да скине таму и растера тешке мисли своје. Два дана и две ноћи стајао је он пода мном и с времена на време махао руком по челу. Дању је ћутао и гледао у себе, ноћу је ћутао и гледао у звезде. Трећега подне он овако проговори:

— Како да се избавим из чаробног круга својих мисли?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Како да изађем на један прав пут, на коме глава не кружи и несвест не прети? Да не долази овај чаробан круг мисли од чаробног круга живота? Да живот није један чаробан круг?

Заиста, живот није друго до један чаробан круг. И за то што је живот један чаробан круг, и мисли моје знају само за кружно кретање. Живот се креће у кругу, за то и мисли мора да се крећу у кругу. Како, дакле, да се избавим из чаробног круга живота?

Непрестано кружење у чаробном кругу бића доводи до беснила. Досадио ми је непрестани шкргут зуба око мене и непрестано ковитлање мисли у мени. Треба се лечити од тога беснила. Но како да се човек излечи од беснила, које долази од великог кружења, ако се најпре не избави тога кружења? Како пак да се избави тога чаробног кружења? О, велики Вишну, како?

Како да се управи пут живота, да не савија више у бескрајни круг, но да дође до једнога краја? Или како да се скрене у страну с тога кружног пута, да се скрене и устави? Само да је се кружења избавити, кружења, које заражује беснилом све оне, који се по несрећи у њему нађу! Кокош носи јаје, јаје носи кокош — и пут бића непрестано кружи, и беснило кокотања непрестано кружи. Па докле, докле, о Агни?

Душа се сели из тела у тело, и кад обиђе сва тела опет се враћа у своје прво тело, и точак бића поново се заокреће. Одмора жели душа моја, за искупљењем из круга бића чезне она. Доста је одећа променила она, мрске су јој све постале, мрске као беснило и тешки као панцир од гвожђа. Можеш ли ме ти скинути с тачка живота, о Шива!

Не, не; нити је Вишну Бог, нити је Агни Бог, нити је Шива Бог. И Вишну и Агни и Шива су у покрету, док Бог мора да је ван покрета; и Вишну и Агни и Шива у кругу су сравњења и различења, т. ј. у кругу су бића, док Бог мора да је ван сваког сравњења и различења, т. ј. ван круга бића; и Вишну и Агни и Шива су у одећи, у телу, и отуда су под прагом искупљења. Не, не; нити је Вишну Бог, нити је Агни Бог, нити је Шива Бог, нити ми се вреди њима обраћати.

Сам себи се морам обратити, сам својој мисли. Мисао своју најпре морам искупити од сваке жеље за бићем, а кад мисао искупим, тад ћу имати бар један спокојан кутић, одакле могу изводити даље искупљење. Мишљу својом треба да се вежем

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

за царство покоја Божјег. Искупити најпре мисао од општења са светом и ограничити је једино на општење са небићем, са Богом, са самом собом, чистом и насмешаном. Општење са светом значи задуживање свету, а дужника свет не пушта од себе. Ко више општи са људима, са животињама, биљем и минералима, тога душа више мора да се сели у тела њихова. Ко више ужива мешајући се са бићима око себе, једући их или радујући се или жалостећи се њима ма на који начин, тога душа бива све више смешана и заплетена у круг тих бића, и мора се селити из једног у друго.

Не мислити о бићима око себе и не желети их; уздићи мисао изнад бића до небића, до спокојног, божанског небића, у томе је искупљење. Да ли у томе? У томе, у томе, да у томе.

И рекавши то млади краљевић последњи пут махну руком по челу и скиде таму, која је дотле на њему пребивала. Скинувши таму с чела он скиде и своје краљевско одело са себе и положи га у мој хлад и удаљи се лаганим кораком, с прекрштеним рукама на прсима.

Те ноћи дође к мени млада краљица у сјајној пратњи. Обливши сузама доламу и чалму свога мужа, она ме поче миловати и питати.

Кажи ми, добра палмо, где је млади краљевић, муж мој? Гле, он је скоро био под тобом у овом оделу.

— Лепа краљицо, рекох јој ја, муж твој не жели бити више ни муж, ни отац, ни краљ ни грађанин. Он је се одрекао свега: свију жеља и свију богова; само једно жели он још.

— А то је?

— Да буде он Бог.

Кад то чуше млада краљица и њена свита, сви се толико разгневише на мене, да ме почеше бичевима шибати и мачевима насецати.

Педесет година од тада је прошло. Ране су моје зарасле, но успомена моја на младог краљевића није се изгубила. Лотоси су око мене ницали и почели ми досађивати својим хвалисавим анегдотама о мудроме краљевићу чија се слава проносила свуда по трави, свуда по лишћу, по камењу и међу животињама.

Једнога јутра заустави се пода мном једна група просјака. У белобрадоме, меланхоличноме вођи њиховоме ја познадох негда младог краљевића. Ја га једина познадох; лотоси га нису познали. Тек што поседаше у мој хлад, приђе једна група младих људи и клече пред старца.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Учитељу, рекоше, шта нам треба чинити па да будемо спасени?

Старац одговори:

— Ништа не треба да чините, но треба да мислите. Отргните мисао вашу од променљивог и пролазног лица бића и и уздигните је над бићем, ван бића, до небића. Нека се очи ваше не заустављају на бојама света, јер су боје обманљиве; нека се уши ваше не заустављају на тоновима, јер су тонови обманљиви. Све што је за очи и уши у свету примамљиво, све је обманљиво, јер све је привидно и пролазно као сен. Отргните мисао своју од ове трке сенй, раскините све везе са свима нестварним визијама око себе, које вас маме у крило своје, у крило жеља и трпљења, и удубите се у себе у чисту мисао, где нема покрета, ни боја, ни тонова, ни жеља. Тад ћете бити спасени у царству онога, који је ван бића, који је без бића.

Кад се испосници удалише, један млад човек управи на мене питање:

— Јеси ли га ти разумела, палмо? Ја нисам.

— Он жели да буде Бог, одговорих ја, и вас учи, да то будете.

Презриво ме погледа млади човек и оде од мене.

Насмејаше се лотоси око мене, чувши мој одговор младићу, грохотом се насмејаше.

— Луда палмо ти, шта говориш? Како може неко желети да буде Бог, ко је чуо, да места богова Вишну, Агни и Шива нису још упражњена?

— Луди лотоси ви, одговорих ја, како мало познајете ви овога мудраца! Да је икад душа његова становала у вама, ви би га боље познавали. Да је једног минута његова душа била у вама, ви би знали, да он не признаје ни Вишну, ни Агни ни Шиву за богове.

Педесет година од тада је прошло. Гнев мој према лотосима изгубио се, но успомена моја на старога мудраца није се изгубила.

Једнога јутра почеше зидари да зидају онај храм, који ја мојим врхом могу видети, а чије белуцање кроз гране и ти можеш приметити, онај велики прекрасни храм.

— Коме то људи подижу нови храм? упита ме тога дана један орао. Знаш ли ти палмо?

— Знам, одговорих ја. Некад је у сјају и раскоши живео

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.ceup.rs

један краљев син. Једнога дана он је оставио свој краљевски двор и своју жену и пошао, да тражи истину. Нашао ју је овде пода мном. Од тада до смрти је тражио да постане Бог, но не Бог као Вишну, или Агни, или Шива, не Бог у телу, у покрету, у бићу, но Бог ван тела, ван покрета и ван бића. И постао је. Постати Бог за њега је значило ослободити се од бића, искупити се из чаробног круга живота. Но он није желео да буде Бог, који ће над људима владати и коме ће људи храмове подизати. Људи подижу храм својој мисли, а не његовој.

Такву ми бајку, мали мрави, исприча палма својим шумним лишћем једнога жаркога дана. Можете ли поверовати у ту бајку, другови моји? Шта веле ваши скептици? Ја сам одмах поверовао палмином причању. Та ми се бајка чинила позната, блиска. О мрави, мрави, та то је једна од свакодневних бајки живота. То је бајка о томе, како се мисао људска бори за светлост, како се распиње и страда у тој борби, како племенито гине, и како у другом облику васкрсава.

Н. Косан.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ДЕЈСТВА ЦАРИНСКОГ РАТА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И А.-УГАРСКЕ (1906—1910) С ПОГЛЕДОМ НА НАШУ СПОЉАШЊУ ТРГОВИНУ

(НАСТАВАК)

D. Воће.

После жита и стоке воће са пекмезом је наш најважнији извозни артикал. Према подацима из наше трговинске статистике Србија извози годишње просечно по 70,000.000 кгр. које свежег које сушеног воћа у вредности од 12—15,000.000 дин., и око 15,000.000 кгр. пекмеза у вредности од 3—4,000.000 динара.

Највећи део овога извоза ишао је, са резервом коју ћемо мало час навести, на а.-угарску пијацу; и стога је се могло очекивати, да ће затварање а.-угарске границе изазвати осетних померања како у погледу на количину, тако и с погледом на дестинацију и квалитет извоза.

Ова су померања de facto и наступила, али само делимично и у много мањој мери, но што се то могло очекивати.

Кад будемо говорили о извозу појединих артикала из ове групе, ми ћемо детаљније изложити померање у извозу сваког појединог артикла, као и узроке који су та померања изазвали, односно узроке, који су спречавали наступање тих померања, — овде ћемо се пак задовољити да анонсирамо карактеристику тих померања за целу групу.

1. — Затварање а.-угарске границе није имало никаква дејства на количину извоза. Овим се не мисли казати да је количина извоза у годинама царинског рата остала потпуно непромењена према извозу из ранијих година. На против, количина извоза за пет последњих година знатно је већа од количине извоза из ранијих година; али, ако се то повећање изближе посматра, приметиће се двоје: a) да је постепено повећање извоза једна редовна појава за читав низ ранијих година пре царинског рата; и b) да осетно повећање извоза наступа на читаве две године пре царинског рата, на име 1904. год. Из ова два факта

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

сме се дакле тврдити: да је повећан извоз у годинама царинског рата потпуно независан од затварања а.-угарске границе, и да се он има приписати нормалном појачању продукције, што је редовна појава код свих артикала, за чију су продукцију повољни услови.

2. — Затварање а.-угарске границе изазвало је осетно померање код дестинације извоза. Ово померање извршено је у истом правцу као и одговарајућа померања код извоза стоке и жита, на име: свуда је а.-угарска пијаца замењена другим европским пијацама. Потребно је пак напоменути, да јачина овога померања није свуда иста: оно је врло велико код извоза сувих шљива и пекмеза, на против једва осетно код извоза свежег воћа.

3. — Квалитет извозних артикала осетно се поправио према квалитету из ранијих година; али се поправљање квалитета има приписати само једним, и то мањим делом, дејству царинског рата, оним другим, већим делом ова поправка квалитета последица је онога општег развитка, који се осећа у свима гранама нашег привредног живота.

Суве шљиве и пекмез.

I. Према подацима из статистике наше спољашње трговине Србија је извезла сувих шљива

у периоду	1892/909	просечно	годишње	по	28.800	тн.
„	„	904	„	„	„	40.502	„
„	„	905	„	„	„	37.616	„
„	„	906	„	„	„	48.270	„
„	„	907	„	„	„	42.648	„
„	„	908	„	„	„	49.042	„
„	„	909	„	„	„	9.330	„
„	„	910	„	„	„	23.900	„

Наведене цифре казују нам двоје:

а. — Да је количина извоза у периоду од 1904—1910 знатно већа од количине извоза у претходном периоду од 10 година. Повећање износи нешто више од 25% (36 : 28), а било би несумњиво и знатно веће, да у двема последњим годинама нисмо имали по све рђаву бербу. Само пак повећање, као што је већ раније наглашено, има се сматрати као нормална појава код извоза једног артикла, за чију се продукцију код нас налазе веома повољни услови.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

b. — Повећање извоза, као што се из горњих цифара види, почиње на читаве две године пре царинског рата што значи, да царински рат, сам по себи, није изазвао ни повећање ни умањење извоза. Ово је, у осталом са свим и разумљиво. Сува шљива долази у ред оних артикала, који нису ни у колико везани за једну пијацу. Сува шљива је берзански артикал, продаје се дакле на свима пијацама, док опет с друге стране може да издржи, са релативно малим трошком, и далека путовања. Са оваквим особинама наша је шљива, кад јој је отежан приступ на а.-угарску пијацу, отишла без велике муке на друге европске пијаце.

С друге стране опет сува шљива била је непогодна да у нашем трговинском билансу компензира онај мањак, који се појавио код извоза стоке. Извоз једног артикла условљен је његовом продукцијом у земљи, и како се ова није могла нагло и одмах повећати — од сађења до ношења плода потребно је неколико година — то се и повећање производње, у колико је царински рат утицао на развитак ове привредне гране, има појавити тек доцније.

II. Што се тиче дестинације извоза, овде се даје посматрати оно исто померање које и код извоза стоке и жита. До 1905 год. закључно извоз сувих шљива био је упућен готово искључиво на а.-угарску и немачку пијацу, наравно у врло неједнаким процентима, док је извоз на остале пијаце: бугарску, турску, белгијску и т. д. био по све незнатан. А.-Угарска је примала, према појединим годинама, 70—90% целокупног извоза, Немачка 8—25%, а све остале државе 2—5%.

У периоду после 1905 године остају А.-Угарска и Немачка такође најглавнији потрошачи наших сувих шљива, али са јако промењеним учешћем. А.-Угарска је од својих 70—90% пала на једва 10%, док се учешће Немачке јако повећало, тако да на њу долази сада више од половине целокупног извоза. Исто тако појачало се и учешће осталих држава Енглеске, Белгије и Русије, које, према појединим годинама, узимају до 30%.

III. Било би по све погрешно, ако би се, упоређењем количине са вредношћу, хтео изводити закључак о померању код квалитета. Познат је на име факат, да цена шљивама зависи не само од квалитета, већ, и то у још јачој мери, од годишње бербе, тако да цена једном и истом квалитету из године у годину јако варира. У место дакле да изводимо закључке из вредности извоза, ми ћемо овде само констатовати појаву, познату свима

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

који су у ма ком виду ангажовани у шљиварској индустрији и трговини, на име, да се квалитет сувих шљива знатно поправио. Ова поправка ишла је у два правца: а) побољшање квалитета при самој производњи, односно при сушењу. У овом правцу дејствовали су срески и окружни економи заједно са пољопривредним одељењем Министарства Нар. Привреде; и b) побољшање квалитета оног дела производње, који је одређен за извоз. У овом правцу радиле су тржишне комисије, постављене од трговинског одељења истог министарства, које су, према прописаним правилима, дозвољавале извоз само оним шљивама, које су биле доброг квалитета. У овом погледу учињен је знатан напредак нарочито у последњој години, пошто су правила о трговини са сувим шљивама измењена према захтевима немачких увозника, израженим на конференцији одржатој пре кратког времена овде у Београду.

Исти моменти који су дејстовали на извоз сувих шљива, јављају се и код извоза пекмеза, отуд и имамо, да се овде извршена померања једначе тамо посматраним померањима.

Тако, на пр. количина извоза, која се сада извози, већа је од количине ранијег извоза; али се ово повећање има приписати не наступању царинског рата, већ нормалном развоју производње. У деценијуму 1893/903 Србија је извозила просечно годишње по 7·5 мил. кгр., сада се извози годишње до 15 милиона кграма. Исто тако поправио се и квалитет извоза, благодарећи утицају срески х и окружних економа и правилима о трговини са пекмезом.

И овде је нај-јаче померање код дестинације. Док је у годинама уговорнога стања цео извоз био упућен на а.-угарску и немачку пијацу, од чега је 95% долазило на прву а само 5% на другу пијацу; сада се учешће ових двају замаља знатно изменило, и оне партиципирају с подједнаким деловима у нашем извозу. Мора се пак поменути, да се поред ове две јављају и друге земље као потрошачи нашег пекмеза. Овде се истиче нарочито Русија, која је у 1907 год. примила преко 2½ милиона.

У погледу на дестинацију ранијег извоза потребно је учинити једну малу корекцију. Врло је вероватно, да је један део од извоза, означеног у нашој статистици као увоз за А.-Угарску, у самој ствари транзит за А.-Угарску а увоз за Немачку или Русију, које су примале ове артикле са босанском етикетом. Ови

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

случајеви нису били ретки, али је немогуће утврдити, колики је део нашег извоза ишао на тај начин у друге земље.

Остало Воће.

Кад се имају на уму наши несбично повољни услови за одгајивање воћа, онда нас збиља мора непријатно изненадити појава, да извоз свежег воћа игра тако незнатну улогу у нашој спољашњој трговини. У активи нашег трговинског биланса ова позиција једва се пење до 1.½ динара.

Узрок овоме лежи у начину одгајивања с једне, а у начину брања и паковања у вези с неугодним транспортом с друге стране,

Воћка се сматра као природин дар, који се добија готово без садејства човечијег рада, који је овде ограничен на сађење односно на калемљење и на прикупљање плодова Као последицу овога имамо две, по трговину незгодне појаве: 1) велику разноврсност; и 2) преовлађиваље летњег и рано-јесењег над позно-јесењим и зимским воћем. И једна и друга околност шкоде јако трговини, која тражи једнобразно воће, које се даје и преко зиме добро очувати.

Још веће тешкоће трговини са овим артиклом доприноси оскудица у транспортним средствима и оскудица у довољној пажњи при брању и паковању, а од овога зависи, у каквом ће стању стићи воће на потрошачке пијаце. Брање и паковање било је све до скора веома примитивно; и тек у последње време осећа се знатно побољшање у овом погледу.

Затварање а.-угарске границе није имало никаквог утицаја на извоз свежег воћа. Количина извоза нешто мало појачала се, а тако исто осећа се извесно побољшање и у квалитету; али се и једно и друго померање има узети као природна последица јаче продукције, и сме се поуздано тврдити, да би она наступила, и да није било затварања границе.

Карактеристично је пак, да је извоз воћа за време царинског рата задржао своју стару дестинацију, то јест и сада као и раније, највећи део иде на а.-угарску пијацу. Ова на први поглед мало чудновата појава даје се врло лако објаснити, кад се упореде ставови а.-угарске опште царинске тарифе са ставовима раније уговорне тарифе. Упоређењем тих царинских ставова долази се до сазнања, да је царински рат донео посве

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

малу разлику у висини царинских стопа, и онда је сасвим разумљиво, што та незнатна разлика није могла изменити дотадашњи правац извоза.

Према статистичким подацима Србија извози годишње нешто јаче од 20,000.000 кграма свежег воћа, у вредности 1·5 до 2,000.000 дин.[1] Највећи део овога извоза пада на шљиве и јабуке, од прилике 3/4 целокупног извоза; после ових долазе крушке, и најзад ораси са осталим воћем.

Најјаче учешће у извозу узима увек А.-Угарска, на коју долази 80—90% процента. Изузетак у овом погледу чини 1907 год., када је само 50% дошло на а.-угарску, а она друга половина на немачку пијацу. После А.-Угарске долази Немачка, на коју пада готово цео остатак; Бугарска, Турска и Румунија узимају само спорадично учешћа у пограничном промету.

До пре 3—4 године у Србији су постојали само шљиварски воћњаци, док је остало воће: крушке, јабуке и т. д., — било растурено било по шљиварима, било по баштама, виноградима њивама, ливадама и т. д.. У последње време учињен је знатан напредак у овом погледу. Тако на пр. ако човек прође чачански, рудnички и ужички округ, он ће наићи на младе воћњаке с крушкама и јабукама, и то, што је веома важно, са позне-јесењим и зимским воћем, дакле са воћем погодним за трговину. Овај напредак има се приписати раду среских и окружних економа, а по својој прилици и рђавој берби шљива за последње 2—3 године. Кад ови млади воћњаци буду стигли за бербу, и када се буде поклонила већа пажња брању и паковању, онда ће се извоз воћа јако повећати; и нема сумње да ће у најскоријој будућности извоз свежег воћа представљати сасвим друкчију слику у нашој спољашњој трговини.

Наступање царинског рата, као што смо видели, имало је врло незнатан утицај на извоз артикала из ове групе, из разлога, што је разлика између ставова опште царинске и раније тарифе била незнатна. Исто тако остала је мала разлика између садашњих уговорних ставова и ставова опште царинске тарифе, што значи, да ће ново уговорно стање изазвати мало померање

[1]) Количина као и вредност извоза јако варирају из године у годину с обзиром на бербу с једне, и на цене на страним пијацама с друге стране.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

са своје стране и то само у погледу на суве шљиве и пекмез, а не и за свеже воће.

Е. Остали извозни артикли.

У уговорном периоду који је претходио царинском рату, дакле све до 1905 год. закључно, Србија је извозила две групе, артикала.

Прва група, у коју долази: жито, воће и стока и сточни производи, — обухвата артикле, који су ишли готово искључиво на а.-угарску пијацу. Ова је група далеко значајнија од друге групе, јер на њу долази 90—95% целокупног извоза.

Друга група обухвата артикле, који су ишли у суседне балканске државе, Бугарску и Турску. Од важнијих артикла из ове групе треба споменути брашно и конопљу односно њене израђевине. Проценат који долази на ову групу, креће се од 3-7%.

Са наступањем царинског рата појављује се у нашој спољашњој трговини једна трећа група артикала, која из године у годину стално напредује. Међу артиклима ове групе највидније место заузимају руде и метали, а после њих долазе по реду: шумарски производи, варива, фосили, остаци при преради индустрије пољопривредних грана, пића, и т. д.. Артикли из ове групе иду поглавито на пијаце Западне Европе, а руде и метали поглавито у Америку,

Према оваквом саставу наше спољашње трговине јасно је, да је се дејство царинског рата морало најјаче осетити код артикала из прве групе, дакле код оних артикала, којима је приступ на дотадашњу пијацу био или потпуно забрањен или јако отежан. Што се тиче артикала из друге две групе, њихов извоз остао је потпуно недирнут наступањем царинског рата; о дејству царинског рата може се овде говорити само у толико, што је, благодарећи раније споменутом закону у међународној трговини, по коме се наступели дефицит код извоза једног артикла има да надокнади суфицитом код извоза других артикала, — услед умањеног извоза групе „стока и сточни производи“, морао је доћи појачан извоз артикала из других група, у колико је наравно земаљска продукција то дозвољавала.

С обзиром на ово незнатно дејство царинског рата, ми се овде можемо задовољити и са краћим излагањем.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1. Млинарски производи:

Као извозни артикал јавља се брашно, и то искључиво пшенично, тек од 1900 год. — извоз који је пре тога постојао толико је незнатан, да се може потпуно занемарити.

Као што је то случај код свих нових извозних артикала, темпо повећавања извоза у првим годинама био је врло велики. Тако на пример док је извоз у 1900 год. износио 147.039 кграма у вредности од 33.098 дин., попео се извоз после пет година, у 1905 год. на 1,937.590 кграма у вредности од 331.783 дин.

Са наступањем царинског рата извоз брашна продужује стално повећавати се, тако да нам последња, 1910 год. даје цифру извоза од 10,118.844 кграма у вредности од 2,494.372 динара. Нема сумње да се ово повећање има сматрати, бар једним, делом, као последица самога царинског рата, т. ј. као резултат оне тежње: да се мањак код извоза стоке надокнади вишком код извоза брашна, — али ми немамо могућности да утврдимо, који се проценат овога повећања има приписати царинском рату, а који опет оном нормалном прираштају овога, иначе новога извозног артикла. Овај је проценат у толико теже одредити, што је извоз овога артикла тако рећи још у своме зачетку.

Вредност извоза порасла је и апсолутно и релативно. Док је просечна вредност у 1905 години износила 17 дин. од 100 кграма, износи вредност у 1910 год. 24 дин. од 100 кграма. Ова повећана вредност последица је бољег квалитета услед развитка наше млинарске идустрије.

Као што смо већ напоменули, дестинација извоза није се ни у колико изменила: како пре тако и за време царинског рата цео наш извоз иде на турску чијацу. Потрошачка места су северни део Европске Турске (Скопље, Приштина, Нови Пазар и т. д.), мада овда — онда, приспу транспорти нашег брашна и до Солуна.

По квалитету наше брашно је далеко боље и од домаћег турског, и од онога које се увози из Бугарске; на против још увек талијанско брашно стоји по цени за 2—3 поена над нашим.

Поред брашна Србија извози доста велику количину мекиња. Тако на пр. извежено је у 1907 години нешто јаче од 8,000 000 кграма у вредности од преко милион динара. Мекиње су и за време царинског рата, а наравно и пре тога, ишле го-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

тово искључиво на а.-угарску пијацу, из разлога, што је царински став опште царинске тарифе остао непромењен према ранијим уговорном ставу.

2. Конопља и израде од ње.

Све до 1905 год. закључно Србија је извозила од прилике до једног милиона кграма конопље у повесму у вредности до 850.000 дин., и исто толико кграма ужарије, у вредности од 1,200.000 динара. После 1905. год. извоз ужарије остао је непромењен, чак је нешто и опао, док се извез конопље прилично појачао. Тако на пример извежено је у 1910 год. 1,326.819 кграма конопље, у вредности од 778.826 дин., а само 870.945 кграма ужарије, у вредности од 859.877 динара.

Једновременост овога померања са наступањем царинског рата могла би изазвати веровање, да у овоме лежи узрок тој појави; али, ако пропратимо дестинацију извоза, видећемо да би ово веровање било неосновано, и да узрок лежи у другом чему. Конопља у повесму ишла је, до 1905 год. поглавито у А.-Угарску; ужарије у Турску и Бугарску, и то готово у подједнаким количинама. После 1905 год. иде куделља у повесму у А.-Угарску и Бугарску, и то у потпуно једнаким количинама, док извоз ужарије за Бугарску пада веома нагло. Ради илустрације овога навешћемо цифре извоза из 1905 и 1909 год..

	конопља			ужарија		
	свега	А.-Угар.	Бугар.	свега	Бугар.	Турска
1905[1]	1,291.679 кг.	1.224.082 кг.	25.604	1,135.906	572.137	556.531
1909	1.111.348 „	476.372 „	481.077	809.095	189.428	603.343

Узрок овоме лежи у новој бугарској царинској тарифи, од 1906 године. Док је ужарија до 1905 године плаћала при увозу само 5. дин. од 100 кграма, по тарифи од 1906 год. ужарија плаћа 45, 55 и 120 дин., према квалитету. Под заштитом ових високих царинских ставова увоз ужарије у Бугарску јако је отежан. У исто време пак, што је у осталом било природно и и очекивати, ова заштита утицала ја повољно на развитак ужарске индустрије у Бугарској. Тако на пр. док је пре ступања у живот нове тарифе постојала у Бугарској свега једна фабрика за прераду конопље, после увођења тетарифе оснива се не-

[1] Година 1905 била је јаче но просечно богата извозом ова два артикла.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

колико нових фабрика. И како је домаћа производња куделье недовољна да дâ сировина за све ове фабрике, то се морала конопља увозити са стране, и услед тога је повећан извоз куделье из Србије.

Поред овога нова бугарска царинска тарифа имала је и ту последицу, да изазове извоз и радне снаге из Србије; а нису ретки случајеви, да је по неки наш индустријалац преместио своју делатност из Србије на бугарску територију.

Према оваквом стању ствари Србија би могла предузети један од ова два пута: 1) да путем других уступака добије од Бугарске спуштање царинских ставова на израђевине од конопље; и 2) да покуша извозити ужарију на друге пијаце: грчку и турску. Турску пијацу ми имамо за све грубље врсте ужарије; за финије израде још увек не можемо конкурисати талијанској роби. Ово исто важи и за Грчку, која увози велике количине финијих израђевина из Италије.

3. Шумарски Производи.

И ако није потпуно тачно доскорашње веровање, да је Србија веома богата са шумом, ипак је тачно, да су све наше шуме потпуно зреле за експлоатацију, и да би, с обзиром на ту околност, а под предпоставком интензивне експлоатације шума, Србија могла не само подмирити све своје потребе, већ и знатне количине извозити у иностранство. На жалост, као што знамо, ова претпоставка не стоји: благодареħи рђавим са обраħајним срествима код нас је врло мало комплекса узето у експлоатацију, и због тога је Србија, у место да извози, јак увозник како дрвета за грађу, тако, и то у много јачој мери, и свих финијих израђевина од дрвета.

Извоз дрвета, према подацима наше трговинске статистике, достиже вредност од милион и по динара; а цео је извоз упућен на суседне пијаце: Турску, А.-Угарску и Бугарску, готово у подједнаким количинама.

Нове железничке пруге у изради и пројекту имаће несумњиво за последицу јачу експлоатацију наших шума, што ће опет са своје стране знатно изменити нашу спољашњу трговину за ове врсте артикала.

4. Руде и Метали.

И ако се и ранијих година појављивао у нашој спољашњој трговини извоз руда и метала, ипак се може говорити о извозу

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ових артикала само за последње 3—4 године, јер је извоз ранијих година био по све незнатан. Од пре 3—4 године пак па на овамо извоз руда показује стално и јако напредовање; и судећи према годишњој производњи с једне а потрошњи у земљи с друге стране, сме се са сигурношћу очекивати, да ће се извоз још за дужи низ година стално повећавати, тако да ће, у недалекој будућности, извоз руда и метала играти веома видну улогу у нашој спољашњој трговини.

Према статистичким подацима из 1909 године Србија је извозила руда и метала у вредности од 7,300.000 дин.. Највећи, управо лавовски део пада на бакар, како у руди (1,667.000 дин.), тако и у металу (4,830.178 дин.). Поред бакра извози се, до душе у врло малим количинама, олово и пирит. Пирит се извози у руди, а олово у металу. На ова два последња доћи ће годишње до 700.000 дин..

Олово и пирит иду поглавито на а.-угарску пијацу; бакар у Француску и Америку, и то, бакарна руда много више у Француску, а бакар у металу у Америку.

Царински рат био је овде без икаква утицаја, како на количину тако и на правац извоза; а тако исто и прекид царинског рата неће изазвати никаквих померања у досадашњем извозу.

У досадашњем излагању прешли смо најважније извозне артикле, и обележили смо она померања, која је изазвао наступели царински рат између Србије и А.-Угарске. Поред ових јавља се још један мали број других извозних артикала, али је овај извоз у тако малим количинама, да је излишно упуштати се у она безначајна померања, која су се и овде делимично појавила. У завршном чланку изнећемо у табеларном прегледу количину и вредност извоза свих појединих царинских група, овде ћемо се задовољити, да само неке од тих нарочито споменемо,

Варива се извози годишње у вредности за 700.000 дин.. 6/7, дакле 600.000 кгр. долази на пасуљ, који се извози, готово у подједнаким количинама, у А.-Угарску, Бугарску, Турску и Немачку. Готово цео остатак долази на лук, који иде поглавито за А.-Угарску.

Разних пића извози се годишње у вредности за нешто

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

www.unl

јаче од 200.000 динара. Више од половине долази на пиво, које се извозе искључиво за Турску, остатак иде на вино и ракију, што се, наравно у малим количинама, извози у Турску, А.-Угарску и Бугарску.

Фосили се јављају тек од скора у нашој спољашњој трговини. Вредност овога извоза пење се на 500.000 дин., и то $^2/_3$ чини брикет, а једну трећину камени и мрки угаљ. Извоз је упућен на суседна тржишта: А.-Угарску. Румунију и Бугарску.

Др. М. Тодоровић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

О СРПСКОМ ИМЕНУ

ПО ЗАПАДНИЈЕМ КРАЈЕВИМА НАШЕГА НАРОДА

— НАСТАВАК —

IV. ГЛАВА

Босна.

822. год. дочу посавски владалац Људевит, да против њега иде франачка (фрушка) војска из Италије те побјеже из града Сиска „к *Србима*, за који народ кажу, да живи у великом дијелу Далмације“.[1] Овдје се мисли на римску Далмацију, која је ишла на сјевер до Посавља а на исток преко ријеке Дрине. Фр. Рачки мисли (Rad LVI, 1881, стр. 109) — а то је и природно — да је Људевит побјегао к Србима у Босну. Ова је биљешка фрушкога љетописца Аjнхарда за год. 822. (и 823.) знаменита за то, што се у њој први пут спомињу Срби у (римској) Далмацији т. ј. у данашњој Босни, Херцеговини, Далмацији итд.

Око **950.** год. каже Константин Порфирогенит, да су се у Србији, која је у његово вријеме граничила с Хрватском код ријеке Цетине и код Хлијевна, населили Срби, дакле и у доцнијој Босни. Види у II. глави 950. год. и у Фр. Рачкога, Rad LVI, 71, и у IV. глави 1180. год.

Око **1180.** год. спомиње грчки писац Кинам „ријеку која се зове Дрина и која... Босну раставља од *остале српске земље*“ (»ποταμὸν Δρυνᾶν ὄνομα, ὃς... *Βόσδναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ*“), те каже да је Босна самостална држава.[2]

1188. год. потврди римски папа стара права дубровачке цркве. У писму се спомиње и „*српска* држава т. ј. Босна“

[1] Фр. Рачки, Documenta (Mon. spect. hist. Slav. mer. VII, 1877) стр. 327, 328 („Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit“).

[2] Cinnamus, стр. 104. бонскога издања.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.BG

(„regnum Servilie, quod est Bosna“).[1] Босна је у то вријеме била самостална држава.

1227. год. потврђује римски папа нека права дубровачке цркве. У папину се писму спомиње и „*српска* држава т. ј. Босна“ (Regnum Serviliae, quod est Bosna“).[2]

1232—34.[a] год. потврђује *католички* босански бан Мат. Стјепан Нинослав (1232—1250) „кнезу дубровачкому Ивану (Жану) Дандулу и свој општини дубровачкој“ привилегију, коју им је дао бан Кулин, па каже: „Ако тужи Србљин (т. ј. Бошњак) Влаха (т. ј. Дубровчанина), нека се пре (парби, правда) пред кнезом (дубровачкијем); ако тужи Влах Србљина, нека се пре пред баном (босанскијем“) („Ако вѣроуѥ срьблинь влаха, да се при прѣдь кнеземь; ако вѣроуѥ влахь срьблина, да се при прѣдь баномь“).[3] За ово каже Ђ. Даничић (Рјечник III, 150): „тако име народно бјеше јаче од земаљскога, те и босански банови у истијем приликама зваху Србима своје људе.“

Да се види боље значење ријечи „Влах“, исписаћу овдје ријечи Фр. Рачкога (Rad LVII, 141): „Kada se pita za narodnost tih Vlaha, treba razlikovati dvie dobe. U starijoj dobi pripadahu Vlasi za cielo romanskoj narodnosti.“ А мало послије каже: „Odavle rieč „vlah“ znamenuje u srbskih spomenicih njekoliko puta Romana u obće, pa s toga Dubrovčanina, koji su početkom bili velikim dielom romanske narodnosti, kano što i stanovnici Zadra, Spljeta i Trogira. Ban bosanski Matej Ninoslav potvrdjujući (1234—1240) povlasti, koje je njegov predšastnik ban Kulin podielio (1189) Dubročanom, odredjuje: „ако вѣроуѥ срьблинь влаха, да се при прѣдь кнеземь (dubrovačkim); ако вѣроуѥ влахь срьблина, да се при прѣдь баномь“ (bosanskim).[4] Ovdje znamenuje „влахь“ Dubrovčanina, čovjeka Romana, Latina, „срьблинь“ podanika bosanskoga bana, porekla slovinshoga; što se

[1] D. Farlati и J. Coletti, Ecclesiae Ragusinae Historie (1800) стр. 82a. И. Кукуљевић, Codex diplom. II, 148. T. Smičiklas, Diplomatički Zbornik, II (1904) стр. 206, 208.

[2] D. Farlati и J. Coletti, Ecclesiae Ragusinae Historia (1800) стр. 96a. T. Smičiklas, Diplomatički Zbornik III (1905) стр. 274. [Wenzel, Cod. Arpad. XI. 202: код Т. Смичикласа].

a) 1232. год. почео је владати Нинослав, а 1234. год. преста кнезовати Иван Дандуло.

[3] Фр. Миклошић, Mon. Serb. (1858) стр. 25.

[4] Miklošić: monum. Serb. p. 25. cf. p. 29, 33.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

potvrdjuje i drugim spomenikom. U listini na ime srbskoga velikoga župana Stjepana, potonjega prvovjenčanoga kralja, izdanoj god. 1215—19, čita se: „и да не ѥмлѥ сръблинь влаха безь соуда“,[1] a to se latinski prevodi: Et ut *Sclauus* non apprehendat Raguseum sine iudicio“.[2] За тијем каже Рачки: „Ali polagano su se Vlasi po narodnosti pretočili u Slovene, medju kojimi su živili, i pod kojih su državnu oblast podpadali. Ime i tada osta, ali ne znamenovaše više porekla nego čovjeka onoga zanimanja koje bijaše glavno Romanom stanujućim medju Sloveni; imena „влахъ“ i pastir, pecuarius, postaše istovietna. To bijaše drugo, mladje doba, u koje ime „влахъ“ nije prikopčano bilo narodnosti već načinu življenja seoskoga puka; pa je moglo znamenovati i čovjeka romanske narodnosti i čovjeka pastira ili samo ovoga, kako se je na ime taj prielaz postupice izvodio.“

1240. и **1249.** год. обећава Нинослав, да ће у миру живјети с Дубровчанима. Том приликом написаше двије повеље у Дубровнику. У објема овијем повељама зове Нинослав своје Бошњаке више пута *Срблима и никако друкчије.*[3] Први пут долази ријеч „Бошнанинь“ за Бошњака тек год. 1332.[4] Прије тога свагда се употребљава за Бошњака име „*Срблин.*“ За владања Нинослављева било је у Босни толико католика, да је папа писао 1233. год. своме посланику Јакову, да гледа да *два* или *три* или *четири* учена човјека посвети за бискупе (у Босни).[5]

Око **1245.** год. каже варадински каноник Руђер (Rogerius), да је татарски краљ „уништио *српску* (*рашку*) *државу Босну*“ („destruxit Boznam, regnum Rasciae“)[6]

1252. год. спомиње се у писму дубровачког архибискупа Ивана „*српска* краљевина то јест Босна („Regnum Serviliae, quod est Bosgna“)[7]

[1] Kod Jirečka loc. cit.

[2] Prievod priobćih u Radu I, 128—9.

[3] Фр. Миклошић, Mon. Serb. (1858) стр. 29, 33.

[4] Фр. Миклошић, Mon. Serb. (1858) стр. 101.

[5] A. Theiner, Vet. mon. hist. Hung. sacr. ill. I (1859) 113.

[6] M. Rogerius, Miserabile Carmen. Caput XXXVIII (Schwandtner, Scriptores rerum Hungaric. I, 1746, стр. 318).

[7] D. Farlati и J. Coletti, Ecclesiae Ragusinae Historia (1800) стр. 103б. T. Smičiklas, Diplomatički Zbornik, IV (1906) стр. 482.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

1333. год. даде босански бан Стјепан Котромановић (1322—1353) Дубровнику Рат, Стон и Превлаку и острва око Рата. Тога ради написа четири повеље под Сребрником и то двије латински а двије српски („двиѣ латинсци а дви *срьпсцие*“).[1] Овдје је *латински = на латинском језику*, јер је то био (поред талијанскога) службени језик у Дубровнику у 14. вијеку, према томе је *српски = на српском језику*. Дјетиња би погрешка била, кад би ко рекао да је овдје *латински = латинскијем словима*, а *српски = српскијем (ћириловскијем) словима*. Та у српском се језику 14. вијека нијесу ни употребљавала никаква друга слова осим ћириловскијех. Испореди и латински пријевод: „Et de predictis omnibus facta et scripta sunt quatuor privilegia simile unum alteri, duo scripta in grammatica *latina* et alia in *sclavonico*...“[2]

1346. год. поставља римски папа думањскога владику Ивана и препоручује га сплетском архибискупу и бану Стјепану, *српском* (босанском) владаоцу“ [„Stephano Bano principi Rasciensi (Bosnensi)“].[3]

14. вијек. Горички архиђакон Иван каже у 14. вијеку, да је један хрватски краљ у 11. вијеку „опустошио *српска* брда све до Дрине“ („montes... Servios ad Drinum usque vastavit“).[4]

1438. год. пише Сребрничанин „Пирко“ Бољесаљић кнезу и судијама дубровачкијем тужећи се, што су дошла два Дубровчанина с грађанима (и приставима) сребрничкијем у подпе у његову кућу и свезали га и одвели у окове. У писму каже „Пирко“:

„Гѡсподѡ, ѣа Пиркѡ гѡворахь: кѡю имате са мнѡме правду али кривину, да ме вежете, С е р б л и, безакѡно?“[5]

Видимо, да овај „Пирко“ Бољесаљић своје Сребрничане заједно с она два Дубровчанина зове „*Србљима*.“

1450. год. пише римски папа дубровачком калуђеру Ивану о католичкој цркви у Босни и каже, да је у писму тога калуђера стајало, да „у покрајини Босни т. ј. *Србији*“ („in provincia Bosnae sive Serviae“) има мало људи, који тамошње становнике уче вјери.[6]

[1] Фр. Миклошић, Mon. Serb. (1858) стр. 107.
[2] Mon. spect. hist. Slav. mer. 29 (1897) стр. 377.
[3] A. Theiner, Vet. mon. hist. Hung. sacr. ill. I (1859) стр. 832.
[4] Fr. Rački, Documenta (= Mon. Slav. mer. VII, 1877) стр. 472.
[5] У К. Јиречка, Спомен. срп. [Споменик срп. кр. акад. XI, 1892] стр. 80
[6] D. Farlati и J. Coletti, Ecclesiae Ragus. Historia (1800) стр. 168a.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1521. год. пише неки Лука Корват, који је био послан у Угарску, и у писму спомиње град „Jajce у *Србији* (српској земљи)“ („Jajza in la Servia“).[1]

1529. год. У неком (службеном) спису одређује аустријска власт: „Нека се босанском војводи Хасану пише на *српском* језику“. („In lingua rasciana scribatur Hassan wajde bosnensi“). Исто тако нека се пише *„српски“* („rasciane“) Жарку Маглајцу и Јурашину Жепчанину.[2]

1530. год. написа (а 1531. год. и наштампа) Б. Куripешић свој путопис,[3] у ком спомиње „nadpis u *srbskom* jeziku i pismenih izrezan (surffischer sprach und büchstaben)“ близу Рогатице и близу њега други „nadpis u *srbskom* jeziku“.[4] Говорећи о горњој Босни каже: „Становници су у земљи људи од два племена Турци и *Срби*“,[5] и „ми смо у горњој Босни видели многе *српске* цркве, свештенике па и манастире и у њима *српске* и грчке калуђере“.[6] „Ови исти *Срби*, које као Хришћане затекосмо, много нам љубазности указаше“.[7] Поменута „два племена“ јесу збрка појмова, а мисли се на Србе православне и мусломанске вјере.

1538. год. (6. нов.): види у V. глави 1538. год.

1547. год путовао је француски посланик преко Дубровника у Цариград. Тај је пут описао његов секретар J. Chesneau. Путујући од Дубровника преко Требиња дође у *Фочу* (Chochia) у *српској земљи* („pais de la Servia“).[8]

1550. год. путовао је млетачки посланик „Catharin Zen“ преко Босне у Цариград и у опису његова пута помињу се „*Срби*“ („Serviani“) у Сарајеву.[9]

1550/1. год. дарова прото Јаков еванђеље манастиру „в. *сербъско(и)* земле во власти босанскои... глаголет-ца (т. ј. глаголет ся) Папрата“.[10] Манастир је Папраћа био у Босни к западу од Зворника код ријеке Папраће, која тече у Спречу.

[1] Marino Sanuto, Diarii, 32 (1892) полустр. 58.
[2] А. Ивић, Споменици Срба у Угар., Хрв. и Слав. I (1910) стр. 16.
[3] P. Matković, Rad jugosl. akad. 56 (1881) стр. 145.
[4] P. Matković Rad 56 (1881) стр. 165. Испор. Видов Дан, III (1863) бр. 81.
[5] Видов Дан, III (1863) бр. 82. Испор. Rad 56 (1881) стр. 174.
[6] Видов Дан, III (1863) бр. 83. Rad 56 (1881) стр. 175 („Mi smo u Bosni“...)
[7] Видов Дан, III (1863) бр. 83. Rad 56 (1881) стр. 176.
[8] П. Матковић, Rad jugosl. akad. 62 (1882) стр. 71.
[9] П. Матковић, Starine jugosl. akad. 10 (1878) стр. 206.
[10] Љ. Ковачевић. Гласник срп. уч. др. 56 (1884) стр. 353—4.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

1551. год. пише романијски беглербег Мехмед Соколовић, који је био родом из данашње Босне,[1] темишварском заповједнику Андрији Баторију и каже: „И що ми посїлашь лїстова ї све мї *срьбьскемь* езїкомь посїлаї, а не фрѧшки“.[2]

1553. год. каже Ferdinando Novagero за Босанца Рустема пашу, који је био велики везир и зет султана Сулејмана, да је „по народности *Србин*“ („di nazione serviano“) из Босне.[3]

1561. год. У једном запису од 1561. год. стоји: „Тѧ ѫалтир списана и надана черезь пана Николоу Сербина до *землѣ србьско(и)* до манастира благовѣщенїа пречистои, глаголемаго Папратѧ“.[4]

1573. год. каже млетачки посланик у Цариграду Андрија Бадоар за поменутога Мехмеда Соколовића да је „по народности *Србин*“ („di nazione serviano“).[5] Испор. у IV. глави 1551. год.

1585. год посла руски цар цисмо манастиру Папраћи по папраћком игуману. У писму каже да га шаље манастиру Папраћи „*сербскіе* земли“ (и „в *сербскую* землю“).[6]

1588. год. пише руски цар Феодор Ивановић „въ *Сербскую* землю“ калуђерима манастира Папраће и допушта им да долазе у Русију због милостиње“.[7]

1591. год. наштампа Angelo Roccha дјело „Bibliotheca Apostolica Vaticana“, у ком каже (стр. 171): „А Босанци између осталијех племена, која говоре *српскијем језиком*, обично употребљавају чистији и одабранији начин говора..., *као што сам чуо од Исусовца Епидавранина Марина Темперице, који тај језик врло добро зна*“. („Bosina vero inter ceteras Gentes *Seruianam linguam* adhibentes, puriori et elegantiori loquendi forma vti solet..., *sicut a Marino Temperizza Epidaurio* à Societate Jesu *hanc linguam optime callente accepi*“). Темперица је био Дубров-

[1] Мил. Вукићевић, Знаменити Срби Мухамеданци (1901) стр. 4.

[2] A. Ivić, Archiv für slav. Phil. 30 (1909) стр. 211.

[3] Мил. Вукићевић, Знаменити Срби Мухамеданци (1901) стр. 16. (Узето из: Relazioni, Serie III. vol. I, 88—89).

[4] Ил. Руварац, Годишњица Николе Чупића II (1878) стр. 255. Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи I (1902) бр 622.

[5] Мил. Вукићевић, Знаменити Срби Мухамеданци (1901) стр. 4 (из: Alberi, Relazioni degli ambasciatori Veneti. Serie II. vol. I. p. 364).

[6] Ст. Димитријевић, Споменик срп. краљ. акад. 39 (1903) стр. 38a.

[7] В. Ђерић, Старинар, новог реда година IV (1909) стр. 2.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

чанин; Испор. у истој књизи стр. 337: „Haec... ex Marino Temperizza Epidaurio, scive Raguseo“.[1]

1591. год. пише опет руски цар Феодор Ивановић калуђерима манастира Папраће „у *српској* земљи“ („Сербскіе земли“).[2]

1602. год.: испореди у V. глави 1602. год.

1603. год.: види у VI. глави 1603. год.

1607. год. допушта руски цар Василије Ивановић калуђерима манастира Папраће „у *српској* земљи“ („Сербскіе земли“) да долазе у Русију због милостиње“.[3]

1615. год. (20. авг.) пише у Бечу војвода Радул и у писму каже, да везир има са собом и „*Србе*... из Босне“ („von Bossn. Räzen“).[4]

Око **1621.** год. (?) преписа инок манастира Папраће неку књигу, да је донесе у своје „отьчьство въ *срьб'скѹю землю* въ оудивлєнїе и похвалѹ людємь зємли нашєѥ“.[5]

1644. год. написаше калуђери манастира Папраће молбу руској царици Евдокији Лукијановој, у којој кажу: „въ *Сербскои зємлѣ* есть царскаѧ свѧтаѧ и свѧщенаѧ великаѧ обитель... что на рѣкѣ називаємои папороти“.[6]

1645. год. допушта руски цар Алексије Михајловић калуђерима манастира Папраће „у *српској* земљи“ („Сербскіе земли“) да сваке осме године долазе у Русију због милостиње.[7]

Око **1650.** год. каже турски историк и географ Хаџи-Халфа или Ћатиб-Челебија говорећи о Босни: „Подерафтица (Петровац) на источном крају Црне Горе“ (ово је планина у босанској Крајини). „У њему станују *Срби*“.[8]

1658. год. путовао је Француз Кикле кроз Босну. Из Зворника у Босни кренуо се с друштвом на 14 кола у Бије-

[1] Petar M. Kolendić, Срђ—Srđ III (1904) стр. 663.

[2] В. Ђерић, Старинар, новог реда година IV (1909) стр. 3, 4.

[3] В. Ђерић, Старинар, новог реда година IV (1909) стр. 5. 6.

[4] N. Jorga, Studie și Documente cu privire la Istoria Romînilor, IV (1902) стр. 168.

[5] Starine, 10 (1878) стр. 182. Љуб. Стојановић, Стари срп. записи и натписи, I (1902) бр. 1111.

[6] Ил. Руварац, Годишњица Николе Чупића II (1878) стр. 255. (Ту се каже да је ово узето из: Сношенія Россіи съ востокомъ, II, 280, 281).

[7] В. Ђерић, Старинар, новог реда година IV (1909) стр. 9, 11.

[8] Ст. Новаковић, Споменик срп. кр. акад. књ. 18 (1892) стр. 80.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

љину. Кочијаши су им били „скоро сви *Власи* или *Срби*, како их зову“ („presque tous *Morlaques* ou *Serviens*, comme on les appelle“).[1]

1677. год. У српском љетопису 16. или 17. вијека, у ком има запис од 1676/7. године, стоји да је 1458. године примио „начел'ство *срьб'ско* сынь **Ѳѡ**маша кралѧ Стефань“.[2] Ово је краљ босански Стефан Томашевић.

1681. год. пишу Сарајевци српском патријарху и кажу „патријарху у овој *срп̄ској* земљи“ („патріархꙋ въ сеи срьбсцеи земли“).[3]

1685. год. помиње цар Леополд у једном свом писму „Хришћане Србе Бошњаке“ („Christianos Bosnenses Rascianos“.).[4]

1688. год. у неком извјештају из Угарске о Босни стоји спомен „тамошњијех Срба“ („dasiger Raitzen“).[5]

1689. год. допуштају руски владаоци Иван, Петар и Софија калуђерима манастира Папраће „у *срп̄ској* земли“ („Сербскіе земли“), да сваке осме године долазе у Русију због милостиње.[6]

1690. год. (18. јуна): види у V. глави 1690. год. (18. јуна).

1690. год. (21. авг.): види у V. глави 1690. год. (21. авг.).

1692. год. пише српски патријарх Калиник из Сарајева, камо је отишао да обиђе тамошње цркве, биоградском митрополиту Симеону и каже: „туга ꙁелна належит на христиане и по васеи *землі Србсцеи*, тогѡ раді придосмо посетит Хр(и)стоименитіе люди како сами весте како сꙋ ѡстали ꙗкож ѡвце неимущи пастира...“[7] Овдје је по свој прилици „земља српска“ у

[1] Ћ. Трухелка, Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XVII за 1905 год. (1906) стр. 438.

[2] Ст. Новаковић, Starine, IX (1877) стр. 80. Испореди и Гласник срп. учен. др. 53 (1883) стр. 93.

[3] С. Косановић, Гласник срп. учен. др. 38 (1873) стр. 148.

[4] Р. Лопашић, Spomenici hrv. krajine, III (1889) 445.

[5] Des Glanz-erhöheten und Triumphleuchtenden Kriegs-Helms Römisch-Kaiserl. Majestät und Dero hohen Bunds-Verwandten wider den Mahometischen Tulbant ec. 5 Theile von Christophoro Boethio, Nürnberg [1688—92]: IV 459.: у Андр. Торкв. Брлића, Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten (1854) стр. 64.

[6] В. Ћерић, Старинар, новог реда година IV (1909) стр. 22. 23.

[7] Ј. Томић, Десет година из историје срп. народа и цркве под Турцима (1683—1693) (1902) стр. 208.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ширем смислу те се мисли и на западне крајеве: Босну, Херцеговину итд.

1696. год.: види у V. глави 1696. год.

1702. год. спомињу се у попису Славоније у неколиким селима *Срби* (Rasciani), који су се населили из Босне.[1]

1706. год. (29. септ.): види у VI. глави 1706. год. (29. септ.).

1712—25. год.: види у II. глави 1712—25. год.

1713. год. туже се Сарајевци српскоме патријарху Мојсију, што је одредио, да њихов митронолит пријеђе у Биоград. Они питају у писму за што „да бѹдѣмо ѵкорни и постиждѣни ѿ свѣхъ странъ нашего ѥзика с р ь б о с л о в е н ь с к а г о да насъ оставить митрополитъ нашъ“.[2]

1722. год. добише Сарајевци од српскога патријарха Мојсија црквену пјесму, у којој се казује, како хришћани поштују бога:

„А найпаче Словень *Срьбли*
Кой сѵ нинѣ ѩко робли...
Да найпаче сьборь славни
И въ христіанехъ избранни
Що се зоветь сараєвскій“.[3]

1744. год.: види у II. глави 1744. год.

1754. год.: види у I. глави 1754. год.

1759. год.: види у II. глави 1759. год.

1770. год.: види у V. глави 1770. год.

1783. год.: види у V. глави 1783. год.

1790. год. наштампана је књижица: Dissertatio Brevis ac Sincera Hungari Auctoris de *gente Serbica* perperam *Rasciana* dicta ejusque Meritis et fatis in Hungaria, у којој читамо на 18. стр.: „Србијанци и *Бошњаци*, које Мађари по рашкој држави називају Рацима, никада се у свом језику не зову Рацима него *Срб̃љима*, нити гдје свој језик или народ зову рацким него *срп̃ским* или славенским (*срп̃ски*, славенски народ)“ [„Serbii et Bosnenses, quos Hungari Rascianos a Rasciae Regno appellant, nunquam se in propria lingua Rascianos vocant, sed Serbios (*Szerblyi*) neque usquam linguam suam, aut nationem Rascianam

[1] T. Смичиклас, Dvijestogod. (тако!) oslob. Slav. II, 163, 191, 238—9.

[2] Гласник срп. уч. др. књ. 38 (1873) стр. 166.

[3] С. Косановић, Гласник срп. учен. др. 38 (1873) стр. 174—5.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

nuncupant, sed Serbicam aut Slavicam, *Szerbszki, Szlavenszki Narod*"].

1798. год.: види у VI. глави 1798. год.

18. вијек. У раваничком љетопису стоји ово: „1462. Воздвиже цар тврецки брань воевати на Мађаре, и тамо у *сербскомь* владѣнїю ѡсвоише Тврци *Босну*".[1]

18. вијек (?). У дечанском љетопису стоји ово: „но три краля бысть *сербска* у то време, у Призренъ Лазаръ, у Босни Стефанъ Твартко, у Пріленъ Марко Влкашиновъ".[2]

При свршетку 18. вијека написа неки Бошњак мухамедовске вјере мали рјечник, који се зове „Попис биљака на *српском* језику" („*Syrf* üzre otlar bejandir").[3] Овај је „попис биљака на српском језику" писан *икавачки*. Блау је писао é мјесто *и* (према ѣ), али у рукопису, који је писан турскијем словима, стоји глас *и* н. п. мличац, питло(во) перо, кукурик (2 пут), била сабљица, бобовник корин, јасеново симе итд. (поред тога *слез* или *сљез*).

1803—4. год. пише митрополит Ст. Стратимировић: „*Зворникъ*, подъ коего правленіемъ вышая часть подданыхъ суть Сербы православнагѡ восточнагѡ благочестия".[4]

1805. год.: види у VI. глави 1805. год.

1805. (1806.) год.: види у II. глави 1805. (1806.) год.

1806. год.: види у VI. глави 1806. год.

1810. год.: види у V. глави 1810. год.

1810. год.: види у II. глави 1810. год.

1815. год. каже П. Соларић[5] за босанскога краља Стефана Дабишу, да је краљ српски: „Стефана Дабише, Краля *Сербскога*", и говорећи о његовој писарници зове је писарницом „Краля *Сербскога*". За тијем пише „Познато е, да сѣ *Сербли* у Босны, Ерцеговины, Церной Горы и Албанїи, по премногѣ разложили ѣ на нѣгове стіхїе, ье, и изговарају га какѡ несливенно їе; да сѣ изъ овога їе Далматинцы и Славонцы превозлюбили ї, а *прочїи Сербли*..... присвоили сѣ себи изъ їе

[1] М. П. Шапчанин, Гласник срп. учен. др. XX (1866) стр. 5.

[2] Сераф. Ристићъ, Дечански споменици (1864) стр. 7.

[3] О. Блау, Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler (Leipzig 1868) стр. 150.

[4] Д. Руварац, Споменик срп. кр. акад. 39 (1903) стр. 109б.

[5] П. Соларић. Ѡбъсненїе ко снимкѣ подлинногa дїплѡма Стефана Дабише Краля Сербскога (1815), натпис и стр. 3, 4, 7, 9, 13, 15, 18, 21, 22.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

гласъ е: ѡттуда, на примѣръ, Дѣте, дїете, дите, и дете.“ Још каже: „Грьгѵрь, юраи, стипань, Ѳѡмашь, есѫ чаѧтелно имена *Сербалѧ западнѣ церкве*,“ и „По двома трећастїѧма Далмаџїе, западнѣ церкве *Сербли* или (акѡ воле) Словинцы, служесе и данъ данашнїй книгами...“, говори о „*сербскомѵ* Дїплѡмѵ — съ Азбѵкомъ *сербскомъ*“ Стефана Дабише и спомиње у њој ријечи „*сербске*“ и „*сербскїй* ѣзыкъ“, каже, да није чудо „ѡткѵда и како и у Дабише Краля *Сербскога*, подъ *сербскимъ* мѵ Дїплѡмомъ, на *Печатѵ римска надпись*. Чаѧтелно ни медьѵ *Сербльı* нїе было таковы нарочиты хѵдожника!... такѡ зарь и *Сербскїи* Самодержцы хотѧхѵ нечимъ чѵтисе у тогда всезначѵщемъ римскомъ ѣзыкѵ“.

1818. год. спомиње П. Соларић „*Сербе* ѡтъ Сербїе къ Западу и къ **Ю**гѵ“.[1]

1818. год.: види у V. глави 1818. год.

Биљешка 1. Овдје ћу споменути неке примјере, премда су из новијега времена. Везир босански Ведид-Мехмед-паша пише владици црногорском Петру Петровићу Његушу 1838. год., а „књигу“ завршује овако[2]: „Ја сам написао *једну турску, а једну сарпску*, обе су једнаке. Друго ништа. Да си ми здраво. У Травнику овога мисеца года 1838.“ — Други пут завршује му „књигу“[3]: „Како ја вас милујем казаће вам ваш Радован, и за вишу драгост ову вам књигу пишем, која, желим, да вас у лијепому здрављу нађе. *Једна сарпски, а једна турски* — обе су једнаке. И да сте ми здраво. У Травнику, по турски мјесеца Шевала 4. 1838.“ — Год. 1839. завршује писмо овако[4]: „Друго ништа него ова два писма, *једно турски, а друго славено-српски* желим да вас нађе у лијепому здрављу. У Травнику по турску Зилџиде мисеца на 30. года 1839.“ — Исте му године пише друго писмо, а завршује га овако[5]: „И ове двије књиге *једна турски, а вторија славено-сарпски* и да си ми здраво. У Травнику дана 11. марта года 1839.“

Биљешка 2. О становницима Босне и Херцеговине пише Вј. Клајић ово: „Žitelji Bosne i Hercegovine, izuzev nešto malo drugih plemena, sami su Hrvati. Ovo se ime doduše malo čuje,

[1] П. Соларић, Римљани Славенствовашїи (1818) стр. 57.
[2] М. Драговић, Starine, 20 (1888) стр 270.
[3] М. Драговић, Starine, 20 (1888) стр. 270.
[4] М. Драговић, Starine, 20 (1888) стр. 271.
[5] М. Драговић, Starine, 20 (1888) стр. 272.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

jer je narodna sviest u narodu zamrla, pa se više spominju ili pokrajinska (Bošnjak, Hercegovac) ili vjerska imena (Turčin, Srbin, Latin); nu jezik narodni, taj jedini biljeg narodnosti, pokazuje i svjedoči, da je taj narod hrvatskoga poriekla. Uz Hrvate prebivaju u Bosni još Arbanasi, Cigani, Židovi i Osmanlije; nu broj tih inorodnih plemena sasvim je neznatan prema ogromnoj većini Hrvata". За тијем каже: „Po tom vidimo, da hrvatsko žiteljstvo samo broji 96.7% ukupnoga pučanstva". „Sami pako zovu se mnogi grčko-iztočnjaci *Srbi*, jer su istoga zakona sa susjednimi Srbi".[1] Дакле се они *само зову* Србима, али нијесу Срби! На карти (између 72. и 73. стране нацртани су „Grčko-istočni Hrvati" н. пр. око Никшића, Колашина, Новога Пазара и Митровице (у Ст. Србији). Још каже Вј. Клајић: „Hrvata pravoslavne ili grčko-iztočne vjere ima u Bosni najveći broj" и „mnogi pravoslavni Hrvat, videći, da je iste vjere, koje i Srbi, počeo je svoju vjeru zvati „srbskom", a sebe Srbinom. Ovo je medjutim velika bludnja, koju čine i muhamedovci, kada se po vjeri zovu „Turcima". Као што nisu muhamedovski Hrvati nikakovi Turci, premda vjeruju isto, što i Turci, isto tako nisu pravoslavni Hrvati „Srbi", premda su istoga zakona sa Srbi u Srbiji"[2]. Ко жели *измишљања*, ето му измишљања В. Клајића, а ко хоће *чињенице* о српском имену, нека чита напријед (у IV. глави). О хрватском имену у Босни ово су чињенице: 1) Фратар Иван Јукић, *Бањалучанин*, каже; да Бошњаци у босанској Крајини „od Hàrvatah neznaju nit imena".[2] 2) Иван Кукуљевић описујући свој пут по Босни и говорећи о Пливи (у западној Босни) каже: „Sad je već odavna *izčezlo* tuda ime hèrvatsko".[3] Погрешка је, што овдје стоји „*izčezlo*", јер се ничим не може поуздано доказати, да га је кад ту и било. 3) Хрватски писац Ант. Радић каже,[5] да се „na dosta mjestâ dovoljno i nehotice uvjerio, da je ime hrvatsko po Bosni i Hercegovini seoskomu svietu posve nepoznato". — Ово што И. Јукић и А. Радић кажу о Босанцима 19. вијека, вриједи за цјелокупну прошлост данашњијех Босанаца.

В. Ђерић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

[1] Vj. Klaić, Bosna (1878) стр. 71, 72.
[2] Vj. Klaić, Bosna (1878) стр. 99, 102.
[3] Kolo, V (1847) стр. 20.
[4] Putovanje po Bosni (1858) стр. 68.
[5] Zbornik za narodni 'život i običaje južnih Slavena, IV (1899) стр. 308.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

НЕОВИТАЛИЗАМ У САДАШЊОЈ БИОЛОГИЈИ

— НАСТАВАК —

Дриш ставља питање, да ли се збиља морфогенетски догађај да објаснити у општим цртама помоћу појмова: потенција, средство и формативна драж? Кад би пошло за руком то разрешење стварања форме у суму формативних догађаја, који се сви помоћу средства и на основу датих потенција појављују, могло би се надати, да ће се у будућности моћи стварање форме у организмима разрешити у елементарне факторе анорганског света. Организми би били тада документирани као машине не само по својим функцијама него и по своме пореклу и форми.

То разрешење запиње, по Дришу, код локализације морфогенетских особина. Да ли можемо исказати за сваки типични, морфогенетски ефекат свагда типичну, појединачну и специфичну морфогенетску драж? Зацело не, бар за сад, одговориће многи. Али се Дриш пита: да ли има гарантије да ће то моћи, и да ли је то у принципу могуће, и да ли не стоје већ сад ствари тако да је тај научни смер немогућ?

Познато је из покушаја да је код већине онтогенетских елементарних органа проспективна потенција подједнако подељена на све елементе, и ако се сваки део у организму, који с морфогенетског гледишта чини јединицу, назове морфогенетским системом, може се рећи, да су бластодерм ехинодерма бар око осовине, а и ектодерм и ентодерм, ситеми, који имају исту потенцијалност у свим својим елементима, да су, дакле, еквипотенцијални. Али они су сингуларно еквипотенцијални системи, јер им потенције нису коплексне као у камбиуму биљака. Они су више у том смислу еквипотенцијални да свак њихов елеменат може у скупу сваку поједину улогу одиграти; на ту

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

се улогу односи израз „функција места“. Али још ни тај израз не обележава потпуно стварност и чињенице; није само једноставност (сингуларност) карактеристика ових морфогенетских система, него и то, да потенција сваког елемента није јединствено одређена, него може више и неодређене многе акте извршити.

Али све те неодређене потенције многих елемената не дају само суму појединих аката свих тих елемената, него цео организам, целину, јединство, дакле постоји нека врста хармоније између стварања крајњих продуката еквипотенцијалног система. Зато Дриш зове таке системе хармонично, сингуларно еквипотенцијалним или краће — хармонично еквипотенцијалним.

Проспективни значај каквог елемента и његова зависност може се по Дришу приказати овом формулом: $B(x) = f(P, l, E)$ B апсолутна величина система; P изражава ту чињеницу, да кад се систем раздели резултира опет целина али пропорционално мања; l значи место односно положај, каквог елемента, а E је фактор биолошки, ентелехија. Тај фактор изражава извесну вредност проспективне потенције; он је фактор, који одређује форму и није вариабилан као оне две величине P и l али тај фактор не треба идентифицирати с проспективном потенцијом, и ако је она обухвата. Проспективна потенција система или каквог елемента значи суму оног, што се у каквом елементу може извршити, дакле суму могућих ефеката. Али чињеница: да у сваком могућем случају резултира типичан пропорционалан развој, показује, да та сума није проста сума и сумирање него неки извесни ред. Тај извесни ред може се назвати „односом просторности у апсолутно нормалном случају“. E је онај фактор, који одређује *невариабилност пропорционалности и реда*.

Хармонично - еквипотенцијални системи су многи морфогени елементарни органи, готово свако незрело јаје, али је врло карактеристичан пример Tubularia од хидроидних полипа. Она изгледа као морска ружа или саса и седи на своме стаблу као цвет. Већ Allman је знао да тубуларија може да регенерира своју главу. Miss Pickford, из Америке, показала је, да тај процес управо није регенерација јер израст не бива из ране него нова главица тубуларије ствара се комбинованом радњом многих делова стабла. Даља је анализа показала да је тубуларија збиља хармонично-еквапотенцијалан систем. Њено стабло може

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

се пресећи где год се хоће, извесни крај стабла увек ће дати нову главу скупним радом његових делова. Пошто можемо стабло пресећи у оном правцу, у којем хоћемо, види се да је проспективан значај стабла, које се регулише, функција места и да одстојањем од слободног краја варира.

Ту се види једна од главних карактеристика хармонично-еквапотенцијалних система, а и друга вариабилна величина еквипотенцијалних система може се код тубуларије демонстрирати, наиме зависност елемента од стварне (апсолутне) величине система. Та зависност, управо пропорционално умањавање, не види се на дугим стаблима, али већ делови стабла испод 10 см. дужине показују зависност проспективног значаја од апсолутне величине.

Таки су еквипотенцијални морфогенетски системи и Clavellina међу асцидијама, Stentor међу протозоама.

У формули $B(x) = f(S, l, E.)$ значи, као што је споменуто било, S зависност од апсолутне величине система, l од релативног положаја елемента а независно вариабилна величина, E је константна; она значи проспективну потенцију с нарочитим обзиром на у њој затворену пропорционалност.

Сад настаје питање да ли је E израз за извесну суму елементарних агенција, које дају заједничке резултате или је кратак израз за једну суму? То се питање може и тако формулисати: шта знамо о каузалним факторима, који имају локализујућу улогу при стварању форме? Ту се треба сетити пре свега формативних дражи. Те дражи, биле спољашње или унутрашње природе, долазе оном елементарном органу који се диференцира и где, дакле, и локализација бива увек споља; међутим у хармонично-еквиотенцијалном систему не изазива ни једна једина драж диференцирање. Спољашња „средства“ немају у стварању форме локализујући значај и дражи, које су само у интензитету различне, не могу јединствено одредити типичне и типично локализоване карактере диференцирања. А и претпоставка до појединости диференцирања хармонично еквипотенцијалних система изазивају поједине дражи независно и супротно, с две чврсте тачке, пада, јер су типично локализовани ефекти зависни од апсолутне величине и јер при тој претпоставци не бисмо могли разумети хармонично - пропорционално умањење целине и организације нормалне пропарционалности и величине.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

По Дришу, дакле, нису ни средства ни формативне драži довољне за објашњење морфогенетских појава и не могу бити одговорни за локализацију карактера при диференцирању хармонично-еквипотенцијалних система.

Хемијска теорија не може органску форму, по Дришу, објаснити стога, што је форма, за коју је материјал везан, типична не само ради појединих конституената форме, као што су руци или нози поједине кости, него је и нарочити облик типичан. Хемијска теорија не може никада дати разлог за типично стварање форме, јер атоми и молекили могу ону форму објаснити, која је стереометријска, као што су кристалографске, али не могу облик скелета, руку и ногу. Не може се ни машина узети за основ хармонијских система, јер ни једна машина, која је типично сграђена у три правца у простору, не може се делити и не могу јој се делови одузети а она да остане иста. Никаква каузалност, која се оснива на просторној констелацији физичких и хемијских елемената, не може се узети да је одговорна за индивидуално стварање форме.

Константа Е, дакле, не значи резултанту и ефекат какве констелације; она није кратак израз за комплицирано стање ствари него је израз за прави елеменат природе.

Живот и стварање форме није нарочита констелација анорганских појава, него је ствар за себе, и биологија није примењена физика и хемија него автономна, главна наука.

Тај фактор Е зове Дриш, по Аристотелу, ентелехијом и та анализа и констатовање фактора Е чине први доказ Дришева — витализма.

Развој и стварање форме јесу епигенеза не само у описном значењу; ентелехија означује виталистичку епигенезу.

Као што се види, појам еквипотенцијалног система и изучавање појава диференцирања, а нарочито проблем локализације, довели су Дриша до првог доказа витализма и до поставке ентелехије. Но осим тих сингуларно еквипотенцијалних система, постоје и тако звани комплексни. Док су код обичних система, сва акта поједини чини, који у појединим случајевима од елемената буду извршени, и скуп свих чинова ствара хармоничну целину, дотле код комплексних еквипотенцијалних система сваки поједини елеменат врши коплексна акта, т. ј. такве чине, који показују у простору и у времену многострукост. И ти комплексни системи оснивају се на појму проспективне потенције и на могућој судбини елемената.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Камбиум у фанерогама преставља такав комплексни еквипотенцијални систем и стоји у служби реституција. Он иде кроз цело стабло нашег дрвећа у облику празне цеви и лежи између унутрашњих и спољашњих ћеличних слојева стабла; из сваке поједине ћелије може, према приликама, израсти грана или корен. Камбиум би се могао и тада назвати системом комплексног типа, кад би сваки од његових елемената могао само корен или само стабло реституисати. Али у ствари може тај исти елеменат обе комплексне структуре да створи; то зависи од релативног положаја у крњем стаблу.

Особина је комплексних система, односно камбиума, да сваки елеменат у њему има потенције за идеалну целину, и ако се та идеална целина никад у правом облику не реализира.

Слични су примери за комплексне системе: изолирано лишће у бегоније, које може да дâ потпуну биљку из сваке поједине ћелије епидермиса, нарочито дуж жила или маховине међу биљкама.

Из животињског царства иду овамо сви примери појава праве регенерације. Ако посматрамо ток регенерације ногу у обичног даждевњака, налазимо да сваки пресек може ногу регенерисати. Скуп свих појединих могућих пресека преставља комплексан систем, будући да је сваки од њих у стању да регенерише комплексан орган као што је нога.

Већ јасније су појаве комплексних система код животиња, које могу с оба краја да регенеришу, као што је то случај код многих анелида или асцидије Clavellina. Рана стражњег тела ствара стражњу половину телесну, а предњи крај предњи део тела. Овде се тако исто сретамо с појмом идеалне целине; сваки пресек тела садржава потенције за стварање целине, тоталности, и ако та тоталност организације резултира тек из двају делова организације.

Дакле комплексним системима могу се назвати и сви они системи, који обострано могу да регенеришу.

Али у сваком организму постоји такав комплексни систем, а то су ћелије за множење и плођење, и ти органи за плођење су најбољи примери комплексних еквипотенцијалних система. Замислите само стабло (или врећицу) јаја у каквој животињи, па ће се видети, да сваки елеменат стабла може тај исти комплексни морфогенетски акт да изврши и да створи целу индивидуу.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Кад посмотримо порекло и генезу ових комплексних система, видимо да се сви они могу свести на малу групу ћелија а ова опет на једну једину ћелију.

Сада се пита Дриш, да ли може теорија о машинској структури живота објаснити генезу комплексног система као што је јаје? Да ли се каква комплицирана машина, која је у три просторне димензије типично сграђена, може сто и сто пута делити и опет да остане иста? На то питање одговара са „не“ и каже да је апсурдна претпоставка, да се комплицирана, у три димензије различно и типично сграђена, машина може много и много делити и ипак да остане иста и цела. Ентелехија је основ наслеђа и индивидуално стварање форме најближе генерације није зависно од какве машине него од елеметарног природног фактора, ентелехије. То је други доказ витализма.

Обична физиологија учи само о деловима, функцији и кретању појединих делова али сем тога има још нечег, а то је: да ли је сваки покрет само сума или агрегат? То је централни проблем физиологије, наиме питање о целини покретног акта и кретања. У физиологији и психологији даје већ проблем инстинктивних дражи и регулација инстинката индиције за автономију, али прави доказ за витализам пружа анализа радње. Радња (Handlung) је свако животињско кретање, чија особеност зависи од индивидуалне животне историје тако, да та особеност није везана само за актуалне дражи него и за особеност свих дражи у прошлости и њихових ефеката. Ниједно животињско кретање не треба звати радњом, ако нема ове особине; та је особина у субјективном животу искуство.

Искуством а и радњом не може се звати елементарни физиолошки процес, који се догађа за време контракције мишића, ма да се мишићи брже контрахирају други и трећи пут, него први пут; тај се појав оснива на функционалном прилагођивању нервног система. И код умора мишића не може се говорити о радњи. Ти појави могу се комбинирати с правом радњом, али критеријум праве радње је, по Дришу, историјска реакциона база.

Ако анализирамо организам у радњи као целину, без обзира на нервни систем и на његов мозак, видећемо да је особеност свих радња зависна од особености свих осећајних и покретних дражи, које је у прошлости примио, и од нарочитих ефеката

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB

ових драж. Дакле радња зависи од индивидуалне историје организма, и та се особина у организму може назвати историјском реакционом базом. Она је од главних компонената, од којих специфичност радње зависи. Та историјска реакциона база је нешто друго него историја каквог фонографа; и у фонографу зависе реакције од индивидуалне историје, али фонограф издаје само оно, што је у прошлости примио а не може специфичност своје историје да промени. Он је чува, онако, како ју је примио.

А организам, напротив, има способност да из специфичних примљених комбинација створи нове комбиноване специфичности, које ће му бити од користи. Он, тако рећи, промени специфичност, коју налази, у другу специфичност, коју он на основу прошлих и првих ствара. Код организама, као што се види, историјска реакциона база само је у врло општем смислу историјска; историјски створена база радње није у појединостима специфична него се састоји из елемената специфичног искуства.

Даља је основна разлика између фонографа и организма, што фонограф прима ваздушне таласе и издаје ваздушне валове, дакле драж и реакција је једнаке природе. А организам, који има искуства, прима чулне утиске и издаје покрете (креће се), дакле кореспондирајуће појаве су различне природе.

Други је критеријум индивидуалност сређивања (Individualität der Zuordnung). Тај критеријум каже, да је радња реакција, која одговара на индивидуалисану драж. Драж је индивидуалисана, ако се састоји из специфичних и специфино-сређених спојева појединих елемената; ред може да буде у простору или времену. Тај критеријум изражава дакле ту чињеницу, да поглед на извесног човека или на извесну кућу утиче на наше владање и реакцију нарочито, специфично. Индивидуалисана драж радње има свој ефекат, који је опет индивидуалисан. И у анорганском свету има сличних појава, али ипак постоји врло велика разлика између тих и органских. Печат, са извесним словима, може се назвати индивидуалисаном дражју или бар индивидуалисаним узроком и ако се у восак притисне, он има свој индивидуалисан ефекат, али обе индивидуализације једнаке су природе, а то баш кад радње није случај. И драж и ефекат индивидуалисани су, али различито.

Зато се може рећи, да поред принципа историјске реак-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

ционе базе има још један други основни принцип у радњи и то је принцип индивидуалности сређивања или индивидуална коресподенција. Детаљна анализа тог коресподирања између индивидуалне дражи и ефекта показује да код радње не мора наступити промена у специфичности реакције, ако је драж фундаментално промењена као и да се највећа разлика у реакцији може појавити, ма да драж иста остаје. Узмимо ова два примера. Састану се два пријатеља и један А рекне другом, В „Мој је отац опасно оболео“. Та драж, што долази од А, изазваће извесни ефекат у В. Отац А нека је у Америци, В ће тада говорити о потешкоћама, које спречавају да се болестан отац може посетити и о многим другим стварима, у свези с тим. Рецимо да је А место „мој отац“ рекао „твој отац“, тад би зацело био други ефекат, нарочито ако претпоставимо да А долази баш из породице В и овај о том још није чуо. В би тад брже боље пожурио дома, звао лекара и т. д. Између дражи „мој је отац опасно оболео“ и дражи „твој је отац опасно оболео“ постоји врло малена разлика. С гледишта природних наука стоји слово „м“ место „т“ и ипак каква разлика у реакцији.

Д-р **Славко Шећеров**

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ИСТОРИЈА СРПСКИХ ШТАМПАРИЈА

(НАСТАВАК)

На увођењу реда и организацији рада у штампарији стално се радило. Како је који инспектор или администратор постављен, он је заводио нове уредбе, управо, сваки је тражио да му се од књаза пошаљу „Настављенија.“ Тако је и Ц. Рајовић (17 фебруара 1836) тражио „да би му се сачинило обширно наставленије способно за благопоспјешност завједенија“.[1] Актом од 12 марта (1836 № 569) одговорено му је на његова питања и уз то му још наложено да „Наставленија свим у типографији намјештеним чиновницима и момчадима сачини сам у сагласију с цензором и фактором и пошаље га на преглед и одобреље“.[2]

На место Цветка Рајовића (који је 1836 године м-ца априла постављен кнежевим указом за главног војног комесара) постављен је за инспектора држ. штампарије Јаков Јакшић.[3] Он је 31 јануара (1837) писао да има много посла и да се труди да му рачуни буду чисти. „Оно злоупотреба које је раније било рад сам истребити и да се доведе тачан поредак“.[4] Али као да тако није било. Јер изгледа да се Јакшић није старао да му рачуни буду тачни, или, у најбољу руку, на време спремни. Милош је на жалбу главног казначеја, да већ три године рачуни нису предати, 14 новембра 1838 године (актом № 3633) упутио Јакшићу регистратора Загорицу у Београд. Том приликом му

[1] Држ. Архива. Штампарија 17 фебр. 1836.
[2] Држ. Архива. Штампарија 12 марта 1836.
[3] М. Петровић. Фин. и Установе књ. I страна 781.
[4] Држ. Архива. Штампарија 31 јан. 1837.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

је наредио: „све рачуне и тевтере приберите и с њиме, Загорицом, заједно у Крагујевац пошаљите да овди дојакошњу економију вашу видимо и закасњене рачуне те један пут окончамо“.[1] Да ли су рачуни били сви у реду или је Јакшић био у милости код Милоша, што је према тону аката врло вероватно, не зна се, тек он је још дуго остао као инспектор са систематском платом од 5000 гроша годишње. Поред тога и за дуговремену службу имао је такође 5000 гроша годишње. Тек 25 маја 1842 стављен је у пензију, а за привременог инспектора постављен Димитрије П. Тирол, који је још 1827 писао Вуку да би, кад се у Србији установи типографија, желео у њој наћи себи посла.[2]

Још за време Јакшића (8 јуна 1841 године $\frac{\text{В. № 800}}{\text{В. № 325}}$) добила је штампарија пропис за чиновнике типографије књажевства српског. Овај је, са осталим наредбама, трајао све до 8 фебр. 1862 год. када је под $\frac{\text{В № 178}}{\text{С № 102}}$ Књаз Михајло са Државним Саветом издао закон „О устројству Правительствене Књигопечатње“. У том „Устројству“ у члану 1. вели се: „Ради печатања свега онога што је правительству српскога књажевства потребно, постоји Правительствена Књигопечатња са литографијом и словоливницом, која ће имати, кад год правительствени послови допуштају и приватне наруџбине израђивати. Она стоји под управом Министарства Просвете и на њега има да се у свима својим потребама обрати“. (чл. 2) У управи су: Управитељ, књиговођа и писар. Затим у 4 члана побројани су послови и извршена подела послова у штампарији. Осмим чланом одређене су и опредељене дужности појединих часника а деветим се вели да ближе опредељења истих дужности и целокупног радног персонала прописује Министарство Просвете. Затим је чл. 11. и 12. регулисано издржавање штампарије.

На основи Устројства 10 марта 1862 год. П. № 590 прописано је Наставленије. Али је оно 1 новембра 1864 замењено новим Наставленијем за цео раднички персонал правительствене књигопечатње.

[1] Држ. Архива. Штампарија № 3633. 14 нов. 1837.

[2] Вукова преписка књ. IV стр. 592.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Законом од 25 окт. 1872 године који је донела Народна Скупштина мењају се чланови: 3. и 8. те се додаје још и рачуновођа при Државној Штампарији. На овај начин је у многоме смањен рад Управника и дата му могућност да са више преданости ради на унапређењу техничке стране штампања.

По наредби Мин. Просвете начелник Ј. Пецић издао је „Распоред послова званичника Држ. Штампарије“ (К. П. Б. 1887 и 3998. 11 марта и 19 маја 1883 год. у Београду). У овоме су одређене дужности: пословође, рачуновође, књиговође магационара који рукује стоваришћем књига, помоћн. рачуновође, писара, главног фактора, млађег фактора, фактора: ливнице, дрворезнице и каменорезнице.

Још око године 1850 уведена је литографија (каменорезница) помоћу некога Немца Браумана. Године 1890 установљава се и фото-цинкографија. Ова проширења учињена су свакако због израде марака.

Данас Држ. Штампарија има ова оделења: словослагачницу, машинарницу, слово-аксиденцију, каменорезницу и каменоштампарију, књиговезницу, словоливницу са стереотипијом, фотоцинкографију, челикорезницу са галванопластиком, дрворезницу и сушару. Сва оделења имају своје факторе.

г. Прве штампане ствари. Као што је напоменуто већ, штампарија, установљена из очигледне потребе, почела је да штампа прво којекакве ситнице: пасоше „објављенија“, различне протоколе и т. д.[1] Па и почетком 1832 год. радила је такав исти посао. Тек 28 марта 1832 год. одштампан је један лист Српских Новина за пробу.[2] Њега је редиговао Димитриј Исаиловић, који је у молби својој Милошу (25 окт. 1831 год.), којом моли да га постави за каквог чиновника у новозаведеној штампарији, предлагао и издавање новина. Исти је (27 новембра 1732 г.) учинио и формалан предлог и извео предрачун, да се са 200 претплатника по 4 талира, могу без штете издавати новине; шта више са коришћу од 200 форинти годишње.[3]

Вероватно је да су пре ове пробе новина, можда још међу првим ситницама, штампана у fol. 1 таб. упуства за сузбијање колере, јер је колера тада беснила у Србији, и једно такво

[1] Вукова преписка књ. II стр. 337.

[2] Ibid. стр. 339.

[3] Држ. Архива. Штампарија. 37 нов. 1832 год.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

упуство било је врло нужно. Видели смо, да је, као први рад и из штампарије Јанковића у Н. Саду, изашло 1831 год. једно такво упуство.

Али као рад већег обима, који је оштампан у државној штампарији, била је књига: „Песма о случајној буни Срба противу дахија и о срећном изображенију њини народни дела. Састављена Гаврилом Ковачевићем. Сад други пут издано прошком Глигорија Возаровића, књиговезца и књигопродавца.[1] У Београду у Књажевско-српској печатњи 1832 год.“ 8⁰ стр. IV—58. Уз ову књигу са овим издањем изашло је и: „Српском роду списано и посвећено“ од Н. Стаматовића. Књига је била готова почетком августа 1832 год. „С дужним страхопочитанијем“ усудио је се њен издавач Глиг. Возаровић да поднесе (10 авг.) „наченоприклоно кнезу Милошу и сијатељним кнезовима, дики и одбрани српској мали дарак овај али прво из новозаведене светлости Ваше печатње изишавше дело“.[2]

Али као прво дело великога обима ми мислимо да треба сматрати „Сабор истине и науке“ од доктора медицине Јована Стејића, у Београду у Књаж. срп. књигопечатњи 1832 год. 8⁰ стр. VIII + 224. Оно је почето да се ради пре Стихотворенија (још 5 марта 1732 год.), но услед величине и других незгода, завршено је тек 4 септембра.[3] 8 септембра послао је директор Држ. Штампарије Берман, то „прво дело већег садержанија с нижаишим срцем смиреношћу“ његовој светлости кнезу Милошу, молећи га „да би га с обичним великодушијем у његда [?] Височаишег благоволенија књажевског купно с приложеним посвешченијем примили“.[4]

Али када је споменик послат Милошу није био какав је. Милош добивши га писао је (12 септ.) администатору Исаиловићу: „Уз Стеићеве књиге послао ми је одономадне Берман и печатани Споменик, мени подигнут при печатњи речених књига.

[1] Прво издање, изашло је 1804 год. и штампано у Будиму у штампарији Кр. Универзитета црквеним словима 8⁰ стр. 55. Но изгледа, како вели Шафарик, 1806 год. изашло је и друго издање које је свакако била књижарска шпекулација.

[2] Држ. Архива. Штампарија. 10 авг, 1832 год.

[3] Вук је писао 23 маја 1832: „Ово дана биће готова Стејићева књига („Сабор истине и науке“) у Београдској штампарији (в. Вук. преп. књ. V стр. 264.

[4] Држ. Архива. Штампарија. 8 септ. 1832 год.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Повољна ми је помисао, која га је определила печатити ми исти Споменик. Вама пак благодарим усердно на стиховима, којима сте истом споменик спроводили.“ У истом препоручио му је да на место речи, као што је било у послатом му примерку, њиовој буде његовој: у место првом наслједном књазу ставе наслједственом књазу Милошу Теодоровићу Обреновићу првому, а на место основатељу прве књигопечатње серпске ставе основатељу прве књигопечатње у Србији. Све то да се измени с тога, што је оно њиховој врло сходно хрватском стилу;[1] првом књазу није историјски тачно и најпосле он није основатељ прве књигопечатње српске већ (ове) у Србији. Вели, за тим, да му је Давидовић послао и споменик, који би Исајловић и Берман хтели да поднесу имтератору Николају. „И та помисао лепа је, вели он, и похвале достојна,“ само налази да он и народ треба да поднесу тај споменик а у њему остаће и њихова имена. С тога је заповедио канцеларији да поправи тај споменик и наредио му да се „у свему владају по приложеном табаку, и у смислу и у друци слова, који и гди треба употребити а тако и у потписима“ (његовом и Бермановом). Уз то је још напоменуо да реч пук, која је употребљена у једној строфи, и коју „Шокци“ употребљавају, замени са народ. У случају ако се квари „стих“ (слик?) нека напише други само са истим смислом јер је „леп и важан.“ Тражио је да се штампа у десет егземплара, на свили са златним словима и још тридесет на финој хартији, и и то да буду готови до прве суботе, када ће их послати у Русију. Наредио је да му уз Споменик не шаљу Стеићеве књиге, јер их неће да шаље у Русију пошто овај није „от мене толико заслужио да му ја или моји шаљу књиге тако великим лицима као што су Император и господа руска.“[2] „И будући да нисам рад да Стеићева књига или име његово предамном и спомиње се то нећу ни да стоји оно: при напечатању прве књиге у новозаведеној типографији у Србији, већ нека стоји при напечатању прве букве, као да смо ја и народ Споменик овај императору одмах дали печатити, како се прво писме у новоза-

[1] Било је написано шока(чком) па је избрисано.

[2] Жеља Милошева није се испунила. Вук је послао Шишкову за Академију један комад и књиге и посвете и писао му о догађају са истом књигом. Берман пак послао је пруском краљу Вилхелму који га је стога 20 априла 1833 одликовао златном медаљом.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

веденој типографији претисло; пак, како би Руси ма што друго могли премислити, кад би ставили: при напечатању првог слова ил' писмена, а оно нека стоји прве букве, ово ће најбоље разумет."[1]

Пошто је у рукопису било обележено за сваки ред из којих ће слово да се штампа, где ће се која шара употребити и где ће имена Бермана и Исајловића стајати, а пошто није било слова дрвених, која је сам Берман морао резати, то Споменик није могао до одређеног времена да буде готов. Али је већ 18 септембра Исајловић послао два комада, колико су свиле тада имали, а после осам дана кад им стигне свила, злато и фина хартија из Беча, обећао је да ће им послати све остало.[2]

Тек што је завршено штампање Сабор истине... похитао је Д Давидовић, који се ваљада у Србији највише обрадовао установи штампарије, да настави штампање свога Забавника. Целокупан рукопис предао је он крајем септембра 1832 год. штампарији. Још је 1832 год. штампано: Политическо земљописаније.

Године 1833 штампано је 17 књига међу њима и једна бугарска Числеиица. Одмах у почетку године месеца јануара, донео је један бугарски трговац и дао да се штампа за његов рачун у 3000 екземплара.[3] Године 1834 штампано је 19 књига и једна велика проба слова. Поред тога штампано је првог јануара (1834) „Типографическо објавленије". Њиме се објављује; „Роду србскоме а и целом осталому читајућем, и с књижевним дјелима занимајући се иностраном публикуму", да је књигопечатња премештена у Крагујевац, снабдевена са изредном словоливницом, Стенховским гвозденим тисковима и најбоље изрезаним словима, те може сваког рода и содержанија књиге и сочиненија (ако условним правилима цензуре нису противна), на готово свима европским језицима у свако време печатити могу". Године 1834 с височаишим дозволенијем 5-ог јануара

[1] Државна Архива. Штампарија 12 септ. 1832 г.

[2] Држ. Архива. Штампарија. 18 септ. 1832 год.

[3] Доцније су многе бугарске књиге штампане у Држ. Штампарији али је ова била прва. — Карактеристично је да су Бугари, када је била готова, жалећи се да немају новаца, тражили да им се дозволи да плате мање од уговорене цене. Изгледа да би им Кнез Милош и дозволио, али је Исаиловић писао како им не треба дозволити. Он је налазио, да кад могу да плаћају нарочитог човека који седи у Београду и врши коректуру да би књига што пре била готова, свакако имају пара да плате и уговорену цену, која у осталом није била ни велика.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

изашао је и први број Српских Новина под уредништвом Дим. Давидовића књижевног секретара, који им је дао и име својих (старих) новина и штампано 8 књига. Године 1835 штампано је 19 књига. Године 1836—22; 1837—19; 1838—12; 1839—11; 1840—7; 1841—5; 1842—11; 1843—17; 1844—16.

Није без интереса забележити да рачуни, које је давао Берман за наплаћену израду, нису били штампани, већ шпартани помоћу лењира.

д. Цензура и догађај са првом књигом. Као што се из Типографическог објављенија види свака књига није се могла да штампа у Књ. Срп. Књигопечатњи. Жеља Давидовићева „да се устроји типографија народна у земљи, у којој би сви наши списатељи и јефтиније и безбрижније живили и слободније писали, а тако дух свој и красније и више развијали“[1], пошто је штампарија основана, није се остварила. Оно што је спречавало развитак штампе, први и у духу Метерниховог система закон о штампи била је цензура. Цензура је била Књажевска канцеларија — Милош и његови секретари, како вели Вук[2]. Новине Србске добиле су нарочитог цензора, чију је улогу први вршио Лазар Тодоровић. Но пре него књига оде у књажевску канцеларију, цензуру, давао је о свима делима своје мишљене (како у почетку тако и доцније) Дим. Исаиловић, администратор. То се види из докумената, која се налазе у Држ. Архиви. Тако је питајући да ли да се дозволи штампање басана Доситијевих додавао: „Истина је да се у њему гди које мисли слободније писане налазе, но будући да су по мом нижајшем мјенију содержавајуће се основи истинити нарочито по распространењу истините науке Христове тј. љубави к ближњему... Што би се иста књига, колико се ја судити о томе усуђујем, без сваке опасности и страха, да не бих може бити на саблазан и возвращеније простог народа служила печатати и на свет издати могла“.

Идеју о установљену цензуре, каква је дословце усвојена, није дао неки од правника. Њу је дао у своме писму (од 25 окт. 1831 год.) у коме тражи какво звање у типографији и где предлаже издавање и новина, исти Дим. Исаиловић. „По нижајшем мјенију мом, пише он, нуждан ће бити цензор који

1 Држ. архива. Д. Давидовић 3/15 август 1821.

2 Вукова преписка књ. I стр. 421.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ће свако дјело, које се у печатњу предало буде наипре внимателно прочитати, зрело размислити и испитати, да све оно што би против вере и закона, против владања и уредбе државне, против нарастветности, честитости и тако зовомог морала забрањивати и удаљивати може".[1]

Као прилог Забавнику (за 1833 годину) изишла су (дата у Крагујевцу 22 децембра 1832 год. № 3366) „Основанија, по којима књажевско српска канцеларија у Србији књиге цензурира". Ту се вели:

У Србији неће се ни једна књига печатати у којој би написане биле:

1.) Хула против Божества.

2.) — против вјероисповеданија Христијанског.

3.) Мисли саблазителне благонаравију.

4.) Мисли противу правителства срп. и његових чланова.

5.) Мисли противу правителства страних и њихових чиновника.

6.) Пристрасна ружења и грђења личности, чије му драго, у књигама или реценсијама књига.

7.) Које би написане биле с писменима љ, њ, и ј по ортографији познатог списателја Вука Стефановића Караџића.

8.) Које би написане биле без писмена малог и великог ѳра и без писмена ѳры. Али Књажевска канцеларија није се задовољила само забраном; она је и наређивала „да се списатељи књига србски и писари канцеларија наши у Србији по примјеру Руса, придржавају ортографије, која се у црквеним нашим књигама набљудава". То своје наређење мотивише: „и руски је језик као и српски нарјечије словенскога и онога, кои се у црквеним књигама налази, и руски има, као и српски различну од ови граматику, па за то опет списатељи руски набљудавају ортографију поменутог славенског језика". Те ће се ортографије придржавати све док руски списатељи не усвоје другу или, „док друштво учени Срба у Сербији и Австрији не пропише правила, којом ортографијом, пак после којим наречјем да се пише Србима Србски, да не би г. професор Шаффарик право имао рећи нам да у начину писања србски књига право безвластија царствује". Но књажевска канцеларија још и осуђује списатеље наше, што се не угледају на француске, енглеске,

[1] Држ. Архива. Штампарији 25 окт. 1831.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

немачке, чије ортографије „нису ни мало логическије од ортографије славенске, пак списатељи њини пишу њом све своје књиге, и свака струка науке у њих цвета“. Код нас све леже, јер се списатељи препиру о питању ортографије. Она уз то још и жали што ови „видећи нискост степена на ком књижевство наше стоји сви једнодушно за опште полезности списанија своји не лете, већ се више предају грђењу и ружењу друштва свога пецању и бљувању једа и пркоса један против другога“. Стога је она мишљења: „да би много полезније и за обштину народа много поучителније било, да се списатељи наши за сад занимају првим, а друго да оставе за боља времена, кад и на србском језику иљадама књига од свију струка наука будемо имали, или преведено или оригинално списаније; онда нек се и с лаганијама занимају“.

И ако је тек 22 децембра објављена. Цензура је постојала и раније. И раније за све књиге, да се могу штампати, давала је дозволу Књажевска Канцеларији. Тако на књизи Стихотворенија Ковачевића и Стаматовића налази се:

„Допушта се да се може печатити с тим примјечанијем да се, после печатања, шест егземплара ове књиге на расположеније цензуре даду.“

У Крагујевцу 13 маја 1832.

Књажевска канцеларија.“

Истим речима одобрено је (19 септембра 1832) и штампање Забавника Дим. Давидовића.

Да је текст Основанија цензуре био познат и раније сведочи нам и писмо којим је из Земуна Вук одговорио Милошу (пре 24 нов. 1832) нарочито на седму тачку цензуре. и врло вероватно да је оно и изазвало оне мотивације у Основанију.

Од доктора Стејића вели Вук, дознао је за ту забрану и „усуђује се да препокорно представи своје мјеније о томе.“ 1.) У где који народа трајала је неслога због ортографије стотине година. „Немачки списатељи ни данас, у највећем цвету литературе нису сложни. Али се не опомињем да сам чуо или где читао, да се и у каком народу правитељство у то мешало и списатељима заповедало како ће писати или забрањивало како да не пишу.“ Знатни руски писатељ саветник и „кавалјер“ Јазиков у Петрограду штампао је књигу без

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

дебелога јера па му правитељство није на то ништа рекло. 2.) Он добро зна да то није из своје главе кнез измислио, „већ га на то наговарају“ непријатељи његови (Вукови). Али он има довољно узрока да верује да они нису пријатељи ни књазу већ га граде само оруђем противу њега. „А сутра кад се стане противу тога на срамоту Ваше светлости писати и говорити, онда ће се и они смејати Вашој срамоти. И тако ће те место славе, којој би се од типографије по правди надати могли, без невоље добити срамоту.“ 3.) Такви „родољубци“ неће се задовољити ни таквом ортографијом и мало по мало прећи ће с ортографије на језик и. т. д. 4.) Ортографију није он никоме у пркос начинио већ наишавши на њу при раду речника показао „Каква би ортографија управо за наш језик према својству његовом требала.“ Уверен је да ће сви паметни људи „како у Бечу и Петербургу тако и у Лондону и Паризу и на свакоме другом месту признати, не само да је његова ортографија за српски језик правилнија од свију осталих начина нашега писања него да је правилнија и паметнија од ортографија свију народа и језика Европејски.

Али се Вук није задржао само на овако одбранбеном и агитационом тону писма. Пошто је мислио да је убедио кнеза, он га саветује шта ће да ради, па му вели: „онима, који Вас наговарају да се у ортографију мешате... одговорите да је то посао књижевни који Ви не разумете, и да се за то у њега неможете мешати, него они нека га расправљају књижевним путем, како знаду.“ б.) Да кнез заповеди да се само државне ствари (пасоши, протоколи и књиге које се о трошку државе штампају) раде колико је могуће словенском ортографијом, „остале пак све приватне ствари за сад нека се штампају како ко оће, док време само једну ортографију не одреди.“ в.) Да би најбоље било да се штампарија (осем пасоша и протокола) са свим затвори.

Власт. Будимовић.

(Наставиће се)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

ПОСЛЕ ОПРОШТАЈА

РОМАН

МАТИЛДЕ СЕРАО

— НАСТАВАК —

Откако су једнога октобарског дана по подне, једног суморног и неутешног дана, заједно плакали, лијући очајничке сузе и не могући једно другу утешити, откако су се растали на вечно, сахранивши сан своје мртве љубави, више се нису видели. Прошло је четрнаест месеца од онога ужасног дана када су се, сломљена срца, одважно растали, мислећи да се неће видети никада више до старости, до смрти. И много што шта необично догодило се за то време у њима и око њих; догађаји су се непрестано мењали и низали; њихова судбина изменила је свој ток, изменила је цео свој изглед. И наједанпут, изненада, једног децембарског вечера, у сјајној и раскошној средини, између цвећа, жена, накита, музике, мириса, стоје једно према другом њих двоје што су се волели страсном љубављу, коју су заједно у гроб спустили, далеко једно од другог, растављени гомилом света; али оба погледа се жудно, силно привлаче, сливају и не могу се, како се чини, одвојити један од другога. Марија Гваско и Марија Фиоре гледају се дуго и дуго, и у њиховим очима види се један једини леп, прост, снажан израз: чиста туга, туга без страсти и жеља, туга без кајања, али и без наде, туга која не тражи помоћи а и не пружа је, туга којој нема равне и коју могу поднети само снажне душе: смерна, невина туга. Тако се гледају и тужни су, тужни

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

због онога што је било и чега нема више, и што се неће вратити никада, никада, пошто не може ускрснути оно што је у души умрло; и они су тужни само због онога што је умрло у њима, у њиховој души. Поносно, смешећи се, пролази цар и бујица од света навире за поворком, редови од жена и девојака растурају се и елегантна гомила тиска се и тиска ка вратима, тамо доле, да би продрла до цара, да би окружила цара. Марка Фиоре и Марију Гваско раставио је сада тај свет, потиснуо њега на једну, њу на другу страну. Али они се не траже више, немају више шта да кажу једно другом својим речитим очима; рекли су једно другом све једним погледом, у једном дугом тренутку, и потпуно се разумели; исказали су једно другом само тугу, једино осећање у којем мора живети онај чије је срце на рубу гроба.

Докле Емилио Гваско намешта својој жени елегантни балски огртач од отворено плаве кадиве, постављен ермелином, осећа она како је нешто жеже по нагом јој плећу. То је била рука њеног мужа која ју је додиривала. Она се живо окреће. Никада га није видела тако бледа. Сами су у оружној дворници дома Неролина, где је гардероба; нико сем њих не одлази у том тренутку који је врхунац свечаности, јер цар баш у тај мах игра почасни кадрил; али он, Емилио, рекао јој је у дворници, пришавши изненада к њој, одлучним гласом:

— Хајдемо.

Она је одмах послушала. Два послужитеља Неролина похитала су да јој помогну, али Емилио им је узео из руку елегантни и богати мантил своје жене и чипкани шал за косу. Како ју је опекла та мушка рука по белом, хладном и нагом плећу! На широким степеницама, које су застрте меканим отворено црвеним сагом, он је, једним немим покретом, понудио руку својој жени, и, као да се бојао да не падне, стегао је њену руку својом као менгелама. Не говоре ни речи, не гледају се. На последњем степену чекају, докле огромни вратар удара својом палицом о плочник и виче, дозивајући кола:

— Гваскова кућа!

Погнувши мало лепу главу, увијену у чипкани рубац, улази Марија Гваско у купе, у који су упрегнута два белца; и за

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Емилиом се затварају врата с потмулом лупом. Кола су тесна, те му је њен огртач и скут пао преко колена и ногу. Он ћути, шћућурен у углу; двапут га погледа његова жена и у полутами види да је тако блед како га никада није видела; његове готово увек помућене очи севају у мраку и упрте су у њу. Наједанпут муж потражи њену руку која је била у рукавици и у пространом чипканом и кадивеном рукаву од мантила, и стеже ту руку толико снажно, као да хоће да је скрши, тако да она јаукну:

— Емилио, боли ме!

Сурово одбаци он ту руку и грохотом се насмеја. Стигоше пред Гваскову кућу; она се стаде пети уз степенице, обузета неком необичном зебњом, у којој је било неке непознате забуне, неког непознатог стида, неког непознатог бола. Није се окретала, али је чула како јој муж иде у стопу, како пролази за њом кроз собе, кроз дворнице, све до будоара, из којега се улази у Маријину собу, у коју Емилио није крочио откако му се жена вратила у кућу. У тој соби они се увек увече, пред растанак, опросте. Она застаде, окрену се, пружи руку свом мужу:

— Лаку ноћ, Емилио — рече му малаксалим гласом.

Он јој не одговори, погледа је узнемирена лица, и одлучно уђе пред њом у собу за спавање. Она је оклевала, беше је обузела нека женска стрепња. Али у трену ока пробуди се њен понос и њена одважност, те уђе у собу. Муж и жена стојали су једно према другом и гледали се у очи:

— Лаку ноћ, Емилио — понови она одлучно, готово изазивајући га.

— Потребно је да с тобом разговарам — једва изусти он загушеним гласом.

— Добро — одговори она одлучно.

И чиле и веште руке собарице Кјаре, која је била у соби и служила је ћутећи, оборене главе, као да готово осећа сиљи терет што се у том тренутку свалио на тога човека, на ту жену, верне Кјарине руке стадоше јој скидати чипкани рубац, огртач, рукавице, торбицу с махалицом, убрушчићем и мирисом. Цео тај посао вршила је Кјара лагано и вешто. Мирно сними Марија велику бриљантску дијадему с косе и даде је Кјари, скиде бисерну огрлицу с врата и гривне с руку, и све то предаде у Кјарине руке. Потом јој мирно рече:

— Иди.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Хоћу ли да чекам! — упита верна девојка преплашена погледа.

— Не — рече Емилио са свога места оштрим гласом.

— Није потребно — додаде мирно Марија.

Собарица изиђе својим лаганим кораком. У својој белој балској хаљини, без икаква украса, Марија Гваско седе на своју chaise longue и спусти руку на наслон. Њен муж стоји према њој у друштвеном оделу, с цветом у рупици од капута, личећи у лицу на мртваца, само да му још у очима не букти некакав кобни пламен:

— Марија — поче он — јеси ли ти одлучила да ме наведеш на злочин?

Она је видела још пре пола часа, да је некакав бес, неко лудило обузело душу и чула њенога мужа, али је мислила и надала се да ће мирноћом и хладноћом моћи савладати то лудило.

— Не разумем те, Емилио. Хоћеш ли да ми објасниш шта хоћеш? — упита она јасним гласом.

— Не лажи! — викну он. — Не лажи, као и увек! Ти врло добро знаш шта ја мислим; ти си разумела. Ти се правиш, претвараш, лажеш, ето то је! И ја ћу убити некога, да бих тебе задовољио.

— Емилио, Емилио — промрмља она благим гласом, — ти ме вређаш, а ја не смем да ти одговарам на те увреде, јер видим да си веома узбуђен. Умири се, молим те. Потруди се да угушиш свој гнев, да савладаш себе. Разведри се.

Одговори јој језовит смех.

— Престани једном, Марија, — викну јој он још узбуђеније — с тим одвратним мелемом твоје болећивости! Та твоја болећивост доводи ме до лудила! Иди ти с тим у неку болницу! Ја сам здрав, разумеш ли ме? И убићу некога, убићу га!

Она омахну главом. С осмејком, који јој је лебдео на уснама, ишчезе и онај благи израз на лицу. Постала је замишљена и снуждена. Он устаде и стаде ходати по соби, као луд, говорећи сам себи:

— Не, не сме се допустити једној неваљалици... да, неваљалици, жени која нема части ни срца, да учини несрећним и смешним... једног честитог човека... не сме јој се то допустити...

— Ти то говориш о мени, је ли? — упита она, скочи на-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

једанпут, пакосно стаде преда њ и тако га нагна да застане у свом махнитом ходању по соби.

— Да, говорим о теби, мрљо мога живота, несрећо мога живота! — викну јој Емилио у лице.

Она се мало шћућури када чу те нове грдње; али прикупи сву своју снагу, да не би одговорила, да не би против тога устала, да би савладала цео свој понос и пустила да говори само њена доброта и нежност.

— Емилио, Емилио, ти бунцаш — рече му веома тужним гласом.

Он се опет грохотом насмеја, закикота.

— Ах, ја сам луд, је ли? Луд сам? А ти, Марија, шта си ти? Ти, која си пре пет година изгубила памет због оне лутке, због оног звекана, због оне покварене и кукавичке душе, оног Марка Фиоре? О дакако, зови ме лудаком, ти, ти, која већ пет година немаш ни образа ни стида! Ти си предмет подсмевања и презрења целог Рима због тога твог љубавног беса, а усуђујеш се, усуђујеш се мени рећи да бунцам?

— Ох Емилио, Емилио! — промуца она сва дршћући.

— Одричеш ли? Одричеш ли, можда? — грмну он бесно.

Она погледа свога мужа. Због велике опасности, у којој је лебдела, само је мало побледела, а усне су јој се осушиле. Ћутала је.

— Ниси ли га волела? — грмео је он, пошто јој је пришао, ухватио је за обе руке и стао их стезати као менгелама.

Она затвори очи, као да је угледала смрт. За тим их отвори, погледа Емилија у лице и одговори искрено:

— Јесам.

— Видиш ли? Видиш ли? И зар ниси побегла из куће њега ради, с њим?

Трудила се да ишчупа своје руке из Емилијевих, које су их кршиле, али он није пуштао своју жртву. Она имаде одважности да и опет искрено одговори разјареном човеку:

— Јесам.

— Видиш! Видиш! Видиш! Зар га ниси обожавала три године дана?

Она угризе усне, да би савладала бол својих мучених руку, не јаукну и одговори још једном:

— Јесам.

— И волиш га још, волиш га непрестано, волећеш га не-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

престано! — викну он, и у његовом гневу се сада опажао најдубљи душевни бол.

Потом јој пусти руке. Она уморна клону, али одговори јасним и одлучним гласом:

— Не волим га.

— Лажеш, Лажеш! Ви се још непрестано волите!

— Да смо се још волели, не бисмо се растављали — одговори она не оклевајући.

- Када си се вратила у ову кућу, да ми се ругаш, да исмејаваш свога несрећног мужа, јеси ли волела Марка Фиоре и је ли Марко Фиоре волео тебе?

— Никада не бих крочила у ову кућу, чујеш ме, Емилио, да сам још волела Марка — одговори она поносно и хладно.

— Нека је, проклето оно вече! Нека је проклет онај час када си се вратила! — узвикну човек, луд од љубоморе и гнева.

— Ти си ме звао да се вратим — изговори она поносно и хладно.

— Иначе не би дошла? Не би дошла, је ли, жено без душе, без срца?

— Не бих дошла никада — одговори она не тренувши.

— Ти си чудовиште од поноса и бездушности! — викну он, али у његовом гласу бол је надмашао гнев.

— Ја сам свој понос обуздала према теби, Емилио, то не заборави — додаде она.

— Када? Како? Зар ти да се понизиш? Ти?

— Када сам примила опроштај, који си ми ти понудио. Могла сам га одбити. Али угушила сам свој понос; спустила сам се, готово пала ничице преда те; и ти си ми опростио, не заборави, то не заборави.

— Нека су проклете оне речи! Нека су проклете моје усне, које су их изговориле!

И нехотично пружи Марија руку, као да хоће да задржи свога мужа, да се не сурва у понор.

— Зар ти ниси био искрен у оном тренутку? — упита га она потмулим гласом.

— Био сам искрен — проговори он јецајући.

— Да ли ти је долазио с дна срца тај опроштај?

— С дна срца, с најдубљег дна мога срца.

— Па зашто онда проклињеш онај минут, оне речи, оно осећање?

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Зато што ти још непрестано волиш Марка Фиоре!

— Не — рече она.

— Ти чуваш његова писма!

— Истина је; али га не волим. Његова писма су ми света, као писма покојника који ми беше мио.

— Ти га волиш, ти га волиш. Кућа у улици Торино је остала као што је била; она је твоја, она је ваша!

— Али ја нисам више у њу крочила — узвикну она изнова обузета гневом.

— Знам, знам! Знам ја куда ти идеш! Али отићи ћеш, може бити, сутра, и он ће доћи, сутра, да, сутра, зацело. Ох, вечерас.... вечерас..., шта сам видео вечерас...

И кршио је руке, као да су га обузели болови које не може издржати.

— Ја сам видео твоје очи, Марија, видео сам његове очи, када сте се срели код Нероле: све сам видео. И Виторија Фиоре, та јадница, видела вас је: била је бледа као крпа. Ах, овај пут, чујеш ли, овај пут нећу отрпети срамоту; ја ћу убити тебе, Марија, убићу њега, али ту поругу нећу отрпети!

Она напреже сву снагу, да савлада своје негодовање, да га потисне у дубину своје свирепо рањене душе. Помислила је да се вратила, да буде добра, да буде блага, да у кућу унесе мир и ведрину, да свом мужу врати срећу, на коју је он имао и има право,

— Емилио, Емилио — рече она уморним гласом — кажи ми шта да чиним, да би се твоја душа умирила и твоје срце ублажило. Ти ми данас не верујеш, сутра ћеш ми морати да верујеш. Реци ми све. Хоћеш ли да одемо из Рима на вечно?

— Нећу — рече он љутито. — Мислио бих да си ти хтела побећи од Марка Фиоре.

— Хоћеш ли да одемо на далек пут?

— Нећу. У све земље си путовала с њим. Знам их, познајем их!

— Хоћеш ли да се затворим у кућу, да никога више не видим, као да сам умрла?

— Нећу. Мислио бих да живиш од успомена на Марка Фиоре.

— Хоћеш ли, онда, да живимо хучним, бурним друштвеним животом, да се предамо уживањима?

— Нећу, нећу. Сретаћемо га сваки дан, свако вече, те бих ја извршио злочин, Марија, злочин.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Неколико тренутака била је она као смушена.

— Па онда шта да радим?

— Има једно једино средство — одговори он и приђе сасвим к њој, тако да ју је његов врели дах додиривао у лице.

— Какво? Какво?

— Да ме волиш, као што си волела њега — изусти он дахом, који ју је жегао по лицу.

Двапут или трипут трену жена не одговоривши.

— Хоћу да ме волиш, јеси ли разумела? — говорио јој је гласом, у којем се узалудно трудио да угуши жар страсти, јер је она избијала силно. — Требало би да ме волиш, као што си волела Марка, као што ја волим тебе. Јеси ли разумела? Нећу више те бледе и слабе наклоности, тога добродушног пријатељства, које ја презирем, које ме дражи и доводи до лудила. То мора бити љубав. Јеси ли ме потпуно разумела?

Хладна као студена стена, раширених очију, седела је жена не одговарајући ни речи.

Он је узе у загрљај, стеже је на груди и рече јој:

— Ти ћеш ме волети, је ли, ти ћеш ме волети? Ја сам твој муж, ја сам био твој вереник, који ти је рекао прву реч о љубави, који те је први пољубио; сети се тога, па ћеш ме волети, па ћеш ме морати волети, као што сам ја тебе непрестано волео! Реци ми нешто, одговори, одговори...

Она отвори очи и одговори загушеним, очајничким гласом:

— Покушаћу... покушаћу...

— Када, када? — и то загушено питање звучало је као нека потмула рика.

— Доцније... доцније... — рече она, осећајући да је пропала, али не могући лагати.

— Не, не — рикну он — не, још вечерас, баш вечерас... када си га видела... када сте се гледали... и разумели се...

И он је притисну на груди и не пушташе је.

— — — — — — — — — — — — — —

Дубока је ноћ. Разбарушене косе, која јој је пала преко лица, лежи жена на свом chaise longue-у, опуштених руку и раширених прстију; очи су јој раширене, као да готово не гледају. Напрегнувши сву снагу свога уморног тела и своје очајничке душе, диже она једну руку и лако додирну звонце. Изнурена рука клону.

Унаоколо је владала дубока тишина. Не уђе нико. Жена

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

није имала снаге да изнова дигне руку. У тај мах приближаваше јој се лак корак. Над њу се нагну једно мило и верно лице.

— Умирем — рече жена верној служавци.

Кјара, којој је љубав према господарици дала снаге, диже је и поче јој раскопчавати балску хаљину, докле је Марија, како се чинило, хтела да падне час на десну час на леву страну.

— Умирем — изнова изусти Марија.

У трену ока била јој је свучена сјајна одећа. Верна служавка јој је обукла пространу домаћу хаљину, затим јој трпељиво помагала да устане. Марија је сада стојала у сумраку, бледа као авет.

— Умирем — оте јој се још једном из груди.

И стала је рукама по ваздуху тражити ослонца. Потом је, посрћући, онесвешћена пала у оној тишини и тами на под, као да умире.

У пространом предсобљу Фиореовог дома, предсобљу од мрког изрезаног дрвета, чији је један зид покривен великим угасито-црвеним сагом с Фиореовим грбом на средини, застала је дона Ардуина Фиоре са својим сином. Њено удовичко одељење је с десна, иза оног црвеног завеса; одељење њене деце, Марка и Виторије, налази се лево иза онога другог тешког и раскошног завеса од црвене кадиве проткане златом. И поред својих година и разних незгода у животу, Ардуина Фиоре је очувала своју племениту лепоту. Њен син Марко поклони јој се учтиво и мило, пољуби је у руку, а она њега матерински у чело:

— Лаку ноћ, Марко.

— Лаку ноћ, мама.

Виторија Фиоре је стојала на два или три корака иза њих. у свом златом извезеном мантилу од беле тканине, чија су пространа зарукавља од чинчиле и јака од истога нежног и драгоценог крзна били у складу с њеним нежним лицем и њеним љупким стасом. Она није метнула вео на своју плаву косу, чији пенушави ореол притискиваше бриљантска дијадема, која се блистала и преливала у оној полутами у предсобљу. Њено бело и мирно лице не изражава ништа, баш ништа; њене очи

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

су без живота и поглед им је неодређен. У руци држи свој вео и своју торбицу и стрпљиво чека.

— Лаку ноћ, Виторија — рече свекрва, пришавши снахи.

— Лаку ноћ, мајко — одговори она и приступи руци да јој пољуби.

Чим је пољубила руку, млада жена се повуче и тако избегну пољубац, који јој је хтела спустити на чело мајка њеног мужа. Дона Ардуина Фиоре оклеваше мало, као да хоће нешто да рекне, затим окрену леђа и, лаганим али достојанственим кораком, уђе у своје собе. Марко се такође упути у своје одељење, а на три корака за њим корачала је његова жена, не зборећи ни речи. Били су сами, а ускоро ће бити потпуно сами. Пролазећи кроз собе и дворнице, Марко је двапут или трипут погледао своју жену испод ока, као да је хтео да нешто пита то немо и затворено лице. Она се чинила као да и не види тај испитивачки поглед. Тако дођоше у своју огромну собу за спавање, у којој су од три стотине година ноћивале са својим мужевима све жене првенаца Фиореовог дома и које модерни укус с новим намештајем и удобношћу није могао да измени. Та соба је очувала сву свечаност и озбиљност старих римских патрицијских кућа. И у тој величанственој средини, ова нежна жена у својој белој хаљини, у белом мантилу, под сјајном патрицијском круном, чинила се као нека сен, која је ту залутала. Села је, није скинула мантил, само га је мало отворила, као да јој је врућина.

— Зар нећеш зовнути собарицу? — упита је Марко Фиоре вадећи цвет из рупице на капуту, и почињући тиме свлачење.

— Нећу — рече она — доцније. Морам нешто да разговарам с тобом, Марко.

Он се мало намршти, али покуша да пређе у шалу.

— Разговараћемо у постељи, ако хоћеш, срце моје. То је одлично место за разговор и ја ћу те с највећом пажњом слушати... нећу заспати.

— Не — одговори она суморним и сухопарним гласом. — Ми морамо разговарати пре но што легнемо.

— Зар овако, у салонском оделу? Као у Неролином дому? Добро, душо моја, али ја налазим, да овде недостаје цар. Можемо му јавити телефоном, те да и он присуствује нашем разговору, ако желиш.

И он се насмеја, усиљено се насмеја. Виторија Фиоре беше хладна. Она настави монотоно:

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

— Хтела сам нешто да те молим, Марко.

— Шта?

— Потребно ми је десет дана слободе.

— Теби, теби зар, Виторија?

— Мени, да.

— Зашто?

— Била бих рада да у тишини издржим деветницу, да се девет дана молим Исусу Христу, пошто је Божић на прагу — одговори она тихим гласом.

— Деветницу? — узвикну он чисто радосно. — А ко ти смета да је издржиш овде?

— Није могућно, Марко. Није овде реч само о молитви. Потребно је за пуних девет дана повући се у неки манастир.

— У манастир? Хоћеш да се покалуђериш, као оно Офелија?

— Зашто Офелија? Шта говориш ти?

— Ништа, ништа. Дакле, ти идеш у манастир? А у који?

— У манастир белих сестара Христових, у улицу Мерулана.

— А ко ти је улио у главу такву луду мисао, Виторија? Зар ти се не чини да је она помало и смешна?

— Није ни смешна ни чудна — одговори она машући главом; — и друге жене иду тамо, да се приберу и помоле Богу.

— Старе, може бити! Па може бити и уседелице!

— Не — рече она хладно — Иду и младе и лепе жене, а нарочито млâде.

— Може бити оне које имају какав смртни грех на души. Имаш ли ти какав смртни грех, Виторија? — упита он подругљиво је гледајући.

— Мислим да немам — одговори она, оборивши очи, да би прикрила њихово севање. — Али има много света, који би могао учинити какав смртни грех нас ради, те је потребно да се за такве душе помолимо Богу.

— Дакле за мене, драга моја мала калуђерице! — узвикну он с усиљеним осмејком

— И за тебе — промрмља она, али не наглашујући те речи.

— А када би била рада да уђеш?

— Сутра увече у осам. Сутра је петнаести децембра.

— А изишла би?

— Двадесет четвртога увече.

— Јеси ли то казала мами?

— Нисам. Молим те да јој кажеш ти сутра

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Може бити да ти мама неће одобрити.

— Она зна у чему је ствар — промрмља Виторија. — Све даме у Риму знају шта значи то повлачење у Христов манастир... нека ти она каже...

И лако је поруменела. Он је погледа и настави разговор најпријатнијим гласом.

— У томе се манастиру читају нарочите молитве, је ли, Виторија? Да ли се тражи нарочита милост?

— Једна једина милост — одговори она оборених очију. Једна једина милост од Божјег Сина, Марко.

— Ах! — изусти он само, појимајући.

Међу њима наступи несносно ћутање.

— Ти жудиш да добијеш дете, Виторија? — упита је он необичним тоном.

— Жудим ватрено — изусти она страсно. А, одмах затим додаде:

— За сада немам д р у г е жеље.

— ...и ја то жудим... тебе ради — одговори он расејано.

— А себе ради не? — било је одлучно женино питање. Али он није обратио пажњу на израз њеног лица.

— О, мене ради... појмићеш... од оног пренутка откада мој брат Ђулио има три мушкарца... Фиореовом дому је обезбеђено потомство.

— Беатриче је била срећна — промрмља она, уздахнувши.

— Та иди, бићеш срећна и ти — рече он шалећи се и смејући се — имаћеш, на жалост, пуну кућу деце, мила Виторијета; велим на жалост, јер ће ти многа деца бити велика досада... Не бој се да ћеш бити неплодна.

— Ко зна! — рече она тихим гласом који је подрхтавао.

— Иди, иди у манастир, драга моја, ако се надаш да ће ти то помоћи — рече он смејући се. — Исус Христос ће испунити твоју молбу; када изиђеш, када се вратиш кући, подариће ти сина.

И приђе јој, да је загрли, да је пољуби. Једним хладним покретом она га одгурну, одби од себе.

— Аха! — рече он, мало увређен — зашто си тако сурова према законитом мужу, дон Марку Фиоре?

Опет он покуша да је привуче и пољуби. И она га и опет одби, још хладније и осорније.

— Како год хоћеш — промрмља он.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

— Од данас је потребно живети у молитви и угушивању чулних уживања— одговори она хладним тоном.

— Па онда? — упита је он.

— Од вечерас ћеш ти прећи у своју момачку собу.

— Аха!... и провешћу у њој десетак дана, а? — рече он подругљиво и јетко.

— Да, десет дана, докле се ја не вратим.

— Браво, браво! А ако ми тамо буде било досадно? — упита је он јетко.

— О не, неће ти тамо бити досадно! — рече она с горким осмејком.

Он се сети да је његова момачка соба, откако се оженио, била нетакнута, и да је пуна свакојаких слика, великих и малих, Марије Гваско, и свакојаких успомена на његов мртви сан, његову мртву љубав. И он појми дубину мишљења и осећања своје жене, и појми јачину њеног бола, те, жалећи је, покуша да је наведе на разговор, на плач, који би јој олакшао.

— Виторија, Виторија — кликну јој он тужно, прекорно — ти као и увек нешто кријеш, лажеш, прећуткујеш; због тога патиш, а тиме и мене једиш. Међутим ја бих био рад да се не љутим на те, а и да ти не патиш...

— Ти се вараш — рече она врло хладно. — Нити ја патим нити се ти мораш љутити. Мој исповедник ми је рекао, да браку није циљ љубав, него деца, да се Богу треба молити за ту децу, да му се треба молити много, и ја идем да му се молим.

— Ах! — одговори он одмах, такође хладним гласом. — Ти си дакле убеђена, да браку није циљ љубав?

— Потпуно убеђена — додаде она мало осорније.

— Тим боље! — узвикну он пакосно и подругљиво. — Тим боље! А када си одлучила да ступиш у манастир, да издржиш деветницу?

Питање беше сурово. Она је оклевала с одговором.

— Када, Виторија? Кажи истину, поразмисли се.

— Вечерас — одговори она, напрежући глас.

— Вечерас? На игранци? — упита он још осорније но пре.

— Вечерас, на игранци — потврди она сва бледа.

Али болећивост, то нежно осећање, већ се угасило у Марковом срцу, а заменило га је, као и у сваком неправедно сумњиченом и неправедно вређаном срцу, неко потмуло и свирепо

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

негодовање. Презриво слеже раменима, незграпно пребаци преко руке своју бунду, узе свој шешир и изиђе са сухопарним:

— Лаку ноћ, Виторија.

Она немађаше снаге да одговори. С великом муком затвори врата своје простране собе, где је сама, потпуно сама као очајница. И не усуди се плакати, бојећи се да се он не врати и не затекне је где плаче, бојећи се да он, пошто није био далеко, не би чуо њен плач.

VI

Марија Гваско писала је Марку Фиоре:

„Марко, немој се чудити када добијеш ово неочекивано писмо. Та ти већ знаш, да ово није љубавно писмо, јер су се наше душе у оној прошлости, што се не може повратити, и сувише слиле, биле толико сличне, једнаке и тако сложно осећале, да је љубави дошао крај, да међу нама не може више никако искрснути какав сентименталнн неспоразум. Када би ко други, какав туђин, па чак пријатељ или пријатељица, стао иза мојих леђа и преко мога рамена прочитао ове моје прве речи, одмах би помислио: *ето, сасвим природно, пише свом љубавнику, никада га није ни престала волети.* Тако је то! Протекло је прилично доста времена, Марко, откако смо се драговољно растали, срца пуног болова, али баш оснаженог тим боловима, пошто беше нестало разлога за ту нашу ватрену и слободну везу; отада су прошле готово две године, јер смо сада у мају. А данас је година дана, откако сам се ја вратила у кућу свога мужа и откако ми је он драговољно и искрено рекао реч опроштаја; година је дана откако си ти узео Виторију Фиоре и откако ти је она, спустивши своју малу руку у твоју, свакако опростила дуго неверство и дуги заборав. Дакле, пријатељу мој, нико у мојој околини не верује да сам те ја престала волети, волети те љубављу, нико, па чак ни они који ме добро познају, као понеке добре пријатељице, као Фламинија Колона, да ти баш рекнем име, нико, па чак ни они који би били ради да им будем љубавница, као Ђани Прована, да ти кажем друго име, нико, нико, а још мање мој муж, Емилио Гваско, верује, не може веровати и *неће никада веровати*, да сам те ја престала волети, волети те страшћу, волети те љубављу. Тако је то!

„То је крст, који ја носим већ годину дана У почетку га

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

ношах крепко, с хришћанском и човечанском одважношћу, испуњена ватреном жељом да поправим страховиту неправду коју сам нанела другима, да извидам дубоке и болне ране, што сам их задала другима, живећи у тој узвишеној нади, да дам мало среће, сву могућну срећу томе човеку који ју је заслужио, који је заслужује! Марко, како сам радосно обгрила свој крст у оно прво време, како сам била понизна, просто као дете које осећа да заслужује казну, као створење које признаје грех и каје се!... Ти познајеш мој понос, Марко, ти знаш да је он у овој борби за живот био увек моје оружје за одбрану и напад; ти знаш да ми је мој понос замењивао многе врлине и да је он, можда стога што беше и сувише велики, и сувише силан, био извор свакога мог бола. Дакле, Марко, ја ти се кунем и знам да ћеш ми веровати, ја сам тај свој понос сваки дан бацала пред ноге своме мужу, моја душа се покорно клањала, моје срце је готово ничице падало, непрестано молећи за опроштај; а то сам чинила стога, да бих испунила оно на шта сам се зарекла себи, теби, својој милој и ватреној заблуди, јер је то била заблуда; све то чинила сам да бих одржала свој завет, да ћу свој грех покајати. Патила сам тако радосно, Марко, али тако силно, и при сваком новом убоду не завијах крвави расек, и при свакој новој рани пуштах да моја крв тече, сва срећна, срећна што патим, срећна што покајавам, срећна што ћу моћи, тим патњама које беху час тајне час отворене, час потмуле и благе, час дивље и страховите, срећна што ћу њима моћи покајати свој грех, срећна што ћу моћи да дођем до одређеног циља: да будем Емилијева утеха, да му, као и некада, донесем срећу. Опијена, опијена сам била том жртвом, Марко; а сада када је нестало моје опијености, ах пријатељу мој, ја видим, ја знам, да је све било узалудно. Моје кајање је било узалудно, узалудно кршење мога поноса, узалудна моја одлука да чиним добро и усрећавам. Емилио Гваско, мој муж, много је несрећнији но пре; и ја, једина ја сам узрок његове несреће. И мени је немогућно, кунем ти се, немогућно ми је да га учиним срећним, чак и када бих сто година живела, када бих сутра умрла. Ни жива ни мртва не могу ништа више за њ учинити. Ништа, ништа.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Слушај, Марко слушај, па ћеш видети да је све неповратно.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

„Ја нисам одмах све појмила, јер сам била испуњена махнитом надом, махнитом жељом, да све испадне добро, али сада знам све, све, знам да се ствар не може поправити! Знаш ли ти колико је трајао опроштај мога мужа? Неколико тренутака једног априлског вечера, када је изустио оне лепе, оне свете речи, које су требале да ме ослободе, спасу, предаду све заборављу. Одмах затим презирао је себе и мене; одмах затим учинио му се тај опроштај као неко претворство и лажно понижавање. Када сам га доцније, приликом једне наше најстраховитије кризе, подсетила, да се хришћански опроштај састоји и из обновљеног поштовања, да хришћански опроштај мора уништити кривицу и за увек очистити кривца, и да њега треба волети као нову и невину душу, он ми је сурово одговорио: Да, али Исус Христос, који је пронашао тај опроштај, није био муж браколомнице. Шта да му рекнем, Марко? Тај ме човек воли, жуди за мном, хоће ме, и у исти мах мрзи ме, презире ме и вређа, и ни за часак, разумеш ли, ни за часак, не може заборавити да сам га пренебрегла, да сам га оставила и три године била твоја. И он ме уходи сам, уходи ме преко других, испитује сваки мој поглед, мотри на сваки мој корак. Ако рарговарам с њим, не верује ми, ако сам љубазна према њему, одбија ту моју љубазност, а ако избије моја болећивост, он одмах осети, као и сва многа осетљива срца, као и сви они чија су осећања болесна, да је то болећивост, те је одбацује, те ме грди и ружи и захтева од мене да га волим љубављу, да га волим страшћу, као што сам волела тебе, Марко! А ја не могу лагати, не могу па не могу, нисам се вратила у Емилијев дом да то чиним, не могу лагати, никада нисам лагала, а и када би ми пошло за руком да лажем један час, један минут, да бих спасла њега, да бих спасла себе, он ми не би веровао. Шта да рекнем, шта да чиним, Марко? Све сам рекла, све сам издржала, и ништа више нећу, ништа више не могу додати, пријатељу; не могу написати све, моја се душа буни, ја не могу да дигнем понеки срамни вео; оставимо га, оставимо га, мој ми је крст толико отежао, да ме је оборио на земљу и ја издишем. Шта да кажем? Шта да радим? Зар није било узалудно цело моје кајање? Зар није била узалудна сва моја покорност, све моје пожртвовање? Шта ћу чинити вечерас? Шта ћу чинити сутра? Тај човек, којега сам ја дошла да утешим, постао је због мене безгранично тужан и узрујан; тај човек о којем сам детињасто сневала, да ћу га још

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

једном моћи учинити срећним, ма ме то стало и патње, и опет је због мене несрећан. И после једне страховите године, Марко, после године дана, пуне свакојаких експеримената, свакојаких огледа, у којима сам истрошила сву своју вољу, после године дана, у којој сам морала гледати, како се жалосно губи све оно добро које се беше прикупило у моме племенитом, да, племенитом срцу, после године дана, у којој сам морала гледати како из дана у дан ишчезава свето поуздање, да ћу моћи чинити добро, ја се, заморена, малаксала, јадикујући обраћам теби и питам себе, питам тебе, Марко, шта да чиним са собом, шта да чиним са својим животом, када је он још само кадар да несрећу наноси? Шта да чиним са собом ја, која нисам способна да чиним добро, да друге усрећим, него и нехотично имам тај кобни дар да стварам зло?

„И тако сам сама, тако сама, Марко! Он, када је уза ме, гледа ме са жудњом или с гневом, и оба та осећања ме драже и киње, и ја се не усуђујем ни да их одбијам ни да се против њих борим. И тако постајем оно што нисам никада била, клонуло створење, ја, ја, Марија, које се ти сећаш, клонуло створење! Чешће ме се клони по неколико дана и ја не знам шта да чиним са својим пустим и неплодним животом, и не чиним ништа, не чиним баш ништа, јер се бојим да би могло бити још горе, не чиним ништа чак и када ме се клони и презире ме. Презире ме? Дакако. Више пута оде он из Рима, отпутује на два три дана, на недељу дана. Не знам куда иде, не каже ми, из неповерења, не знам када се враћа; не воли да ја то знам, враћа се изненада, тражи ме, тражи ме, као да ће ме увек ухватити у греху. И ја сам непрестано укочена, као да су ми пресечени сви живци, као да сваки мој покрет може за њега бити увреда или сенка увреде. Тако сам сама, тако сама! У овом Гвасковом дому, у овом Риму, на овом свету, Марко, тако сама, како никада није била ниједна жена, и ја хоћу да ти се изјадам не као драгану, не као заљубљеном човеку, не ни као пријатељу, него као души која је некада била моја, докле је моја душа била његова, хоћу да ти изјадам своју немоћ, своје душевне муке, своје болове, које ми задаје ова моја смртна самоћа.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Марко, ја се бојим. Познајем себе. Када ми чак и непријатељ изненада пријатељски пружи руку, моја душа одмах за-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

трепери тронутошћу, отвори своја нетакнута врата и предаје се с нежношћу, с одушевљењем. Када ме човек, који ме воли, кињи и вређа, морам да се буним; мој ме понос, на неки чаробан начин, заодене челичним оклопом, и ја осећам да престајем волети, да од тог тренутка не волим више и да презирем љубав човека, који ме не уме волети, и кадра сам сможђити срце, два срца, своје и тога човека снагом којој ништа не може одолети. Ти ме познајеш. Ти си ме освојио љупкошћу своје младости, својом младалачком умиљатошћу, својом правом страшћу, помешаном с оном милом чежњом која подјармљује најохолије, најуздржљивије, најодољивије душе, и никада ме ниси вређао, никада, ти потпуни пријатељу, потпуни драгане, који си мио и сладак у сну, мио и сладак у успомени. За оне три године што их заједно проведосмо, мој прости али бурни, искрени али страсни, заљубљиви али поносни карактер имао је све љубавне сласти, и наш кратки заједнички живот био је леп, пун склада, и ми смо се могли растати пуни бола, али без једа, пуни бола, али не љутећи се једно на друго. Марко, овај несрећник, коме сам се пре годину дана вратила, да га излечим од отрова који је пио због мене, не само да је отрованији но пре, него још и искаљује сву своју освету на ме љубављу која се састоји из неповерења, презирања, чулности и љубоморе. Тај човек, који ми се чинио јунак, и који је био јунак, али само један часак, један једини часак, онда када ми је изустио речи опроштаја, тај јунак којега сам ја у души песнички опевала, и који је то заслуживао, али заслуживао само за један часак, тај човек није више изневерени драган, да се тако изразим, којега треба нежним миловањем нагнати да заборави неверство, није више увређени муж од којега је тражен опроштај и који је он дао и с којим би ме опет везивало ново, поштено, трајно и искрено пријатељство. Не! Тај човек је сада непријатељ, непријатељ који те час воли час мрзи, који те час прижељкује час отура, који те преко дан обожава а увече презире, који би те хтео вечито држати у загрљају, а клони те се, који те сматра способним за најцрње дело, који ти одаје своје сумње и казује ти их. Емилио Гваско је непријатељ мени, Марији; непријатељ, чије име носим, непријатељ, чију судбину делим, непријатељ, у чијој кући живим, непријатељ који ме држи, јер сам му се вратила, непријатељ, који не жели моју смрт, јер би се, можда, убио на мом гробу, него који жели да живим, с њим,

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

њега ради, да би мене мучио, да би себе мучио! О Марко, Марко, како ме је страх да није исцрпљено све оно добро, којим је било препуњено моје срце; како ме је страх да се не распрши као облак моја доброта, која није надчовечанска, јер ја сам жена а не анђео, и да се не претворим у нагу, студену стену. Марко, ако се он не ублажи, ако се не заустави, ако не постане човечнији, бољи, племенитији, ако он није човек од опроштаја, него човек после опроштаја, то јест тужан и гневан што је опростио, како ћу му ја привијати на рану мелем, који би требало да га излечи и чији се можда већ испражњени суд колеба у мојим рукама? Марко, ако ми тај човек не врати своје поштовање, своје поверење, своје пријатељство, ако према мени не буде пријатан, уљудан, племенит, прост и искрен, како ћу ја онда моћи настати да његов живот улепшам и узвисим? Шта ћу радити ја, ако он и даље буде био непријатељ који ме воли? Ах, ја стрепим, цела моја душа стрепи, да се никада, никада неће моћи испунити моја тежња да се дође до сложног живота, мира, љубави, стрепим да се ово моје јогунасто срце не окрене против непријатеља који га воли, и да то срце не могне више осећати ни милосрђа ни болећивости, да би ублажило патње непријатеља који га воли. Марко, шта ће бити самном сутра, за недељу дана, за годину дана? — Марија".

У то исто време писао је Марко Фиоре Марији Гваско:

„Мила Марија, знаш ли да није прошао ни један једини дан, од оног кобног и трагичног часа када смо се растали, а да ја нисам на тебе мислио? Било да си далеко или близу, растављена од мене смрћу нашега божанственог љубавног сна, растављена за увек, јер смо тако ми хтели, ти увек живиш у мом духу који се огледа у теби као у студеном, бистром планинском врелу. Мишљах на тебе као на милу мајку, драгу сестру, као на најмилију пријатељицу, као на женско створење, које ми је било драго, које ми је драго, мишљах на тебе, Марија, па ма где да сам се налазио, ма с ким да сам био, ма шта говорио, ма куда ишао, ма колико ћутао. Ја сам, дакле, на тебе мислио, душо пуна лепоте, без страсти и без жеље, јер онај силни пламен беше се угасио у мени као год и у теби, али сам мислио с наклоношћу пуном сете; мислио сам на тебе без љубоморе, без једа, без гнева, без оног мутног талога што га љубав обично оставља у срцу, али с тужном и тихом прибраношћу, као на успомену која ће ми увек бити драга. Никада

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

те нисам тражио, никада ми није падала на ум мисао да те тражим; никада те се нисам клонио, никада те се нисам хтео клонити; никада ти нисам писао; само у мојој души очувала си своје место, Марија, оно је још у њој, снажно, непоколебљиво, и ти си као мајка, као сестра, као пријатељица, као мртва драгана, али животворац мисли и осећања, и са велике угашене ломаче блага животна топлота не да моме срцу да се смрзне; блага светлост, која, како веле, остаје када се звезда угаси на небесном своду, служи ми као вођ на мом непоузданом и неодређеном путу. Али сада, Марија, после толиког дугог ћутања, данас, на годишњицу мојег венчања, пишем ти, јер ти си мени непрестано извор топлоте, извор светлости, јер ти ми још можеш дати светлости и рећи ми шта да се ради; не обазирем се на време, које нас раздваја од оних дана, на простор и особе, и обраћам се теби за помоћ, као и пре некада, као и јуче, као и увек. Обраћам ти се за моралну помоћ, јер ти си свагда била моја савест, чак и када смо били прекинули друштвене и законске везе, јер ти си ме учила да идем путем слободе, истине, учила си ме и ономе што свет назива заблудом, вера грехом, а ми му дајемо једно једино име, љубав, па ма каква била, ма одакле долазила, ма куда нас одвела. Марија, ти која си ме, у часу оног болног растанка, када сам на твоје руке лио најврелије сузе у свом животу, ти која си ме световала шта да чиним са својим животом, ти која си ме опоменула на једну велику дужност коју морам да испуним, ти која ми ниси више говорила о мојој срећи, пошто она више није била могућна од оног тренутка када је наша љубав престала, него о срећи коју сам још могао дати једном људском створењу, ти која си ми у звезде ковала ту дужност и омилила ми је, ти Марија, мораш ми казати, ако знаш, ако хоћеш да ми кажеш, шта да се ради, јер ја не знам ништа више.

„Марија, чинило ми се да ће се онај вео, што га је млада жена носила пре годину дана у цркви Санта Марија дел Пополо, када је клекнула крај мене и свештеник изнад наших погнутих глава, изнад наших спојених руку, изговарао свете речи које везују до смрти, чинило ми се да ће се тај вео дићи после свадбе и ја видети искрено и поштено лице моје младе жене, у коме би се огледала цела њена душа, која можда у себи крије најдрагоценија блага духа и осећања. Ма колико лак да је био тај вео, ни моја рука ни мој пољубац не могоше да разреде ту ваздушасту тканину. Виторија не хтеде никако

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

открити своје лице. Ја сам тај вео осећао између себе и ње, тај вео који више није био свадбени, него вео живота, у који се она увила првих и најживљих дана по нашем венчању. И у току времена — а његов ток ми се каткада чинио веома лаган — тај вео је постајао све гушћи и гушћи, докле ми није сакрио целу жену; и како време протиче, а мени се чини као да оно тромо и уморно пузи, ја осећам да се тај вео претворио у густо, непровидно ткиво, које ју је за увек затворило. Марија, Марија, све оне свечане речи на растанку, којима си успела да мом новом животу даш ту лепу и узвишену сврху, да неизмерном срећом обаспем жену која је због мене патила, ја нисам покрај Виторије никада заборавио, ни једног тренутка нисам их сметнуо с ума, и покрај свега неисказаног умора моје душе, покрај смртне изнурености што наступа после великих страсти, покрај мога, само мога скриваног неповерења, мада сам веома сумњао у свој успех, огледао сам све, да бих учинио срећном Виторију Фиоре, своју жену. Мила, мила Марија, када би знала колико сам те пута прижељкивао, као светлост, као топлоту, као воћа, да не бих залутао, да не бих застао на свом путу! Колико ли сам те пута називао својом савешћу, да бих могао наставити ову своју дужност! Дакле Марија, ти и ја смо се преварили. Или си се, може бити, преварила ти, лепа душо, узвишена душо, величанствена душо, мислећи да је ово требало учинити. Или је, може бити, Виторија Фиоре преварила све нас, тебе, мене, друге.

„Ово створење не могу ја учинити срећним. Можда га не може нико учинити срећним. Њена душа није способна за срећу. Има таквих душа, Марија. Бог их је тако довео на земљу, да живе необичним, хладним, немим животом, без жалости и без радости, без нада и без жеља: душа, које нису кадре да, ма и за часак, постигну онај највиши степен радости што се назива срећом, а коју други свакако уживају један једини тренутак, али је постигну, дођу до ње, осете се уз њу да су божји синови, да су у близини Бога, да су крај његовог сјајног престола. Тај часак сам ја доживео, Марија, а и ти. Али ми бејасмо рођени за то да га доживимо. Виторија, моја жена, не може се дотаћи тога врхунца. Њене руке су беле, као год и њено лице и одећа, руке су јој ледене, као год и чело и срце. И њен живот је бео, леден и укочен.

„О ти моја поуздана и снажна савести, знај да сам се ја

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

трудио да докучим Виторијину тајну; знај и то да ми ју је она казала: страх од тебе то је била њена тајна, стрепња од онога што си ми ти била у животу, и што је њој, том чистом и невином девојчету, фантастично описивано као нешто ужасно и језовито; знај да је њена детињска, младалачка тајна, коју је носила у себи као вереница, као млâда на дан венчања, била та дивља стрепња, да сам ја још једнако твој драган, да ти још мноме владаш тајанственом силом страсти и — пази само какво чудесно лудило — силом чуствености, и да бих ја једног лепог дана могао опет материјално бити твој, гоњен силином неодољиве жудње.

„Ох, ја сам успео, стежући њене беле и хладне руке, да бих им саопштио плам живота, успео сам, заронивши своје очи у њене, у тим прозрачним и бистрим очима ужећи једну искру, и онда сам докучио њену тајну. Њена је душа дакле била болесна од те стрепње, и тебе ради, Марија, моја узвишена и чиста савести, и себе ради, који бејах одлучио да испуним сваку твоју вољу, *пошто је то било потребно*, ја сам се, речима, делима трудио да у њој уништим ту опаку стрепњу од тебе, и веруј ми, веруј ми, свака друга жена би се уверила да је њена стрепња била таштa. дала би ми своје срце, своју душу, све, из захвалности, из наклоности, из љубави. Али што год сам јој више из дана у дан доказивао, да су се везе наше страсти раскинуле, раскинуле по мојој и твојој вољи, у толико је гушћи бивао вео, који је обвијао Виторију Фиоре. Шта ли је хтела она? Шта ли је изискивала од свога живота, живота жене и супруге, шта јој је могао више дати тај живот него што је пријатно, нежно друштво човека као што сам ја, човека који се сав посветио њој, који је желео само да њу види радосну и насмејану и да само он изазива ту радост и смех? Марија. моја се жена пет или шест пута насмешила за ову годину брачног живота, а насмејала се није никада. Ах, ја сам и због тога покушавао да подерем то густо и непробојно ткиво, у које се она увила, и питао сам је, питао сам је, шта она још од мене изискује, када сам је уверио *да ја више нисам твој*, шта још изискује од човека, мужа, друга, када се он сав одао њеној срећи, када јој се тако силно, тако потпуно, тако несумњиво предао, да би то било довољно свакој другој жени. Она је оборила очи, стиснула као и увек своја мала уста, цело јој се лице претворило у мрамор — ох, да ми је било само

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

једном видети то мраморно лице да је од меса! — и одговорила је:

„— Не изискујем ништа, и нећу ништа.

— —

„Марија, јасна је истина да Виторија уза ме не може, неће, није рада, и опет кажем *не може* бити срећна, јер јој недостаје осећања, јасна је истина да смо ми били у племенитој заблуди. Ја сам уз њу тужан, изнурен, утучен. Ох, не могу ти исказати, Марија, колика ме досада мори! Има дана, када ме обузме махнит гнев због те страшне досаде, због те неизмерне несреће! Зашто сам узимао ту девојку? Зашто сам на себе натоварио ову обавезу мужа, друга, домаћина, коју сам покушавао, коју покушавам да испуним, и која ми тако наопако полази за руком, наопако по мене, наопако по њу? Зашто сам се заклињао Богу да усрећим ту жену, када нисам могао, премда сам хтео и био рад, одржати ту своју заклетву? Можда би она с другим била срећна. Зашто сам јој донео своје опустошено срце? Зашто сам јој понудио живот, у коме је већ жетва љубави завршена, а земља, која је и сувише издашно родила, остала неплодна? Зашто сам јој доносио душу, у којој више није било љубави? Марија, Марија, ми смо били у заблуди оног последњег дана: наше душе нису виделе истину, која је у нама, а не ван нас. Ништа нисмо видели ни разумели, осим себе. Виторија Фиоре није тражила мужа, него драгана, драгана, као што га је имала Марија Гваско. А ти си, Марија, знала, а знао сам и ја да је то немогућно. И ја дршћем, дршћем, што сам подерао, на вечно вео, који је обвијао Виторијино тело и душу, и што све о њој знам, а ништа, ништа за њу не могу учинити! —

Марко“.

Као одговор на своје писмо добила је Марија Гваско ово од Марка Фиоре:

„Добра и снажна Марија, позови у помоћ сву своју доброту и сву своју снагу, оне су велике, бескрајне. Ти их не можеш измерити; ја могу. И том добротом и снагом покушај да победиш *непријатеља који те воли*, претвори га у пријатеља. То је лепо. Учини то! — *Марко*“.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

Као одговор на своје писмо добио је Марко Фиоре од Марије Гваско ово:

„Марко, покушај да волиш Виторију. То је све. Покушај да је волиш. — Марија“.

Затим дуго времена после тога нису више ништа чули једно о другом.

Превео с талијанског
Михаило Добрић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

БЕЛЕШКЕ

Друштва.

Српска Краљ. Академија Наука. — Академија друштвених наука имала је свој састанак 2 септембра ове године и на том састанку свршени су ови послови: 1. Приказани су и дати на оцену академику Љуб. Стојановићу „Стари записи“, које је прикупио по горњо-карловачкој епископији Димитрије Николајевић — Оклобџија. — 2. Спис Владимира Николића, учитеља, „Народне школе у Пироту и округу пиротском пре ослобођења“, упућен је на оцену д-ру Јовану Радоничу, професору Универзитета. — 3. На захтев д-ра Станоја Станојевића, проф. Универзитета, одлучено је да му се, ради прераде, врати његова расправа „Борба барске и дубровачке епископије“, која је раније била примљена за засебно издање Академијино.

Председништво Академије имало је свој скуп 9 септембра и на њему су свршени ови послови: 1. На молбу Димитрија Николајевића — Оклобџије одобрено му је да из архива Срп. Краљ. Академије може преписати писма Лукијана Мушицког и да их изда заједно са осталом преписком Мушицкога, коју је нашао на другим местима. — 2. Како се ни на други стечај за израду дела о животу и владавини пок. краља Милана, за које је дело Академији предато 4000 динара у сребру, није појавио ни један спис, Председништво је одлучило да се стечај поново распише. Писци треба рукопис да поднесу Академији најдаље до 15 јуна 1916 године. На име награде писац ће добити 4000 динара. Награђени спис је својина пишчева и награда ће му се издати кад спис штампа. — 3. Примљено је знање писмо бугарске Академије Наука од 23 јула ове године, којим се извештава да је Бугарско Књижевно Друштво претворено у Академију наука. Одлучено је да се бугарској Академији пошље честитка. — 4. Пошто је д-р Владан Ђорђевић штампао у „Новом Времену“ свој реферат о песмама Јована Дучића, који је реферат поднео одбору Мариновићеве Задужбине, одлучено је да се тај реферат не штампа у „Годишњаку“ Срп. Краљ. Академије.

Српска Књижевна Задруга. — Књижевни одсек Срп. Књ. Задруге имао је састанак 22 августа. На њему су свршени ови послови: 1. Примљен је тајников извештај да је спис Светозара Ћоровића „Комшије“ враћен писцу по његовој жељи. — 2. Одлучено је да се дело „Косовска битка“ од пок. ђенерала Јована Мишковића, које је за Задругино издање понудила г-ђа Круне Ј. Мишковићка, не прими за Задругино издање, пошто

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

је дело застарело. — 3. Примљен је знању тајников извештај да је Милорад Павловић повукао свој спис, „Младост“, да га попуни. — 4. Према рефератима П. Поповића и Ј. Живановића примљен је за Задругино издање роман „Нове“ од Јелене Димитријевић. — 5. Према реферату Ј. Живановића није примљен за Задругино издање роман „Зла крв“ од Бож. Маршићанина. — 6. Маколејеви огледи „Милтон“ и „Бекон“, у преводу Бож Кнежевића и Влад. Савића, дати су на оцену Слоб. Јовановићу и Драг. Јанковићу.

Наука.

Издања Југославенске Академије знаности и умјетности. — Југословенска Академија знаности и умјетности издала је досад у овој години: а) Три књиге „Rada“ и то једну (књ. 185) математичко-природословног разреда, и две (књ. 186 и 187) хисториско-филолошког и филозофичко-јуридичког разреда; — б.) Једну књигу (књига XVI, свезак 1) „Зборника за народни живот и обичаје Јужних Славена;“ — в.) „Statuti primorskih gradova i opcina. Bibliografički nacrt.“ Написао д-р Иван Строхал, члан дописник Југославенске Академије; — г.) „Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti и umjetnosti za godinu 1910; и г.) „Popis publikacija Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti od god. 1867 do 1. serije god. 1911. —

У 185 књизи „Rada“ ове су расправе: 1. „Кривуља 4. реда у равнини са шиљком 3. врсте и с дефектом 1“, од Јурја Мајцена. — 2. „Оток Ластово. Биљно-географичка студија“, од Аурела Форенбахера. — 3. О употребљивости Јанечекове реакције платинених растопина са станохлоридом за квантитативно одређење платине“, од Константина Ђорђевића (Georgević). — 4. „Ламарк оснивач науке о развојном стаблу“, од Јована Хаџи. — 5. „Медитерански елементи у загребачкој флори“, од Аурела Форенбахера. — 6. „О јединицама у кружним тјелетима 2n-тих коријена јединице“, од Стјепана Болничека. — 7. „Флора југо-источне Србије. Flora Serbiae austro-orientalis“, од Луја Адамовића (ова је расправа штампана ћирилицом). — 8. „Уломак Бошковићеве кореспонденције“, од Владимира Варићака. — Д-р Варићак је овде објавио 108 Бошковићевих писама, већином из 1757 године, када се он бавио у Бечу. Ова су писма веома занимљива, једно стога што их има неколико из којих се може видети како је Бошковић расправљао о појединим научним (математичким и астрономским) питањима (на пр. писмо под бр. 2), а друго стога што у већини ових писама Бошковић говори о тадашњем седмогодишњем рату, у коме су учествовали и Срби с Хрватима, о којима нам Бошковић даје понеки податак.

У 186 књизи рада су ови чланци и расправе: 1. „Игњат Ђорђић претходник Волфу Хомерову питању“, од д-ра Ђура Керблера (Körbler). Д-р Керблер саопштава текст једне кратке, на латинском језику писане, расправе Игњата Ђорђића, једнога од најзнатнијих дубровачких песника, о питању је ли Хомер постојао и ко је спевао Илијаду и Одисеју, које је питање озбиљно покренуо Немац F. A. Wolf својом расправом „Prolegomena ad Homerum“ (1795). Ђорђић је ову расправу, по мишљењу Керблерову, написао после 1716 године, те би, дакле, он био претходник Фолфов у том питању. — 2. „Студије о спису „De administrando imperio“ цара Константина VII Порфирогенета“, од д-ра Гавра Манојловића. Д-р Манојловић је досада дао неколике одличне студије и расправе из византиске историје.

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

У овој својој расправи он критички прегледа чувени спис Константина VII Перфирогенета „De administrando imperio“. Овај је спис значајан и стога што се у њему налазе релативно најопширнији подаци о најстаријој историји Јужних Словена. Д-р Манојловић говори о томе како је постало ово дело Порфирогенетово, из каких је извора постало и према томе закључује колика је вредност појединих историских података. У овој (186) књизи „Rada“ је друга и трећа студија; прва је изашла у „Radu“ раније, а четврта је штампа у 187 књизи „Rada“. — 3. Веома је добар прилог историји дубровачке књижевности трећа расправа у овој књизи. „Rada“ расправа д-ра Ђура Керблера „Виђентије Петровић Дубровчанин (1677 до 1754). Д-р Керблер је овде изложио биографију овога песника по подацима из дубровачких архива; затим даје критички опис и оцену његових песама писаних великом већином латинским језиком, и најзад, у прилогу, саопштава једанаест, које епских које других, песама Петровићевих.

У 187 књизи „Rada“, поред напред споменуте четврте студије д-ра Гавре Манојловића о спису „De administrando imperio“ од Константина VII Порфирогенета, штампане су још ове расправе: 1) „Прилог за словенски акценат“, од Стјепана Ившића, и 2) „Њемачки пријеводи народних наших песама“, од д-р Стјепана Тропша (Tropsch).

У „Зборнику за народни живот и обичаје Јужних Славена“ штампани су ови прилози: 1. „Самобор. Народни живот и обичаји“, од Милана Ланга. — 2. „Народне приповиједтке из осјечке околине у Славонији“ (наставак), од Т. Смичикласа. — 3. Мањи прилози: а) „Загонетке“ (Госпић у Хрватској), од Мија Биљана, б) „Гатање“ (Липово Поље у Лици); од Милоша Ђ. Скарића; в) „Из осичке општине у Лици“, од Ивана Крмпотића; г) „Јурјево“ (Сарајево у Босни), од Хамдије Крушевљаковића; д) „Што се не смије“ (Михољско у модрушко-ријечкој Жупанији), од Милова Вучинића.

У књизи „Statuti primorskih gradova i općina“, описао је д-р Иван Строхал статуте (уредбе) свију далматинских градова и општина, и на копну и на острвљу, који су до данас сачувани.

У „Ljetopisu“ за 1910 годину, поред извештаја о раду Академијином у 1910 години, о њеном финансијском стању и т. д. налазе се и ови некролози: 1) Говор у спомен Лаву Николајевићу Толстоју. Говорио Т. Маретић. — 2). Д-р Херменгилд витез Јиречек од Самокова. Написао д-р Иван Строхал. — 3. Д-р Јаромир Ј. Ханел. Написао д-р Иван Строхал. — 3. Спиро Брусина. Написао Петар С. Павловић.

Проф. Владан Јовановић: **О зику Гаврила Стефановића — Венцловића.** — Из II књиге „Дијалкт. Зборника Срп. Краљ. Академије“ оштампана је у засебну књигу расправа проф. Владана Јовановића „О језику Гаврила Стевановића — Венцловића“. Јовановић прво излаже, на основу иначе веома оскудних података, биографију Стевановићеву, говори укратко о његову књижевном раду, па онда прелази на детаљно проучавање језика, којим је Стевановић писао. Ова је расправа ваљан прилог историји српскога језика.

Милан Т. Стојадиновић: **Поштанске штедионице.** — Из „Дела“ је оштампана у засебну књигу ваљана расправа Милана Т. Стојадиновића „Поштанске штедионице“. У њој се укратко излажу користи ове устинове

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

у земњама у којима она постоји, па се онда расправља о могућности да се она и код нас заведе и о користима које би од ње имала наша привреда. Питање, које је овом расправом покренуо Стојадиновић, веома је значајно, и он га је третирао са одличним познавањем. Стога обраћамо пажњу на ову расправу свима онима који се интересују привредним питањима у нашем народу. — Књизи је цена 1 динар.

Књижевност.

Vjenceslav Novak: **Teški životi.** — Као 15 књига издања Друштва хрватских књижевника штампана је збирка приповедака Вјенцеслава Новака, под насловом Тешки животи. У овој су збирци штампане осам краћих приповедака: 1. „Незаситност и биједа"; 2. Сабласти"; 3. „На смртној ури"; 4. „По југовини"; 4. „Оставит ћеш оца и мајку"; 6. „Слово закона"; 7. „Лажи" и 8. „Цртица о Божићу".

Венцеслав Новак је један од најзнатнијих и најплоднијих писаца хрватских. Он је почео управо писати 1874 године, (рођен је 1859 год.), али озбиљнији његов рад на књижевности почиње 1881 године. Од тада па до 1905 године када је умро, он је написао врло велики број краћих и дужих приповедака и неколико романа, који заузимају једно од најугледнијих места у модерној хрватској књижевности. У својим приповеткама и романима Новак третира социјалне прилике у народном животу. Његове су слике из народног живота веома лепо, јасно и верно израђене, и ако су на први поглед просте и као без уметничкога духа. Понеки пут он да веома лепу слику понеког момента у животу народа или појединца каком на први поглед врло простом и обичном причом. У овој збирци такве су му слике „Сабласти", „По југовини" и „Слово закона", а тако исто и слика „Оставит ћеш оца и мајку".

Од знатнијих његових приповедака треба нарочито истаћи „Подгорске приповијетке", које су му углавном и створиле врло лепо место међу хрватским модерним приповедачима У тим је приповеткама веома живо и у занимљивом причању приказана беда у животу хрватскога сељака. Невоље и патње народне привлачиле су особиту пажњу Новакову, и слика их веома вешто и са пуно осећања. Сем приповедака у овој збирци („Тешки животи") и „Подгорских приповиједака", он је написао велики број других приповедака у којима се стално, врло живо и тачно сликају социјалне прилике и неприлике у народном животу. Нарочито, у овом погледу, треба истаћи приповетку „Незаситност и биједа", па онда врло лепо примљену причу „У глиб", и т. д.

Он је — као што је напред речено — написао неколико романа, као „Павао Шегота" (1888), „Никола Баретић„ (1896), „Запреке" (1905) и „Тито Дорчић" (1905 год.), а уз то и већу приповетку „Последњи Стипанчићи" (1889). У свима овим романима црта се народни живот са особитом вештином и са ретким стварним познавањем тога живота. Уз то нарочито ваља истаћи код Новака врло добар стил, који је умерен, без великог шаренила, али зато природан и течан. Језик му је такође релативно чист, и без много провинцијализама, који се често срећу код других хрватских писаца.

На жалост као и многи хрватски књижевници, тако је и Новак познат само врло малом броју Срба, и то већином само онима који изучавају историју књижевности или се баве књижевном критиком. То није ни најмање добро. Требало би наћи начи-

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

на да се што шири круг српских читалаца упознаје са хрватским писцима, и обратно. Наша Књижевна Задруга, у споразуму са Матицом Хрватском, већ је учинила прве покушаје. У овогодишњем колу Књижевне Задруге изићи ће и један од најбољих романа Вјенцеслава Новака — „Тито Дорчић."

Целокупна дела Ђуре Јакшића. — Књижарско-издавачки завод „Напредак" у Земуну објављује да је предузело ново издање целокупних дела Ђуре Јакшића. Спрема овога издања поверена је г. Јеремији Живановићу, професору II београдске гимназије. Сва дела изнеће у овом издању преко сто штампаних табака и биће подељена на четири књиге. Уз текст ће се додати: предговор, коментари и слика пишчева, снимак рукописа и једне његове слике и композиција једне песме. У овом ће издању бити и повећи број досада неприкупљених и необјављених Ђуриних радова.

Да би ово издање Ђуриних дела могли набавити и сиромашнији људи, издавачи су одредили ниску цену: 10 динара све четири књиге за претплатнике. Књижарска ће цена бити 15 динара. Претплата се прима до 1 децембра ове године и треба је слати: д-ру Станоју Станојевићу, професору Универзитета, Јеремији Живановићу, професору II београд. гимназије, или Новој штампарији „Давидовић".

ВЛАСНИК
Аца М. Станојевић
УРЕДНИЦИ
Др. Драгољуб М. Павловић и Риста Ј. Одавић
Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Чика Љубина улица бр. 8)

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

78222

AP
56
D38
knj.60

Delo; list za nauku,
književnost i društveni
život

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

Scans provided by the University of Toronto Libraries via the Internet Archive
WWW.UNILIB.RS

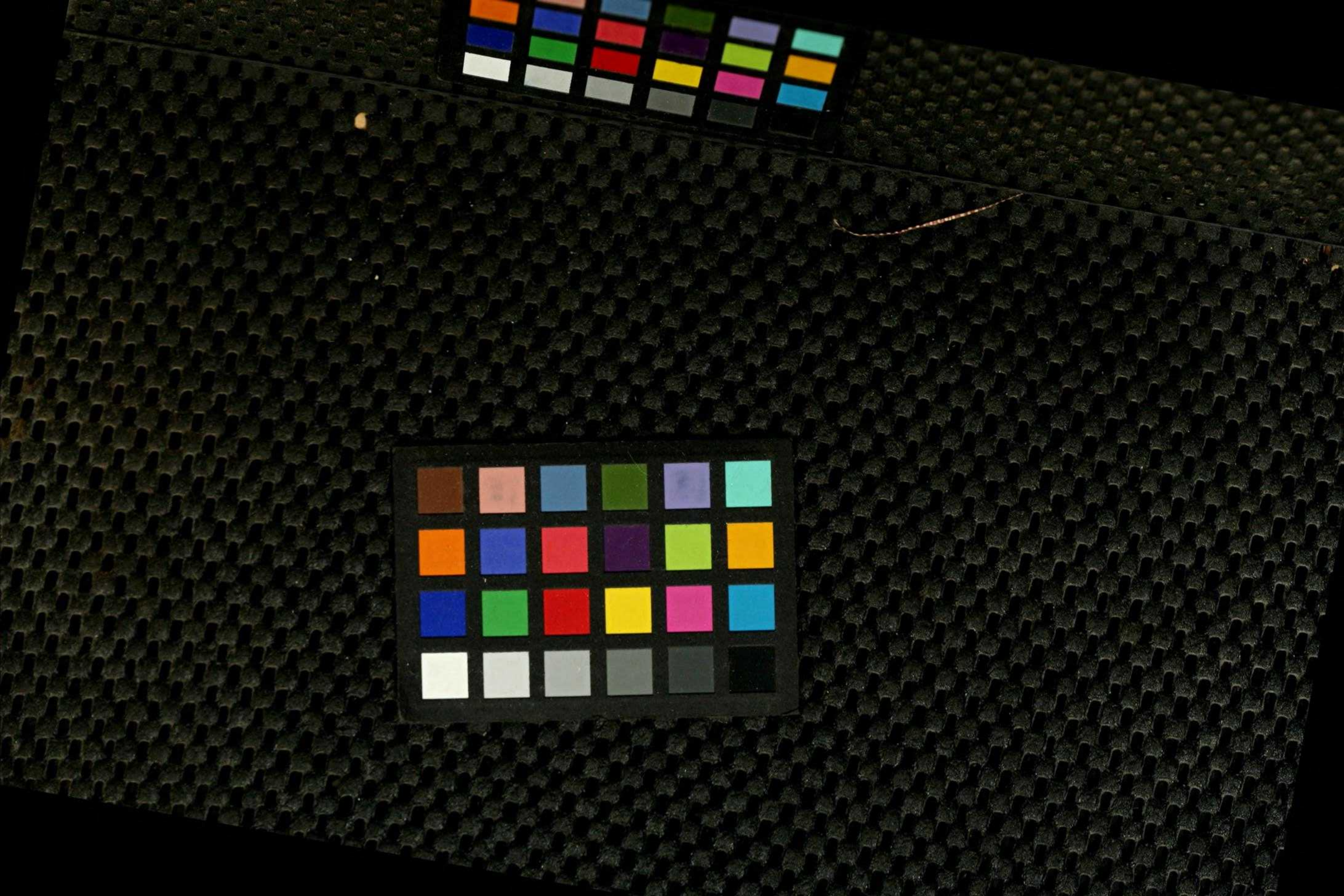

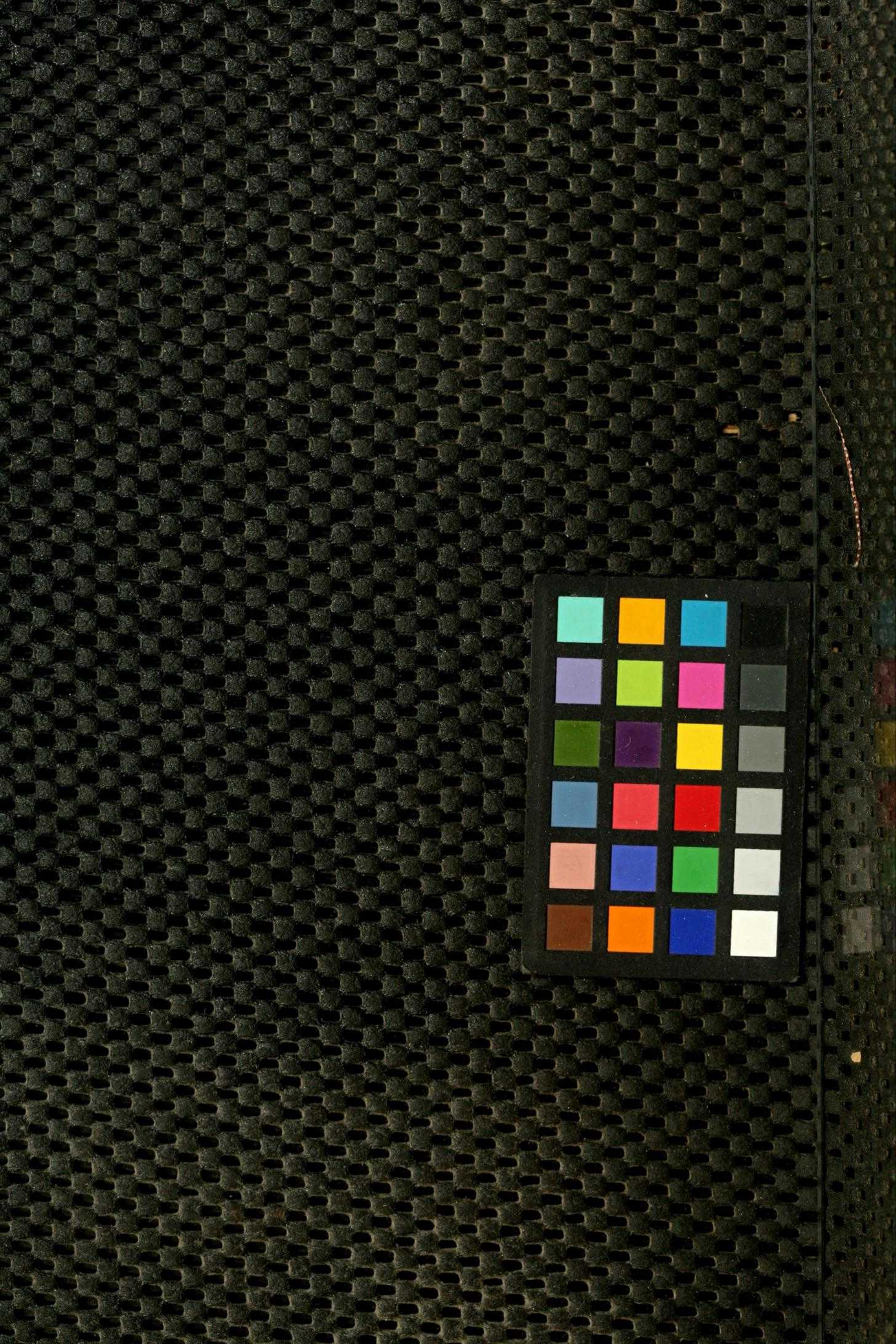

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS

Scans provided by the
University of Toronto Libraries via the
Internet Archive

WWW.UNILIB.RS